

ОДИЛҚОРИЕВ Х. Т., РАЗЗОҚОВ Д. Х.

СИЁСАТШУНОСЛИК

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги томонидан олий таълим муассасалари талабалари
учун дарслик сифатида тавсия этилган**

(Тўлдирилган ва қайта ишланган нашр)

ЎЗБЕКИСТОН ФАЙЛАСУФЛАРИ
МИЛЛИЙ ЖАМИЯТИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 2009

Одилқориев Х. Т.

Сиёсатшунослик: Олий таълим муассасалари талабалари учун дарслик/Одилқориев Х.Т., Раззоқов Д.Х. –(Тўлдирилган ва қайта ишланган нашр). –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2009. – 352 б.
I. Раззоқов Д.Х.

Мазкур дарслик давлат таълим стандартлари ва Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясида сиёсатшунослик фанини ўқитиш бўйича ишлаб чиқилган дастур асосида тайёрланган бўлиб, унда сиёсатшуносликнинг предмети, таркиби ва вазифалари, ижтимоий-сиёсий таълимотларнинг шаклланиши ва ривожланиши, Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий тафаккур ривожининг асосий босқичлари, жамият ҳаётида сиёсат ва сиёсий тизим, сиёсий ҳокимият ва кўппартиявийлик, сиёсий етакчилик, жамият сиёсий ҳаётининг демократик асослари, сиёсат, дин ва мафқуранинг ўзаро алоқаси, халқаро сиёсат ва халқаро муносабатлар, халқаро терроризм ва унга барҳам беришнинг сиёсий-ҳуқуқий чоралари, умуминсоний маданият тизимида сиёсий маданият каби долзарб масалалар ўз ифодасини топган.

Дарслик олий ўқув юртлари талаба ва ўқитувчилари учун мўлжалланган бўлиб, ундан сиёсатшунослик билан қизиқувчи барча китобхонлар ҳам фойдаланишлари мумкин.

ББК 66.0 я73

Тақризчилар: сиёсий фанлар доктори,
профессор И.Эргашев;

сиёсий фанлар доктори,
профессор З.И.Мунавваров.

ISBN 978-9943-319-71-4

© Хожимурод Т. Одилқориев, Даврон Х. Раззоқов, 2009.
© Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2009.

СЎЗ БОШИ

Сиёсатшунослик илми ҳозирга қадар бой назарий ва амалий тажрибага эга бўлиб, унинг ибтидоси Конфуций, Платон ва Аристотель яшаган замонларга бориб тақалади. У сиёсий тараққиётнинг йўналишлари ва ўзига хос хусусиятларини ўрганиш жараёнида сиёсий фаолиятнинг характери, мақсадлари, манфаатлари, моҳияти ва усуллари таҳлил этади ҳамда сиёсий ғояларнинг моҳият-мазмунини, сиёсатда эришилган ютуқ ва йўл қўйилган хатоларнинг илдизларини очиб беради.

Сиёсатшунослик фанига нисбатан кучли ижтимоий эҳтиёж сиёсатга инсонпарварлик руҳини сингдиришга қаратилгандир. Бунинг долзарблиги шундаки, инсониятнинг бутун тарихи давомида сиёсий хатти-ҳаракатларда муросасизлик ва енгилтаклик, жамиятни рационаллаштириш байроғи остида амалга оширилган «инқилоблар, одатда, ҳамма даврларда ҳам зўравонлик, қон тўкиш ва аждодлар яратган барча нарсани жоҳиллик билан вайрон қилиш воситаси ва қуроли бўлиб келган. Ақидапарастлик эса, қандай қиёфада бўлишидан қатъи назар — бу диний ақидапарастлик бўладими ёки коммунистик ақидапарастлик бўладими — ўз мафқурасига, ҳаётга қарашларига мос келмайдиган ҳамма нарсани инкор этади ва «Кимки биз билан эмас экан, у бизга қарши», деган тамойил асосида ҳаракат қилади»¹. Шунинг учун демократик сиёсий таълимнинг энг асосий вазифаларидан бири фуқароларда демократик тузумга қарши бўлган ва жамиятга у ёки бу ижтимоий утопияни тиқиштираётган турли хил радикал мафқураларга қарши барқарор иммунитетни шакллантиришдир.

Мустақилликнинг самараси ўлароқ демократик принциплар, қадриятлар ва институтлар ҳаётимизнинг барча соҳаларига тобора кўпроқ кириб бормоқда. Мамлакатимиз раҳбарн таъкидлаганидек, «Ҳар бир киши ўз мамлакатининг фуқароси эканлигини ҳис қилиши, унинг ўзига бериб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларга онгли муносабатда бўлиши ва қадрлаши, машаққатли меҳнат билан қўлга киритилган демократик қадриятларни асраб-авай-

¹ Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 183.

лаши ва ҳимоя қилиш ғоят муҳим»¹. Бу эса, табиийки, фуқаролардан юксак сиёсий саводхонликни талаб қилади.

Юқоридаги зарурият туфайли Ўзбекистон олий таълим тизимида сиёсатшунослик фанини янада ривожлантириш, бу фанни ўрганиш ва ўргатиш ишларини жаҳон стандартлари даражасига кўтариш учун кенг қамровли ишлар олиб борилмоқда. Ушбу йўналишдаги саъй-ҳаракатлар самараси ўлароқ бугунги талаба сўнгги йилларда кўплаб чоп этилган дарслик, монография, маърузалар курслари ва ўқув қўлланмалардан фойдаланмоқда².

Ушбу дарслик сиёсатшунослик фанининг умумназарий масалалари акс этган дарслик ва ўқув қўлланмалардан Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий тафаккур ривожининг асосий босқичлари, шунингдек, халқаро терроризм ва унга барҳам беришнинг сиёсий-ҳуқуқий чоралари каби янги, долзарб масалалар таҳлил этилганлиги билан ажралиб туради. У ёш авлодни маънавий жиҳатдан тарбиялашга, улар дунёқарашида соғлом сиёсий иммунитетни шакллантиришга, сиёсатнинг вужудга келиш сабаблари, ижтимоий тараққиётда тутган ўрни, ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичидаги аҳамиятини тушуниб олишга ёрдам беради.

Дарсликни тайёрлашда мамлакатимиз сиёсатшунослигида эришилган илмий-амалий тажрибалар, Ўзбекистон ва хорижда чоп қилинган адабиётлар ҳамда вақтли матбуот нашрларидан кенг фойдаланилди.

Муаллифлар.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т., 1997. — Б. 225–226.

² Рамазонов И., Мўминов Э. Политология: Дарслик. — Т., 1997; Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. — Т., 1998; Политология: Ўқув қўлланма / С.Отамуродов, И.Эргашев, Ш.Акрамов, А.Қодиров — Т., 1999; Қодиров А.Қ. Сиёсат фалсафаси. — Т., 1999; Маладалиев Ш. О. Ўзбекистон сиёсий партиялари: шаклланиш жараёнлари ва ривожланиш истиқболлари. — Т., 2004; Одилқориев Х.Т., Фойибназаров Ш.Ф. Сиёсий маданият. — Т., 2004; Нишанов М.Н., Джавакова К.В. Политология: Учебное пособие. — Т., 2005; Кадыров А.К. Политология: Курс лекций. — Т., 2006.

СИЁСАТШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТАРКИБИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1. Сиёсатшуносликнинг фан сифатида шаклланиши

«Сиёсат» деб аталувчи ижтимоий феномен ёки ҳодисага инсоният ўз тараққиётининг ибтидосидаёқ дуч келган. Ўтган узоқ тарихий давр мобайнида бир замонлар уруғ ва қабила-лараро таркиб топган ижтимоий муносабатлар тўхтовсиз ривожланиб, бу мураккаб дунёда инсонларни бирга яшашдек буюк бир санъатни эгаллашга ўргатди. Сиёсат том маънода одамларнинг ижтимоий ҳаётни ташкил этишга оид эҳтиёжларини акс эттиради ва жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг инъикоси, ҳосиласи ҳисобланади. Унинг асосий вазифаси ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларини йўналтириш, турли кучлар манфаатлари мувозанатини топиш ва таъминлаш орқали жамият яхлитлигини, жипслигини таъминлаш, тараққиётнинг илғор стратегиясини ишлаб чиқиш ҳамда ҳаётга татбиқ этишдир.

Одамлар сиёсатни кундалик амалий тажриба орқали оддий кузатувлар ва тадқиқотлар натижасида олинган илмий билимлар асосида идрок этадилар. Сиёсат тўғрисидаги кундалик, тартибга солинмаган тасаввурлар кўп минг йиллардан буён мавжуд. У ёки бу шаклда улар ҳар бир инсонда мавжуд оммавий онгнинг ажралмас қисмини ташкил этади. Бундай тасаввурларга кўра кундалик ҳаётда аниқ мақсадга йўналтирилган ҳар қандай фаолиятни сиёсат деб аташ мумкин. Лекин сиёсий ҳодисаларнинг асосан ташқи, амалий томонини акс эттирувчи кундалик билимлар воқеликни чуқур ва ҳар томонлама акс эттира олмайди. Сиёсат тўғрисидаги кундалик тасаввурларнинг ноаниқлиги, чекланганлиги, аввало, «сиёсат» деб аталувчи ҳодисанинг мураккаблиги, кўпқирралилиги, сермазмунлигига бориб тақалади. Шунинг учун ҳам кундалик ижтимоий билимлар сиёсат дунёсида одамлар учун ишончли йўлланма бўла олмайди. «Сиёсат» атамасининг илмий талқинлари бирмунча зиддиятли бўлса-да, мантиқий асосланганлиги ва тартибга солинганлиги билан кундалик тасаввурлардан ажралиб

туради. Сиёсат тўғрисидаги бундай илмий, мантикий билимларни сиёсатшунослик фани ўргатади.

Ҳозирги замон ижтимоий фанларининг таркибий қисми бўлган сиёсатшуносликни ўрганиш катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Милоддан аввалги V асрда яшаган буюк юнон донишманди Аристотель таъкидлаганидек, аввало, инсоннинг тўлақонли ҳаёт кечириши учун лозим бўлган шарт-шароитлар фақатгина жамоада, жамиятда мавжуд бўлади. Хусусан, демократик тартибларни жорий этишни мақсад қилиб қўйган ҳар бир мамлакатда сиёсий билим ва маданият касби, жинси, ижтимоий мавқеи, миллатидан қатъи назар, ҳар бир одам учун заруратга айланади. Чунки инсон жамиятда яшар экан муқаррар равишда бошқа одамлар ва давлат билан ўзаро муносабатларга киришади.

Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш оммавий сиёсий саводхонликни тақозо этади, чунки демократик сиёсий таълимга суянган жамиятда мустабидликка, давлат ва ижтимоий тузумнинг ғайриинсоний ва иқтисодий зарарли шаклларига ўрин қолмайди. Демократик тузум аҳолининг сиёсий маданиятисиз ўрнатилиши ва самарали бўлиши мумкин эмас.

Сиёсатшунослик демократик сиёсий-маърифий вазифани бажариш жараёнида асосий гуманистик қадриятлар, аввало, ҳар бир шахснинг эркинлиги ва шаъни, унинг табиий ажралмас ҳуқуқларини эътироф этади. Сиёсатшунослик фани фуқарога тегишли ижтимоий тузумни тўғри баҳолаш, унинг давлатдаги ўз ўрни ва ролини, ҳуқуқ ва мажбуриятларини англашда ёрдам беради. Натижада, фуқаро бошқаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳурмат қилган ҳолда ўз манфаатларини ҳимоя қила олишга, умумий муаммоларни жамоа билан ҳал қилишга ўрганади. Шунингдек, фуқарода демократик тартиботга ва уни таъминловчи давлат ва ижтимоий институтларга нисбатан ҳурмат туйғуси шаклланади.

Сиёсат ва сиёсий фаолиятнинг вужудга келиши энг қадимги замонлардан бошланар экан, табиийки, сиёсат ҳақидаги дастлабки рисоалар ва сиёсий қарашлар ҳам узоқ ўтмишга бориб тақалади. Сиёсатни англашнинг тарихан дастлабки шакли унинг диний-афсонавий талқини бўлиб, милоддан аввалги II—I минг йилликларда барча қадимги халқларда ҳоки-

миятнинг ва ижтимоий тузумнинг илоҳий келиб чиқиши тўғрисида тасаввурлар ҳукмронлик қилган ҳамда бу тасаввурлар, одатда, афсоналар тарзида ифодаланган.

Тахминан милоддан аввалги I минг йилликда сиёсий қарашларнинг рационаллашуви кузатила бошланган. Биринчи сиёсий категориялар ва таърифлар, кейинчалик эса фалсафий-ахлоқий шаклдаги қатор таълимотлар пайдо бўлган. К. Ясперснинг қайд этишича, милоддан аввалги IX–III асрлар оралигида қарийб бир вақтда бир-биридан мустақил тарзда Шарқда — Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Фаластинда ва Ғарбда — Юнонистонда сиёсий-ҳуқуқий қарашларни ўзида мужассам этган маданий марказлар вужудга келган¹. Бу даврда Хитойда Конфуций, Лао-цзи, Мо-цзи асарлари, Ҳиндистонда маънавий-руҳий «эркинлик»ни тарғиб этган диний-фалсафий тизим сифатида Упанишадилар, Хоразм ва Эронда Зардушт таълимоти, Юнонистонда эса Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея» дostonлари вужудга келган ҳамда буюк мутафаккирлар Гераклит, Демокрит, Сукрот, Платон, Аристотель номлари дунёга танилган. Шу тариқа сиёсатни назарий жиҳатдан таҳлил қилиш асослари яратилган. Бироқ қадимги замон мутафаккирларининг сиёсий тадқиқотлари ҳали мустақил фан сифатида ажралмаган ҳамда фалсафий, ахлоқий ғоялар билан узвий боғлиқ эди. Шу ҳол эътиборга молики, айнан қадимги даврларда ўша мутафаккирлар томонидан биз бугун фойдаланаётган фалсафий ва сиёсий категорияларнинг аксарият қисми ишлаб чиқилган.

Инсоният сиёсий тафаккурининг ғоят катта шитоб билан ўсишида XVI–XIX асрлар оралигида Ғарбий Европа мамлакатларида рўй берган иқтисодий, илмий, сиёсий ўзгаришлар муҳим роль ўйнайди. Жумладан, италиялик мутафаккир Н. Макиавелли XVI асрда сиёсий фан, фалсафа ва ахлоқни бир-биридан аниқ ажратиб берди. У сиёсий тадқиқотларни мустақил илмий йўналиш сифатида ажратиб, давлат ва ҳокимият масалаларини таҳлил марказига қўйди, ҳокимият учун кураш услубларини ишлаб чиқди. Унинг ижоди сиёсатшуносликнинг мустақил фан сифатида шаклланишига қўйилган йирик қадам бўлиши билан бирга амалиёт ва назариянинг яқинлашувига

¹ Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология. — М., 2000. — С. 31.

шарт-шароит туғдирди. Кейинроқ эса Гоббс, Локк, Монтескьё, Руссо, Мэдисон, Берк, Токвиль каби мутафаккирлар томонидан сиёсий тадқиқотлар янада ривожлантирилди.

Сиёсатшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар таркибидан мустақил фан сифатида ажралиб чиқиш жараёни XIX аср ўрталаридан XX аср бошларига қадар давом этди. Худди шу даврда у мустақил фан сифатида тўлиқ шаклланди. Бу жараёнда сиёсий тадқиқотлар билан шуғулланган илмий марказлар муҳим роль ўйнади. Жумладан, 1871 йилда Францияда «Сиёсий фанларнинг озод (эркин) мактаби» иш бошлади (Ҳозир бу мактаб Париж университетининг сиёсий тадқиқотлар марказига айланган). АҚШнинг Колумбия университетида 1880 йилдан сиёсий фанлар мактаби, Англияда 1895 йилдан иқтисодий ва сиёсий фанларнинг Лондон мактаби, 1903 йилдан бошлаб эса сиёсий фанларнинг Америка ассоциацияси фаолият юрита бошлади. Бугун бу ассоциация 16 мингдан ортиқ аъзога эга.

Юқорида таъкидланган илмий-тадқиқот марказлари томонидан чоп этилган журнал, турли таҳлилнома ва бошқа хил нашрларда ўша давр сиёсатшунослигининг долзарб муаммолари илмий жамоатчиликка ҳавола этилган.

Сиёсатшунослик шуғулланган муаммолар унда турли гармоқларнинг туркумланишига олиб келди. Жумладан, парламентаризм масалалари билан шуғулланган таниқли сиёсатшунос ва социолог Г. Моска 1896 йилда «Сиёсий фан элементлари» номли асарини, В. Парето сиёсий элиталар назариясини, Р. Михельс сиёсий партиялар моҳиятига оид партология асосларини яратдилар. Шу тариқа XX аср бошларида сиёсатшуносликнинг мустақил фан сифатида ажралиб чиқиш жараёни ниҳоясига етди. Европада «сиёсат фани» атамаси эътироф этилиб, кенг тарқала бошлади. Бироқ 1933 йилда Германияда национал социалистларнинг давлат тепасига келиши, сўнгра бошланиб кетган фашистик террор Европада сиёсий тадқиқотлар ривожига чек қўйди. З. Фрейд, Г. Маркузе каби ўнлаб европалик машҳур олимлар АҚШга кетишга мажбур бўлдилар. Шу билан сиёсий тадқиқотлар маркази ҳам АҚШга кўчди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин сиёсатшуносликнинг фан сифатида тараққий этишида янги давр бошланди. Бу фанга

муайян мамлакатлар манфаатлари нуқтаи назаридан эмас, балки умуминсоний манфаатлар нуқтаи назаридан қаралувчи халқаро фан сифатида ёндашиш келиб чиқдики, бунда БМТнинг ташкил топиши ва фаолияти катта ижобий таъсир кўрсатди. Жумладан, АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатларининг олий таълим тизимида сиёсатшунослик фани XX асрнинг ўрталарига келиб кенг қамровли ўринни эгаллай бошлади. 1948 йили Парижда БМТнинг таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти — ЮНЕСКО ташаббуси билан сиёсатшуносларнинг халқаро конференцияси ўтказилди. Конференцияда сиёсий фанларни сиёсий назария, сиёсий институтлар, партиялар, гуруҳлар, ижтимоий фикр, халқаро муносабатлардан иборат тўрт гуруҳга бўлиш ҳамда ЮНЕСКО аъзолари бўлган мамлакатлар олий таълим тизимида сиёсатшуносликни фан сифатида ўқитишни йўлга қўйиш таклиф этилди. Ғарбий Европанинг барча, Шарқий Европанинг айрим давлатлари ушбу таклифни амалиётга татбиқ этдилар. Шу аснода аста-секин сиёсий фан институтлари тикланди. 1949 йилда сиёсий фанларнинг халқаро ассоциацияси ташкил этилди. 1956 йилда Францияда сиёсий фанлар доктори илмий даражаси жорий этилди. Сиёсий гуруҳлар ва сиёсий мувозанат назарияси бўйича Д. Трумэн, Д. Истон, Р. Тэйлор; сиёсий тизимлар назарияси бўйича Д. Истон, Р. Арон; партиявий тизимлар бўйича М. Дюверже, У. Бернхэм; сиёсатнинг таркибий-функционал масалалари бўйича Т. Парсонс, Ч. Бернард, Р. Мертон каби олимлар дунёга танилдилар. Сиёсатда конфликт ва консенсус назарияси, қиёсий сиёсатшунослик соҳаларида С. Липсет, Г. Альмонд, С. Верба кабилар салмоқли асарлар яратдилар. Натижада, XX асрнинг сўнгги чорагига келиб сиёсатшунослик алоҳида нуфузга эга бўлган фан сифатида шаклланди.

Бироқ собиқ СССР ва унга мафкуравий тобе давлатларда сиёсатшунослик фани ўқитилмади, фанга доир бирор журнал ёки газета нашр этилмади. Чунки мустабид тузум фуқароларнинг сиёсат илмидан хабардор бўлишлари уларда коммунистик партия ва совет давлати сиёсатига нисбатан танқидий, ҳеч бўлмаса таҳлилий ёндашувни шакллантиришидан хавфсирар эди. Фақат СССРнинг парчаланиши тезлашгач, яъни 1989 йилдан бошлаб Россияда бу фан плюралистик асос-

да мустақил фан сифатида ривожлана бошлады. Советлардан кейинги маконда ташкил топган мустақил давлатларда сиёсий таълим ва сиёсий маданият масалаларига қизиқиш оммавий тарзда кескин кучайиб кетди.

Жумладан, Ўзбекистонда ҳам давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши сиёсий фанларни ўрганиш ва ўқитишга нисбатан эскича ёндашувларни батамом ўзгартириб юборди. Мустақиллик шароитида олий таълим тизимини такомиллаштиришнинг дастлабки чораларидан бири мамлакатимизда сиёсатшунослик фанини ўрганиш ва ўқитишга киришишдан иборат бўлди. Чунки, амалга оширилаётган сиёсий ва иқтисодий ислохотларнинг самарали бўлиши фуқароларнинг сиёсий фан ва демократик маданият асосларидан қанчалик хабардорликларига бевосита боғлиқдир. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва жамиятни сифат жиҳатдан янги поғонага кўтариш фуқаролардан аввалгидек қарам, муте, бепарво бўлиб қолишни эмас, балки эркин, мустақил мушоҳада, сиёсий маданиятда кескин ўзгаришлар яшаш, бозор иқтисодиётига ва демократияга мос бўлган омма менталитетини шакллантиришни тақозо этмоқда. Мустақиллик ва ўзликни англашнинг кучайиши жараёнида ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида сиёсий фаолият, давлат, сиёсий партиялар, нодавлат, ноҳукумат ташкилотларининг иш усуллари, сиёсат ва инсон, давлат ва жамиятнинг ўзаро муносабатини, сиёсатшуносликнинг асосий тушунчаларини англашга бўлган эҳтиёж тобора кучаймоқда. Шу боис сиёсатшуносликни ўрганиш инсон камолотининг, мамлакатда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг зарур шартига айланмоқда. Шу муносабат билан мамлакатимиз Президенти И. А. Каримов: «Кўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон дунёқарашининг шаклланишида маърифатнинг, хусусан, ижтимоий фанларнинг ўрни беқиёс. Бу жамиятшунослик бўладими, психология ёки иқтисод бўладими — уларнинг барчаси одамнинг интеллектуал камолотга эришувида катта таъсир кучига эга»¹, деб таъкидлаган эди.

¹ Каримов И. А. Миллий истиқлол мафкуриси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. // Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т. 8 — Т., 2000. —Б. 504.

Мамлакатимиз олий ўқув юртларида 1992 йилдан бошлаб сиёсатшунослик фанини ўқитиш йўлга қўйилди. Бу ҳаракат, аввало, сиёсий билимларга нисбатан ижтимоий эҳтиёжни қондириш воситаси, иккинчидан, ҳар бир киши ва бутун жамиятнинг сиёсий онги ҳамда маданиятини юксалтиришга қаратилган узлуксиз тадбирдир. Чунки фуқароларнинг оқилона қарорлар қабул қилиши, сиёсатда иштирок этиш қобилияти стихияли (тартибсиз) тарзда шаклланмайди, балки етарли билим ва тажрибани мунтазам ўзлаштириш натижасида вуҷудга келади. Бундай қобилият эса айнан сиёсатшуносликни чуқур ўзлаштириш ва юқори сиёсий маданиятга эришиш туфайли шаклланади.

Бироқ собиқ Иттифоқ даврида бошқа халқлар қатори ўзбек халқи ҳам сиёсатшунослик фанини ўрганиш имкониятидан маҳрум қилиниб, халқ сиёсатшуносликдан, сиёсатшунослик эса халқдан ажратилди. Бу фанга кибернетика, генетика, социология ва бошқа фанлар каби «сохта фан», «буржуа фани» деб тамға босилди. Фақатгина мустақиллик туфайли сиёсатшуносликни фан сифатида қарор топтиришга ва унинг мавқеи билан боғлиқ залворли ишларни амалга оширишга имкон яратилди. Янги сиёсий воқеликларни таҳлил ва тадқиқ этиш жараёнида шаклланаётган Ўзбекистон сиёсий фани ривожига Р. З. Жумаев, С. А. Жўраев, Б. К. Иминов, И. Эргашев, А. Қ. Қодиров, Ш. Ғ. Ғойибназаров каби олимларнинг ҳиссалари катта. Уларнинг тадқиқотларида Ўзбекистонда демократик тизимнинг шаклланиши, сиёсий онг, демократлаштиришнинг ўзига хосликлари, сиёсий маданият каби муҳим масалалар ўз ифодасини топди. Бугун мамлакатимиз олий ўқув юртларида сиёсатшунослик фани нуфузини янада юксалтириш борасида кўплаб ёш иқтидорли олимлар самарали меҳнат қилмоқдалар.

Бугун Ўзбекистонда сиёсатшуносликнинг фан сифатидаги обрўсини оширишга давлат миқёсида эътибор берилмоқда. Президент ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси, Стратегик ва минтақалараро тадқиқотлар институтининг ташкил этилиши, И. Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти қошида сиёсатшунослик бўлимининг, олий ўқув юртларида ўнлаб сиёсатшунослик кафедраларининг фаолият юритаётганлиги фикримизнинг далилидир. Шу ўрин-

да таъкидлаш жоизки, Президент И. А. Каримовнинг қатор асарларида ижтимоий фанларни ўқитишни тубдан янгилаш масалалари билан бир қаторда, ҳозирги замон ўзбек сиёсат илмининг асосий қоидалари ҳам ўз ифодасини топди.

Мустақиллик шароитида жамият ҳаётининг эркинлашуви, демократиянинг кириб келиши, эски сиёсий тузумнинг янгиси билан алмашинуви, аҳоли катта қисмининг сиёсатга эътиборининг кучайиши, сиёсий партия ва ҳаракатлар, фуқаролик жамиятининг асосий институтлари бўлган нодавлат ва жамоат ташкилотларининг нуфузи ва таъсирининг кенгайиши сиёсатшунослик фани ролининг янада ошиб боришини кўрсатмоқда. Бу эса, қайси соҳада мутахассис бўлиб этишишидан қатъи назар, ҳар бир талабадан бу фанга масъулият билан ёндашишни талаб этади. Бироқ мутахассисликка оид фанларга нисбатан сиёсатшуносликни «иккинчи даражали фан» деб қараш ҳам айрим талабалар тафаккурида мавжудлиги сир эмас. Албатта, ҳар бир талаба сиёсатчи бўлиши шарт эмас. Лекин ҳар бир олий маълумотли мутахассис, хусусан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ходими ўз касбий фаолиятини «давлат» деб аталувчи муҳим ижтимоий-сиёсий институт доирасида амалга оширар экан, у қонун ҳимоячиси сифатида объектив жиҳатдан мамлакатдаги сиёсий жараёнларнинг иштирокчиси ҳисобланади. Шу сабабли жамият ҳаётидаги сиёсий жараёнларга хос бўлган қонуниятларни билиш ички ишлар идоралари ходимининг касбий тайёргарлигида муҳим ўрин тутди. Чунки мураккаб ижтимоий жараёнлар шароитида мустақил, пухта ўйланган, халқ ва давлат манфаатларини биринчи ўринга қўйган ҳолда масъулият билан ёндашиш учун нафақат чуқур ва кенг ҳуқуқий, фалсафий, ахлоқий, балки сиёсий билим ва маданият ҳам зарурдир. Сиёсатшуносликни ўрганиш бугунги даврнинг долзарб муаммоларини мушоҳада этишга, сиёсатда юксак ахлоқий талабларга риоя қилишга, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишда одамлардаги имконият, ютуқ ва камчиликларни аниқ тасаввур қила олишга ёрдам беради. Сиёсий билимларни пухта ўзлаштирган ички ишлар идоралари ходими мураккаб сиёсий ҳодиса ва жараёнлар моҳиятини, сиёсатнинг жамият ҳаётига таъсирини теранроқ англаб, қонунларни тайёрлаш ва уларни ҳаётга татбиқ этишга оид муаммо-

ларни яхшироқ тасаввур этади. Фуқаро ҳуқуқий билимлардан қанчалик чуқур хабардор бўлса, жамият сиёсий ҳаётидаги фаолиятида ўзига шунчалик чуқур ишонади ва масъулиятни ҳис эта олади. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ходими учун ҳам сиёсат дунёсида тўғри йўналишни аниқлаб олиш, сиёсий жараёнлар ривожланишидаги қонуниятларни, сиёсий иштирок, сиёсий етакчилик санъати, сиёсий раҳбарлик принциплари ва усуллари моҳиятини билиш катта аҳамиятга эга. Хуллас, ҳуқуқшунос сиёсатшунослик фанини қанчалик пухта билса, унинг сиёсий дунёқараши ва маданияти шунчалик бой бўлади.

Замонавий сиёсий билимларни эгаллаш сиёсатни сиёсатбозликдан, давлатни диктатурадан, демократияни анархиядан ажратиш, давлат, партия ва бошқа жамоат ташкилотларининг жамиятдаги ўрни ва вазифаларини теран англаб олиш имконини беради. Қолаверса, бу фанни ўрганиш ҳар бир фуқарога давлат ва жамият тизимини чуқурроқ билишга, ижтимоий-сиёсий ҳаётда ўзининг муносиб ўрнини топишга ёрдам беради, бошқалар билан муроа қила олишга, адолатли яшашга ўргатади. Сиёсатшуносликни менсимаган, сиёсий тафаккур мактабини ўтамаган киши жамиятда ўз ўрнини яхши ҳис эта олмай, маъмурий-буйруқбозлик тазйиқи олдида ожиз қолади, ўзи ва бошқаларнинг манфаатларини дадиллик, босиқлик билан ҳимоя қила олмайди.

Демак, ижтимоий ҳаётда демократик қадриятларни мустаҳкамлаш, одамларнинг сиёсий ва фуқаролик фаоллигини ошириш, эски тузум асоратларига барҳам бериб, демократик ўзгаришлар кўламини кенгайтириш ҳамда чуқурлаштириш учун ҳар бир киши сиёсий тафаккур мактабини ўташи, сиёсатшуносликни қунт билан ўрганиши лозим. Қолаверса, сиёсатшуносликни ўрганиш нафақат алоҳида шахс, балки бутун жамият учун ҳам катта аҳамиятга эга. Бу фанни чуқур эгаллаш жамиятни демократлаштириш ва ислоҳ этиш вазифаларини ҳал этишда муҳим ўрин тутди. Шу боис ҳар бир талаба, тингловчи ва курсант унга асосий фанлардан бири сифатида қараши, уни астойдил қунт билан ўрганиши зарур.

2. Сиёсатшуносликнинг предмети, қонуниятлари ва категориялари

Хўш, сиёсатшунослик нима? У жамият ҳақидаги фанлар тизимида қандай ўрин эгаллайди? Унинг предмети нима ташкил этади?

«Сиёсатшунослик» атамаси луғавий маъносига кўра юнонча «*politika*» — давлат ёки ижтимоий ишлар ҳамда «*logos*» — таълимот сўзларининг бирикишидан ташкил топган бўлиб, сиёсат ҳақидаги таълимот деган маънони англатади. Бу ҳақда биринчи атамани Аристотель (мил. ав. 384—322 й.), иккинчи атамани эса Гераклит (мил. ав. 530—470 й.) илмий муомалага олиб кирган.

Сиёсат инсонларнинг ўзига хос фаолияти сифатида қадим замонлардаёқ илмий тадқиқотларнинг объектига айланган. Сиёсатга оид билимлар сиёсий тафаккурнинг илк кўринишлари сифатида 2,5 — 3 минг йил аввал пайдо бўлган. Авваллари сиёсатга оид билимлар фалсафанинг узвий бир бўлаги ҳисобланган. Платон (мил. ав. 427—347 й.) сиёсатшуносликка оид асарларини «Қонунлар», «Давлат», Аристотель эса «Политика» деб номлаган. Қадимги Греция ва Римда полис — давлат ва жамият қурилишининг ўзига хос шакли бўлиб, у ўз ҳудудида яшовчи эркин мулкдорлар ва ишлаб чиқарувчи жамоаларнинг иқтисодий ҳамда сиёсий суверенитетига таянган. Бу суверенитет ҳар бир фуқарога шаҳар—давлат, яъни полис ҳаётига оид муҳим масалаларни ҳал этишда иштирок этиш, энг муҳими, халқ йиғинида овоз бериш орқали қатнашиш ҳуқуқини таъминлаган ҳамда муайян мажбуриятлар юклаган.

(Сиёсатшунослик жамият ҳақидаги фанлардан бири сифатида ижтимоий-сиёсий фанлар тизимида муҳим ўрин тутади ҳамда сиёсатни ўрганишда ўзига хослиги, мақсад ва вазифалари билан ажралиб туради. У ҳам фалсафа, иқтисодий назария, социология, этика, ҳуқуқшунослик, диншунослик ва бошқа фанлар сингари жамият ҳаёти, ижтимоий муносабатларни ўрганади. Бироқ сиёсатшунослик ўзининг тадқиқот объектига кўра бошқа ижтимоий фанлардан фарқ қилади. Унинг предмети ижтимоий, иқтисодий, маънавий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний соҳаларнинг моҳияти ва ўзига хос муаммолари эмас, балки сиёсий соҳанинг табиати ва ўзига хос му-

аммолари, сиёсий ҳокимиятнинг амалга оширилиши билан боғлиқ муносабатлар ташкил этади. У жамиятда ижтимоий тартибни, адолатни таъминловчи сиёсий институтлар ҳақидаги фандир.

Сиёсат анъанавий соҳа бўлганлиги боис нафақат сиёсатшунослик, балки фалсафа, социология, иқтисодий назария, психология, ҳуқуқшунослик, тарих, сиёсий тарих, давлат ва ҳуқуқ назарияси, маданиятшунослик, мантиқ, география ва бошқа фанлар билан ҳам доимо алоқада бўлган. Жумладан, ҳуқуқшунослик фанларидан давлат ва ҳуқуқ назарияси, маъмурий ҳуқуқ, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи, халқаро ҳуқуқ кабилар сиёсат объектлари ва давлат сиёсати масалаларини бевосита ўрганади. Сиёсатшунослик фани юқоридаги ҳуқуқий фанлар билан боғлиқ бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил масалаларини ўрганишда уларда ишлаб чиқилган назарий хулосаларга, амалий тажрибаларга асосланган ҳолда иш олиб боради ҳамда жамиятдаги сиёсий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалардан, умуман бу фанларнинг ютуқ ва имкониятларидан фойдаланади.

Гарчи унинг предмети ва мазмуни бошқа ижтимоий-сиёсий фанлардан фарқ қилса-да, бироқ сиёсий жараёнлар ва муносабатларнинг кечишини ўрганишда бошқа ижтимоий-сиёсий фанларнинг хулосаларига таянади, уларда ишлаб чиқилган назарий қоида ва хулосаларнинг моҳиятини умумлаштиради.

Жамият ҳаётида бирор-бир сиёсий ўзгариш, сиёсий воқеа-ҳодисалар сиёсатнинг таъсиридан четда қолмайди. Шу боис сиёсатшунослик фан сифатида жамият ҳаётининг турли соҳаларидаги ўзгаришларда сиёсатнинг ўрни ва ролини илмий-назарий жиҳатдан асослайди. Бу ҳол, шубҳасиз, унинг бошқа сиёсий фанлар билан боғлиқлигини, ўзаро алоқаларини ифодалайди. Бундай алоқадорлик сиёсий фанларда жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва муносабатларига дахлдор масалаларни ўрганиш билан ҳам белгиланади.

Масалан, фалсафа сиёсатнинг бирмунча умумий томонларини ўрганади. Сиёсий муаммолар, воқеа-ҳодисаларни фалсафий жиҳатдан умумлаштириш асосида ишлаб чиқилган назарий қоида ва хулосалар, фалсафага хос умумий қонуниятлар сиёсатшунослик фани учун методологик асос бўлиб

хизмат қилади. Бу каби ҳолат сиёсатшуносликнинг фалсафа фани билан қанчалик боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Сиёсий фанларнинг ҳар бири жамият ҳаётига оид масалаларни турли томондан ўрганганлиги учун ҳам биз жамият, унинг ривожланиши тўғрисида аниқ тушунча ва билимга эга бўламиз.

Шунингдек, сўнгги йилларда фанларнинг тарихий тараққиёт давомида табиий равишдаги бўлиниши ҳамда фанлараро меҳнат тақсимотининг рўй бериши сиёсатни у ёки бу жиҳатдан таҳлил этувчи сиёсий назария, сиёсий институтлар тўғрисидаги таълимот, сиёсий социология, халқаро сиёсат назарияси, сиёсий таълимотлар тарихи, сиёсий антропология, сиёсий психология, сиёсий география, сиёсий экология, сиёсий астрология каби масалалар билан шуғулланувчи оралиқ фанларни вужудга келтирди.

Жумладан, сиёсатшунослик ва бошқа фанлар орасида оралиқ мавқени эгалловчи фанлардан бири сиёсий социология сиёсат ва жамият, ижтимоий тузум ва сиёсий институтлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни; сиёсий психология инсон ҳиссиётлари ва иродаси, эътиқодининг умуман, сиёсий хулқ-атворнинг сиёсатга таъсирини; сиёсий антропология инсондаги биологик, интеллектуал, социал, маданий, диний ва бошқа хусусиятларнинг сиёсатга таъсирини ўрганса, сиёсий география сиёсий жараёнларнинг ҳудудий жойлашиш, иқтисодий-географик, табиий иқлим шароитлари ва бошқа табиий омиллар (денгиз ва океанларга яқинлик, кучли давлатлар билан қўшничилик) билан боғлиқлигини ўрганади. Сиёсий астрология эса, гарчи хулосалари тахминий ва шубҳали бўлса-да, фазо, юлдузлар жойлашиши, қуёш фаоллигининг сиёсий ҳодисалар, оммавий хулқ-атвор ҳамда сиёсий фаолликка таъсирини ўрганади.

Демак, сиёсатни турли фанлар нуқтаи назаридан ўрганиш имконияти мавжуд ва айни пайтда юқорида қайд этилган фанларнинг бирортаси ҳам сиёсат тўғрисида яхлит, тугал тасаввурни бермайди. Улардан ҳеч бири сиёсатни ўзига хос ижтимоий ҳодиса сифатида яхлитлигича махсус ўрганмайди. Сиёсатшунослик эса сиёсат соҳаси билан боғлиқ бўлган билимлар тўғрисида ана шу вазифани амалга оширади.

Сиёсат нима? У жамиятни тартибга солиш ва ўзгартиришга

қодирми? Агар қодир бўлса, уни қай аҳволда тартибга солади ва ўзгартира олади? Сиёсий ҳокимият нима? Давлат билан фуқаронинг, ҳокимият билан халқнинг бир-бирига муносабати қандай тамойиллар асосида қурилмоғи керак? Демократик давлат нима? Уни қандай барпо этиш мумкин? Ушбу сиёсий масалалар бўйича умумназарий тадқиқотлар олиб бориш сиёсатшуносликнинг предмети ташкил этади ва бу саволларга батафсил жавоб беради.

Модомики шундай экан, сиёсатшунослик нимани ўрганади, яъни унинг предмети нима, деган савол туғилади. Бунга қуйидагича жавоб бериш мумкин. *Сиёсатшунослик жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва сиёсий муносабатларини ҳамда жаҳон сиёсатининг намоён бўлиш ёки таъсир этиш хусусиятларини ўрганувчи фандир.*

Жамиятни бошқариш ва ундаги муаммоларни ҳал қилишга дахлдор бўлган давлат, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар, халқаро сиёсий ташкилотлар, жамоат ташкилотлари, шунингдек, ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий фаолияти ҳам сиёсатшуносликнинг предмети ташкил этади.

Бу фаннинг предмети тўғрисида бошқа бир қатор таърифлар, қарашлар ҳам мавжуд. Бироқ уларнинг ҳаммаси моҳиятан бир-бирига ўхшашдир.

1. Сиёсатшунослик жамиятда ҳокимиятни анъанавий тарзда амалга оширувчи давлат, партиялар ва бошқа институтларни, шунингдек, бошқа сиёсий институтларни тадқиқ этувчи фандир. Фаннинг предмети хусусидаги бундай анъанавий қараш у ўрганадиган бош объект — давлат, унинг тузилиши ва фаолияти бўлганлигидан келиб чиқади.

2. Сиёсатшунослик — сиёсий институтлар ва сиёсий жараёнлар, сиёсий маданият, халқаро тизимлар, уларнинг механизм ва воситалари ҳамда амалиётини ўрганувчи фан. Бу таърифга кўра сиёсий ташкилотларнинг шаклланиши ва ривож, сиёсий маданият ва мафкура, халқаро тизимлар ҳамда умумбашарий тараққиётнинг сиёсий муаммоларини ўрганиш сиёсатшунослик фанининг асосий йўналишидир.

3. Сиёсатшунослик — жамиятнинг сиёсий тизими, сиёсий жараёнлар ва сиёсий ҳокимият, унинг асосий таркибий қисмлари, давлат ҳокимияти, сиёсий партиялар, сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатлар билан ўзаро муносабатда бўлган турли

ижтимоий туруҳлар, фуқароларнинг ўрни ва роли, ҳокимиятга муносабат, уни сақлаб туриш механизми ва воситалари, жараёнлари ҳамда амалиётини ўрганадиган фан.

Фикримизча, сўнгги таъриф ўзининг кенг қамровлилиги ва равлонлиги билан эътиборга моликдир.

Масалани янада соддароқ баён қилиб айтиш мумкинки, сиёсатшуносликнинг предмети — сиёсат. Сиёсат эса сиёсий ҳокимиятнинг шакллантиради. Демак, сиёсатга оид фан ҳақида сўз юритганда муайян маънода ҳокимият ҳақидаги фанни назарда тутган бўлаемиз.

Аммо кейинчалик сиёсатшунослик предмети бошқа сиёсий фанлар ўрганмайдиган масалалар, масалан, сиёсий жараёнлар, сиёсий ҳуқ-қ-атвор, сиёсий тизимлар ва ҳоказолар ҳисобига кенгайиб борди. Натижада, дунёда сиёсатшуносликни сиёсат ҳақидаги умумий, ягона, айти пайтда кўп таркибли фан сифатида қабул қилиш, уни сиёсат ва унинг шахс ҳамда жамият билан ўзаро таъсири тўғрисидаги ягона, интеграл фан деб эътироф этиш кенг тарқалмоқда¹. Айрим олимларнинг фикрича², бу фанга бундан-да аниқ умумий таъриф бериш мумкин эмас. Бу, аввало, «сиёсат» атамасининг кўп маънолилиги, уни тавсифлашнинг хилма-хил усуллари мавжудлиги, сиёсатшунослик предмети ҳақидаги тасаввурларнинг мунозаралилиги билан изоҳланади. Шуларнинг барчасини ҳисобга олиб, айрим муаллифлар мазкур фанга умум эътироф этувчи таъриф излашдан воз кечиш керак, деб ҳисоблайдилар.

Сиёсатшуносликнинг фан сифатидаги ўзига хос жиҳати шундаки, у барча ижтимоий жараёнларни сиёсий ҳокимиятга нисбатан ўрганади. Шунинг учун ҳам айнан «сиёсий ҳокимият» категорияси сиёсат феноменининг моҳият ва мазмунини тўлиқ очиб беради. Қаердаки ҳокимият учун кураш мавжуд экан, у ерда сиёсат бўлади. Ҳокимиятсиз сиёсатнинг ёки сиёсатнинг ҳокимиятсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас, чунки сиёсат ҳокимият орқали амалга оширилади. Шунини таъкидлаш жоизки, сиёсатшунослик сиёсий институтларни жа-

¹ Пугачев В.П., Соловьев А.И. Сиёсатшуносликка кириш. — Т., 2004. — Б. 31.

² Немис олими П.Ноак сиёсатшуносликни сиёсий назария, сиёсий институтлар тўғрисидаги таълимот, сиёсий социология, халқаро сиёсат назариясидан иборат фан деб ҳисоблайди.

мият, фуқаролар билан ўзаро алоқадорликда деб билади. Чунки сиёсий институтлар кишилар ижтимоий ҳаётининг ташкилий шакли, фуқаролар эса сиёсий институтларнинг ижтимоий манбаидир.

Шунинг учун сиёсатшуносликни сиёсий ҳокимиятни ким, қайси сиёсий ёки ижтимоий гуруҳлар томонидан қандай мақсадлар, манфаатлар ва принциплар асосида амалга ошириши қизиқтиради.

Сиёсатшунослик фани сиёсий ҳокимият, уни амалга оширишда ўрнатилган сиёсий режим фаолияти доираси, шунингдек, муайян гуруҳлар мавқеи ва муносабати, ҳокимият қамрови, уни бошқариш усулларини аниқлаб беради.

Хуллас, яхлит ижтимоий ҳодиса сифатида сиёсатнинг моҳиятини ёритиш сиёсатшуносликнинг предметиدير.

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, сиёсатшунослик жамиятдаги сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатишда катта имкониятларга эга. Сиёсий жараёнларнинг бориши, унда иштирок этаётган сиёсий кучлар томонидан сиёсатнинг идрок этилиши, уларнинг мақсад ва маслаклари, ташаббуслари, фаоллик даражалари сиёсатда ўз ифодасини топади.

Сиёсатшунослик жамият ҳаётининг сиёсий соҳасини ўрганадиган экан, унда жамиятни бошқаришнинг асосий институтлари, давлат, партиялар ва бошқа сиёсий-ижтимоий ташкилотларнинг ўзаро муносабатлари мазмунини, характерини ҳам ҳисобга олади. Чунки сиёсий муносабатларнинг натижаси кўпроқ ана шуларга боғлиқ бўлади.

Сиёсатшунослик фанида жамият сиёсий ҳаёти, уни ҳаракатга келтирувчи сиёсий тузилмалар ва механизмлар фаолиятини ўрганиш етакчи ўринни эгаллайди. Яъни, у асосий эътиборни сиёсий институтларнинг асл моҳиятини ташкил этган давлат, парламент, ҳукумат, сиёсий муассасалар ва партиялар ролини ўрганишга қаратади.

Агар сиёсий институтларни, гуруҳларни сиёсатнинг субъектлари тарзида тасниф қиладиган бўлсак, уларни икки турга ажратиш мумкин. Биринчиси, ижтимоий гуруҳлар, миллатлар ва бошқа ижтимоий қатламлар ўртасидаги муносабатлар, иккинчиси, сиёсий ҳокимият, сиёсий партиялар, ҳаракатлар билан муайян сиёсий кучлар ўртасидаги муносабатлар. Бир-бирига тўлиқ мос келадиган ёки бири иккинчисини

уйғунлаштирадиган мақсадлар йўлида сиёсий кучлар ўзаро ҳаракат қилиши ва консенсусга эга бўлишига сиёсий ҳам-корликка эришиш дейилади.

Сиёсий кучларнинг ўзаро муносабатларида бир-бирига мос келмайдиган ҳолатлар айрим ҳолларда сиёсий ихтилофларга сабаб бўлади. Сиёсий муносабатларда бундай ҳолатларни ҳисобга олиш сиёсатдаги стратегик мақсадларни амалга оширишнинг муҳим омили ҳисобланади.

Демак, сиёсатшуносликнинг объектини жамиятнинг сиёсий тизими, сиёсий институтлар ва турли гуруҳлар, предметини эса сиёсат, сиёсий муносабатлар ва ҳокимиятнинг ривожланиш қонуниятлари ташкил этади.

Бошқа ижтимоий фанлар сингари сиёсатшунослик ҳам муайян қонуниятларга мувофиқ иш олиб боради. Айрим муаллифлар/сиёсатшуносликнинг асосий қонуниятларини уч гуруҳга бўладилар.

1. Сиёсий-иқтисодий қонуниятлар — жамиятнинг иқтисодий базиси билан сиёсий ҳокимият ўртасидаги ўзаро алоқадорликни акс эттиради.

2. Сиёсий-ижтимоий қонуниятлар — сиёсий ҳокимиятнинг ўзига хос ижтимоий тизим сифатидаги ривожланишини характерлайди. Бу асосий қонуният сиёсий ҳокимиятнинг барқарорлигини мустаҳкамлашни ифода этади.

3. Сиёсий-психологик қонуниятлар — шахс ва ҳокимият ўртасида амал қилувчи муносабатлар мажмуини ташкил этади. Бу қонуниятдаги энг муҳим жиҳат сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш ва уни ушлаб туришдир. Бу қонуният биринчи бўлиб Н. Макиавелли томонидан таърифлаб берилган.)

Сиёсатшуносликнинг қонуниятлари объектив характерга эга бўлиб, улар айрим адабиётларда¹ икки гуруҳга ажратиб кўрсатилган.

Биринчи гуруҳга мамлакатларнинг ички сиёсий ҳаётида амал қиладиган қонуниятлар киради. Булар ижтимоий ҳаётни демократлаштириш, сиёсий ҳокимият механизмларидан самарали фойдаланиш, сиёсий бошқариш принципларига амал қилиш сингари кўплаб умумий қонуниятлардир.

¹ Носирхўжаев С., Сафарбоев М., Султонов К. Сиёсатшунослик фанидан кўргазмали методик қўлланма. — Т., 1997. — Б. 13.

Иккинчи гуруҳни халқаро сиёсий муносабатлар доирасида амал қиладиган умумий қонуниятлар ташкил этади. Буларга турли давлатлар билан сиёсий ҳамкорликни амалга ошириш, халқларнинг тинч-тотув яшаши учун кураш, халқаро низо ва келишмовчиликларни бартараф этишда сиёсий воситалардан фойдаланиш, умумбашарий муаммоларни ҳал қилишда сиёсат кучидан фойдаланиш каби умумий қонуниятлар киради.

Бугунги кунда россиялик олимлар сиёсатшуносликнинг қонуниятлари тўғрисида қуйидаги янги талқинларни ҳам илгари сурмоқдалар:

- сиёсий ва ҳуқуқий маданиятнинг ривожини баробарида одамларнинг жамият сиёсий ҳаётида онгли равишда иштироки кенгайиши туфайли сиёсатнинг демократлашув тенденциялари кучайиши;

- тараққиётнинг ўтиш босқичларида сиёсий лидерлик ролининг ошиши;

- тарихий тараққиётнинг мураккаб даврларида сиёсий фаолиятга қатнашувнинг фаоллашуви ва ҳоказолар¹.

Сиёсатшуносликнинг моҳияти ва мазмунини ифодалашда унинг категориялари муҳим аҳамиятга эга. Сиёсатшуносликнинг категориялари ҳам бошқа ижтимоий-сиёсий фанларнинг категориялари каби шу фанда ўрганиладиган масалаларни умумий тарзда ифодалашда қўлланилади. “Категория” тушунчаси сиёсий фанларда жамият ҳаётида рўй берадиган воқеа-ҳодисалар, ўзгаришларни умумий тарзда ифодалашга хизмат қилади.

Сиёсатшунослик категорияларига «сиёсат», «сиёсий ҳокимият», «сиёсий жараёнлар», «сиёсий ҳаёт», «сиёсий муносабат», «сиёсий фаолият», «сиёсий партиялар», «сиёсий ташкилотлар», «сиёсий институтлар», «сиёсий тизим», «сиёсий онг ва маданият», «сиёсий қадриятлар», «халқаро сиёсий муносабатлар», «сиёсий қатнашув», «сиёсий бегоналашув», «жаҳон сиёсати», «геополитика» ва бошқалар киради.

Бу тушунчаларнинг ҳар бири ўз сиёсий мазмунига эга бўлиб, сиёсий жараёнлар тизимида намоён бўлади. Масалан, сиёсат давлат ишларида иштирок этиш, давлатнинг йўнали-

¹ Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология. — М., 2000. — С. 25.

шини, фаолият мазмунини, шакли ва вазифаларини белгилашда иштирок этиш, сиёсий ҳокимият эса муайян халқ, синф, гуруҳ, шахс сиёсатида ифодаланган ироданинг амалга оширилиш имкониятини англатади. Жамият ва сиёсатнинг фундаментал асосларидан бири бўлган сиёсий ҳокимият турли эрк-иродаларнинг ҳокимият учун тўқнашувида сиёсий кучлар мувозанати сифатида вужудга келади.

«Сиёсий тизим» категорияси давлат ҳокимияти ва бошқарувини шакллантириш ҳамда амалда рўёбга чиқариш билан боғлиқ муносабатлар, ҳаракатлар, ташкилотлар моҳиятини, сиёсий жараён категорияси эса индивидлар, гуруҳлар, ҳокимият институтларининг ўзига хос ўрни ва вазифаларини амалга ошириш учун бир-бирлари ҳамда давлат билан ўзаро муносабатлари моҳиятини очиб беради.

«Сиёсий институтлар» категорияси ижтимоий субъектлар ўртасидаги сиёсий муносабатларни тартибга солиб турувчи, муайян субъектларнинг манфаатини кўзлаб иш кўрувчи давлат, ҳуқуқий, сиёсий, ижтимоий муассаса ва ташкилотлар.

«Сиёсий ҳаёт» категорияси эса сиёсий ҳокимиятнинг жорий қилиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий ҳаётнинг бир қисми, соҳасини ифода этади.

Сиёсатшунослик категориялари умумийлик хусусиятига эга бўлиб, бошқа ижтимоий-сиёсий фанларнинг ҳам категорияси ҳисобланади. Масалан, онг муаммосини социология фани гуруҳ онги, давлат ва ҳуқуқ назарияси эса ҳуқуқий онг муаммоси сифатида, сиёсатшунослик фани эса сиёсий онг муаммоси тарзида ўрганади, маданиятнинг сиёсий маданият тарзида таҳлил этади.

Сиёсатшуносликнинг категориялари сиёсатга дахлдор масалаларни ойдинлаштиришга, бир тушунча орқали кенг маъноли фикрнинг умумлаштирилган ҳолда ифодалашга хизмат қилади.

3. Сиёсатшуносликнинг вазифалари ва усуллари

Ҳар қандай фан сингари сиёсатшунослик ҳам муайян вазифаларни бажаради. Сиёсатшуносликнинг сиёсий-маърифий вазифалари юқорида умумий тарзда ёритилганлиги боис, қуйида ушбу фаннинг аниқ вазифалари хусусида тўхталамиз:

1. Сиёсий ҳодисаларни билиш вазифаси. Бу вазифа орқа-

ли инсон онгида сиёсий воқелик, унинг ривожланиши ҳақида умумий билим ва тасаввурлар ҳосил бўлади. Жамиятнинг сиёсий ҳаётида рўй берадиган воқеа-ҳодисалар ва ўзгаришлар илмий-назарий жиҳатдан асосланади.

2. Тушунтирувчилик вазифаси орқали сиёсатшунослик сиёсий ҳодисалар ва жараёнларни тушунтиради. Сиёсий ҳаётда пайдо бўлувчи саволларга (хусусан, нимага, қандай сабабларга кўра муайян ҳолат келиб чиқди каби) жавоб беради. Сиёсий тизимларнинг, давлат институтлари ва ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг ўрнини, вазифаларини, уларнинг ўзаро муносабатларини тушунтириб беради.

3. Сиёсатшунослик сиёсий ҳодисалар ва жараёнларни тушунтирибгина қолмай, баҳолайди ҳам. Бунда унинг баҳолаш вазифаси ўз ифодасини топади. Жаҳон тажрибаси сиёсий қарашларни ягона мафкурага бўйсундириш ғоясининг асоссизлигини ҳамда сиёсий фикр ва демократия ривожига зид эканлигини кўрсатади. Ҳозирги даврда сиёсий институтлар хилма-хиллиги ва сиёсий плюрализм авторитаризм ва тоталитаризм ғоясига зид равишда аҳолининг жамият сиёсий ҳаётида кенгроқ иштирок этишини таъминламоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда сиёсатшунослик сиёсий тузумни, ундаги сиёсий тартибларни, муассасаларни, ҳуқ-атвор ва воқеаларни синфийлик нуқтаи назаридан эмас, балки умуминсоний қадриятлар, ижтимоий эҳтиёжлар асосида баҳолайди.

4. Сиёсий билимларни тўплаш, тўлдириш ва бойитиш, қонун ва тушунчаларни ишлаб чиқиш орқали сиёсатшунослик мавжуд сиёсий тузилмалар фаолиятини, уларни янгидан ташкил этиш тамойилларини назарий асос эттирадики, бу унинг назарийчилик вазифасига киради.

5. Сиёсий жараёнларни таҳлил қилишнинг муайян йўллари ишлаб чиқиш сиёсатшуносликнинг услубий вазифасида ўз ифодасини топади.

6. Сиёсий воқелик далилларини ўрганиш, тўплаш, уларга тавсиф бериш, далилларни тизимлаштириш, шу асосда сиёсий тараққиётнинг қонуниятларини очиб бериш сиёсатшуносликнинг тавсифлаш, баён қилиш вазифасига киради.

7. Сиёсатшунослик фақат назария эмас, балки амалиёт ҳамдир. Амалий сиёсат билан боғлиқ вазифаларни бажариш асосида сиёсатшунослик «Кўзланган сиёсий мақсадни амалга

ошириш учун қандай қарор қабул қилиш лозим ёки қандай амалий ҳаракат қилиш керак?» каби саволларга жавоблар таклиф қилади.

8. Сиёсатшуносликнинг энг асосий вазифаларидан бири аҳолининг сиёсий маданиятини шакллантиришдир. Зеро, сиёсий маданият жамиятни бирлаштиришга, элита ва электорат муносабатлари барқарорлигини таъминлашга, фуқарога ўз ҳуқуқлари, сиёсий вазифа ва манфаатларини амалга оширишда имкон берувчи муайян кўникмаларни эгаллашга ёрдам беради.

9. Шу асосда сиёсатшунослик сиёсий ҳуқ-атворни тартибга солиш ва сиёсий ҳаётни мукаммаллаштириш вазифаларини ҳам бажаради.

10. Сиёсатшунослик башорат қилиш вазифасини ҳам адо этади. Сиёсий қарорлар қабул қилишда, сиёсий жараёнлар ва муносабатларни моделлаштиришда башорат муҳим аҳамиятга эга. У жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида объектив, қонуний жараёнларни билиш, реал сиёсий вазиятни, унинг асосий зиддиятларини ва ижтимоий кучлар нисбатини таҳлил этиш асосида воқеаларнинг қайси томонга ривожланишини олдиндан башорат қилади. Бу билан у амалиётда оқилона қарорлар қабул қилиш, энг маъқул, тўғри йўлни танлашга ёрдам беради.

Юқоридагилардан ташқари сиёсатшунослик жамият тараққиёти, сиёсий ҳокимиятнинг шаклланиши ва амал қилиши, шахснинг ижтимоийлашуви, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши каби муҳим аҳамиятга эга бўлган назария, концепцияларни ишлаб чиқиш вазифасини ҳам бажаради.

Хўш, бугунги шароитда Ўзбекистонда сиёсатшунослик қандай назарий ва амалий аҳамият касб этмоқда? Қуйида ана шу саволларга жавоб берамиз:

1) мамлакатимизнинг сиёсий ҳаётида содир бўлаётган сиёсий жараёнларни таҳлил қилиш ва уни жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тажрибалари билан солиштириш асосида мамлакатимиз, миллатимиз хусусиятларига ва манфаатларига хизмат қилувчи сиёсий ҳулосалар бериш;

2) Ўзбекистоннинг халқаро ҳамжамиятга кириб боришининг қулай йўллари белгилаш;

3) жамиятда демократик жараёнларни ривожлантириш-

нинг механизмларини вужудга келтириш ва уларнинг уйғун ҳолатда фаолият кўрсатишларига ёрдамлашиш;

4) фуқароларнинг сиёсий маданияти, салоҳияти ва фаолиятини ошириш, уларда мамлакатимиз олдида турган улкан вазифаларни бажаришида яқдиллик руҳиятини, жаҳонда ва минтақамизда содир бўлаётган турли ўзгаришларга сиёсий ҳушёрлик билан қараш туйғуларини шакллантириш;

5) сиёсий барқарорлик, миллатлараро тотувлик ва юксак илмий салоҳият мамлакат мустақиллигини таъминлашнинг, жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари қаторидан муносиб ўрин эгаллашнинг асосий шарти эканлигини ёшларимизнинг онги ва қалбига сингдириш билан боғлиқ бўлган тарбия вазифасини амалга оширади¹.

Сиёсатшунослик сиёсий ҳодиса ва жараёнларни ўрганишда хилма-хил усуллардан фойдаланади. Бу усуллар унинг предмети чуқурроқ ва ҳар томонлама билиш имконини беради. Энг кўп қўлланиладиган аҳамиятга молик усулларни уч гуруҳга бўлиш мумкин:

– сиёсатни тадқиқ этишнинг умумий усуллари (Уларни замонавий сиёсатшуносликда кўпинча «умумий ёндашувлар» деб ҳам аташади);

– сиёсатни тадқиқ этишнинг умуммантиқий усуллари;

– эмпирик тадқиқот усуллари.

Биринчи гуруҳдаги энг муҳим усул ёки ёндашувлардан бири – **социологик ёндашув** сиёсатнинг жамиятга боғлиқлигига, сиёсий ҳодисаларнинг ижтимоий белгиланганлигига, иқтисодий муносабатлар, ижтимоий қатламлашув, мафкура ва маданиятнинг сиёсий тизимга таъсирига алоҳида эътибор беради. У сиёсатга турли ижтимоий гуруҳларнинг ўз манфаатларидан келиб чиқувчи рақобати сифатида қарайди. Социологик ёндашув сиёсий социологияда марказий ўринни эгаллайди ва бу ёндашувдан **мезёрий ёндашув** келиб чиқади. У сиёсий ҳодисаларнинг жамият ва шахс учун аҳамиятини аниқлаш, уларни умумий фаровонлик, адолат, эркинлик, инсон шайини ҳурмат қилиш ва бошқа қадриятлар нуқтаи назаридан баҳолашни тақозо этади.

¹ Политология: Маърузалар матни / Тақризчилар: В.С. Ким, Ж. Бахронов. – Т., 2000. – Б. 11.

Меъёрий ёндашув сиёсий борлиқни идеаллаштиргани учун амалиётдан узоқ деярлик қилинади. Аммо бу ёндашув, бир-мунча чекланганлигига қарамай, сиёсатшунослик учун зарур, чунки у сиёсатга ахлоқий, инсоний мезонларни олиб келади, унга гуманистик руҳ беради.

Сиёсатни тадқиқ этишнинг умумий усуллари қаторига функционал, тизимли, институционал, антропологик, психологик, фаолиятли, танқидий диалектик, қиёсий, тарихий ёндашувларни ҳам киритамиз.

Жумладан, **функционал ёндашув** сиёсий воқеа-ҳодисаларни ўрганишда улар ўртасидаги боғлиқликларни фақат далиллар ва тажриба асосида текширишни афзал қўради. Масалан, иқтисодий ривожланиш даражаси билан сиёсий тузум ўртасидаги, аҳолининг урбанизация даражаси ва сиёсий фаоллик ўртасидаги боғлиқликларни тажриба асосида текширишни талаб этади. Бу усул фанда ilk бор Н. Макиавелли томонидан қўлланилган.

Сиёсатга нисбатан **тизимли ёндашув** эса XX асрнинг 50–60-йилларида таниқли америкалик олим Т. Парсонс ва Д. Истон томонидан ишлаб чиқилди. Унинг моҳияти сиёсатни яхлит, мураккаб, ўз-ўзини бошқарувчи механизм сифатида баҳолашдан иборат. У сиёсатни тизимли таҳлил этиш воситаси ҳисобланади ва сиёсий тизим категориясини ўрганишда катта самара беради. Чунки сиёсий тизим жамиятдаги олий ҳокимият эгаси бўлиб, ўзини доимо сақлаб қолишга интилади. Сиёсий тизимларни тоталитар, авторитар, демократик типларга бўлиш тизимли ёндашув натижасидир.

Институционал ёндашув давлат, партиялар, турли ташкилотлар ва уюшмалар, сиёсий фаолиятни амалга оширувчи бошқа институтларни ўрганади.

Антропологик ёндашув қадим тарихга эга бўлиб, у сиёсатни ижтимоий омилар эмас, балки инсон табиати, ҳар бир одамга хос бўлган эҳтиёжлар (овқат, кийим, уй-жой, хавфсизлик, эркинлик, мулоқот, маънавий ўсиш ва бошқалар) белгилайди, деб ҳисоблайди. Бугунги кунда антропологик ёндашув инсоннинг эркинликка туғма эгаллиги, ирқий, этник, ижтимоий, географик ва бошқа фарқларга қарамай барча одамларнинг тенглиги, давлат тузилиши ва қонунларига нисбатан инсоннинг табиий, асосий ҳуқуқларининг усту-

ворлиги принциpidан келиб чиққан ҳолда сиёсатни тадқиқ этишга аҳамият бермоқда.

Сиёсатни ўрганишда қўлланиладиган **психологик усул** сиёсий хулқ-атворнинг субъектив механизмларини, индивидуал сифатларни ўрганишга катта эътибор беради. Ҳатто Конфуций ўз даврида Хитой ҳукмдорларига фуқаролар ишончи ва итоатини таъминлаш учун ўз фаолиятларида уларнинг психологиясини ҳисобга олишни тавсия этган. Н. Макиавелли эса «Давлат» асарида ҳокимлик психологиясини ишлаб чиқишга самарали ҳисса қўшган.

Замонавий сиёсатшуносликда бу масалада 3. Фрейд ишлаб чиққан руҳий таҳлил усули эътиборга моликдир. Фрейднинг фикрича, одамдаги кучли ва аффектив кечинмалар унинг онгидан йўқолмайди, балки ботиний онгга ўтади ва сиёсий хулқ-атворга кучли таъсир кўрсатишда давом этади. Бу усул ёрдамида сиёсий хулқ-атворнинг ҳар хил турларини тушунтириш мумкин. Масалан, авторитар шахсият эгаси бўлган инсон ўз қўлидаги ҳокимиятдан ўзидаги шахсий номукамаллик, турли комплекслар, ички зўриқиш ҳисларини енгилш учун фойдаланиши кузатилган.

Фаолиятли ёндашув эса сиёсатнинг ривожланиш тасвирини очиб беради. Унга кўра сиёсат бутун жамият учун мажбурий қарорларни тайёрлаш, қабул қилиш ва амалга ошириш жараёнидир. Сиёсатни жамиятни бошқаришнинг ўзига хос шакли сифатида талқин қилиш ушбу усулга хосдир.

Танқидий диалектик усул эса сиёсатни танқидий таҳлил асосида ўрганиб, ундаги ички зиддият ва ихтилофларни сиёсий ўзгаришларнинг ҳаракатлантирувчи манбаи деб билади. Бу усул жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва сиёсий муносабатларида бўладиган ўзгаришларни умумий алоқадорлик ва ўзаро таъсир натижаларига асосланган ҳолда таҳлил қилади. Танқидий-диалектик усул сиёсатнинг марксистик таҳлилида, неомарксизмда (И. Хабермас, Т. Адорно ва бошқалар), сўл либерал ва социал-демократик ғоявий-сиёсий оқимларида қўлланилган. Жамиятни плюралистик асосда ташкил этишнинг барча тарафдорлари танқидий-диалектик усулни самарадор усул деб биладилар. Чунки плюрализм хилма-хил ғоялар, қадриятлар, сиёсий, иқтисодий ва маданий институтлар, индивидлар ва гуруҳларнинг зиддиятлари, рақобатли курашига

асосланади. Сиёсатшунослик ва социологиянинг муҳим тармоқларидан бири — конфликтология учун ҳам танқидий-диалектик ёндашув асосий усул ҳисобланади.

Сиёсий жараёнларда рўй берадиган воқеа-ҳодисаларни ўзаро таққослаш, уларни бир-бирига солиштириш орқали сиёсий ҳаётнинг энг самарали шакллари **ёки** вазифаларни ҳал қилишнинг маъқул йўллари ҳақида илмий хулосалар беришни кўзда тутувчи усул **қиёсий усул** бўлиб, у дастлаб Платон ва Аристотель томонидан қўлланилган.

Ўтмишнинг тарихий ҳодиса ва далилларини **тарихий ёндашув** асосида ўрганиш эса унинг ҳозирги кун ва келажак билан боғлиқлигини аниқлашга, тарихда йўл қўйилган хато-лардан сиёсий сабоқ чиқаришга ёрдам беради.

Сиёсатни тадқиқ этишнинг иккинчи гуруҳига мансуб усуллари умуммантикий усуллар бўлиб, уларга **индукция** ва **дедукция**, **анализ** ва **синтез**, **моделлаштириш**, **хаёлий эксперимент**, **математик**, **кибернетик** баъзорат кабилар киради.

Сиёсатни тадқиқ этишнинг учинчи гуруҳини эса **эмпирик тадқиқот**, **сиёсий воқелик тўғрисида бирламчи ахборот олиш усуллари** ташкил этади.

Эмпирик усул анкета сўрови, лаборатория тажрибалари, ҳуж-жатлар таҳлили, статистик таҳлил, математик моделлаштириш, тажриба қилинаётган вазият шароитидаги одамларнинг хулқ-атворини кузатиш кабилардан фойдаланади.

XX асрнинг 50-йилларида эмпирик таҳлиллар функционализмнинг ўзига хос ҳосиласи сифатида бихевиористик ёндашувни келтириб чиқарди. Бихевиористлар фикрича, сиёсатшунослик қатъий илмий, эмпирик усуллар ёрдамида одамларнинг бевосита кузатиш мумкин бўлган сиёсий хулқ-атворини ўрганиши керак. Далиллар ва қадриятларни бир-биридан ажратиш, фанни қадриятли мулоҳазалардан холи қилиш тарафдори бўлган бихевиористлар билиш жараёнида фақат далиллар ва мантиққа суянишни таклиф этадилар.

Бихевиористларнинг кузатиш, статистик маълумотлар ва ҳужжатларни ўрганиш, анкета сўровлари, лаборатория тажрибаларини кенг қўллашни изчил рағбатлантиришлари тадқиқотларнинг янги даражаси — амалий сиёсатшуносликнинг ривожини учун шарт-шароит яратди. Амалий сиёсатшунослик хулосалари, одатда, сиёсий барқарорликни сақлаб

қолишга қаратилган бўлади. Унинг асосий вазифаси аниқ тавсиялар ва қисқа муддатли башоратларни муайян субъектлар учун улар фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида баён этишдан иборат. Бу фаннинг имкониятлари ҳукуматнинг соғлиқни сақлаш, ижтимоий, миллий ва мудофаа сиёсатида ва бошқа фаолиятида дастурлар тузишда, ижтимоий ихтилофларнинг олдини олиш ёки уларни ҳал этиш йўллари белгилашда, жамият учун зарур бўлган мурсага келишда амалий аҳамият касб этади.

Умуман, сиёсатшунослик усуллари умуллаштириб:

- 1) сиёсий таҳлил;
- 2) қиёсий таққослаш;
- 3) эмпирик социологик усулларга бўлиш мумкин.

Сиёсатшуносликнинг усуллари унинг назария ва амалиёт уйғунлигидан иборат фан эканлигини кўрсатиб турибди. Сиёсатшунослик усулларида самарали фойдаланиш асосида мамлакат ва халқаро майдондаги сиёсат, унинг ўзига хос хусусиятлари, ривожланиш истиқболлари тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлиш мумкин.

Умуман, назарий ва амалий сиёсатшунослик бир бутунликни ташкил этиб, бир-бирини тўлдириб боради, сиёсатнинг самарадорлиги ва инсонпарварлиги йўлида муҳим имкониятлар яратади.

Бугунги кунда сиёсатшунослик фанининг ўрни ва аҳамияти тобора ўсиб бормоқда. Бу бевосита қуйидаги омилларга боғлиқ:

1) дунёнинг бир-бирига қарама-қарши икки қутбга бўлиниши оқибатида кучли қарама-қаршилик барҳам топганидан кейин ҳам дунёда осойишталик қарор топмади. Инсоният XXI асрда ҳам кўпгина глобал муаммоларга дуч келмоқда. Глобал хавфсизлик жаҳонда янги сиёсий тартибни, кўп қутбли оламни, толерантлик ва ҳарбий-сиёсий мувозанатни шаклланишига боғлиқ бўлиб, бу масалалар сиёсат нуқтаи назаридан атрофлича таҳлил этиб боришни тақозо этади;

2) умумбашарий муаммоларни ҳал этишда мамлакатлар ва халқлар ўртасидаги ҳамжиҳатликка қаратилган қарашлар, назария ва таҳлилларни ишлаб чиқиш бу фаннинг долзарб вазифасига айланмоқда;

3) жадал кечаётган сиёсий жараёнларнинг дунё ҳамжами-

яти ва инсон манфаатлари билан уйғунлашувига эришиш давр тақозосидир. Бунинг учун сиёсатга инсонпарварлик руҳини олиб кириш керак. Бу онгли сиёсий фаолиятни, сиёсатга онгли муносабатда бўлишни талаб этади. Буларни ўрганиш сиёсий фан вазифаларидир;

4) кучайиб бораётган демократик жараёнлар шахсда сиёсатга қизиқиш, у билан шуғулланишга эҳтиёжнинг ошиши сиёсий билимлар аҳамиятини янада оширмоқда;

5) демократик тузумга қарши бўлган ва жамиятга у ёки бу ижтимоий утопияни тикиштираётган турли хил радикал мафкураларга қарши барқарор иммунитетни фуқаро руҳиятида шакллантириш зарурати сиёсатшуносликни кенг ўрганишни талаб этмоқда;

6) цивилизациянинг бугунги кундаги буюк кашфиётларидан бири — шахс ва ҳокимият тизимлари ўртасидаги ўзаро муносабатларда адолатнинг, инсон қадр-қимматининг устувор аҳамият касб этиши, шахс эрки ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қодир демократик қадриятларнинг шаклланидир. Бу қадриятларни ўрганмай туриб, демократик институтларни шакллантириш, фуқаролик жамиятининг асосларини яратиш мумкин эмас. Бунда ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан сиёсатшуносликка катта эҳтиёж сезамиз.

Барча ижтимоий фанларда бўлганидек, сиёсатшуносликда ҳам субъективизмга йўл қўймаслик, унинг олдини олиш муаммоси мавжуд. Бу муаммони сиёсий жараён, сиёсий билимларни ўрганишда ҳолислик, очиқ-ойдинлик ва плюрализмга риоя қилиш орқали ҳал этиш мумкин. М. Вебер таъкидлаганидек, аудиторияда ўқитувчи ҳам, талаба ҳам сиёсат билан шуғулланмасликлари лозим. Зеро, сиёсий кўрсатма ва сиёсий муассаса ёки муайян партиявий нуқтаи назарнинг илмий таҳлили амалда бошқа-бошқа нарсалардир. Илм толиби олдидаги асосий вазифа сиёсатга оид назарий билимларни эгаллаш, мураккаб сиёсий ҳодиса ва жараёнларни чуқур таҳлил қилишга ўрганишдир.

Сиёсатшунослик одамларга улар қандай сиёсий нуқтаи назарни эгаллашлари ёхуд қайси сиёсий партияга аъзо бўлишлари лозимлигини ўргатмайди. Билъакс у сиёсат тўғрисидаги илмий билимлар мажмуасидир. Ҳар бир инсон ўз сиёсий йўлини мустақил танлаши лозим. Бунда, албатта, тўғри йўлни

танлаш имконияти **ун жихатдан сиёсатшуносликни инсон қай даражада ўзлаштиришига боғлиқ.**

Шундай қилиб, **сиёсатшунослик фанининг ўрни ва аҳамияти ҳозирги замонда инсоният тараққиётидаги ўзгаришлар, сиёсат ва сиёсий қараёнлар билан боғлиқдир.** Мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида кечаётган эркинлаштириш жараёнлари келажакда сиёсий фан нуфузининг янада мазмунан етук тадқиқотлар билан бойишидан далолат беради.

Таянч тушунчалар

Сиёсат, сиёсий фан, сиёсатшуносликнинг предмети, сиёсатшуносликнинг объекти, сиёсий назария, сиёсий институтлар тўғрисида таълимот, сиёсий социология, халқаро сиёсат назарияси, сиёсий таълимотлар тарихи, сиёсий антропология, сиёсий психология, сиёсий география, сиёсий экология, сиёсий астрология, сиёсатшунослик фанининг қонун ва категориялари, сиёсатшуносликнинг вазифалари ва усуллари.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Жамиятда демократик тартибларни жорий этишда сиёсий билим ва сиёсий маданият қандай аҳамиятга эга?
2. Сиёсатшуносликнинг фан сифатидаги шаклланиш тарихини тушунтиринг.
3. XIX-XX асрларда сиёсатшуносликнинг фан сифатида шаклланишида қайси илмий мактаблар, муассасалар ва халқаро ташкилотлар катта роль ўйнади?
4. Собиқ СССР ва унга тобе мамлакатларда сиёсатшунослик фанининг ўқитилмаганлиги сабабини қандай изоҳлаш мумкин?
5. Сиёсатшунослик фанининг предмети, таркибий қисмлари, қонуниятлари, категориялари ва вазифалари ҳақида гапириб беринг.
6. Социологик, меъёрий, институционал, антропологик, психологик, танқидий-диалектик, қиёсий, тарихий ёндашув (усул)лар моҳиятини тушунтириб беринг.
7. Сиёсатшуносликнинг эмпирик тадқиқот усулларини изоҳланг.
8. Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар тизимида сиёсатшунослик фанининг ўрни ва аҳамияти тўғрисида нималарни биласиз?

9. Сиёсатшунослик ва ҳуқуқшунослик фанлари ўртасида қандай алоқадорлик мавжуд?
10. Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишда сиёсатшунослик фани қандай аҳамият касб этади?

АДАБИЁТ. I

Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т. 8. — Т., 2000. — Б. 330–351.

Каримов И. А. Ўзгариш ва янгилашниш ҳаёт талаби. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи сессиясида сўзланган нутқ. 2000 йил 25 май // Каримов И. А. Т. 8. — Т., 2000 — Б. 479–488.

Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. — Т., 1996. — Б. 5–22; 370–404.

Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 174–222.

Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари — энг олий қадрият. Т. 14. — Т., 2006. — Б. 61–97.

Каримов И. А. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Т., 2008. — 176 б.

Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш — барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т. 15. Т., 2007. — 320 б.

Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т. 16. Т., 2008. — 368 б.

Отамуротов С. Глобаллашув ва миллат (фалсафий-сиёсий таҳлил). — Т., 2008. — 202 б.

Ирхин Ю. В., Зотов В. Д., Зотова Л. В. Политология: Учебник. — М., 2000. — С. 7–29.

Қодиров А. Қ. Сиёсат фалсафаси. — Т., 1999. — Б. 6–29.

Политология: Ўқув қўлланма / Отамуротов С., Эргашев И., Акрамов Ш., Қодиров А. — Т., 1999. — Б. 3–15.

Пугачев В. П., Соловьев А. И. Сиёсатшуносликка кириш: Ўқув қўлланма. — Т., 2004. — Б. 26–47.

Рамазонов И., Мўминов Э. Политология: Дарслик. — Т., 1997. — Б. 5–21.

ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ТАЪЛИМОТЛАР: ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

1. Инсоният цивилизацияси тарихида сиёсий-ҳуқуқий ғояларнинг келиб чиқиши

Сиёсатшуносликни ижтимоий-тарихий муҳит тақозо этувчи муайян сиёсий қарашлар ва ғояларсиз тасаввур этиш қийин. Сиёсий фикр тарихан ҳуқуқий фикр билан боғлиқ бўлиб, улар ўртасида уйғунлик мавжуд. Жумладан, у ёки бу шахснинг, гуруҳнинг ижтимоий табақа ёки синфнинг мавқеи ҳуқуқий жиҳатдан асосланган сиёсатни тақозо этади. Сиёсатшуносликнинг ўзак ғояси — сиёсий ҳокимият, жамиятни бошқарув, идора этиш ғоясидир. Буни чуқурроқ англамоқ учун сиёсий ғояларнинг илк шаклланиш даврига мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир.

Қадимги Миср, Бобил, Ҳиндистон ва Хитой халқлари сиёсий-ҳуқуқий қарашларидаги ўзига хос анъаналар. Сиёсий-ҳуқуқий қарашлар тахминан милoddан аввалги 4 минг йилликда инсоният цивилизациясининг илк ўчоқлари бўлган Шарқ ўлкалари — Миср, Месопатамия, Ҳиндистон ва Хитойда пайдо бўлган. Цивилизация инсонларнинг нафақат оила, уруғ ёки қабила теграсидаги, балки давлат доирасида кечадиган маданий ҳаёти, ўзаро алоқаларини англатади. Буни гоҳо субмаданият деб ҳам аташади. Ижтимоий-иқтисодий тафвотлар, ҳукмронлик ва бўйсунувчилик муносабатлари, одамларнинг сиёсий-ҳуқуқий тасаввурларида акс этиб, бу тасаввурлар жамият цивилизациялашуви даражасининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади.

Дастлабки сиёсий-ҳуқуқий фикрлар барча қадимги халқларда, Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам диний негиздаги афсона ва ривоятлар таъсирида шаклланган.

Қадимги халқлардан мисрликлар, бобилликлар (Дажла ва Фрот дарёлари оралиғида яшаган аҳоли), хитойликлар, ҳиндлар, яҳудийлар, форслар, греклар ва римликлар ердаги тартибларни коинот тартибларининг узвий бир қисми ва келиб чиқиши жиҳатидан илоҳийдир, худо унинг бош сабабидир,

дея талқин қилганлар. Бундай тафаккур тарзи узоқ даврлар мобайнида ижтимоий-сиёсий онгда чуқур ўрнашиб, давлат, сиёсатга оид ғояларда ҳам ўз ифодасини топган.

Ҳокимият — ҳукмдорлик тарихан жамиятда меҳнат тақсимоти, тенгсизликнинг вужудга келиши, бу тенгсизликни сиёсий-ҳуқуқий жиҳатдан асослашга йўналтирилган илк уринишлар натижасидир. Масалан, Қадимги Мисрда олий сиёсий ва диний ҳокимиятни ўз қўлида жамлаган фираъвн худо ва одамлар ўртасида воситачи сифатида илоҳийлаштирилиб, худо иродасини ифода этувчи фираъвнга сўзсиз ва мутлақ итоат этиш лозимлиги милoddан аввалги XXVIII асрга оид «Птахотеп ўғитлари» номли қадимий сиёсий-диний ҳужжатда ҳам ўз аксини топган.

Дажла ва Фрот дарёларининг оралиғи — Месопатамиядаги сиёсий-ҳуқуқий фикрларнинг ёрқин намуналари Вавилон, Ассирия ва Хетт подшоҳларининг қонунлари бўлиб, уларда ҳокимиятнинг илоҳий тарзда келиб чиққанлигини ифодаловчи тасаввурлар акс этади. Жумладан, милoddан аввалги XVIII асрга оид Хаммурапи (Вавилон подшоси) қонунларида ҳукмдор ўз фуқароларига ғамхўрлик қилувчи, айни пайтда илоҳийлик сифатларига эга худога монанд мавжудот сифатида тавсифланади.

Қадимги Ҳиндистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларини ўрганишда милoddан аввалги 2 минг йилликка оид муқаддас битик — Ведалар («Веда» — санскрит тилида «билим» деган маънони англатади.) муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, худоларга бағишланган мадҳиялардан иборат бўлган ригведалар бу масалада энг кўҳна ва йирик ёзма ёдгорлик бўлиб, уларда азалдан ерда ва бутун коинотда олий қудрат томонидан ўрнатилган илоҳий тартибот, одамларнинг бу тартиботга бўйсунишлари хусусида сўз юритилади.

Милoddан аввалги IV—III асрларда брахман Каутиля томонидан ёзилган «Артхашастра ёки сиёсат ҳақидаги фан» рисоласида ўша даврга оид давлат ва хўжалик бошқаруви билан боғлиқ бўлган қатор масалалар баён этилган. Хусусан, идеал шоҳ ҳақидаги қарашларда унинг адолатли ва халқпарвар, ўз лафзида турувчи, ёмонликдан ҳазар қилувчи, маърифатли, ҳақиқатга интилувчи, золим амалдорларни бошқарувдан четлаштирувчи бўлиши лозимлиги қайд этиладики, бу

ғоялар ҳозирги замон сиёсий фани учун ҳам ниҳоятда қимматли ҳисобланади. «Артхашастра»да ички ва ташқи сиёсат масалалари ҳам қаламга олиниб, ҳокимият ва бойликни сақлаб қолиш ҳамда кучайтириш учун ҳар қандай воситалардан фойдаланиш маъқуллиги ғояси илгари сурилади (Орадан 2 минг йиллар ўтгач, бу ғояни Н. Макиавелли «Хукмдор» асарида такрорлаган эди).

Қадимги Хитойдаги илк сиёсий-ҳуқуқий қарашлар ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларда муқаддас битикларнинг эмас, балки мутафаккир олимларнинг давлатни ташкил этиш, бошқариш, инсон ва жамият муносабатлари таҳлили асос этган таълимотлари муҳим ўрин эгаллайди. Улар сафида Конфуций (Кун-Фу-цзи — мил. ав. 551—479) қарашлари алоҳида аҳамиятга молик. Хитойнинг кейинги тараққиёти учун ҳам ғоятда аҳамиятли бўлган конфуцийчилик фалсафий-ахлоқий ва сиёсий таълимоти диннинг ўзига хос муқобили вазифасини ўтаган. Мамлакат турли майда давлатчаларга бўлиниб, улар ўртасида тўхтовсиз низолар ва урушлар кучайган даврда яшган бу мутафаккир давлатнинг патриархал-патерналистик концепциясини ривожлантирган. Унинг фикрича, давлат улкан оиладир. Император ҳокимияти оила бошлиғи, яъни отанинг оиладagi ҳокимиятидек, қўл остидагиларга нисбатан адолат ва меҳр-шафқатга асосланиши лозим. Ҳокимиятнинг илоҳий тарзда келиб чиққанлигини инкор этмаган ҳолда Конфуций ўз диққат-эътиборини жамиятда ва давлатда ижтимоий барқарорликни таъминлаш масалаларига қаратади. У қадимда мавжуд бўлган адолатли давлат бошқаруви тўғрисидаги қарашлар ва улар асосида ётувчи кўҳна Хитой урф-одатларига соғинч ҳиссини туйиб, қадимги эътиқод ва анъаналарга катта умид ва ишонч билан қарайди.

Конфуций «Лунь-юй» (Сўхбат ва мулоҳазалар) номли рисоласида «Мен ҳеч нарсани кашф қилганим йўқ, балки ўтмиш дурдоналарини авлодларга етказяпман. Мен ўтмишга ишонаман ва уни севаман», деб ёзган эди.

Мутафаккир давлат ва жамият бошқарувини, аввало, интизом ва тартиб билан боғлаб «Подшоҳ подшоҳдек, хизматкор хизматкордек, ота отадек, ўғил ўғилдек бўлсин», дейди. Бундай бошқариш — ҳаммани жой-жойига қўйиш деган хулосани чиқаради. У одамларни ижтимоий келиб чиқишига

қараб тўрт қатламга ажратади: аслзодалар (табиий туғма қобилиятли); билимларга ўқиш-ўрганиш жараёнида эга бўлганлар; билимларни қийинчилик билан ўзлаштирувчилар; билим олишга интилмайдиганлар.

Конфуций фикрича, қатламлараро тафовутлар улар ўртасидаги тенгсизликни келтириб чиқаради. Бу тенгсизлик кичикларнинг катталарга, қуйи табақаларнинг юқори табақаларга бўйсунганини, ҳокимиятнинг аслзодалар қўлида тўпланиши зарурлигини тақозо қилади. Конфуций сиёсий таълимнинг негизиде эзгулик, инсонийлик ғояси ётади. Инсонийлик оилада ва жамиятда иззат-икром билан ўзини туталишда, ўз хизматига сидқидиллик билан ёндашишда, бошқа кишилар билан муносабатларда адолатли бўлишда намоён бўлади. Конфуцийдан кўпгина ҳикматлар ёдгор бўлиб қолган. Улар ахлоқ-одоб, турмуш тарзи, бахт ва омад каби мавзуларга оиддир. Масалан, «Мамлакатда имконият борлигида фақир ва ночор бўлишга, бундай имконият йўқлигида бой ва зодагон бўлишга уял»¹, дейди. Орадан 2 ярим минг йил вақт ўтган бўлишига қарамай, Конфуций таълимоти ҳозирги Хитойда ҳамон ўз таъсир кучига эга.

Қадимги Греция ва Римдаги ижтимоий-сиёсий ғоялар. Дастлабки сиёсий ғоялар Шарқда пайдо бўлганлигига қарамай Фарбда, хусусан Қадимги Греция ва Римда том маънода илмий шаклга яқинлашди. Сиёсий фикр афсона ва ривоятлар қобиғидан чиқиб, инсон, жамият масалаларини илмий-фалсафий талқин қилишга интилди. Бунинг боиси шуки, Қадимги Грецияда худоларга Шарқ субмаданиятларидаги каби инсонлардан устун турувчи, жамиятга ўз иродасини ўтказувчи мутлақ куч ва ҳақиқат деб қараш эмас, балки нисбатан эркин муносабат шаклланган эди.

Қадимги Греция ва Римда худолар инсон қиёфасида тасаввур қилинган. Бу эса худолар тўғрисида мулоҳазаларда бирмунча эркинликни келтириб чиқарган. Қадимги греклар давлат ва худоларни бир бутун, яхлит тасаввур этишган. Ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳаётдаги турли муаммолар уларни дунёвий фикр-мулоҳаза юритишга ундаган. Шу биле ай-

¹ Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т.1. – М., 1997. – С. 53 / Ирхин В.Д., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология. – М., 2000. – С. 40

нан Қадимги Грецияда ҳозирги Ғарб цивилизациясининг илк куртаклари вужудга келиб, дунёвий билимларнинг тараққиётига йўл очилган. Хусусан, инсон эркинлигининг кўрсаткичи — демократия ҳақидаги тасаввурлар мифология ва дин ўрнига аниқ дунёвий билимларнинг ривожига йўл очган.

Бироқ адолат юзасидан шуни қайд этиш лозимки, антик Ғарб маданиятидаги инсон ҳурфикрлилиги ва ижтимоий турмушдаги демократик тартиб келиб чиқиши илоҳий дея қаралган давлат манфаатларига бўйсундирилган эди. Давлатга илоҳий хусусият бағишлаб, уни шахс ва жамоа манфаатларидан устун қўйиш анъанаси айнан ўша даврларда келиб чиққан. Шу билан бирга Қадимги Греция ва Рим мутафаккирларидан Платон, Аристотель, Цицерон ва бошқаларнинг кишилик ижтимоий ҳаётини ташкил этишда давлатга энг зарур ижтимоий институт сифатида қарашлари бугунги кун учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганлигини қайд этишимиз зарур.

Давлат ва унинг бошқарув шакллари, усуллари ҳақида дастлаб Суқрот, унинг шогирди Платон, ундан сўнг Аристотель яратган ғоялар диққатга сазовордир.

Платоннинг (мил. ав. 427—347) сиёсий-ҳуқуқий қарашларига дастлаб устози Суқротнинг рационал фалсафаси катта таъсир кўрсатган бўлса-да, кейинчалик у объектив идеализм тарафдори ва ифодачисига айланди. Бу руҳ унинг «Давлат», «Сиёсатчи», «Софист», «Парменид» ва «Қонунлар» каби асарларида илгари сурилган икки дунё тўғрисидаги қарашларида яққол сезилади. Унингча, ғоялар дунёси ҳақиқий борлиқ бўлиб, мутлақ ва абадийдир. Инсоннинг ўзгарувчан дунёси, реал ҳаётдаги нарса ва ҳодисалар эса ғоялар дунёсининг бузилган ифодасидир.

Ўзининг «Қонунлар» асарида идеал давлатнинг соф рационал андозасини назарий жиҳатдан асослашга интилган Платоннинг фикрича, инсон табиати уч асосий элементдан таркиб топган: ақлий, жангарилик ва яратувчилик. Шунга мувофиқ идеал давлат ижтимоий тузилиш жиҳатидан уч асосий тоифани ўз ичига олади. Доноликка салоҳияти бўлган файласуфлар ҳукмдорлик қилиб, давлатни бошқарадилар, жангариликка мойил бўлган жангчилар мудофаа билан, яратувчилик эгалари — деҳқон ва ҳунармандлар эса моддий неъматларни ишлаб чиқариш билан банд бўладилар. Файласуфлар

ва жангчилар Платон орзу қилган давлатда хусусий мулкка эга бўлмасликларни лозим, чунки бу ҳол уларнинг ўз вазифаларини, бурчларини суинистеъмол қилишлари хавфини тугдиради.

Платон давлат шакллариининг уч турини: тимократия (ҳарбийлар ҳокимияти), олигархия (оз сонли қулдорлар ҳокимияти), демократия (халқ ҳокимияти)ни бузилган, нотўғри шакллар деб, монархия ва аристократиянинг бошқарувини эса маъқул бошқарув деб ҳисоблайди. Қуллар меҳнатини аристократик ёки монархияга асосланган давлатнинг зарур шарти деб билади. Демократиянинг моҳиятини тўлиқ тушунмаган ва унга нисбатан бутунлай салбий муносабатда бўлган Платон фақат билимдон одамларгина давлатни бошқаришлари мумкин, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, демократия омманинг ҳукмронлиги бўлиб, у охир-оқибатда кўпчиликни эзишга олиб келади. Барча одамлар табиатан бир-бирларига тенг эмаслар, демократия ҳам бундай тенгликни таъминлай олмайди, шунинг учун давлатни доно ва ақлли файласуф олимлар бошқариши зарур, деган ғояни илгари суради. Давлатнинг келиб чиқишини ижтимоий эҳтиёжга боғлаган ҳолда «Давлат — ҳар биримиз ўзимизни қондира олмаганимиз ҳолда жуда кўп эҳтиёжларга муҳтожлигимиздан келиб чиқади. Ҳар бир инсон бирор-бир эҳтиёжини қондириш учун ё унисини, ё бунисини жалб қилади. Кўп нарсага муҳтожлик сезган одамлар биргаликда яшаш ва бир-бирларига ёрдам бериш учун бирлашадилар. Ана шундай уюшма бизларда давлат номини олади», дейди Платон. Ушбу давлатда ҳар бир инсон ўз табиатида устунлик қилувчи хусусиятларга кўра меҳнат тақсимоотида ўз вазифасини бажаради. Демократик тузум доирасида инсон истаган ишини қилиши мумкин, дея фикрлаган Платон бундай тузумга қарши чиқади.

Сукротнинг вафотидан кейин Грецияни тарк этиб, Эгей денгизи атрофидаги мамлакатларда, жумладан, Қадимги Миср ва жанубий Италияда кечган 12 йиллик мусофирликдан сўнг Афинага қайтган Платон бу ерда қадимги грек қаҳрамони Академ номи билан аталган Академияга асос солади. Деярли минг йил фаолият кўрсатган Платон Академиясида фалсафа, мантиқ ва этикага оид қатор муаммолар хусусида узоқ давом этувчи баҳс — мунозаралар бўлиб ўтган.

Платоннинг идеал давлат тўғрисидаги назарияси унинг машҳур шогирди, А. Македонскийнинг устози, Шарқда «биринчи муаллим» номи билан танилган Аристотель (мил. ав. 384—322) томонидан кескин танқидга учради. Жамиятдаги синфий табақаланиш ва давлатнинг келиб чиқишини мутлақ, илоҳий ғоя билан боғлаган Платонга қарама-қарши ўлароқ Аристотель инсон салоҳиятига кўпроқ эътибор билан қаради. Бу ҳол Платон ва Аристотель таълимотлари ўртасида муайян тафовутларни, қарама-қаршиликларни келтириб чиқарди. Жумладан, «Сиёсат», «Этика», «Риторика», «Афина политияси» каби асарларида Греция ва унинг атрофидаги 158 шаҳар-полислар ҳаётини кузатиш асосида Аристотель реал ҳаётдаги ўзгаришларнинг ўз ички зиддиятлари асосида содир бўлишини таъкидлади ва бу фикрлари билан устозидан ижобий жиҳатдан ўзиб кетди. Бу ҳолни изоҳлар экан «Платон менинг дўстим, лекин ҳақиқат ундан устунроқдир», деган эди Аристотель.

Аристотель «Инсон ўз табиатида кўра сиёсий мавжудотдир», деган фикрни илгари суриб, унга адолат ва адолатсизликнинг фарқини англайдиган ягона мавжудот сифатида қарайди. Давлатнинг нисбий яхлитлигини маъқуллаб, унинг мақсади ҳамма фуқароларга фаровонлик улашишдир, деб ҳисоблайди.

Аристотель Платонга зид равишда хусусий мулкни ҳимоя қилар экан, шахсий манфаатдорлик ва хусусий мулкка эга бўлиш инсонга ҳузур бағишлайди, ҳар ким ўз иши билан банд бўлади, бу ўз навбатида тараққиётни тезлаштиради, деб биллади. Мутафаккир фикрича, бойликка бундай муносабат худбинлик эмас, балки ўз-ўзини ҳурмат қилишга ҳамда ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга ёрдам беради.

Давлат шакллари ким томонидан (якка шахс, нисбатан озчилик, ҳамма) ёки қандай мақсадда (умумманфаати ёки шахсий манфаат) амалга оширилишига қараб тўғри ва нотўғри шаклларга бўлади.

Давлатнинг тўғри шакллари монархия (бир киши), аристократия (озчилик) ва полития (кўпчилик бошқаруви)ни; нотўғри шакллари эса тирания (мустабидлик), олигархия (оз сонли бойлар бошқаруви) ва демократияни киритади. Шу ҳол диққатга сазоворки, Аристотель таълимотида ҳозирги за-

мон сиёсий фанида кенг ишлаб чиқиладиган назарияларнинг куртакларини учратамиз. Масалан, Аристотелнинг «Қайси ҳокимият афзалроқ: баркамол инсонлар ҳокимияти ёки баркамол қонунлар ҳокимияти?» деган саволига эътибор берайлик. XVII аср мутафаккири Ш.Л. Монтескё ушбу саволга «Баркамол қонунлар ҳокимияти афзалроқ», деб жавоб беради ва жамиятда қонун олдида барча инсонларнинг тенглиги, қонунларнинг ўзи эса бутун жамият манфаатларидан келиб чиқиб яратилиши лозимлиги принципини илгари суради. Аристотель кун тартибига қўйган савол орадан йигирма тўрт аср ўтгач, ҳозирги замон ривожланган мамлакатларининг демократиялари тимсолида ўз амалий ечимини топмоқда.

Аристотель давлат тузилишининг асосини уч қисмга бўлади:

биринчиси, қонун муҳокама этувчи орган — ҳокимият ишларини кўриб чиқади;

иккинчиси, лавозимлар;

учинчиси, суд органлари.

Аслида ҳокимиятларнинг бўлиниши тўғрисидаги бу фикрлар ўзини демократик деб атаётган ҳар бир замонавий давлат конституциясида учрайди.

Гарчи, демократия камбағал — йўқсиллар манфаатини ифодалайди, умум манфаатини назарда тутмайди деб, демократияни мукамал тузум қаторига киритмаган бўлса-да, Аристотель давлатнинг мустақиллиги учун камбағаллар тўғрисида ғамхўрлик қилиш лозим, чунки, камбағаллар, одатда, давлатни бошқаришдан четда бўладилар. Исён ва жинойтлар кўпаяди, қаердаки ўрта синф бўлмаса, камбағаллар сони кўп бўлса мураккаб вазият вужудга келади ва давлат ҳалок бўлади, деб ҳисоблайди.

Шундай қилиб, Платон идеал давлатни орзу қилган бўлса¹, унинг шогирди Аристотель ўз устозига нисбатан бирмунча прагматик ва реалистроқ чиқди, инсонга сиёсий мав-

¹ *Изоҳ:* Машҳур тарихчи А. Тойнби Платоннинг идеал давлат тўғрисидаги назариясини реакцион назария деб ҳисоблайди. К. Поппер эса Платонни тоталитаризмнинг илк назариётчиси деб атайди. Чунки, Платон таълимоти шахс, инсон устидан давлатнинг тотал (тўла) назоратини ҳимоя қилади.

жудот дея баҳо бериб, сиёсатнинг адолатга таянган ҳолда қонунлар ишлаб чиқиши лозимлигини қайд этди.

Грек фалсафаси, маданияти, фани қадимги Рим жамиятига катта таъсир кўрсатган. Лекин Қадимги Грециядаги сиёсий-ҳуқуқий тафаккурда ижтимоий-сиёсий масалаларга катта эътибор устуворлик қилган бўлса, Қадимги Рим сиёсий-ҳуқуқий қарашларида ҳуқуқий жиҳат устунлик қилган. Грекларда давлат ва ҳуқуқ масалалари билан файласуфлар, римликларда эса амалий тажрибага эга бўлган ҳуқуқшунослар шуғулланган.

Рим ҳуқуқшунослиги ҳокимият, мансабдор шахс ва унинг ваколатлари, фуқаролик каби сиёсий категорияларни ишлаб чиқишда, умумий ҳуқуқ назарияси ва давлат ҳуқуқини ривожлантиришда катта ютуқларга эришди.

Қадимги Рим сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари тарихи Марк Тулий Цицерон (мил. ав. 106 — мил. 43), Ульпиан, Модестин (I–III асрлар) номлари билан боғлиқ. Машҳур нотик ва давлат арбоби Цицерон «Давлат тўғрисида», «Қонунлар тўғрисида», «Мажбуриятлар тўғрисида» каби асарларида ҳуқуқий давлатнинг илдизлари ҳақидаги таълимотни яратди. Унинг фикрича, дастлаб инсоннинг табиий ҳуқуқлари, кейин эса давлат ва унинг қонунлари вужудга келган. Ҳуқуқшунос ва тажрибали маъмур сифатида Цицерон давлатни қонунлар жамияти деб билади ва одамлар бойлик, қобилият жиҳатидан тенг бўлмасалар-да, лекин барчалари қонун олдида тенг бўлишлари лозим, дейди. Умуман, Цицерон давлатнинг пайдо бўлишини табиатда мавжуд бўлган адолат ва ҳуқуқнинг рўёбга чиқишидан иборат, деб тушунади.

Цицероннинг қарашларида учрайдиган «халқ» ва «оломон» тушунчаларига берилган таърифлар янада қизиқарлидир. Халққа умумий ҳуқуқ ва фойда асосида бирлашган кишилар, оломонга эса ҳурматга лойиқ бўлмаган, давлатга зарар келтиришга, исёнлар қилишга мойил куч сифатида қарайди. Давлат бошқарувининг уч шаклини — подшолик, оптиматлар (аристократлар ҳокимияти) ва халқ ҳокимияти (демократия)нинг ҳар биридаги ижобий жиҳатларни таҳлил қилиб, давлатни бошқаришнинг аралаш шаклини маъқул кўради.

Цицерон нутқлари нотиклик санъатининг ҳақиқий дурдоналари саналади. Шу боис ҳуқуқшунос бўлишни мақсад

қилган ҳар бир талаба, тингловчи Рим сенати «Ватаннинг отаси» дея улуғлаган бу мутафаккирнинг илмий-амалий меросидан кўп нарсани ўрганиши мумкин. Шу ўринда Цицероннинг қуйидаги фикрини келтирамыз: «Сиёсий фанни тушунмасдан, унга оид билимларни пухта эгалламасдан туриб сенатда давлат ишлари ёхуд халқ олдида муайян қонунни қабул қилиш ёки рад этиш тўғрисида қандай қилиб нутқ сўзлаш мумкин? Файласуфларнинг инсон характери ва хусусиятлари тўғрисидаги билимларини чуқур ўрганмай туриб, тингловчилар қалбига йўл толовчи нутқни ирод этиш мумкинми?»¹

Дарҳақиқат, ушбу фикр ҳозир ҳам ўз аҳамиятини заррача йўқотгани йўқ.

Шундай қилиб, сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг келиб чиқиши антик даврларга бориб тақалади. Антик давр мутафаккирларининг сиёсий қарашларида давлат қурилиши ва бошқаруви, ички ва ташқи сиёсат, халқаро муносабатлар, уруш ва тинчлик, тинч-тотув яшаш, халқ ҳаракатлари, жамиятдаги ижтимоий табақаланиш каби кўплаб сиёсий масалалар тўғрисида муҳим фикрлар илгари сурилган.

2. Ўрта асрлар ва янги даврдаги ижтимоий-сиёсий ғоялар

«Ўрта асрлар» антик дунё ва Янги давр оралиғидаги тарихий босқич бўлиб, дастлаб XV асрдаги итальян гуманистлари томонидан илмий муомалага киритилган атамадир. Анъанага кўра V аср бошларида (410 йил) қирол Аларих бошчилигидаги гот қабилаларининг Рим шаҳрини вайрон қилиши ва Ғарбий Рим империясининг қулашидан бошланувчи Ўрта асрлар XIV асргача давом этган. Уйғониш ва Реформация даврини қамраб олувчи XV асрдан XVII асрнинг ўрталаригача бўлган даврни сўнгги Ўрта асрлар ёки Янги давр бошларига киритиш фикри кенг тарқалган.

Ўрта аср сиёсий-ҳуқуқий ғояларининг негизида христиан илоҳиётшунослиги ётади. Христианлик I асрда Рим империясининг шарқий вилоятларида вужудга келди ва XIII асрга келиб ғоявий жиҳатдан тугал диний мафкурага айланди.

¹ Цицерон. Эстетика. Трактаты, речи, письма. — М. 1994. — С. 175//Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология. — М., 2000. — С. 55.

Аврелий Августин. Ўрта аср сиёсий-ҳуқуқий фикри тарихида диний анъаналарнинг энг классик (мумтоз) кўриниши католик черкови асосчилари ва даъватчиларидан бири Аврелий Августин (345—430) нинг сиёсий назариясида ўз ифодасини топди. Африка шимолида таваллуд топиб, Карфаген нотиқлик мактабида таҳсил олган А. Августин Римнинг варварлар томонидан истило этилишидан таъсирланиб ёзган «Илоҳ шаҳри» ҳамда «Ваъз, панд-насиҳат» («Исповедь») асарларида дунёвий давлат ҳокимиятини инкор этиб, католик черкови диний ҳокимиятининг ер юзида ҳукмронлик қилиши лозимлиги тўғрисидаги ғояни илгари сурди.

А. Августиннинг фикрича, инсоният тарихи илоҳий башорат орқали белгилаб қўйилган бўлиб, эзгулик ва ёвузлик кучларининг ўзаро курашидан иборатдир. Илоҳийликдан фақат эзгулик таралади, ёвузлик ва зулм эса ўзбилармонликка интилувчи, илоҳий ақидаларни тан олмайдиган эркин ирода маҳсулидир.

Черковга бўйсунмай шайтон измида юрганлар қурган дунёвий давлат қасоскорлар тўдасидан фарқ қилмайди, деб билган бу илоҳиётшунос «илоҳ шаҳри»ни «инсонлар шаҳри»га қарама-қарши қўяди. Зўрликнинг ҳар қандай кўринишини рад этар экан, инсонлар бир-бирининг устидан ҳукмронлик қилиш, бири иккинчисини итоат эттириш, ҳукмронликка интилиш иштиёқида давлат ва унинг жазоловчи идораларини ўйлаб топганлар, дея ҳисоблайди. Одамларни «ўзларича», яъни шайтон домидаги «ердаги одамлар»га ва худога интилиб яшаётганлар — «илоҳий одамлар»га ажратади. «Диний эътиқодсиз билим йўқ, ҳақиқат йўқ», деган тамойилни илгари суриб, «гуноҳга ботган шаҳарлар ва давлатлар»га «илоҳий шаҳар»ни, католик черковининг жаҳонга ҳукмронлигини қарама-қарши қўяди.

Бундан кўриниб турибдики, Платоннинг икки дунё, стоикларнинг икки полис тўғрисидаги қарашлари билан Августин назарияси ўртасида ўхшашлик мавжуд.

Августин таълимотига таянган католик черкови XI—XIII асрларга келиб Европа ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётида етакчи мавқени эгаллади.

Шарқ мамлакатларига уюштирилган салиб юришлари, инквизиция судлари, черковнинг расмий-сиёсий мафкура-

сига қарши чиққан, папа ҳокимияти ва феодал тартибларга бўйсунитишни истамаган еретикларга қарши қўлланилган жазолар бу даврнинг сиёсий тафаккури, юриспруденцияси, фалсафаси ва табиатшунослиги илоҳиётнинг кучли таъсири остида қолиб кетганлигидан далолат беради.

Фома Аквинский. У (1225–1274) яшаган давр католик черковининг энг кучли мавқега эришган асрларига тўғри келади. Унинг сиёсий қарашлари ақс этган «Ҳукмдорларнинг бошқарувлари тўғрисида», «Илоҳиёт мажмуаси» асарларида, қолаверса, Аристотелнинг асарларига ёзган шарҳларида илоҳиёт ва фалсафа муаммоларидан ташқари, ҳуқуқ, ахлоқ, давлатчилик ва иқтисодиёт масалалари ҳам қаламга олинган. Умуман, Ф. Аквинскийнинг диний-сиёсий руҳдаги назарияси ижтимоий тенгсизликнинг худо томонидан ўрганилганлиги тўғрисидаги ғояни ҳимоя қилишга асосланган. Унинг таълимотига кўра, дунёвий ҳокимият илоҳий ҳокимиятнинг ердаги ифодасидир. Дунёвий ҳокимият илоҳий ҳокимият талаблари асосида иш кўрсатсагина инсонларга яхшилик ва эзгулик олиб келиши мумкин. Фақат ҳокимиятнинг аниқ шакли, ҳокимиятга эга бўлиш усуллари, унинг тузилиши ва ундан фойдаланиш худонинг ғояларига зид, адолатсиз бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблайди.

Ф. Аквинский давлат бошқаруви масаласига илоҳиёт нуқтаи назаридан ёндашганлигига қарамай, дунёвий давлатда суиистеъмолчиликларнинг олдини олиш учун сиёсий ҳокимиятнинг халқ розилиги асосида амалга оширилиши лозимлиги, қонунларнинг эса халқ ёки унинг вакиллари томонидан қабул қилиниши кераклиги тўғрисидаги фикрлари ҳозирги давр учун ҳам аҳамиятга моликдир.

«Токи ўзга шахс иродасига тобе эканмиз, хавф-хатардан холи бўлишимиз мумкин эмас»,¹ — деган эди Ф. Аквинский.

Хуллас, ердаги давлат доирасида мавжуд бўлиши лозимлиги қайд этилган халқ суверенитети сиёсий фикр тарихида антик даврдан кейин пайдо бўлган янгилик нишонаси эди.

Қонун назариясининг таҳлили Ф. Аквинский меросида

¹ Антология западноевропейской классической либеральной мысли. — М., 1995. — С. 397 // Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология. — М., 2000. — С. 64.

муҳим ўрин тутати. Христиан давлатининг фуқароси сифатида инсон қонунларнинг тўрт турига дуч келади:

1. Абадий қонун — коинотни бошқарувчи илоҳий тафаккур.

2. Табиий қонун — илоҳий, абадий қонуннинг инсон тафаккуридаги инъикоси.

3. Инсон қонуни — табиий қонун, табиий ҳуқуқдан инсон иродаси орқали келиб чиқади. Ф. Аквинский худди Аристотель каби инсоният яратган қонунлар барча фуқароларнинг манфаатларига хизмат қилиши керак, бу қонун ваколатли ҳокимият томонидан ишлаб чиқилиши лозим, деб ҳисоблайди.

4. Илоҳий қонун — Библиядаги Эски ва Янги аҳдлар бўлиб, инсоннинг нариги дунёдаги саодатга боришига йўл очади.

XIV асрга келиб, Европада черков ҳокимиятининг кучсизланиши, қироллар дунёвий ҳокимиятининг кучайиши даври бошланди ва бу ҳол марказлашган миллий давлатларнинг ташкил топиш жараёнида янги сиёсий-ҳуқуқий назарияларни пайдо қилди. Жумладан, инглиз файласуфи В. Оккам (1300—1350) дунёвий ҳокимиятнинг диний ҳокимиятдан мустақил бўлиши лозимлиги ғоясини илгари сурди. Бу эса халқ ҳуқуқининг демократик назарияси яратилишига олиб келди. Лекин бу назарияда халқ индивидлар жамоаси тарзида тушунилмас, Ўрта асрга хос жамоа ҳуқуқи тафаккури устунлик қилар эди.

Уйғониш даври ижтимоий-сиёсий ғоялари. Европадаги Уйғониш (XIV—XVI асрлар) ва Реформация (XVI аср) давлари Ўрта аср тартиблари шаронтида янги буржуа муносабатларининг пайдо бўлиши, Петрарка ва Боккаччо, Леонардо да Винчи ва Никколо Макиавелли, Дюрер, Лютер, Микеланджело ва Мюнцерлар номини дунёга танитган даврдир.

Антик давр демократияси ғояларидан руҳланиб, инсон тафаккурига ишончни қайта тиклаган Уйғониш даври ва унинг ғоялари инсоният тарихидаги туб бурилиш давридир. Инсон қадр-қиммати, унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, инсон учун муносиб ҳаёт яратиш ғоялари айнан Фарб мамлакатларида уларнинг давлатчилик ва сиёсат соҳасидаги амалий изланишлари давомида вақт синовидан ўтиб, реал воқеалikka айланди.

Уйғониш ва Янги давр сиёсий-ҳуқуқий қарашларида давлатнинг пайдо бўлиши ва қарор топиши муаммосини ўрганиш кучайганлиги кўзга ташланади. Давлат, жамият ва шахс тўғрисидаги қарашлар тизимида индивид-фуқарога алоҳида эътибор бериш бошланди. Шунинг учун бу даврнинг сиёсий қарашлари «фуқаролик тўғрисидаги қарашлар» деб ҳам аталади.

Янги давр сиёсий фанининг асосчиси дея тан олинган буюк итальян гуманисти **Н. Макиавелли** (1469—1527) диний ақидалардан холи бўлган Уйғониш даври сиёсий фалсафасини яратди. У «Хукмдор»¹, «Флоренция тарихи» асарларида сиёсатни биринчи бўлиб фан сифатида асослаб берди ва жамиятнинг илоҳий эмас, балки табиий қонунлар асосида ривожланишини таъкидлади.

Леонардо да Винчининг замондоши, Микеланджелонинг дўсти, 27 ёшида Флоренция Республикасининг давлат арбоби, тарихчи ва шоир, бир қатор Ғарбий Европа мамлакатларида элчи сифатида фаолият кўрсатган **Н. Макиавелли** XV аср охири ва XVI аср бошларида узлуксиз урушлардан жабр кўрган, марказлашган давлатга эҳтиёж сезаётган Италия манфаатларининг ифодачиси эди. Шу нуқтаи назардан унинг сиёсий назарияси ўз даври талабларини илгарчи сурганлигини унутмаслик лозим.

«Макиавелли ва унинг таълимоти тарафдори бўлган бошқа муаллифлар, — дейди **Ф. Бэкон**, — у ёки бу вазиятда одамлар қандай қадам қўйишлари лозимлигини эмас, балки, одатда, амалда қандай қадам қўйишларини очик ва тўғридан-тўғри баён қилганликлари учун ҳам ҳурматга лойиқдирлар»². Сиёсат дунёсини ўрганишда **Н. Макиавелли** тадқиқотнинг янги усулларида фойдаланди. Меъёрий-қадриятли назарияга асосланган фалсафий ёндашувдан ташқари, бу мутафаккир реал сиёсий муносабатларни кузатишда эмпирик усулдан фойдаланди. Тарихий жараёнларни ўрганиш асосида у биринчи бўлиб сиёсатни фан сифатида асослаб берди, сиёсий фаоли-

¹ *Изоҳ:* Бу асари **Н. Макиавелли** Италия қироли Лоренцо деи Медичига бағишлаган.

² *Бэкон Ф.* Соч.: В 2 т. Т. 1. — М., 1977. — С. 401. // *Ю.В.Ирхин, В.Д.Зотов, Л.В.Зотова.* Политология. — М., 2000. — С. 71.

1
ятда черков ахлоқи эмас, балки фойда ва куч мезон бўлганлигини қайд этди. Макиавеллининг фикрича, христианлигининг ахлоқий қадриятларини амалда ҳаётга татбиқ этиш мумкин эмас, чунки олий саодатни итоатда, дунёвийликка нафрат билан қарашда, ҳаётдан юз ўгиришда деб билган черков ахлоқи одамларни кучсиз ва забун қилиб, аблаҳлар қурбонига айлантиради. Динни давлатга маъқул ахлоқни ҳаётга жорий этувчи сиёсий восита деб билади.

Сиёсий таълимотлар тарихини таҳлил этиш билан шуғулланган айрим мутахассислар «Мақсад воситани оқлайди» деган тамойилни илгари сургани учун Макиавеллини кескин танқид қиладилар. Масалага бугунги кун талабидан келиб чиқиб эмас, балки ўша давр эҳтиёжи нуқтаи назаридан туриб ёндашилса, муаммо ойдинлашади. Чунки Макиавелли Рим папасига тобе бўлмаган, кучли, марказлашган миллий давлат тузиш йўлида мамлакатни бирлаштирувчи, халқ сайлаган ислохотчи подшонинг барча воситалардан фойдаланишини маъқуллаб, агар натижа кўнгилдагидек бўлса, барча воситаларни, гарчи улар ноахлоқий бўлса-да, оқлаш мумкин деб билар эди.

Макиавелли ўша давр сиёсий бошқарувида фойда ҳамда куч асосий мезон бўлганлигидан келиб чиққан ҳолда ҳукмдор кучли армия тўғрисида қайғуриши керак ва қайси тарафнинг армияси кучли бўлса, тақдир ўша тарафга кулиб боқадди, деган фикрни олға суради. Макиавелли назарида барча давлат ва халқларнинг табиатида ҳокимиятпарастлик, мунофиқлик, журъатсизлик, нонкўрлик, қўрқоқлик, дангасалиқ ва иккиюзламачилик, ҳасадгўйлик ва бир-бирини кўролмаслик иллатлари учрайди. Шу боис давлат бошлиғи инсон табиатини яхши билмоғи, бу борадаги билимларини давлат манфаатлари йўлида ишлата билмоғи керак, дея таъкидлайди.

Макиавелли давлат бошқарувида республика шаклини маъқул кўради. Омма қиролга нисбатан ақллироқ ва доимийроқдир. Халқ овози — худо овозидир, чунки халқ барча масалаларда ҳукмдорга нисбатан одилроқ мулоҳаза юритади. Республика идора усули ўрнатилса, давлат мустаҳкам ва барқарор бўлади, деб ҳисоблайди.

Макиавелли «Ҳукмдор» асарида республикани бошқариш-

нинг тўғри ва қулай шакли деб билса-да, аввало, «янги ҳукмдор»нинг якка ҳукмронлиги ўрнатилиб, у Италияни бирлаштириши, ислоҳ қилиши ва юксалтириши, сўнг унинг ўрнини республика ёки бошқарувнинг «аралаш» шакли (демократия, аристократия, монархия элементларидан иборат шакл) эгаллаши лозимлигини қайд этади. Шу тариқа Макиавелли давлатчиликнинг монархиядан республикага томон ривожланишини олдиндан айтиб ўтган.

Таъкидлаш жоизки, А. Смит эркин бозор афзалликлари тўғрисидаги либерал назариясини яратишидан анча аввал Макиавелли индивидуал эркинликнинг бутун жамият учун фойдалилигини уқтириб ўтган эди. Бироқ бошқарувнинг республика шакли халқнинг муайян фазилатларга, жумладан, фуқаролик сифатларига эга бўлишини тақозо қилади, бундай фазилатларга эга бўлмаган халқлар учун эса монархия бошқарувини маъқул деб билади.

Умуман олганда, Соҳибқирон Амир Темурнинг «Куч адолатдадир» тамойили акс этган «Темур тузуклари» Шарқ мамлакатлари ҳукмдорлари учун қанчалик зарур қўлланма бўлган бўлса, кўпроқ «адолат кучдадир» деган ғарбона менталитет акс этган Макиавеллининг «Ҳукмдор» асари 400 йилдан кўпроқ давр мобайнида Ғарб мамлакатлари давлат бошлиқлари диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда. Шунинг унутмаслик лозимки, Уйғониш даврининг бу мутафаккири қарашлари ўша давр эҳтиёжлари инъикоси бўлиб, ҳали классик либерализм ғоялари даражасига етмаган эди. Макиавелли таълимотида инсон ижтимоий ҳодиса, мавжудот сифатида катта маъно касб этмаган, унинг манфаатлари давлат ва умумманфаатларга тобе этиб қўйилган эди.

Француз мутафаккири Жан Боден (1630—1596)нинг қарашлари ҳам муайян қизиқиш уйғотади. «Давлат тўғрисида олти китоб» асарида у биринчи бўлиб давлат суверенитети ғоясини илгари сурди, давлат илоҳий тарзда келиб чиқмаганлигини таъкидлаб, унинг манфаатлари дин манфаатларидан устун бўлиши лозимлигини ва виждон эркинлиги ўрнатилишини тарғиб этди.

Хуллас, Уйғониш даври сиёсий таълимотлари сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар ривожининг кейинги тараққиёти учун муҳим пойдевор бўлиб хизмат қилди.

Маърифатпарварлик даврида сиёсий ғояларнинг тараққийёти. Бундай сиёсий қарашлар кейинчалик **Томас Гоббс** (1598—1679) қарашларида ривожлантирилади. Гоббс монархияни — ҳокимиятнинг энг қулай шакли, деб ҳисоблайди. Буни ўзининг «Левиафан» асарида инсонларнинг давлат пайдо бўлгунигача бўлган даврдаги ҳаётини тасвирлаб, унда «хаос» ва «ихтилоф»лар ҳукмрон бўлганлигини таъкидлайди ёки бу ҳукмронликни «ҳамманинг ҳаммага қарши уруш» ҳолати сифатида қайд этади. «Ижтимоий келишув»га «хаос»дан чиқишдаги муҳим йўл сифатида қаралади. Гоббс монархнинг асосий вазифаси қонунни сақлай билиш, деб тушунади.

Англия файласуфи **Ж. Локк** (1632—1704) қарашларида эса сиёсатда фуқаролик концепцияси илгари сурилади. Локк таълимоти нисбатан реал ҳаётга асосланганлиги билан ажралиб туради ва чекланган монархни ўрнатишни ёқлайди.

У сиёсий фикр тарихида биринчилардан бўлиб «шахс», «жамият» ва «давлат» тушунчаларининг таҳлилини беради ҳамда шахсни жамият ва давлатдан юқори қўяди. Локкнинг фикрича, инсон туғилганидан бошлаб табиий ҳуқуқларга эга бўлади. «Ҳаёт» ёки «яшаш», «эркинлик» ва «мулкка эга бўлиш» ҳуқуқларини ана шу ҳуқуқлар жумласига киритади. У хусусий мулкка эга бўлиш ҳуқуқини қуйидагича асослайди. *Биринчидан*, хусусий мулкка эга бўлиш инсоннинг ўзини ва унинг оиласининг яшаши учун зарур эҳтиёжни таъминлаш учун керак, инсон зарур нарсаларга эга бўлган тақдирдагина ўзининг ривожланишига алоҳида эътибор бериши мумкин. Хусусий мулк мутлақ қадрият эмас, аксинча, эркин жамиятга эришиш воситасидир. Инсонлар мулк жамғарини эркин бўлишлари керак. *Иккинчидан*, мулкка эга бўлиш инсоннинг индивидуаллиги шаклланишига таъсир кўрсатади. Давлат жамиятга, жамият ўз навбатида шахсга бўйсунити лозим. Давлат ва жамият бир нарсаси эмас, давлат ҳокимиятининг қулаши жамият ривожининг тугаганидан далолат бермайди. Жамият янги давлат ҳокимиятини ўрнатиши лозим. Давлат шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида фаолият кўрсатади. У шахсдан кучлироқ бўлиши мумкин эмас, чунки шахс жамиятни, жамият эса давлатни ташкил этади. Локк қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимияти бўлишини ёқлайди. Қонун чи-

қарувчи ҳокимиятга устуворлик беради, чунки у давлатнинг сиёсатини белгилайди, деб кўрсатади.

Франция маърифатпарвари **Шарл Луи Монтескьё** (1689–1755) ўзининг «Қонунлар руҳи» асарида «идора этиш тарзи»га ёки «қонунлар руҳи»га таъсир этувчи омилларни кўрсатиб беради. «Кўпгина нарсалар — иқлим, дин, қонунлар, идора этиш шакллари, ўтмиш сабоқлари, ахлоқ, одатлар халқнинг умумий руҳининг натижаси сифатида инсонларни бошқаради», — деб ёзади Монтескьё.

Монтескьё ҳокимиятнинг бўлиниш назариясини «аралаш идора этиш» ғоясининг давоми ҳисоблаб, қонун устуворлигини қайд этади. Шу асосда қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари бир-бирларини тўлдирган ҳолда ҳокимиятни сақлаб туришлари мумкин, деган хулосага келади.

Сиёсий фикр ривожини Европадаги давлатлар қурилиши билан узвий боғлиқ ҳолда борди. Бу давр намояндалари унитар мустақил давлатнинг камчиликларини ҳисобга олиб, сиёсий назарияни амалиёт билан боғлиқ ҳолда амалга оширишга ҳаракат қила бошладилар.

АҚШ Конституциясининг муаллифларидан бири **Ж. Мэдисон** (1751–1836) республиканизмнинг кўзга кўринган назариётчиларидан бири бўлиб, у халқ — сиёсий ҳокимиятнинг ягона манбаи, сайловлар — республикавий идора этишнинг муҳим хусусияти, деган қоидага асосланади. У кўпчилик фракциясига эҳтиёткорлик билан ёндашади, ҳокимиятдан фойдаланиб, озчиликнинг манфаатларини поймол этиши мумкинлиги хавфининг олдини олиш чораларига алоҳида эътибор билан қарайди. Озчиликнинг эркинлигини кафолатлаш зарурлигини ҳимоя қилади. Мэдисон демократиянинг вакиллик орқали идора этиш шакли билан бирга либерал идора этиш ҳам зарурлигини исботлайди. Давлат ҳокимиятининг бўлиниши, уларнинг ҳар бирининг нисбий мустақиллигини ва тенглигини тан олади.

Сиёсатнинг «ижтимоий концепцияси» фуқаролик концепциясининг давоми сифатида шаклланди. У энди алоҳида индивид — фуқарога эмас, айрим ижтимоий гуруҳга таяна бошлади. Миллат, синфлар, инсонлар, индивидлар муайян гуруҳларнинг, бирлашмаларнинг маҳсули сифатида қаралади.

Француз маърифатпарвари **Ж. Ж. Руссо** (1712—1778) эса сиёсатда фуқаролик концепциясининг қатъий ифодачиси ва тадқиқотчисидир. Индивидлар давлатни яратади ёки айни пайтда индивидларнинг ўзи давлатнинг маҳсулидир, деган фикрни олға суради. Руссо учта ташқи омилни қуйидагича қайд этади:

1. Ижтимоий тенгликни қувватлаб, мулкнинг жамият аъзоларига нисбатан тенгсиз тақсимланишига қарши чиқади.

2. Сиёсий яхлитликни ҳимоя қилади. Давлатда хусусий ҳамкорлик бўлиши мумкин эмас, деган ғояга таянади.

3. У вакиллик ҳокимиятини қўллик деб ҳисоблайди. Бир сўз билан айтганда, Руссо демократиянинг бевосита шаклини қўллаб-қувватлайди.

Англиялик консерватор **Э. Берк** (1729—1797) таълимотида табиий ҳуқуқларни тан олмаслик ғояси муҳим ўрин тутди. Унингча, давлат ва жамият инсонларнинг ихтироси эмас, балки табиий ривожланишнинг натижасидир. Давлатнинг асосий вазифаси тартиб ва қонунни сақлашдан иборат. Ҳокимиятнинг вакиллик шаклини қўллаб чиқади. Берк парламентга Англиядаги ҳокимиятнинг ҳақиқий шакли сифатида қарайди ва унинг фаолияти халқ томонидан назорат этилиши мумкин эмас, деб ҳисоблайди.

А. Токвиль (1805—1797) «Америкадаги демократия» номи асарида ўзига хос либерал сиёсий назарияни яратади. Уни сиёсий тенглик билан сиёсий эркинлик ўртасидаги муносабат кўпроқ ўйлатади. Сиёсий апатия — сиёсий марказлашув ва ижтимоий бўйсундиришнинг бошланишидир, дейди. Демократиянинг ижобий ва салбий жиҳатлари бўлиши мумкинлиги тўғрисида фикр юритади.

XIX асрнинг 40-йилларидан бошлаб сиёсий фикр ривожини мустабид коммунистик тузумни асослаган қарашлар билан боғлиқ кечди. Улар томонидан муайян ижтимоий гуруҳга, синфга таяниш, уларнинг сиёсий қарашлари, манфаатларини «ҳимоя» қилиш, улар ёрдамида «пролетар инқилобини» амалга ошириш ғояси илғари сурилади. Тенглик, демократия, эркинликни таъминлашда улар «пролетариат диктатурасини» ўрнатиш зарурлигини, шу орқали адолатли демократик жамият қуриш мумкинлигини асослашга уриндилар. «Синфий кураш»га жамиятни ҳаракатлантирувчи куч сифатида қарадилар.

Бу ғояда сиёсий ҳокимиятга эга бўлиш, яъни диктатуранинг пролетариат қўлига ўтиши туб масала сифатида қаралди. Октябрь тўнтариши Россияда большевизм кўринишида тоталитар, маъмурий буйруқбозлик жамиятининг ўрнатилишига олиб келди. Собиқ СССР конституциясида ҳокимиятнинг вакиллик ва бевосита шаклларида фойдаланиш кўрсатилган бўлса-да, амалда ҳақиқий демократик жамиятни ўрнатилишига эмас, аксинча, мустақиллик, эркинлик, инсон ҳуқуқларига зид бўлган тамойиллар марказ билан республикалар ўртасидаги ўзаро муносабатларда, жамият сиёсий ҳаётида ўзининг ифодасини топди. Бу сиёсий қарашларнинг ғоявий жиҳатдан бир томонлама, нодемократик ва сохта эканлигини ҳаёт кўрсатди.

3. XIX–XX аср сиёсий ғояларидаги асосий йўналишлар (либерализм, консерватизм, социализм)

Либерализм ва неолиберализм. Либерализм — латинча «liberalis» — озод, эркин сўзларидан келиб чиққан бўлиб, Янги даврнинг биринчи тарихий ғояси сифатида вужудга келган. Унинг пайдо бўлиш тарихи Европадаги XVII–XVIII асрларда бўлиб ўтган буржуа инқилоблари даврига бориб тақалади, яъни либерализм феодализм тартиблар ва христиан черкови ҳукумронлигига қарши олиб борилган курашлар жараёнида сиёсий таълим сифатида шаклланган.

Либерализм таълимотининг асосчилари англиялик Жон Локк (1632–1704) ва Адам Смит (1723–1790) ҳамда америкалик Томас Жефферсон (1743–1826)лардир.

XIX асрда либерализм Англияда кучли ривожланди. Унинг ривожига бу ерда Милль (1806–1873), Гербет Спенсер (1820–1903), кейинроқ эса Джон Кейнс (1883–1946)лар катта ҳисса қўшдилар. Бу таълим тараққиёти XX асрда «янги либерализм» концепциясининг пайдо бўлишига олиб келди.

Либерализмнинг ижтимоий фикр ва сиёсий оқим сифатида асосий принциплари инсон эркинлиги ва озодлиги бўлиб, либерализмнинг асосий қадриятидир. Унинг бошқа барча принциплари мана шу асосий қадриятдан келиб чиққан ва булар қаторига қуйидагиларни киритиш лозим:

— инсон ўз эркинлигига таяниб, жамиятда ҳаётини мақ-

садларини белгилаш ва фаолият йўналишини танлаш ҳуқуқига эга;

— у ўз фаолиятининг натижалари учун, фаровонлиги ва ижтимоий аҳволи учун ўзи масъулдир.

Либерализм инсоннинг индивидуал эркинлигини унинг, аввало, сиёсий эркинлиги ва табиий ҳуқуқлари билан уйғун ҳолда тушунади. Бунда инсоннинг хусусий мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига алоҳида эътибор берилади. Демак, индивидуал эркинлик, аввало, хусусий мулк эгасининг эркинлиги билан узвий боғлиқликда тушунилади.

Хуллас, либерализмнинг асосий идеали тенг ҳуқуқ ва имкониятларга эга бўлган фуқароларнинг жамиятидирки, ундаги ҳар бир инсон, агар меҳнатсевар ва ақлли экан, ҳаётда муваффақиятларга ҳамда ижтимоий тан олинисига, яъни ҳурматга эришиши мумкин. Тарихда бу ғоянинг амалга оширилишида ибратли ишлар қилинган. XIX асрнинг 60-йилларида АҚШнинг либерал-демократик ҳукумати президенти Авраам Линкольн 21 ёшдан катта бўлган ҳар бир америкалик фуқаронинг давлат фондидан 64 гектар ер олиш ҳуқуқи тўғрисидаги ҳужжатни тасдиқлаган эди. Бу эса АҚШ қишлоқ хўжалигида фермерлик ривожини таъминлашга асосий омил бўлиб хизмат қилди.

XIX–XX асрлар давомида либерализмда икки оқим шаклланди:

1. Буржуа-элитар оқими — мулкдорларнинг манфаат ва ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ҳамда давлатнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларга аралашувини рад этувчилар. Бу оқим XIX асрнинг охирларигача назариёт ва амалиётда ҳукмронлик қилди.

2. Демократик ёки ижтимоий либерализм оқими — XIX–XX асрларда кучли мавқени эгаллади. Унинг машҳур вакиллари — М. Вебер, сиёсатчилар орасида эса Ллойд Джордж, В. Вильсонларлар бўлишган.

Амалий сиёсатда демократик либерализмни АҚШ президенти Ф. Д. Рузвельт «янги капитализм» шаклида 1930 йилларда Америка ҳаётига татбиқ этди. Айнан шу модел туфайли II жаҳон урушида Ғарбий Европадаги вайрон бўлган иқтисодий ҳаёт қайта тикланди ва либерал-демократик турмуш вужудга келтирилди.

Инсон эркинлиги, озодлиги принципига таянган либерализм ҳозирги замонавий демократиянинг ғоялари, меъёрларини яратишда катта роль ўйнади. Бу ерда гап барча инсонларнинг қонун олдидаги тенглиги; ҳар бир инсоннинг асосий эркинликлардан (виждон эркинлиги, сўз эркинлиги, ассоциация ва партиялар тузиш эркинлиги) фойдаланиш ҳуқуқини тан олиш; ўзгача фикрга нисбатан сабр-тоқат; озчилик ҳуқуқларининг тан олиниши тўғрисида бормоқда.

Нихоят, замонавий демократиядаги ҳуқуқий давлат назарияси ҳам либерализм маҳсулидир, яъни жамиятни бошқарувчи барча тизим халқнинг назорати остида ишламоғи керак.

Жамият иқтисодий ҳаётини ташкил этишнинг замонавий принципларини ишлаб чиқишда ҳам либерализм катта ҳисса қўшган. Бу қуйидагиларда кўринади:

- эркин индивидуал ва гуруҳий тадбиркорлик;
- эркин бозор ва эркин рақобат.

Ҳозирги замон либерализмининг моҳияти қуйидагилардан иборат:

1. Хусусий мулк ижтимоий табиатга эга. Зеро, унинг яратилиши ва кўпайишида фақат мулкдорнинг ўзигина иштирок этмайди.

2. Хусусий мулкдорлик муносабатларини давлат йўналтириш ҳуқуқига эга.

3. Саноат демократиясининг либерал назарияси ишчиларнинг бошқарувдаги иштирокини тан олмақда ва қўллаб-қувватламоқда.

4. Давлатнинг «тунги қоровул» эканлиги тўғрисидаги классик либерал назария «фаровон давлат» тўғрисидаги концепция билан алмаштирилди. Яъни, жамият ўзининг ҳар бир аъзосининг кун кечириши учун зарур бўлган нарсаларнинг энг кам миқдорини яратади, давлат сиёсати иқтисодий барқарорликни таъминлашга ва ижтимоий бўҳронларнинг олдини олишга қаратилмоғи керак. Чунки бизнинг асримизда кўпчилик аҳоли ёлланма ишчилардир, шунинг учун давлат замонавий иқтисодиёт шароитида ўз фуқаросининг камбағал бўлиб, ёрдамга муҳтож бўлиб қолишидан мутлақо манфаатдор эмас.

5. Замонавий либерализмда ижтимоий адолат концепци-

яси муҳим ўрин тутади. Бу принцип индивиднинг тадбир-корлиги ва қобилиятини рағбатлантиришни, айни чоғда кам таъминланган аҳоли гуруҳлари учун ижтимоий бойликни қайта тақсимлаш заруратини инобатга олади.

Либерализм сиёсий тафаккурнинг ғоявий-сиёсий йўналиши сифатида тарихий тараққиёт давомида ўз партияларини ҳам вужудга келтирди:

- 1828 й. АҚШ демократик партияси;
- 1832 й. Буюк Британия либерал партияси;
- 1884 й. Норвегия либерал-буржуа партияси;
- 1922 й. Италия либерал партияси;
- 1923 й. Швейцария либерал партияси;
- 1948 й. Нидерландия либерал партияси бугун дунёнинг энг обрўли либерал партияларидир.

Консерватизм ва неоконсерватизм. Консерватизм — лотинча «conservare» — «сақлаб қолмоқ»; «бузилиб, йўқолиб кетишга йўл қўймаслик» деган сўзлардан келиб чиққан бўлиб, узоқ вақтлардан буён бизнинг сиёсий терминологиямизда салбий маъно касб этувчи сўз, жараён сифатида ишлатиб келинган эди.

Консерватизм ижтимоий-сиёсий тафаккур кўриниши сифатида 1789—1791 йиллардаги Буюк француз инқилобининг натижалари ва тажрибаларининг танқидий баҳолари сифатида шаклланди. Таълимотнинг асосчиси англиялик мутафаккир Эдмунд Беркдир (1729—1797). Шунга кўра, классик консерватизмни Англияда вужудга келган дейиш мумкин. Э. Берк 1790 йил ёзган «Франциядаги инқилоб тўғрисида ўйлар» асарида эркинлик концепциясини ҳимоя қилди, ҳатто бунга либераллар ҳам тан беришди. Бироқ Берк фикрича, жамият ҳаётида яхши натижаларга инқилоб орқали эмас, балки ижтимоий-сиёсий институтларнинг эволюцион тараққиёти орқали эришилади.

XX асрда англиялик файласуф Карл Поппер консерватизмнинг йирик назариётчиси сифатида танилди.

Консерватизмнинг асосий қадриятлари тарих, ҳаёт, қонун, тартиб, интизом, ижтимоий барқарорлик, аъъаналар, оила, миллат, давлат, жамият, ҳокимият, иерархия ва диндир.

Ижтимоий консерватизмнинг ўзига хос жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

— инсониятнинг қадимий ахлоқий анъаналарини сақлаб қолиш;

— қадриятлар ёки ижтимоий институтларни радикал инкор қилишга нисбатан шубҳали муносабат;

— жамиятни ўз ички ҳаёти ва жуда мўрт тузилишга эга бўлган маънавий реаллик, борлиқ сифатида идрок этиш;

— жамиятни яхлит организм сифатида тушуниш ва уни машинага ўхшаб қайта қуриш мумкин эмаслигига ишониш.

Консерватизмнинг асосий қоидаси шундан иборатки, гўё инсон онги, ақли, тафаккури имкониятлари чекланганлиги боис, у ижтимоий жараёнларнинг моҳият ва мақсадини тўлиқ англашга ожиздир. Ижтимоий жараёнлар, консерватизм тарафдорларининг фикрича, одамлар тақдирини белгилловчи олий илоҳий куч (Яратувчи) томонидан бошқарилади. Бироқ инсон онгги ҳам Яратувчи билан биргаликда бу бошқарувда иштирок этади. Реал ижтимоий жараён эса ижтимоий институтлар ва қадриятларда ифодаланган тажриба ва хатолар натижасидир. Бу реал ижтимоий жараёнларни инсон онгли равишда ўйлаб топмаган ва амалга оширмаган, шу боис уни радикал тарзда ўзгартириш ҳуқуқига ҳам эга эмас.

Шунинг учун консерватизм мафкурасининг асосий қоидалари янада тушунарлироқ баён этилган қуйидаги фикрга эътиборингизни қаратмоқчимиз:

«Биз ўз институтларимизни доимо яхшилашга ҳаракат қилмоғимиз лозим, биз уларни бутунлай қайта қуришни ҳеч қачон ўз олдимизга мақсад қилиб қўймаймиз, ўз имкониятимиздаги яхшиланиши лозим бўлганларини биз тушунмаган нарсаларнинг бири сифатида қабул қилмоғимиз керак. Биз доимий равишда ўзимиз яратмаган шу қадриятлар ва институтлар ичида ҳамда уларнинг атрофида ҳаракат қилмоғимиз лозим»¹.

Консерваторларнинг нуқтаи назарича, давлат доимий мавжуд бўладиган органик бутунликдир, унинг айрим қисмлари пайдо бўлади, ўз шаклини ўзгартиради, йўқолади, лекин давлатнинг ўзи ўзгармасдир.

Ворисийлик, авлоддан авлодга ўтувчи ижтимоий алоқаларни янгилаб бориш қоидасига таянган консерватизм инқилоб-

¹ Мельник В. Основы политологии. — Минск. 1992. — С. 135.

ларга мутлақо салбий қарайди. Жумладан, тарихга, тараққиётга бундай нуқтаи назардан қараш тарафдорлари коммунистик тузум инқироzi боис, кейинги ўн йилликларда кескин ошди. Консерваторлар жамиятда аста-секинлик билан эволюцион ўзгаришлар ясаш тарафдорларидир. Консерватизмни бундай талқин қилувчилар неоконсерватизм вакиллари ҳисобланади. Уларнинг сиёсий фалсафасида икки гоյ мавжуд:

1. Индивидни давлатга бўйсундириш.

2. Миллатнинг маънавий ва сиёсий бирлигини, яқдиллигини таъминлаш.

Таъкидлаш жоизки, неоконсерваторлар иқтисодиётда эркин бозор муносабатлари тарафдори бўлиб, шу маънода улар либералистлар билан ҳамфикрдирлар. Бироқ сиёсий қарорлар у ёки бу индивид, гуруҳ манфаатини ўйлаб эмас, балки миллатнинг муштарақ, умумий манфаатларини кўзлаб қабул қилинмоғи керак, дея ҳисоблайдилар консерваторлар.

Халқаро муаммолар неоконсерватизмда муҳим ўрин тутмоқда. Ўз давлатини дунёнинг илғор давлатига айлантириш олий ва абсолют мақсад дея белгиланмоқда, шахсий ва гуруҳий манфаатлар шу мақсадга бўйсундирилмоқда. Уларнинг фикрича, фақат давлатгина ўз қонунларига кўра ривожланиши, эркин бўлиши мумкин. Индивид ўз эркинлигида чекланган, шунинг учун ҳам у миллат ва давлат аъзоси сифатида фойдали бўлиши мумкин.

Бугунги дунёдаги машҳур консерватив партияларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Англия консерватив партияси;
- АҚШ республикачилар партияси;
- Христиан-демократик йўналишдаги Фарбий Европа партиялари;
- Канада консерватив партияси;
- Австралия ва Янги Зеландия консерватив партиялари.

Англиядаги неоконсерваторлар (тэтчеризм) ва АҚШдаги неоконсерваторлар (рейганомика)нинг фикрича, давлат либераллар ва социал-демократлар даврларида иқтисодий йўналтириш ҳамда ижтимоий ҳимоя масалалари билан кўпроқ шуғулланиди, бу эса давлат аппаратида бюрократияни кучайтирди, шахсий ташаббус ва рақобатнинг ролини пасайтириб юборди.

Шунинг учун ҳам 1975 йилда Англия бош вазири лавозимига сайланган Маргарет Тэтчер ўн йил ичида ўз «тэтчеризм сиёсати» билан «темир хоним» номини олган бўлса-да, Англияни юксак тараққиётга олиб чиқди.

Хўш, унинг сиёсатидаги асосий тамойиллар нималар эди? Булар:

1. Тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш;
2. Давлатнинг иқтисодий ҳаётга аралашувини минимум даражага тушириш, хусусий мулкчиликни демократлаштириш;
3. Ҳар ким ўз-ўзини моддий жиҳатдан таъминлаши шарт, давлат фақат ногиронларга ёрдам беради;
4. Ижтимоий харажатларни мумкин қадар камайтириш;
5. Жамият учун зарар келтирадиган иш ташлашларни қатъиян тақиқлаш.

Натижада, 1982–1987 йилларда Англия иқтисодий ва маданий жиҳатдан Ғарбий Европада биринчи ўринга чиқиб олди¹.

Социализм — XIX–XX аср сиёсий ғояларидаги йўналишлардан бири. Бу ғоя XIX асрда ишчилар синфи манфаатларининг ифодачиси сифатида майдонга келди.

Социализм тенглик, ижтимоий адолат, умумий манфаатларнинг устунлигига асосланган жамият ҳақидаги ғоя сифатида даставвал қадимги дунёда пайдо бўлган. Унинг негизида илк христиан жамоалари қурилган. Бироқ социализм янги даврда Т. Мор, Т. Кампанелла, Р. Оуэн, Ш. Фурье, А. Сен-Симон асарларида назарий жиҳатдан ишлаб чиқилди ва ғоявий оқим сифатида шакллантирилди. Кейинроқ XIX асрда социализм пролетариатнинг мафкураси сифатида немис мутафаккирлари К. Маркс ва Ф. Энгельс томонидан асослаб берилди ва марксизм номини олди. Маркс таълимотига кўра, тенглик ва ижтимоий адолатни капитализм эмас, балки социализм ва коммунизм таъминлайди. Унга эса инқилобий йўл билан, пролетариат диктатурасини ўрнатиш орқали дунёнинг ривожланган мамлакатларида бирданига ўтилади.

XX асрнинг бошларида марксизм бир-бирига қарама-

¹ Дунёнинг кучли аёли // Ўзбекистон овози. 2001. 20 декабрь.

қарши икки ғоявий оқимга: ленинизм ва социал-демократияга бўлиниб кетди.

1864 йилда I Интернационал ташкил топгач, Европанинг кўп давлатларида оммавий социал-демократик партиялар вужудга келди. 1889 йилда II Интернационал, 1898 йилда эса РСДРП¹ тузилди. 1895 йилда Ф. Энгельс вафотидан кейин марксизмнинг асосий постулатлари² масаласида ўзаро келишмовчиликлар бошланди. Натижада, 1918 йилдан кейин ягона социалистик ҳаракат бўлиниб кетди. 1917 йилдаги коммунист-тик рус инқилобидан кейин Россиядаги большевиклар (рус коммунистлари) социал-демократик партиялардаги сўл кучларни III Коммунистик Интернационалга бирлаштирдилар. Ленин ва унинг тарафдорлари фикрича, социализмга дунёнинг ривожланган мамлакатларида бирданига эмас, балки капитализмнинг «заиф ҳалқаси» ҳисобланган, алоҳида олинган бир мамлакатда, инқилобий йўл билан — буржуа давлат машинасини синдириб ташлаш ва пролетариат диктатурасини ўрнатиш, хусусий мулкни тугатиш ҳамда уни ижтимоий (давлат) мулкка айлантириш йўли билан эришилади. Бу таълимот асосида собиқ СССР ва бир қатор Шарқий Европа мамлакатларида олиб борилган социализм қуриш тажрибаси самарасиз бўлиб чиқди ва халқ ишончини қозонмади. Оқибатда социализмнинг ленинча концепцияси сиёсий ғоя сифатида инқирозга учраб, амал қилишдан тўхтади.

Ўнг социалистик ва социал-демократик партиялар эса 1923 йилда Социалистик Интернационалга бирлашдилар ва у бугунги кунда ҳам мавжуд. Фарбий Европада XIX аср охири XX аср бошларида Э. Бернштейн ва К. Каутскийлар томонидан назарий жиҳатдан ишлаб чиқилган социал-демократик таълимот Россиядаги Ленин бошлиқ коммунистлар таълимотидан ўз прагматизми ҳамда ҳаётийлиги билан тубдан фарқ қилар эди. Бу таълимотга кўра, социализмга синфий кураш, инқилобий йўл орқали эмас, балки тинч, эволюцион йўл билан буржуа жамиятини аста-секин ислоҳ қилиш орқали ўтилади. Социал-демократлар бу кўрсатмаларини амалга

¹ *Изоҳ:* РСДРП — Российская социал-демократическая рабочая партия (Россия социал-демократик ишчи партияси).

² *Изоҳ:* Постулат — исботсиз қабул қилинадиган дастлабки қоида, фараз.

оширишни давлатнинг жамият иқтисодий ҳаётига фаол ара-лашишини, даромадларни камбағаллар фойдасига қайта тақ-симлаш, иқтисодиётнинг давлат секторини ва кўплаб давлат ижтимоий дастурларини ривожлантириш билан боғлайдилар.

Бернштейн ва Каутскийлар марксизм-ленинизм хатолари-ни кескин танқид қилиб, «демократик социализм» тушунчаси-ни ижтимоий онга олиб кирдилар. Бернштейн яратган демок-ратик социализм назарияси К. Маркснинг «капитализм инқи-рози ва халқнинг тобора камбағаллашуви» тўғрисидаги тезиси-ни рад этди. Шу муносабат билан пролетар инқилобини амалга ошириш ва унинг диктатурасини ўрнатиш тўғрисидаги маркс-ча-ленинча ғоя ҳам зарарли ҳамда асоссиз деб топилди.

XX асрнинг иккинчи ярмида социал-демократик ғоя не-гизида Фарбий Европанинг бир қатор мамлакатларида тур-ли-туман «социализм моделлари» шаклланди. Булар ичида ҳаётнинг юқори даражаси ҳамда сифатини таъминлай олган-ни учун швед ва герман моделлари катта обрў қозонди, ай-рим мамлакатларда социал-демократик партиялар узоқ йил-лар давомида ҳокимиятни ҳам бошқаришди. Жумладан, Нор-вегия ишчи партияси олтмиш йил давомида ҳукмрон партия бўлди, Швецияда эса социал-демократик партия 1932 йил-дан буён ҳокимиятни бошқармоқда. «Швед социализми» ғояси шу партия ҳукмронлиги йилларида ҳаётга татбиқ этилди. Аммо XX асрнинг 80-йиллари охирида бу мамлакатларнинг иқти-содиётида давлат монополияси ва бюрократизм, хусусий тад-биркорлик учун рағбатлантиришнинг пасайиши билан боғ-лиқ салбий жараёнлар кучайди. Натижада, социал-демократ-лар кўпчилик сайловчилар томонидан қўллаб-қувватланма-ди ва ҳокимиятни консерватив партияларга топширишга маж-бур бўлдилар. XX асрнинг 90-йиллари охирига келиб соци-ал-демократлар сайловларда ғалаба қозониб, қайтадан ҳоки-мият тепасига келдилар.

Ҳозирги замоннинг обрўли социал-демократик партия-ларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1869 й. Германия социал-демократик партияси;
- 1871 й. Дания социал-демократик партияси;
- 1879 й. Испания социалистик ишчи партияси;
- 1887 й. Норвегия ишчи партияси;
- 1889 й. Швеция социал-демократик ишчи партияси;

— 1900 й. Буюк Британия лейбористлар (ишчи) партияси ва бошқалар.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин қайта тузилган Социалистик Интернационал 1951 йилда Франкфурт декларациясида ўз расмий доктринасини эълон қилди. Бу «социализмга фақат демократик йўл билан бориш керак», деган тезисга асосланган «Демократик социализм» доктринаси эди. Ҳозирги замонда Социалистик Интернационалга дунёнинг 120 мамлакатадаги 139 партия аъзодир. Жаҳон социалистик системасининг инқирозидан кейин кўпгина коммунистик партиялар ҳам Социалистик Интернационалга аъзо бўлиб киришди. Ҳозирда Социалистик Интернационал марказий бошқарув органига эга эмас. Конгресслари эса ҳар 3 йилда бир марта ўтказилади.

Мафкура жиҳатдан турлича, лекин сиёсий йўли муштарак бўлган партиялар Социалистик Интернационални ташкил этганлар. Шуниси эътиборга лойиқки, сиёсий плюрализмни инкор этувчи партиялар бу ташкилот аъзоси бўла олмайдилар. XX асрда социал демократиянинг бир қатор машҳур вакиллари дунё сиёсати ва тарихида чуқур из қолдирдилар. Улар қаторига В. Брандт, У. Пальме, Б. Крайский, Франсуа Миттеран, Социалистик Интернационал раиси — Франциянинг собиқ бош вазири Пьер Моруа ва бошқаларни киритиш мумкин¹. Сўнгги пайтларда социал-демократлар «экологик социализм» ғоясини илгари сурмоқдалар.

Социал демократия ҳозирги даврнинг энг таъсирли ғоявий оқимларидан бири бўлиб, у ижтимоий ислохотларни амалга ошириш йўли орқали жамиятни социалистик асосда қайта қуришни, халқ фаровонлигига эришишни кўзда тутди.

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий-сиёсий таълимотларнинг шаклланиши ва ривожланишига оид юқорида келтирилган маълумотлар сиёсий қарашларнинг узоқ тарихга эгалигидан, бугунги жамият сиёсий ҳаётидаги турли масалаларни ҳал этишда назарий ва амалий аҳамият касб этишидан далолат беради. Шу боис бу билимларни чуқур ўрганиш ақида-парастликнинг ва сиёсат дунёсида бирёқламаликка берилишнинг олдини олади.

¹ Ю.В.Ирхин, В.Д. Зотов, Л.В. Зотова. Политология. — М., 2000. — С. 362—365.

Таянч тушунчалар

Сиёсий-ҳуқуқий ғоялар, цивилизациянинг илк ўчоқлари, Хаммурапи қонунлари, давлатнинг патриархал-патерналистик концепцияси, тимократия, олигархия, демократия, монархия, аристократия, Академия, полис, сиёсий мавжудот, политика, тирания, «халқ», «оломон», Ўрта асрлар, инквизиция, юриспруденция, католик черкови, дунёвий ҳокимият, илоҳий ҳокимият, Уйғониш даври, макиавеллизм — Уйғониш даври сиёсий фалсафаси, Реформация, «фуқаролик тўғрисидаги қарашлар», Янги давр, сиёсатнинг фуқаролик концепцияси, сиёсатнинг ижтимоий концепцияси, либерализм, неолиберализм, консерватизм ва неоконсерватизм, социализм, марксизм, ленинизм, социал демократия, «демократик социализм», «социализм моделлари».

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Қандай тарихий шароит сиёсий ғояларнинг келиб чиқишига туртки бўлди?
2. Дастлабки сиёсий қарашларнинг Қадимги Шарқда шаклланиши сабаблари нимада деб биласиз?
3. Платон идеал давлат тўғрисидаги қарашларида демократия ва давлат бошқаруви масаласига қандай ёндашган?
4. Хусусий мулкка муносабат масаласида Платон ва Аристотель қарашларидаги асосий тафовутларни аниқланг.
5. Аристотель инсонни «сиёсий мавжудот» деганда нималарни назарда тутган эди?
6. Жамиятда ўртаҳоллар ва камбағаллар нисбати хусусидаги Аристотель фикрлари ҳозирги замон учун қандай аҳамиятга эга?
7. Сизнингча, антик давр мутафаккирлари қарашларида ҳозирги жамият учун қандай фойдали жиҳатлар мавжуд?
8. Европада ўрта асрлар сиёсий ғояларида дунёвий ва диний таълимотларнинг нисбатини таққосланг.
9. Аврелий Августин ва Фома Аквинскийнинг сиёсий қарашларини таҳлил қилинг.
10. Уйғониш даврининг сиёсий соҳадаги ўзига хос жиҳати нимада эди?
11. Макиавеллининг «Мақсад воситани оқлайди», деган тамойили сиёсатни демократлаштириш вазифасига мувофиқ келадими? Жавобингизни тарихий далиллар билан исботлашга ҳаракат қилинг.
12. Локк «Давлат шахсдан кучлироқ бўлиши мумкин эмас»,

- деганда нималарни назарда тутган эди?
13. Либерализм ва неолиберализмнинг ижтимоий фикр сифатидаги асосий принциплари нималардан иборат?
 14. «Тунги қоровул» ва «фаровон давлат» каби либералистик концепцияларни ўзаро таққосланг.
 15. Замонавий демократиянинг шаклланишида либерализм ва неолиберализмнинг қандай хизмати бор деб ўйлайсиз?
 16. Консерватизм ва неоконсерватизм таълимотининг характерли хусусиятлари тўғрисида нималарни биласиз?
 17. Консерватизм жамиятни яхлит организм деб билади. Бунинг маъносини сиз қандай тушунасиз?
 18. «Тэтчеризм» ва «рейганомика» — неоконсерватизмнинг ифодаси, деганда нимани тушунасиз?
 19. Социализм таълимотининг асосий идеали нимадан иборат?
 20. XX аср социал-демократик ҳаракатининг қайси машҳур арбобларини биласиз?
 21. Социализмнинг сўл радикал концепцияларини таҳлил қилинг.

АДАБИЁТЛАР

- Каримов И. А.* Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т. 7. — Т., 1999. — Б. 132–154.
- Каримов И. А.* Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 174–22.
- Каримов И. А.* Юксак маънавият — енгилмас куч. Т., 2008. — 176 б.
- Аристотель.* Политика. Сочинения в 4-х т., Т.4. — М., 1984. — С. 112–134.
- Монтескье Ш.* О духе законов. М., 1955. — С. 22 — 43.
- Рамзаноов И., Мўминов Э.* Политология: Дарслик. — Т., 1997. — Б.17–23.
- Политология: Ўқув қўлланма / С. Отамуродов, И. Эргашев, Ш. Акромов, А. Қодиров — Т., 1999. — Б. 21–39.*
- Политология: Маърузалар матни /Такризчилар: В. С. Ким, Ж. Бахронов. — Т., 2000. — Б.15–40.*
- Ирхин Ю. В., Зотов В. Д., Зотова Л. В.* Политология: Учебник. — М., 2000. — С. 30–127.
- Пугачев В. П., Соловьев А. И.* Сиёсатшуносликка кириш: Ўқув қўлланма. — Т., 2004. — Б.10–25.
- Макиавелли Н.* Государь. История Флоренции. — М., 1987. — С. 3–33.
- Сулаймонова Ф.* Шарқ ва Ғарб. — Т., 1997. — Б. 3–44.
- Артхашастра или наука политики.* М., 1993. — С. 3–18.
- Цицерон.* Речи. М., 1993. — С. 7–25.

**МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ
ТАФАККУР РИВОЖИНИНГ АСОСИЙ
БОСҚИЧЛАРИ
(ҚАДИМГИ ДАВРДАН XX АСРНИНГ
30-ЙИЛЛАРИГА ҚАДАР)**

**1. Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий ғояларнинг
келиб чиқиши**

Жамиятнинг сиёсий ҳаёти масалаларига доир қарашларнинг юзага келиши узоқ тарихий тараққиёт натижасидир. Бундай қарашлар дунёнинг барча халқлари, жумладан, Марказий Осиё халқлари тарихида мавжуддир. Шу сабабли Марказий Осиёда антик замонларда, уйғониш ва теурийлар даврида ижтимоий-сиёсий ғояларнинг вужудга келиши ҳамда ривожланиши тўғрисидаги билимларни ўрганиш, бу билимларнинг жаҳон цивилизацияси тараққиётидаги аҳамиятини библиш, шунингдек, жадидларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини ўрганиш, бу қарашларнинг мустақиллик давридаги аҳамиятини таҳлил қилиш долзарб аҳамият касб этади.

Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар тарихининг энг қадимги даврларидан гувоҳлик берувчи дастлабки манба бундан 2700 йил илгари илк бор тартиб берилиб, тўпланган тарихий ёзма манба «Авесто» китобидир. «Авесто» сўзининг ўзаги «сто» бўлиб, «ўрнатилган, муқаррар қилинган қонун-қондалар, ҳаётнинг асосий йўриқномаси» демакдир. Минтақамизда исломга қадар амал қилган зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлган «Авесто» узоқ аждодларимизнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий дунёси ҳақида ноёб маълумотларни ўзида мужассам этган. Марказий Осиёдаги турли қабиаларни илк буюк давлатчилик ғояси атрофида бирлаштириш заруратини англаган етакчи шахслардан бири сифатида тарих саҳнасида ёрқин из қолдирган, Амударё бўйларида яшаган, Спитама уруғи вакили Зардушт кўп худолик тасаввурлари, табиат ҳодисаларига сифинишга қарши чиқиб, якка худолик ғоясини тарғиб қилади. Аждодларимизнинг бундан қарийб 3 минг йил аввалги сиёсий-ҳуқуқий

қарашларида ҳокимият, ҳукмронлик учун кураш мавзуси диний-мифологик шаклда ўз ифодасини топиб, уларда яхшилик, адолат, ҳақиқат, саховат ва олижаноблик каби фазилатлар улуғланган. Зардуштнинг барча ахлоқий йўл-йўриқларини бажо келтириш ҳар бир кишининг муқаддас бурчи ҳисобланган. Ҳар бир инсон ўз умрини яхши фикр, яхши сўз, эзгу ишларга бағишлаши лозимлиги уқтирилган.

«Авесто»даги яхши фикр, яхши сўз, эзгу ишлар ҳақиқат асосида бажарилиши ғоят муҳим аҳамият касб этган. «Ҳақиқат, — деб ёзилган «Ясна»нинг¹ муқаддимасида, — энг олий неъмат, бахт-саодат манбаидир. Бахт фақат ҳақиқатни севгувчи инсонгагина мансубдир»².

«Авесто»да ижтимоий-сиёсий ҳаётни, ҳокимиятни бошқаришнинг ахлоқий, ҳуқуқий муаммоларига оид кўплаб масалалар кенг ёритилганини кўриш мумкин. Бу таълимотдаги сиёсий-ҳуқуқий қадриятларнинг ғоят муҳим хусусиятларидан бири инсониятга қирғин келтирувчи уруш ва жоҳроларнинг қораланганлиги, тинч-тотув яшаш, сулҳпарварлик каби олижаноб ғояларнинг илгари сурилганлигидир. «Ерни одил ҳукмдор, покиза қалб ва эзгу ниятлар билан бошқариш керак. Золим ҳукмдорнинг бошқаришига йўл қўйма!» ёки «Адолат тантана қилиши, ёвузлик йўқ қилиниши керак»³, каби мурожаатларнинг ўз даври ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий тафаккурига амалий таъсир кўрсатганлиги шубҳасиздир.

Шу ўринда таъкидлаш зарурки, «Авесто»да баён қилинган ахлоқ ва ҳуқуқий мезонлар Марказий Осиё ҳудудида қарийб 3 минг йил аввал сиёсий категориянинг илк куртаклари шаклланганлигидан далолат беради.

«Авесто»да ижтимоий масалаларга ҳам кенг аҳамият бе-

¹ Кадыров М. «Ясна». Пур Дауда / Тегеран, 1968. — С. 50. Бу тўғрида қаранг: Ф.С. Низамов. «Авесто»да ҳуқуқий қадриятлар намоён бўлиш шакллари-нинг таҳлили//Ҳуқуқ—Право—Law. — 2003. — № 1. — Б. 68.

² Изоҳ: «Авесто» 21 насх, яъни китобдан иборат бўлган. Лекин бу 21 китоб бизгача етиб келмаган. Ҳозир фанда «Авесто»нинг «Ясна», «Видевдот», «Яшт», «Виспарат» каби китоблари маълум («Ясна» —намоз учун зарур дуоларни, «Видевдот» —девларни маҳв этишга оид дуолар тўпламини, «Виспарат» —намоз ва зикру сано матнларини, «Яшт»лар эса алқов (гимн)лар тўпламини ўз ичига олган.

³ Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. — Т., 1976. — С. 54.

рилган. Кимки ерга вақтида ҳам ўнг қўли, ҳам чап қўли билан ишлов бермаган, меҳнат қилмаган бўлса, ундай кимсаларга Замин: «О сен, одам, менга топинмайдиган, меҳнат қилмайдиган одам! Сен ҳақиқатдан ҳам тиланчилар қаторида, ёт эшикларга таъзим қилиб, абадул-абад бош эгиб туражаксан! Ҳақиқатдан ҳам сенинг ёнингда ҳар хил зироатларни олиб ўтадилар, бу ноз-неъматларнинг барчаси меҳнат қилаётган, яъни тўқ ва фаровон яшаётган хонадонга насиб қилади. Абдул-абад шундай бўлажак!» — деб жавоб беради¹.

Умуман, зардуштийлик илгари сурган ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий фикрлар ҳарбий демократия типига қабилалар бирлашмаси эмас, балки бошқарувнинг марказлашган тизими ва унинг фаолиятига асос бўлган қонунлар, қатъий тартиб-интизомга таянадиган давлатларга хос бўлган хусусиятлардир. Шунинг учун ҳам зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто» Марказий Осиё халқларининг қадимги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ифода этилган ноёб манбадир. Бугунги «Авесто»нинг ўзбек тилида чоп этилганлиги халқимиз ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихини ўрганишда, шубҳасиз, катта воқелик бўлди.

Марказий Осиёнинг қадимги халқлари ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини ўрганишда «Авесто»дан ташқари монийлик манбалари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Диний-сиёсий таълимот сифатида милоднинг III асрда Марказий Осиёда вужудга келган монийликка мусаввир Моний (216—276) асос солган. Ўз тарғиботи орқали зардуштийлик, христианлик ва буддизм ғояларини умумлаштирган Моний 276 йилда расмий ҳокимият томонидан қатл этилган. Унинг оромий (Сурия), мўътадил форс ва сўғд тилларида ёзган асарлари бизгача етиб келган. Монийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари «Сир-ул асар» (Сиру асрор китоби), «Китоб-ул худо вост тадбир» (Раҳбарлик ва бошқарув китоби), «Шабуркан» (Шапуркан) ва бошқа асарларида баён қилинган.

Монийлик қарашларида ҳам зардуштийликдаги каби дуалистик характер устунлик қилади. Моний сиёсий қарашларида ўз давридаги ҳокимият вакиллари ахлоқсизликка, манманликка, порахўрликка, тубанликка дучор бўлганликда

¹ Тўленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. — Т., 1998. — Б. 104.

айблайди. Умуман, монийликда сиёсатга нисбатан насихатг-ўйлик ёндашуви устунлик қилади¹. Унда сиёсат ҳар қандай вазиятда ҳам ахлоқий принциплар: ростгўйлик, ҳалоллик, одамларга хайрихоҳлик ва ҳоказоларга зид бўлмаслиги кераклиги ва фақат ахлоқ йўл қўядиган воситалардан фойдаланиш лозимлиги талаб қилинади.

Милодий V асрнинг охири VI аср бошларида Марказий Осиёда маздакийлик деб ном олган диний-фалсафий таълимот юзага келди. Эроннинг Нишопур шаҳрида туғилган Маздак деҳқонлар қўзғолонига раҳбарлик қилганлиги ҳамда маздакчилар ўз сиёсий талабларида «з» ҳарфи билан бошланувчи тўртта нарса «замин» (ер), «зар» (олтин, бойлик), «зўр» (куч, ҳокимият), «зан» (хотин)нинг барчага тенг тақсимланишини талаб қилиб чиққанлари тарихдан маълум. Ижтимоий тенгсизликни жамиятдаги фалокат ва бахтсизликлар сабаби деб ҳисобловчи бу таълимот мол-мулкни умумлаштиришдек утопик ғояни илгари сурган².

Марказий Осиё туркий халқларининг ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихини ўрганишда Ўрхун-Енисей ёдгорликларидан Тунюкүк, Кул тегин, Билга ҳоқон битикларининг ҳам аҳамияти каттадир. Айниқса, Байкал кўлига қуйиладиган Ўрхун дарёсининг шарқий қирғоғи яқинида жойлашган (732 йилда тошга ўйиб ёзилган) Кул тегин битиктоши Турк ҳоқонлигидаги давлат бошқаруви масалаларини ўз ичига олганлиги билан диққатга сазовордир. Бу битиктошдаги «...турк беклари, халқи бунӣ эшитинг! Турк халқини тўплаб давлат тутишингизни бу ерда тошга ўйиб ёздим. Унга қараб билинг, туркнинг эндиғи халқи, беклари!» сўзлари эътиборга моликдир.

Хулоса шуки, «Авесто», «Ўрхун-Енисей» ёдгорликлари ва

¹ *Изоҳ:* Сиёсатни ахлоқий қилишга интилиш сифатида тушуниладиган бундай ёндашув сиёсатнинг инсонийлашувига ёрдам беради. Бундай интилиш ҳозирги ғарб христиан демократик ҳаракатлари мафкурасида ҳам ифодаланмоқда. Ҳозирги дунёда сиёсатга нисбатан ахлоқий талабларнинг институционаллашувидаги марказий йўналиш инсон ҳуқуқларидир. Амалда сиёсатнинг инсонийлиги эълон қилинаётган мақсадлари билан эмас, уларга етиш жараёнида қўллаётган усул ва воситалари билан белгиланади.

² *Изоҳ:* Хусусий мулкни жамият ҳаётидан сиқиб чиқаришга, ижтимоий мулкчиликни мутлақлаштиришга таянган коммунистик бошқарув тизими мол-мулкни умумийлаштириш истиқболсиз ва ҳатто тараққиёт учун зарarli эканлигини яқин тарихда исботлади.

бошқа ёзма манбалар «қадимги Марказий Осиё халқларида ижтимоий-сиёсий таълимотлар бўлган эмас, сиёсий-фалсафий назария улар учун мутлақо ёт, фалсафа тўла маънода Ғарбда бошланган», деган европацентристик даъволарнинг пуч ва ҳақиқатга тамомила зид эканлигини исботлайди.

2. Шарқ уйғониш давридаги ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

Маълумки, VIII аср бошларида Марказий Осиё араблар истилосига учради. Бу истило ўлкамиз халқларининг иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий тараққиётига кучли зарба берди. Абу Райҳон Беруний «Қадим халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида Қутайба Хоразм ёзувини билган, Хоразм афсоналарини сақлаган кишиларни, уларнинг орасида бўлган олимларнинг ҳаммасини турли йўллар билан таъқиб остига олди ва йўқ қилиб юборди», деб ёзган эди. Босқинчиларга қарши олиб борилган озодлик кураши туфайли IX асрнинг иккинчи ярмига келиб мустақил давлатлар (Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар)нинг пайдо бўлиши бу ерда ижтимоий гуманитар фанларнинг, жумладан, сиёсий ғояларнинг тараққий этишига олиб келди.

Марказий Осиёда сиёсий фикрларнинг вужудга келиши ва ривожланишида ислом дини ҳам муҳим манбалардан бири бўлди. IX асрда махсус ислом илмлари шаклланди. Греклардан ўтган фалсафа, математика, физика ва бошқа қатор илмлардан ташқари калом, ҳадис, фикҳ каби исломий илмлар юзага келди. Ислом Шарқда нафақат дин сифатида, балки яхлит маданият, маънавиятнинг шаклланишида ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. У маданиятнинг илм-фан, санъат, ахлоқ, сиёсат каби соҳаларининг ривожига ҳам ижобий таъсир кўрсатди.

Сиёсат ва сиёсий масалалар Қуръон асосида ишлаб чиқилган диний, жиноий ва фуқаролик қонун-қоидалари мажмуи шариатда ўз аксини топди. Мусулмон ҳуқуқшунослари, қозилар иш юритиш осон бўлиши учун шариат доирасида Қуръон, ҳадис, ижмоъ, қиёсдаги қонун ва қоидаларни алоҳида тўплам ҳолига келтириб, фикҳ илмига асос солдилар. Чунки шариат жуда кенг бўлиб, у ўзида ҳуқуқий, ахлоқий,

диний мезонларни мужассамлаштирган бўлса, фикҳ эса ундан торроқ, кўп жиҳатдан қозилар, ҳуқуқшунослар учун масалаларни қонуний ҳал қилиш учун зарур бўлган қоидалар (меъёрлар) тўпламидир. Муҳаммад пайғамбарнинг вафотидан кейин икки аср давомида шаклланган фикҳ (ислом қонунчилиги) тўрт имомнинг номи билан боғлиқ тўрт мактабни (мазҳабни) юзага келтирди. Бу мазҳаблар асосчиларининг номи билан аталди.¹

Шу даврда минтақа шухратини оламга танитган ўнлаб буюк мутафаккирлар етишиб чиқдилар. Улардан энг машҳури — *Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад Узуф Тархон Форобий* (873–950). Форобий ўз замонаси илмларининг барча соҳасини мукаммал билганлиги, юнон фалсафасини шарҳлаб, дунёга кенг танитганлиги туфайли Шарқ мамлакатларида унинг номи «Ал-муаллим ас-Соний» — «Иккинчи муаллим» (Аристотелдан кейин), «Шарқ Арастуси» деб улуғланган. Форобий илмий меросида ижтимоий-сиёсий масалалар, хусусан, давлат тузилиши ва уни идора этиш, етук ва мукаммал жамоага эришиш масалалари алоҳида ўрин эгаллайди. Мутафаккир ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди. Бу таълимотда ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари — давлатни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ, маърифат, диний этиқод, уруш ва сулҳ, меҳнат ва бошқа масалалар қамраб олинган. Умуман, Форобий ўз умри давомида 160 дан ортиқ асар яратган, улар орасида ижтимоий-сиёсий ҳаёт, давлатни бошқариш масалалари ёритилганлари қуйидагилардир:

«Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола» («Рисола фит танбиҳ ала асбоб ас-саодат»), «Шаҳарни бошқариш» («Ас-сиёсат ан-мадания»), «Уруш ва тинч турмуш ҳақида китоб» («Китоб фи маойиш ва-л хуруб»), «Фазилатли хулқлар» («Ас-сийрат ал-фазилат»), «Фозил одамлар қарашлари» ва ҳ.к.

Мутафаккирнинг фикрича, ҳар бир инсон яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди,

¹ *Изоҳ:* Ҳанафий мазҳаби (Имом Абу Ҳанифа), моликий мазҳаби (Имом Молик ибн Анас), шофий мазҳаби (Муҳаммад ибн Идрис Шофий), ҳанбалий мазҳаби (Имом Аҳмад ибн Ҳанбал).

уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади.

Форобий инсон кадр-қимматини камситувчи жамиятга қарши чиқади. «Давлат арбобининг ҳикматлари» рисоласида эса у доимий урушлар ва босқинчиликларга асосланувчи жамиятни адолатсиз, жоҳил жамият сифатида қоралайди. Давлат бошлиғи ва давлат хизматчилари бошқарув санъатини яхши билишлари шартлигини қайд этади. «Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришдир, — деб ёзади у, — бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади». Форобий давлатни етук шахс (маърифатли шоҳ), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида адолатли бошқариш мумкинлигини қайд этади. Унинг фикрича, давлатнинг вазифаси шаҳар аҳолисининг (Форобий «шаҳарни» камолот ва бахтга эришишнинг зарурий воситаси деб ҳисоблаган) бахтли ҳаётини таъминлаш ва қўриқлашдан иборат, деб ҳисоблайди.

Умуман, Форобий таълимотида шаҳар-давлатлар иккига — Ал-Мадина ал-Фозила, ва Ал-Мадина ал-Жоҳилияга бўлинади. Ўзаро бирликда, иттифоқда яшаб, бир-бирига ёрдам кўрсатувчилар шаҳрини фозиллар шаҳри деб баҳолайди. Ўз даврининг мавжуд феодал давлатларидаги адолатсизликларни, тенгсизлик ва бахтсизликларни қоралаб, босқинчилик сиёсати ва урушларни номақбул деб билади, бундай ташқи сиёсатга амал қилаётган давлатни фазилатсиз давлат деб ҳисоблайди. Давлат бошлиқларини ва барча фуқарони яхшилик қилишга, ўзаро ёрдам асосида яшашга даъват этадики, бундай даъват ҳозирги замон жамиятлари учун ҳам катта маърифий-сиёсий қимматга эга.

Шундай қилиб, Форобий орзу қилган фозил шаҳар-давлатларнинг асосий вазифаси тинчликни таъминлаш, адолатни ҳимоя қилиш, одил судловни ўрнатишдир. Бундай фозил жамоада комил инсон хислатлари вужудга келади.

Адолатли давлат ва фозил жамиятнинг ўзаро боғлиқлиги, сиёсий ҳокимият масалалари *Ғаззолий*, *Низомулмулк* (XI аср) асарларида ҳам қаламга олинган. Имом Ғаззолийнинг «Кимёи саодат» асарида давлат раҳбари жамиятнинг юраги, одамларнинг доно ва диёнатли раҳбар атрофида уюшиши Ҳақ тало хоҳишига мувофиқ, деган ғоя ифодаланган. Аммо *Абу*

Али Ҳасан ибн Али Тусий-Низомулмулк (1018–1092) ўзининг «Сиёсатнома» («Сияр ул-мулк»), «Дастур-ул-вузаро», «Қонун ул-мулк» каби асарларида адолат, инсоф, тўғрилиқ ва ҳалоллик каби ахлоқий категорияларга урғу берган бўлса-да, сиёсат ҳодисасини реал ҳаёт билан боғлаб талқин этган ҳамда марказлашган кучли давлат ғоясини қатъий ҳимоя қилган. Шоҳнинг жасур, доно, тadbиркор ва қатъиятли бўлиши ғоясини илгари сурган. Давлатни идора қилишда амалдорлар катта ўрин тутишларини, уларни танлаш ва жой-жойига қўйишга ўзига хос талаб даражасида қараган. «Сиёсатнома»да амалдорларни тарбиялаш, ҳимоялаш ва зарур бўлса, жазолаш билан боғлиқ бўлган тавсиялар берилганки, бу ҳол сиёсатчи ва давлат раҳбарларининг эътиборини жалб этади. Низомулмулк давлатда марказлашган ҳукумат (ижро ҳокимияти) кучли бўлса, шунда тинчлик ва адолат барқарор бўлади, раият (халқ) ўз мақсадига етади, жамият сулҳ ва адолатда, мурувватда яшайди, деб қайд этадики, кучли ижро ҳокимияти ҳақидаги бу муаллиф қарашлари демократик қадриятларни қарор топтираётган ҳозирги замон сиёсий тизимлари учун ҳам ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда. Умуман, «Сиёсатнома» жиддий сиёсий-тарихий ҳужжат бўлиб, марказлашган ҳукуматнинг парчаланишига қарши қаратилган асардир.

Уйғониш даврининг буюк қомусий олими *Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний*дан (973–1048) илм-фаннинг турли соҳаларига оид 160 дан ортиқ таржималар, турли ҳажмдаги асарлар, ёзишмалар қолганлиги маълум. Берунийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари акс этган асарлари орасида «Осор ал-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») ва «Ҳиндистон» асарлари, айниқса, машҳурдир.

Мутафаккир давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши, уларнинг вазифалари масалаларини Форобий каби эҳтиёжга боғлаб, маърифатли шоҳ бошқаруви ғоясини илгари суради, ижтимоий ҳаётни ўзига хос «шартнома»нинг натижаси деб билади. «Инсон ўз эҳтиёжларини тушуниб, ўзига ўхшаш кишилар билан бирга яшашнинг зарурлигини англай бошлайди. Шунинг учун ўзаро келишувчанлик қабилидаги «шартнома» тузишга киришади. Одамларнинг биргаликдаги турмуши инсонни ҳақиқий қудратга, унинг эҳтиёжларини қондиришга

олиб келмайди, бунинг учун яна меҳнат қилиш ҳам зарурдир», деб ҳисоблайди аллома.

Беруний фикрича, идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти бошлиқнинг золимлардан азият чекканлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиши, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишидир деб билади. Қолаверса, жамиятни бошқарувчи шахс қатъиятли, маърифатпарвар, янгиликка интилувчи бўлмоғи, олий ва қуйи табақалар, кучлилар ва кучсизлар орасида тенглик, адолат ўрната олиши лозим. Ҳар қандай низо-жанжаллар, тож-тахт талашиш, зўравонлик, босқинчилик ҳаракатларига қарши турган Беруний, давлатлар ва халқлар ўртасида яхши қўшничилик муносабатларини олиб бориш гоёсини илгари сурган.

Буюк мутафаккир *Абу Али ибн Сино* (980–1037) ҳам қомусий олим бўлиб, умумий асарлари сони 450 дан ортиқ, лекин бизгача фақат 160 тага яқини етиб келган. Жаҳонда «Шайх ур-раис», яъни «Олимлар бошлиғи», «Табиблар подшоҳи» номлари билан улуғланган бу олимнинг «Китоб ал-қонун фиттибб» («Тиб қонунлари») асари XII асрдан бошлаб Европада латин тилига таржима қилинган ва 30 мартадан ортиқ нашр қилинган.

Улуғ ҳакимнинг ижтимоий-сиёсий қарашларига Форобий, Платон, Аристотель ва Суқрот каби алломалар таълимоти катта таъсир кўрсатган. У ҳам Форобий каби ҳақиқий идеал жамоага мавжуд дунёда эришиш мумкин, жамият аъзолари ўзаро келишув асосида қабул қилинадиган адолатли қонунларга итоат этишлари, қонунни бузиш ва адолатсизлик жазоланиши, башарти подшонинг ўзи адолатсизликка йўл қўйса, халқнинг унга қарши қўзғолони тўғри ва жамият томонидан қўллаб-қувватланмоғи лозим деб билган.

Ибн Сино фикрича, идеал жамият аҳолиси уч табақага, яъни маъмурий ишлар билан шуғулланувчилар, ишлаб чиқарувчилар ва ҳарбийларга бўлинади. Уларнинг барчаси ўз соҳасида фойдали меҳнат билан шуғулланишлари лозим.

Мутафаккир «Тадбир ул-манзил» («Турар жойнинг тузилиши») асарида агар жамиятда ҳамма шоҳ ёки аксинча, ҳамма оддий меҳнаткаш бўлса эди, жамият бундай ҳолда ҳалок бўлур эди, дея ижтимоий табақаланишни ва моддий тенгсизликни эътироф этади. Лекин аллома жамиятда камбағаллар сони

кўпайишига қарши чиқиб, одамларни бир-бирига ўзаро ёрдам кўрсатишга, ҳамжиҳатликка даъват этади. Халқлар ва давлатлар ўртасида тинчлик бўлиши, маърифатпарвар шоҳ бошқаруви, илм-фан равнақ топишини орзу қилади.

Маълумки, Марказий Осиёда ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий сиёсат билан боғлиқ барча масалалар VIII асрдан бошлаб шариат қоидалари асосида ҳал этила бошланган. Шу ўринда шариат меъёрларини ишлаб чиқишга беназир ҳисса қўшган улкан фикҳшунос *Али ибн Абу Бакр ибн Абд ул-Жалил ал-Марғиноний* (1123–1197)нинг «Ҳидоя» асари хусусида тўхталиб ўтиш жоиздир. Фикҳ илмидаги шухрати учун бу олимни «Бурҳон уд-дин вал-л-милла» («ислом динининг далили, исботи») ва Бурҳониддин ал-Марғиноний деб аташган. «Ҳидоя» асари ўз ихчамлиги, мукамаллиги, ҳанафий мазҳабини бошқа суннийлик мазҳаблари билан қиёсий ўрганиб, ҳар томонлама ёритганлиги учун ўзига хос назарий ва амалий аҳамият касб этади¹.

Фақҳ ўз асарида давлат ҳуқуқи, молия ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, мерос ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи, суд ҳуқуқи бўйича ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи шариат нормаларини аниқ, изчил ва мукамал тарзда баён этган.

«Ҳидоя» бир неча асрлар давомида кўпгина мусулмон мамлакатлари, жумладан, Марказий Осиё давлатларида ҳам ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма сифатида қозилик судлари бекор қилинган 1930 йилларгача амалда қўлланилиб келинган. Айни пайтда ҳам мусулмон давлатларида «Ҳидоя»дан ҳуқуқшуносликда кенг фойдаланилмоқда.

Умуман олганда, мутафаккирларнинг фозил жамият ва комил инсон, маърифатли шоҳ ва тенглик ҳақидаги фикрлари ўз даври учун ҳаёлий бўлишига қарамай, сиёсатга инсонпарварлик йўналишини олиб киришга қаратилганлиги учун ижтимоий-сиёсий тафаккур равнақига катта ҳисса бўлиб қўшилди. Шу ўринда Форобий ва бошқа Шарқ мутафаккирларининг ғояларини бугунги кунда янада теран англашимиз муҳим аҳамият касб этади. Уларнинг қарашларини европа-

¹ *Исҳоков С. А.* «Ҳидоя»нинг мусулмон ҳуқуқи манбаи тизимида тутган ўрни // *Ҳуқуқ–Право–Law.* – 2003. – № 2. – Б. 56.

центристик тамойиллар асосида аллақандай сиёсий «изм»ларга боғлаб тушунтириш тўғри бўлмас. Халқимизнинг таниқли тасаввуфшунос олими Нажмиддин Комилов айтганидек, «Бу — инсоният камолоти ва жамият такомиллашуви учун олиб борилган кураш саҳифалари, орзу-армонлар, хаёл ва таклифлар, истиқболга мўлжалланган «лойиҳалар», яъни улуғ мутафаккирларнинг идеал инсон ва жамият ҳақидаги фикрлари эди. Бироқ бу шунчаки хаёл эмас эди, бундай жамиятни ҳеч қачон амалга ошмайдиган хомхаёл, утопия десак адолатдан бўлмайди»¹.

Ўтмишдаги мутафаккирлар асарларида ўз даври тартиблари ва тафаккурининг таъсири кучли бўлса-да, ўша замонлардаёқ давлат ва унинг тимсоли бўлмиш ҳукмдорга қўйилган талаблар, ҳукуматнинг жамият олдидagi мажбуриятлари хусусидаги тасаввур ва қарашлар моҳиятига кўра бугунги кун меъёрларидан фарқ қилмайди. Бу эса давлат ва жамиятни бошқариш тўғрисидаги қарашлар Макиавелли (1469–1527) Европа сиёсат илмида танилмасдан анча илгарироқ Марказий Осиёда илмий-назарий шаклга эга бўлганлигидан далолат беради.

3. Амир Темури ва темурийларнинг сиёсий қарашлари

Марказий Осиё мутафаккирлари ва давлат арбобларининг сиёсий-ҳуқуқий меросини ўрганишда соҳибқирон **Амир Темури** (1336–1405)нинг ҳокимият ва уни бошқариш тўғрисидаги қарашларини ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки, биринчидан, Амир Темурнинг сиёсий қарашлари ўз даври маънавияти ва давлат бошқаруви билан бевосита боғлиқ, иккинчидан, бу масаланинг ҳолисона ва ҳаққоний баҳоланиши давлат тепасида турган биринчи раҳбарнинг шахсий сифатларини мукамалроқ билиш, унинг инсоният тарихида тутган ўрнини объектив баҳолаш имконини беради.

1370 йилда Мовароуннаҳр тахтининг соҳиби бўлиб, Самарқандни ҳокимият пойтахтига айлантирган Амир Темур фаолиятидаги асосий сиёсий йўл — майда феодаллар ҳукмронлигини тугатиш, муҳим халқаро карвон йўлларида устунлик

¹ *Комилов Н. Ҳикмат ва ибрат достони // Тафаккур. 2003. №4. — Б. 54.*

қилиб турган Олтин Ўрда, Эрон ва бошқа мамлакатларнинг рақобатини енгиб, Мовароуннахрнинг сиёсий-иқтисодий қувватини таъминлай оладиган марказлашган давлат ташкил этиш эди. Шу жиҳатдан Амир Темурни ўз даври ва ўз халқи талаб-эҳтиёжларини тўғри англаган прагматик ҳукмдор дейиш ўринлидир. Шунинг учун соҳибқирон мамлакатда давлат тизимини мустаҳкамлаш, бошқаришдаги тартиб-интизом, қонунчиликни кенгайтиришга имконият яратиш, солиқларни тартибга солиш, мамлакат ҳимоясини таъминлаш йўлида қўшиннинг қудратини ошириш каби масалаларга катта эътибор берди.

Маълумки, Амир Темур ўз фаолиятининг биринчи даври — 1360—1385 йилларда Мовароуннахрда марказлашган давлат тузиб, ўзаро урушларга чек қўйган бўлса, иккинчи даври — 1386—1405 йилларда бошқа мамлакатларга бир қатор ҳарбий юришларини амалга оширди. Бу ҳарбий юришларнинг сабабларини, умуман, Амир Темурнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларини у қолдирган назарий ва амалий қўлланма «Темур тузуқлари»ни чуқур ўрганмай туриб тушуниш мушкулдир.

Янги ташкил топган давлатнинг чегараларини мустаҳкамлаш, ташқи душманлардан ҳимояланиш, карвон йўлларини қароқчилардан тозалаш, хиёнатчи, сотқин, алдамчиларни жазолаш, бўйсунмаганларни итоат эттириш, ўзининг сиёсий таъсирини кенгайтириш каби ҳолатлар Амир Темур ҳарбий юришларига сабаб бўлган эди. Масалан, 1379 йилда Амир Темур Ўрусхонни енгиб, Олтин Ўрда тахтига Тўхтамишхонни ўтказган, унга кўп илтифотлар кўрсатган эди. Лекин Тўхтамишхон Мовароуннахрга бир неча бор талончилик юришларини амалга оширгач, 1395 йил 15 апрелда Қундузчада Амир Темур Тўхтамиш ва Олтин Ўрда тақдирини бир йўла ҳал қилган эди.

Шу ўринда машҳур можар (венгр) олими Херман Вамберининг «Темурни Чингизхон билан бир қаторга қўйиб, уни ёвуз, ўзбошимча, мустабид ҳоким деб атовчиларнинг фикрлари икки томонлама хатодир. У, аввало, ўзининг ғолибона қуролини замонасининг одатига кўра ишга солган осиелик ҳоким эди. Унинг душманлари таъкидлаган қабиҳ ишлари ва вайронагарчиликлари эса бирор жиноят учун олинган ўч эди,

холос. Тўғри, бу ўч жуда қаттиқ, лекин шу билан бирга адолатли эди»,¹ деб ёзганлиги бежиз эмас.

Темур ўз сиёсий қарашлари ва давлатчилик фаолиятида қандай бўлмасин низо ва уруш чиқариш ва шу йўл билан мол-дунё орттиришни мақсад қилиб қўйган эмас. Бу ҳолни «Темур тузуклар»идаги айрим тафсилотлардан ҳам билиб олиш мумкин.

«Жаҳонгирлик қилишга киришганимда, — деб ёзади Соҳибқирон, — тўрт нарсани хотирамда маҳкам сақладим. Биринчиси — қайси мамлакатни забт этмоқчи бўлсам, тўғри тадбир ва кенгаш билан иш тутдим. Иккинчиси — хатога йўл қўймаслик учун ҳар бир ишни кўп ўйлаб, сергаклик ва эҳтиёткорлик билан қилдим... Учинчиси — уч юз ўн уч асил, зотли, шижоатли ва ақл-фаросатли эр йигитларни атрофимга бирлаштирдим...Тўртинчиси — қайси ишни чораю тадбир билан битиришнинг иложи бўлса, унда қилич ишлатмадим»².

Амир Темур таклифларини рад этган, унга нисбатан ҳар хил иғволар қилган ҳукмдорларга қарши дафъатан уруш эълон қилмаган, аксинча, улар билан музокаралар олиб борган, ўз сиёсатини ва империясининг асл мақсадларини тушунтиришга ҳаракат қилган. Бу тадбирларнинг фойда бермаслигига кўзи етгандагина жанг ҳаракатлари ҳақида амирлари билан маслаҳат қилган, уларнинг маслаҳатлари билан иш тутган. Туркиянинг буюк султони Боязид Йилдирим, Олтин Ўрда ҳукмдори Тўхтамишхон билан бўлиб ўтган жанглар шундай ҳодисаларга мисол бўла олади.

Қайд этиш керакки, ана шундай савоб мақсадларни назарда тутган уруш ва курашлар ҳамма замонларда ҳам, жумладан, биз яшаб турган ҳозирги замонда ҳам қораланмайди, уларга адолат ва тинчлик ўрнатишнинг, халқлар бахт-саодатини кўзлаган тараққиётга йўл очишнинг бир воситаси, мажбурий усуллари деб қаралади. Чунончи, ҳозир дунёнинг кўп мамлакатларида рўй бериб турган терроризм, диний экстрем-

¹ Мўминов И. А. Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли, — Т., 1993. — Б. 49.

² Темур тузуклари / Масъул муҳаррир Муҳаммад Али. — Т., 2005. — Б. 116–117.

мизм ва бошқа ёвуз кучларга қарши курашлар шунга далилдир¹.

«Темур тузуклари»да давлат тизими, давлатдаги лавозимларнинг вазифаси, ундаги турли тоифалар ва уларга муносабат, давлатни бошқаришга асос бўлган қоидалар, қўшинларнинг тузилиши, уни бошқариш, таъминлаш, раббатлантириш, қўшин турларининг тутган ўрни ва ўзаро муносабати каби масалалар баён этилган.

Таъкидлаш жоизки, давлатчилигимиз тарихида давлат бошқарувига доир асар ёзиб қолдирган ягона ҳукмдор Амир Темур ҳисобланади. Олий мақомдаги ҳукмдорнинг давлатчилик масалалари ҳақида мукаммал асар битиши дунё халқлари тарихида камдан-кам учрайдиган ҳолдир. Ўзбек давлатчилигини Амир Темур ва темурийлар тараққий эттирган даврни таҳлил этишда, миллий давлат бошқаруви тизими шакллана бориш йўлининг ўзига хос жиҳатларини аниқлашда «Темур тузуклари» бизга ниҳоятда қўл келади. Амир Темур жамиятнинг бирор-бир табақасига имтиёз бермайди. Гарчи ул зот замонаси тартибларига мос равишда жамиятни ўн икки тоифага ажратса-да, аммо моҳиятан улар аслида барча ижтимоий гуруҳларни қамраб олган эди. Амир Темур қайси сабабларга кўра жанг қилган ва қайси мамлакатни забт этган бўлмасин, у ерда зудлик билан ўзининг асосий мақсадини ҳаётга татбиқ этишга киришган. Мамлакат аҳолисининг ҳолини сўраган, олиму фозилларни сийлаб, уларнинг ижодлари учун кенг шарт-шароитлар яратган, адолат ва тинчлик ўрнатган, ободончилик соҳасига катта эътибор берган. Президентимиз И. А. Каримов таъбири билан айтганда, «Тарих бу кўҳна дунёда кўп жаҳонгирларни билади. Уларнинг аксарияти фақат бузган. Амир Темурнинг улардан фарқи шундаки, у умр бўйи бунёдкорлик билан машғул бўлган... Энг муҳими, мазкур қурилишлар географияси биргина Туркистон билан чегараланиб қолган эмас. Бунинг исботи сифатида Соҳибқирон қадами етган жойлардаги тарихий обидаларни эслашнинг ўзи кифоя...»²

¹ *Ғойибов Н.* Темур тузукларида Соҳибқирон ҳарбий сиёсатининг асослари // *Ҳуқуқ—Право—Law.* — 2002. — № 4. — Б. 24.

² *Каримов И. А.* Маънавий юксалиш йўлида. — Т., 1998. — Б. 411.

Умуман, Амир Темур давлати «Тузуқлар»даги ўн икки қоида асосида идора этилган. Бу қоидалар ҳозирги замонда ҳам ўз амалий аҳамиятини йўқотмаганлиги боис, кўп темуррийшунослар, масалан, покистонлик Ҳаниф Рамей ҳам Темурни буюк шахс сифатида таърифлаб, давлат тузиш тартибини Амир Темурдан ўрганишимиз лозим, дейди¹.

Амир Темур қоидалари қуйидагилардан иборат эди:

1) ислом дини ва шариат қоидаларига риоя қилиш;
2) турли табақалар ва тоифалар билан бамаслаҳат иш юртиш;

3) маслаҳат, тадбиркорлик, ҳалоллик, ҳушёрлик, эҳтиёткорлик билан ғаним кўшинларини енгитиш;

4) давлат ишларини салтанат қонунларига асосланган ҳолда бошқариш;

5) амирлар ва сипоҳийлар билан яхши муносабатда бўлиш, мартаба ва унвонларни ҳурматлаш;

6) адолат ва инсоф билан иш кўриш;

7) сайдлар, уламою машойих, оқилу донолар, муҳандислар, тарихчиларни эътиборли шахс сифатида иззат ва ҳурмат қилиш;

8) сиёсатда қатъиятлилиқ;

9) оддий халқ аҳволидан доимо огоҳ бўлиш;

10) турк, тожик, арабу ажамнинг турли тоифаларидан ўз паноҳига кирган кишиларга ҳурмат кўрсатиш;

11) фарзандлар, қариндошлар, ошна-оғайни, қўни-қўшилар ва улар билан дўстлашган кишиларни давлат мартабасига эришганда ҳам унутмаслик, уларга иззат ва ҳурмат кўрсатиш;

12) дўст-душманлигига қарамай сипоҳийларни ҳурмат қилиш.

Ўз халқини, миллатини севган Соҳибқирон 1405 йил 18 февраль кунини ўлими олдидан ўғилларига қолдираётган васият ва тузуқларни яхши ўқишни ва ҳаётга татбиқ этишни, миллатнинг дардига дармон бўлиб, бева-бечораларни бойлар зулмидан ҳимоя қилиш ҳамда ҳар ишда адолат ва озодлик дастур бўлишини васият қилади.

¹ *Ғоийбов Н.* «Темур тузуқлари»да Соҳибқирон ҳарбий сиёсатининг асослари // *Ҳуқуқ–Право–Law.* – 2002. – № 4. – Б. 25.

Шарқ ҳукмдорларидан Шоҳ Жаҳон (1628–1657), Муҳаммад Алихон (1821–1842), Абдулаҳадхон (1885–1910) бу ҳужжатдан кўчирмалар олишган ва қўлланма сифатида фойдаланишган.

Хулоса қилиб айтганда, «Темур тузуклари» ўзига хос кодекс, яъни давлат ва уни идора қилиш нормалари, қоидалари тўплами бўлиб, уларда илгари сурилган ғоялар ҳозирги кунда ҳам муайян даражада ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Амир Темур ва темурийлар даври (1370–1501) сиёсий-ҳуқуқий қарашларини таҳлил этишда шоир ва буюк файласуф олим *Алишер Навоий* (1441–1501) мероси алоҳида аҳамиятга эга.

Алишер Навоий сиёсий қарашларининг шаклланиши ва ривожланишини нисбий равишда икки даврга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ. Биринчи давр – унинг ёшлик йилларидан то 1476 йилда Хусайн Бойқаро ҳокимиятидаги вазирлик мансабидан истеъфо этиб кетишигача бўлган вақтни ўз ичига олса, иккинчи давр эса 1476 йилдан бошлаб, умрининг сўнгги кунларигача бўлган вақтни қамраб олади.

Биринчи даврда Алишер Навоий мамлакатда ҳокимият тепасига адолатли подшо келишига, бахтли жамиятга эришиш мумкинлигига ишонади ҳамда уни амалга ошириш учун курашади. Навоийшунос олимларнинг ёзишича, «Навоий давлат ишида турганида ҳам бир нафас бўлса-да, халқни эсдан чиқармади. У давлатни халқ манфаатларини кўзловчи, халқ орзуларини амалга оширувчи воситага айлантиришга, давлат арбобларини халқ хизматчиларига айлантиришга тиришди ва бу ишда унинг ўзи намуна бўлди. У давлат ишларини интизомга солишга, ҳукумат идораларини, саройни ярамаслардан, халқ ҳисобига зарбоф тўн кийувчи, айшу ишрат қилувчи ифлослардан, амалпарастлардан, фитначилардан тозалаш, уларни фош этиш, қамчилаш учун қўлидан келганича ҳаракат қилди»¹.

Алишер Навоий мамлакат сиёсий ҳаётидаги сиёсий тарқоқликка чек қўйиш, тахт учун кетаётган қон тўкишларнинг олдини олиш борасида саъй-ҳаракатлари қутилган натижани бермагач, сиёсий фаолиятдан воз кечади. Унинг сиёсий

¹ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Т., 1970. – Б. 104.

қарашларидаги иккинчи давр бошланади. Энди Навоий ўзининг ҳаёлий адолатли давлати ва шоҳини яратишга киришади. Мутафаккир маърифатпарвар шоҳ ғоясидан келиб чиқиб, бутун дунёда ягона адолатли, тартибли давлатнинг қарор топишини истади ва «Садди Искандарий» («Искандар девори») дostonини яратади. Асардаги Искандар давлати утопик давлат бўлиб, Навоий унда ўзининг сиёсат, давлат, ҳуқуқ ҳақидаги орзу-истакларини, ғояларини тасаввуф таълимоти асосида баён қилади. Асарда энг оддий сиёсий масалалардан, яъни бўлажак адолатли шоҳни танлаш, тарбиялаш, бозорларда тошу тарозига давлат назоратини ўрнатишдан энг мураккаб масалалар — давлатлараро муносабат, адолатли ва адолатсиз урушлар, ҳокимиятни бошқаришда шоҳ, омма ва маърифатнинг роли каби қатор масалаларгача таҳлил этилган.

Навоий идеалидаги Искандар обод ўлкаларни, маданиятли шаҳарларни вайрон қилувчи яъжуж-маъжуж деган махлуқлар йўлига девор солиб, жабр кўрган халқни улар зулмидан халос қилади. Яъжуж-маъжуж биринчи марта Тавротда тилга олинган (Гог-Магог). Қуръони каримнинг «Қаҳф» сурасида (83—98 оятлар) ҳам бу ҳақда хабар берилган. Қуръонда келтирилишича, Искандар Зулқарнайн кун чиқарга қараб қилган юришларида яъжуж-маъжуж зулмидан азоб чеккан халқни учратади. Улар: «Сенга бож тўлаймиз, бизни шу балодан қутқар», — деб сўрайди. Искандар уларга қараб: «Парвардигорим берган қудратга таяниб, сизлар билан яъжуж-маъжуж орасида бир маҳкам девор қурайин» (18, 95), деб бу ишни амалга оширади¹. Аслида эса Навоий назарида яъжуж-маъжуж тўймас ва тийилмас нафс рамзи эди.

Навоий подшоҳсиз раият ва давлатсиз жамият бўлиши мумкин эмас деб билади. Жамият бўлиши учун давлат бўлиши зарур. Чунки манфаат кишиларни бир-биридан ажратади ва айни пайтда бирлаштиради. Бу — жамият қонуни. Шу қонунни назорат қилиш — одил подшонинг вазифаси. Подшо ва лашкар, подшо ва бошқарув тизими халқнинг оёйишта ҳаёт кечиришига кафил, дейди Навоий. Одамлар билим ва амалий фаолият, зеҳну заковатда бир эмас, дейди у.

¹ Комилов Н. Ҳикмат ва ибрат дostonи // Тафаккур. — 2003. — № 4. — Б. 57.

Биров ақлли, биров ўта ақлли, кимнингдир ақли кам, биров эса жоҳил. Чунки ҳар бир кишида Оллоҳнинг бир сифати акс этади, сифатлар эса турлича, «икки сифат бирдай» эмас. Шундай бўлгач, ахлоқ нуқтаи назаридан ҳам одамларни тенг бир ҳолга келтириб бўлмайди. Демак, уларнинг мол-мулки тенг бўлиши амримаҳол.

Мутафаккирнинг «Садди Искандарий» асарида мамлакат раҳбарининг асосий тўрт сифати ҳақидаги қадимий қарашлар акс этган: 1) раҳбар донишманд бўлсин; 2) раҳбар қонун тарафдори бўлсин; 3) раҳбар қўлида ҳокимият бўлсин; 4) раҳбарда имомлик (раҳнамолик) хислатлари бўлсин. Бу аслида фозил шаҳар ҳокимининг сифатлари, чунки Абу Наср Форобий санаб ўтган ўн икки хислат шу тўрт сифат ичига кириди. Навоий назарида илму ҳикмат ҳокимиятнинг дастёри эмас, балки раҳнамоси, қудратиدير. Искандар – халқлар подшоҳи, аммо у халқ билан бирга ва халқ дардига шерик, мушкулларни осон қилувчи халоскор ҳукмдор. Шу асосда Навоий тасаввуф ғояларининг эзгуликка, адолатли сиёсатга хизмат қилувчи жиҳатларини кўрсатади.

Умуман олганда, Алишер Навоийнинг мероси жуда бой ва серқиррадир. Унинг ўттиздан ортиқ нодир асарлари бизгача етиб келган. Навоий асарларидаги давлат ва ҳуқуқнинг вазифаси инсонга хизмат қилишдир, деган фикрлар катта аҳамиятга эга.

Амир Темур ва темурийлар даврининг сиёсий қарашларини ўрганишда Фарғона улуси ҳукмдори Умар Шайх Мирзонинг ўғли шоир ва йирик давлат арбоби *Заҳириддин Муҳаммад Бобур* (1483–1530)нинг сиёсий фаолиятига эътибор қаратиш муҳим. Шайбонийхонга қарши урушларда мағлуб бўлган Бобур 1504 йилда Кобулда ўз ҳокимиятини ўрнатди. Унинг 1505–1514 йилларда ўз юртига қайтиш учун қилган бир неча уринишлари натижасиз тугагач, 1519–1527 йилларда Ҳиндистонни эгаллади ва 300 йиллик даврга чўзилган бобурийлар сулоласига асос солди.

Бобурнинг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари уни жаҳонга машҳур қилган шоҳ асари «Бобурнома»да баён этилган. Асарда Марказий Осиё, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистоннинг XV аср иккинчи ярми ва XVI асрнинг биринчи чорагидаги сиёсий-иқтисодий тарихи, муҳим сиёсий воқеа-

лар моҳир саркарда ва давлат арбоби назари билан таҳлил этилган. Асарда жуда кўплаб иқтисодий, ижтимоий масалаларга нисбатан муаллифнинг шахсий нуқтаи назари ўз ифодасини топган. Масалан, Бобур Мовароуннаҳрда Чингизхон ўрнатган тартиб-удум ва дипломатик қоидалардан воз кечиш, дипломатик муносабатларда туркона тартиб-низом қонунларини жорий этишни ёқлаган ва амалда ўз бошқарувига олиб кирган. Бобур Чингизхонни очиқчасига «ёмон ота» даражасида баҳолаганки¹, унинг давлат бошқарувини ислоҳ этишга интилган дипломатик тартибларни ўрнига қўйишга астойдил киришган. «Бобурнома»даги ўнлаб мисоллар Амир Темуридан бошлаб Чингизхоннинг давлат бошқаруви, саройдаги дипломатик тартибларига ислоҳ назари билан қараш, мўғулча ибораларни имкон қадар туркий, форс тилларидаги аталмалар билан алмаштириш майли кучайганлигини исботлайди.

Бобур «Бобурнома»дан ташқари «Мубаййин» («Баён этилган»), «Хатти Бобурий», «Ҳарб иши» каби рисоалари, нафис ғазал ва рубойлари билан ислом қонунчилиги, шеърий ва тил назарияси ривожига муҳим ҳисса қўшган. 1522 йилда ўғли Ҳумоюнга атаб ёзган «Мубаййин» асарида солиқ тизими, солиқ йиғишнинг қонун-қоидаларини назмда баён этган. «Хатти Бобурий»да эса араб алифбосини туркий тиллар, хусусан, ўзбек тили нуқтаи назаридан бирмунча соддалаштирган.

Умуман, Бобурнинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва бадий қарашлари халқимиз маънавий маданияти тарихида муносиб ўрин эгаллайди.

4. Марказий Осиёда XVII–XIX асрларда рўй берган сиёсий инқироз сабаблари

Халқимизнинг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари тарихига доир маълумотлар, далиллар ҳамда таҳлиллар Шарқ, хусусан, Марказий Осиё IX–XII, XIV–XV асрларда кучли ижтимоий-сиёсий юксалишни бошидан кечирганлигини

¹ Чингизхоннинг тўраси насси қотиъ эмасдурким, албатта киши анинг била амал қилмоғи керак, агар ота ёмон иш қилгон бўлса, яхши иш била бадал қилмоғ керак, — деб ёзади Бобур “Бобурнома”да.

кўрсатади. Бироқ шу қадар юксак цивилизацияни бошдан кечирган минтақамиз ва миллатимиз XVII—XIX асрлар мобайнида таназзулга юз тутгани ва Россия империяси мустамлакасига айлангани ижтимоий фанлар, жумладан, сиёсатшунослик нуқтаи назаридан ўрганилиши зарур бўлган масалалардандир.

Ўзбек миллий мустақил давлатчилигини янада мустаҳкамлашда сиёсий тарихимиздан бундай мураккаб саволларга жавоб топиш катта назарий ҳамда амалий аҳамият касб этади. Чунки халқ, миллат ва давлатнинг тақдирида фақатгина моддий бойликлар эмас, балки маънавий куч-қудрат ва салоҳият ҳам кўп нарсани ҳал қилади.

XVII—XIX асрлар мобайнида Марказий Осиё минтақасида бир-бирига зид омиллар, жараёнлар ўртасидаги номутаносибликнинг кескинлашганини, кучайганлигини кузатиш мумкин. Уларни тизимни тузувчи ва бузувчи жараёнлар деб номлаш мумкин. Жумладан, Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлигидан сўнг тинчлик, барқарорлик, фуқаровий ҳамжиҳатликка интилиш, жамиятни бошқаришда тараққиётни таъминловчи қадриятлар, давлатчилик тажрибаси, Ватан шон-шуҳрати учун қайғура олиш каби тизимни барқарорлаштирувчи жараёнлар бирин-кетин барбод бўлган. Секин-аста улар ўрнини вайрон қилувчи қуйидаги омиллар эгаллади:

- 1) маҳаллий халқ ўртасидаги парокандалик;
- 2) қабилачилик ва уруғчилик кайфиятининг кучайиши боис ягона халқнинг бир-бирига ёвлашиши;
- 3) биродарқушлик можаролари (ўзбек хонликлари, қолаверса, марказ ҳамда бекликлар ўртасида рўй берган қонли тўқнашувлар);
- 4) сиёсий, ҳудудий-маданий яхлитликни сақлаб қолишга қодир кучларнинг мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур бўлгани (Бобур ва унинг маслакдошлари, Абдумалик тўра¹ ва бошқаларнинг қисмати) ва ҳоказолар.

Натижада, мамлакатимиз тарихидаги сўнгги 400 йил мобайнида йўқотилган кўпгина қадриятларимиз оқибатлари

¹ *Изоҳ:* Абдумалик ёки Катта тўра — амир Музаффарнинг тўнғич ўғли бўлиб, 1870 йилда Қаршида у бошчилик қилган исён бостирилгач, Пешоварга ҳижрат қилган.

халқимиз менталитетида жиддий асоратлар қолдирди. Сўз ва иш бирлиги бузилди. Миллий бирликка, миллий виждон ва ватаний ахлоққа¹ даъват этиш борасида жиддий амалий ҳаракатлар изчил олиб борилмаганлиги, фақат этник, сулолавий ва ҳудудий бирлашиш билан қаноат қилиш, Ватан ва миллат манфаатларини тор шахсий манфаатларга алмаштириб юбориш каби нохуш жараёнлар кучайди.

Ҳокимиятга келган янги, аммо тараққиёт учун яроқсиз кучлар — хонлар сулолалари халқ эҳтиёжлари, фуқароларнинг ҳаётий манфаатларини ҳис этиш ва ифодалашга заифлик қилганлар. Маҳаллийчилик ва минтақавий можаролар гирдобига тушиб қолган мамлакат Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларига бўлиниб кетган. Шахсий ва уруғчилик манфаатларининг устувор аҳамият касб этиши мамлакатда бошбошдоқликни келтириб чиқарди. Сиёсатшунослик илми нуқтаи назаридан баҳолаганда мамлакатда тизим бузувчи жараёнлар батамом устун бўлиб қолган.

Тўғри, амалда ижтимоий тизимни, у қанчалик мустаҳкам бўлмасин, узоқ муддат авайлаб ушлаб туриш қийин. Тажриба шуни кўрсатадики, ижтимоий жараёнлардаги нохушликнинг олдини олиш, бунёдкорликка эришиш Шарқ дунёси шароитида кўпгина ҳолларда халқ ва Ватан тақдири учун бутун масъулиятни ўз зиммасига оладиган фидойи етакчининг ҳокимият тепасига келишига, унинг кучли иродасига боғлиқ бўлган. Бироқ маҳаллийчиликка берилган ҳар учала хонлик даврида Марказий Осиёда бундай етакчи ҳокимият шаклланимади. Аксинча, Марказий Осиё давлатлари етакчилари ҳам ташқи, ҳам ички манфаатларга эришиш учун бир-бирига қарама-қарши давлатлар ва давлатлараро гуруҳлар билан тил бириктирдилар. Масалан, Бухоро амирлиги ташқи сиёсатида Эронга мойиллик, Хива хонлиги сиёсатида эса кўпроқ Россияга суяниш тамойили сезилди. Бунинг оқибатида ички парокандалик, иттифоқчиликни мустаҳкамлаш ўрнига нажотни четдан излаш истаги устун келди. Бу ҳол эса мустамлака-

¹ *Изоҳ:* Тарих умумий бир қоида сифатида шуни кўрсатадики, қайси халқда миллий виждон шаклланиб бўлса, у ерда мустамлака бўлиб қолиш хавфи мавжуд бўлмайди. Ватаний ахлоқ эса Ватан манфаатлари учун ўз ҳаётини ва энг севган нарсаларини фидо қилишдан чекинмасликдир.

чи давлатларнинг босқинчилик истакларига қўл келди. Маънавий ҳушёрлик сезгиси заифлашиб, охир-оқибатда миллатимиз тарихида уч асрдан зиёдроқ давом этган инқирозга олиб келди.

Марказий Осиёда рўй берган бу таназзул Фарб давлатлари ташқи сиёсатида XVII аср бошларидан кучайиб борган истилочилик юришлари боис янада чуқурлашди. Фарбда Шарқ мамлакатларига нисбатан устувор европацентризм, буюк давлатчилик шовинизми, мустамлакачилик ва умумбашарий ҳакамлик сари интилиш билан боғлиқ бўлган ғоявий-сиёсий амалиёт шаклланди. Пировардида ҳар икки цивилизацияга мансуб халқлар, мамлакатлар ўртасидаги маърифий муносабат заифлашди. Охир-оқибатда Марказий Осиё ҳудуди жаҳон сиёсатининг чекка, иккинчи даражали объектига айланди, сиёсий-маъмурий тизим сифатида ўз нуфузини йўқотди. Қарийб уч аср давом этган сиёсий инқироз ва ўзаро низолар оқибатида минтақамиз халқлари бир юз ўттиз йиллик сиёсий, иқтисодий, маънавий қарамликка дучор бўлишди.

Бу даврда Марказий Осиё халқлари сиёсий тафаккури, иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаёти қандай жараёнлар таъсирида кечганини ўрганишда ўша замонларнинг бевосита шоҳиди бўлган олим-у фузалолар меросини ўрганиш катта аҳамият касб этади. Шундай олимлардан бири табиий ва аниқ фанлардаги юксак салоҳияти туфайли *муҳандис* номини олган, улуғ маърифатпарвар ва шоир *Аҳмад Донишдир* (1827–1897). У мадраса таълимини олгач тарих, адабиёт, астрономия, геометрия, тиббиёт, ҳаттотлик, мусиқий санъат соҳаларини мустақил ўрганган. XIX асрнинг 50-йиллари ўрталарида амир Насруллоҳ саройида бош ҳаттот ва рассом сифатида иш бошлаган Дониш Бухоро амирлари топшириғи билан Россияга юборилган элчилар сафида уч марта — 1856, 1869, 1873–1874 йилларда Петербургда бўлган эди. Аҳмад Дониш Бухоро ва Россия тараққиётидаги тафовутни амалда кўриб, таққослайди ва унда маҳаллий ҳукмдорлар ички ва ташқи сиёсатида нисбатан танқидий муносабат янада чуқурлашади. Ўз сафари таассуротлари ҳамда қозилик фаолиятида тўплаган тажрибалари асосида олим Бухоро ижтимоий-иқтисодий тузилишида социал-иқтисодий ўзгаришлар зарур, деган қатъий ҳулосага келади. Унинг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий

қарашлари акс этган «Наводирул-вақое» («Нодир воқеалар») ва «Рисолаи тарихи амирон манғит» («Манғит амирлари тарихи ҳақида рисола») каби машҳур асарлари юқоридаги сабабларга кўра яратилади. Бу асарларда амирликнинг бошқарув тизими, ундаги халқларнинг аҳволи, Россия билан бўлиб ўтган уруш масалалари ёритилган.

Аҳмад Дониш давлат бошқарув тизимини тубдан ўзгартириш ҳақидаги мулоҳазаларида манғит амирлари ҳамда амалдорлари хатти-ҳаракатларини қаттиқ танқид қилиб, «халқ ахлоқининг тузалишидан илгари подшоҳ ва ҳукумат амалдорлари ахлоқининг тузалиши зарурроқ. Чунки подшоҳ ахлоқли бўлса, бир шаҳарга эмас, балки вилоятга, ҳаттоки бутун бир иқлимга таъсири ўтади. Шунингдек, подшоҳнинг маънан бузуқлиги ҳам бутун мамлакат халқининг бузилишига сабаб бўлади» қабiliдаги фикрларни ёзади. Масалан, Бухоро вазоратини (Бош вазир) эгаллаган Муҳаммад қушбеги шунчалик ожиз, бесавод ва ақлсиз бўлганки, у бутун «иқтидори»ни давлатнинг аянчли аҳволи ҳақидаги заррача тўғри фикрни ҳам амирга етказмасликка сарфлаган. Чунки адолат, диёнат, инсоф талабидаги ҳар қандай гап амирнинг кайфиятига ёмон таъсир ўтказиб, уни ғазаблантирган.

Донишнинг иқрорига кўра, «қуруқ хушомад, бемаъни мақтовлар билан давлатнинг ишлари ўнганмаганидек, халқнинг аҳволи ҳам яхшиланмайди»¹.

Умуман, Аҳмад Дониш ўз «Рисола»сида амир Дониёддан (1758—1785) то амир Абдулаҳадгача (1885—1910) бўлган (амир Шоҳмуроддан ташқари) барча Бухоро амирларини давлат ва унинг фуқаролари фаровонлиги йўлида эмас, балки фақат ўз шахсий манфаатлари йўлида қайғурган нўноқ ҳукмдорлар сифатида таърифлайди. Шу ўринда Аҳмад Донишнинг куйидаги фикрлари эътиборни тортади: «Улар, — деб ёзади Дониш, — нимани топишса ўшани олиб қўйишар, бева-бечоралар шамчироғидаги оловдан тортиб, вақф омборидаги ғаллагача ўғирлашар, қорин ғами ва қувончу хурсандликларига хизмат қилса бўлди эди. Ҳеч ким қаршилиқ кўрсатишга журъат этмасди. Амирлар ва ҳокимлар орасида қиморбозлик, майхўрлик ва бузуқчилик авж олди, деҳқон ва хунаrmандларда

¹ Иброҳим Ҳаққул. Аҳмад Калла // Тафаккур. — Т., 2005. — № 3. — Б. 80.

эса шафқатсизлик, эзиш, солиқлар ва аминана, вакилона каби йигимлар сероблигидан на туриш, на юришга ҳол қолди».¹

Мамлакат амалдорларининг суиистеъмолчиликлари, ҳокимлар ва амирларнинг очкўзлиги, ўз хатти-ҳаракатларини оқлаш учун диний қонун-қоидалардан фойдаланиши, схоластик хусусият касб этувчи таълимнинг аянчли аҳволи, давлат мустақиллигини сақлашга қаратилган аниқ ташқи иқтисодий ҳаракатларнинг йўқлиги, минтақада янги ерларни босиб олишга йўналтирилган анча тор интилишлар, халқнинг қашшоқ аҳволи ўша замоннинг умумий ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий манзарасини ташкил этарди. Рост сўз, тўғри фикрнинг бир чақалик қиймати бўлмаган ана шундай қалтис шароит ва оғир муҳитда сарой хизматида бўлган Аҳмад Дониш ислохотчиликнинг аниқ таклифларини, жиддий, лекин мутлақ тўғри танқидий мулоҳазаларини айта олди. Унинг фикрича, «ҳасадгўйлик, такаббурлик, кўролмаслик, иттифоқсизлик каби чиркин иллатлар «бошқаларга қараганда мусулмонларда кўпроқдир»².

Аслида етилиб келаётган жадидчиликнинг тамал тошини Аҳмад Дониш қўйган эди. Е. Бертельснинг «Дониш — Ўрта Осиё жадидларининг отаси» деб берган таърифи айни ҳақиқат. Шунинг учун ҳам бундай улуғ зотнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганмасдан туриб жадидчиликнинг вужудга келишини ҳамда аҳамиятини тўлиқ тушуниш қийин.

Улкан салоҳият, таҳлил ва баҳолаш қобилиятига эга бўлган ўша давр маҳаллий муаллифлари тарих ғилдирагининг айланишида маҳаллий ҳукмдорлар феъл-атворидаги иллатлар оқибатларини ўз кўзлари билан кўрганлар ҳамда мамлакатни инқирозга олиб келган сиёсатнинг гувоҳи бўлганлар, тўғри ва холис хулоса чиқарганлар.

Шу тариқа таназзули кучайиб бораётган ижтимоий бошқарув тизимининг бағрида инқирозли аҳволдан чиқишни кўзлаган изланишлар юзага келган. Бу изланишларнинг самараси сифатида Бухоро ва Туркистон жадидчилиги пайдо бўлди.

¹ Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам // Масъул муҳаррир тарих фанлари доктори Д.А. Алимова. — Т., 1999. — № 1. — Б. 84–85.

² *Иброҳим Ҳаққул*. Аҳмад Калла // Тафаккур. — 2005. — № 3. — Б. 78.

5. Жадидларнинг ижтимоий-сиёсий ғоялари

Жадидчилик XIX аср охири ва XX аср бошларида шаклланиб, қисқа муддатда ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларини қамраб ола билган ижтимоий ҳаракат эди. «Жадид» сўзининг маъноси «янги» демакдир. У шунчаки «янги», «янгилик тарафдори» дегани эмас, балки «янги тафаккур», «янги инсон», «янги авлод» сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этган. «Жадид» атамаси Туркия туркларида илк марта Султон III Салим ҳукмронлиги (1789–1802) даврида пайдо бўлди. Австрияга элчи қилиб юборилган Абубакр Ратиб афанди шоҳга ёзган билдирувларида у ерда кўрган идора тизимини «низоми жадид» деб тушунтиради.

«Жадид» ва «қадим» иборалари кейинги асрларда майдонга келган бўлса-да, у моҳиятан эскилик ва янгилик, тараққиёт ва турғунлик ўртасидаги эски кураш эди. Шу боис жадидчилик ғоясининг асосчиси Исмоилбек Гаспринский (Гаспрали) «Юнон қадимчилари икки минг неча юз сана муқаддам Суқротни жадидчилик қабоҳати билан айблаб, қатл эттирдилар»,¹ — дея ёзганида мутлақо ҳақ эди.

Исмоилбек томонидан тахминан 1884 йилда «Таржимон» газетаси орқали Шарқу Фарбнинг жуда кўп ўлкаларига ёйилган жадидчилик XIX асрнинг 90-йилларида Туркистонга кириб келди. 1917 йилги большевиклар тўнтаришидан кейин ҳам 1930 йиллар охирларига қадар ўз мавқе ва йўналишини сақлаб қола олган жадидчилик оқим эмас, балки кучли ижтимоий ҳаракат эди. Жадидчилик — давлат, тузум, бошқарувни ислоҳ этиш ва миллатни ривожлантириш орқали, умуман, жамиятни янги тараққиёт босқичига олиб чиқишни мақсад қилиб қўйган ва аниқ амалий тадбирларни ўзида мужассамлаштирган ғоялар тизими. Бу тизим жаҳон цивилизациясида ниҳоятда катта роль ўйнаган Туркистондек бир тарихий ўлкада шарқона ҳаёт тарзини сақлаган ҳолда, уни Фарб ва Европа тараққиёти натижалари билан бойитишни кўзлаган.

Агар I жаҳон урушидан кейин жадидлар парламентар монархия учун курашган бўлсалар, 1917 йилги февраль инқи-

¹ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Т., 2002. — Б. 9.

лобидан кейин уларнинг «тараққийпарварлар» оқимини ташкил этган радикал қисми федератив давлат шаклида мухторият олишга умид боғладилар. Аммо Россиядаги Муваққат ҳукумат ҳам, унинг Туркистондаги муваққат қўмитаси ҳам ўлкада аввалгидек мустамлакачилик сиёсатини давом эттириш йўлини тутаётганлиги маълум бўлгач, жадидлар мухторият учун жиддий сиёсий кураш бошладилар, ҳукуматнинг мустамлакачилик сиёсатини қаттиқ танқид остига олиб, миллий-ҳудудий мухторият олиш учун астойдил ҳаракат қилишга киришдилар. Бошқача айтганда, бошқарувнинг пойдевори сифатида республика шакли танлаб олинди. Бироқ 1917 йилги октябрь воқеалари — большевикларнинг ҳокимиятни эгаллаши уларга ўз мақсадларини охиригача амалга оширишга имкон бермади. Шунга қарамай, улар большевиклар ҳокимиятининг «Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш тўғрисида»ги декларациясида кўрсатилган ҳуқуқларидан фойдаланиб, маркази Қўқонда бўлган, «Туркистон мухторияти» деб аталган мустақил мухтор республика эълон қилдилар. Бу мухтор республика уч ой фаолият кўрсатгач, «қизил» қўшин томонидан қонга ботирилди, омон қолган жадидлар эса 1937—1938 йилларда бутунлай қириб ташланди.

Шу ўринда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат каби жадидларнинг сиёсий қарашлари ва фаолиятларидаги энг муҳим жиҳатларга эътиборни қаратамиз.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг етакчиларидан бири И. Гаспринскийнинг содиқ шогирди *Маҳмудхўжа Беҳбудий* (1875—1919) эди. Ўтган асрнинг бошларида Туркистон ва ундан ташқарида ҳам замонасининг кўзга кўринган зиёлиси сифатида машҳур бўлган Беҳбудий тўғрисида Файзулла Хўжаевнинг «Сиёсий, ижтимоий фаолияти, билимининг кенглиги жиҳатидан унга тенг кела оладигани бўлмаса керак», деб ёзиши бежиз эмас эди, албатта. Сиёсий қарашларида кадетларни қўллаган М. Беҳбудий «Хуршид» газетасида (1906 йил 10 октябрь, 6-сон) чоп этилган «Ишларнинг яхшиси ўртачасидур» мақоласида социалистик таълимотни ва большевиклар партияси — РСДРП(б) дастурини кескин рад этиб, уларни туркистонликлар учун мутлақо яроқсиз бўлган утопия деб атаган эди. Чунки жадидлар назарида марксизмнинг энг ёмон

жиҳатлари хусусий мулкни инкор этиш ва даҳрийлик (атеизм) эди.

Жадидларнинг сиёсий қарашлари миллий маҳдудликни рад этар, улар Туркистондаги барча миллат ва элатларни бирлаштиришга, жамиятни ҳар қандай келишмовчилик ва зиддиятлардан холи қилишга интилардилар. Маҳмудхўжа Беҳбудий бу хусусда қуйидагиларни ёзган эди: «Туркистон мусулмонларига лозимки, аввало, қадим ва жадид низо лафзиди кўйиб, иттифоқ истасак. Туркистон мусулмонлари бундаги русий, яҳудий ва бошқалар билан қўшилган ҳолда, ўз бошларига Русиянинг бир парчаси ҳисоблана турган Туркистон ҳукмини (ҳукумати) таъсис этсак, ўзимизнинг мажлис-машваратимиз (парламент) бўлсин десак, Туркистон мусулмонлари шариат ва одатларига, ўз зақун (қонун) ва динларига мувофиқ тириклик қилсинлар. Туркистон яҳудийлари, насронийлари ва мусулмонлари учун ҳаммаларининг манфаатларини эътиборга олатурғон қонунлар тузилсин. Агарда биз — Туркистон мусулмонлари хоҳласакки, дин ва миллатимизни... иттифоқ этиб, бугундан ислоҳотга қадам қўйсалар... зиёли ва тараққийпарварларимиз, бой ва уламомиз бирлашиб, дин ва миллат, Ватан ривожини учун хизмат этсак... Ўзимиздан бора-бора тадрижий суратда аскарларимиз бўлсин. Ул миллий аскарларимизнинг вазифасини, қиёфат ва шаклини, либос ва маишат тарзини ўзимиз тайин қилурмиз. Мана, бизнинг олдимизда энг катта ишлар турибдир... Ҳозирги аҳволга қараганда, яна биз мусулмонлар, русларнинг фуқароси ва раияти бўлган ўлкадек, алардан даст ва рижого қолурмиз. Колония (мустамлака) қондаси ила бизни идора этурларки, бунга ўз ихтилофимиз сабаб бўлур»¹.

Кўриниб турибдики, Беҳбудийнинг қарашларида миллий қадриятларга бўлган ихлос ва айни пайтда Европа дунёсининг тарихи, маданияти, таълим тизими, давлат қурилиши соҳасидаги тажрибаларини ўрганишга эътибор катта ўрин тутган. Шунингдек, Беҳбудий миллат ўзини англагандагина ижтимоий-сиёсий масалаларга бошқалари билан тенг арала-

¹ Маҳмудхўжа Беҳбудий. Ҳақ олинур, берилмас // Ҳуррият. — 1917. — №22. Бу ҳақда қаранг: Алимова Д. Ҳақиқатнинг тугаш манзили // Тафаккур. — 2000. — №2. — Б. 59.

ша олади, деган фикрни илгари суриб, тарихга алоҳида эътибор берди.

Жамиятдаги ҳуқуқий муаммолар Беҳбудийнинг диққат марказида бўлиб, унинг «Қонуни Оврупо», «Ҳақ олинур, берилмас!», «Лойиҳа», «Қози ва бийлар ҳақида лойиҳа» мақолаларида Туркистонда вужудга келган ҳуқуқ соҳасидаги оғир вазият баён этилади. Шунингдек, ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишни эллиқбоши ва қозилар ихтиёрига бутунлай топшириб қўйилганлиги оқибатида, улар нафақат диний, балки маиший масалаларни ҳам порахўрлик асосида бажараётганликлари учун рус ҳукуматиани танқид қилади. Ислом қонунчилигидан чуқур хабардор бўлган муфтий Беҳбудий ўз шахсий манфаатлари йўлида шариат нормаларини сохталаштираётган қозиларни қаттиқ танқид остига олган.

Беҳбудий мустақилликнинг курашсиз қўлга киритилмаслигига имони комил бўлса-да, лекин у мустамлакачиларга қарши қон тўкишларсиз кураш тарафдори бўлган. Яъни, ҳар қандай кўринишдаги инқилобларга қарши бўлган. Россия Думаси ишини мунтазам равишда кузатиб борган Беҳбудий парламент кураши орқали кўп нарсаларга эришиш мумкин, деб ҳисоблаган.

«Туркистон мухторияти»нинг ташкил топишида Беҳбудийнинг амалий хизматлари катта. У миллий-озодлик ҳаракатидаги тарқоқлик қайтадан мустамлака тузумига олиб келишини яхши тушунар, шунинг учун мухторият қўлга киритилиши биланоқ, «Агар бугун Туркистон халқи иттифоқ этса, қон тўкилмас. Ер ва амлок ҳам тақсим бўлмай қолур. Они ҳам раво топур. Минг карра доду бедодки, ихтилоф этмоқ учун иттифоқ этканимиз ва ихтилофимиз сабаби ила бадбахтликка дучор бўлурмиз. Бутун Туркистон иттифоқ этса, 15 миллионлик бир қувватли имлоға келурки, мунга ер титрай-дур», деб халқни ҳамжиҳат бўлишга ундаган. Хуллас, Беҳбудийнинг ижтимоий қарашлари марказида сиёсий масалалар бош масала бўлганлигининг гувоҳи бўламиз.

Мамлакатда бўлиб ўтган фожиали воқеалар Беҳбудийда совет давлати ва унинг Туркистондаги вакилларига нисбатан шак-шубҳасиз нафрат уйғотади. Шу боис 1917 йилнинг июль ойидаёқ «Ҳақ олинур, берилмас» сингари кўплаб публицистик мақолалар билан чиқиб, аҳолини, айниқса, ёшларни ҳуррият учун курашга даъват этган Беҳбудий мухторият тор-мор

этилганидан кейин ҳам таслим бўлмади. Аксинча, у энди хуррият учун курашнинг яширин жабҳасидан ўрин эгаллади.

Хорижда чоп этилган «Миллий Туркистон» журнаlining 1950 йил 66-сонида ёзилишича, «ул Қарши шаҳаринда ўз вазифаларини ўринлов ҳаракатида экан, Россиянинг Бухоро элчихона хизматчиси Уткин воситаси-ла амир томонидан тугилди. Беҳбудий «жадидчи» дея айбланиб, амирнинг Қарши шаҳариндаги волийси Нуриддин Оғалиқ томонидан амирнинг буйруғи ила 1919 йилда ваҳшиёна ўлдирилди. Бу эса ниқоб эди. Ҳақиқатда эса, Беҳбудийнинг ўлими амир воситаси-ла рус большевикларининг совет коммиссиариати томондан уюштирилганлиги аниқланди. Буни собиқ «Туркистон совет жумҳурияти»нинг ҳарбий министри Осипов 1919 йил Бухорога қочган вақтинда «Ёш бухороликлар» жамиятида («Ёш бухороликлар» партияси назарда тутилмоқда. — Муаллиф.) берган баёнотида билдирган эди. Туркистон халқи бул усулда бундан 31 йил аввал ўзининг буюк жамоат ва сиёсат ходимидан айрилган»¹.

Ўлими олдидан «Биз ўз қисматимизни биламиз, аммо бечора халқимизга ўз ҳаётимизда нима қилишимиз мумкин бўлса, шуни қилганимизни ҳис этиш билан фахрланганимиздан ўлимни ҳам хотиржам кутмоқдамиз..., агар бизнинг ҳаётимиз хуррият ва халқнинг бахт-саодати учун қурбонлик сифатида керак бўлса, биз ўлимни ҳам хурсандчилик билан кутиб оламиз»², деган мардона сўзларни айтган муфтий Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳозирги мустақиллик шароитида ҳам ёшларимизда, хусусан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ходимлари дунёқарашида юрт учун, халқ учун фидойилик кўрсатишда ибрат намунаси бўлиб қолади.

XIX аср охирларида Туркистондаги уйғониш даврини бошлаб берган жадидлардан яна бири *Мунавварқори Абдурашидхон ўғли* бўлиб, у 1878 йилда Тошкентнинг Шайхонтоҳур даҳасидаги Дархон маҳалласида мударрис оиласида таваллуд топган. Тошкентдаги Юнусхон мадрасасида, сўнгра Бухорода олий таҳсил олиб «ҳофиз Қуръон» бўлгач, XIX асрнинг 90-йиллари охирларида жадидчилик ҳаракатига қўшилади.

¹ Каримов Н. Беҳбудийнинг сўнгги кунлари // Тафаккур. — 2005. — №3. — Б. 70–71.

² Қосимов Б. Маслакдошлар. Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. — Т., 1994. — Б. 39.

1901 йилда Тошкентда биринчилардан бўлиб «усули жадид» мактабини очади.

Мунавварқори XX аср бошидаги ижтимоий-сиёсий тафаккурнинг, миллий-озодлик ҳаракатининг энг эътиборли намояндаларидан бўлганлиги учун ҳам 1921 йилда унинг номзоди «Туркистон миллий бирлиги» номли яширин ҳаракатнинг раислигига қўйилган. Бироқ у ҳеч қачон исёнга, қўзғолонга даъват қилган эмас. Тўғри, у «Ҳақ олинур, берилмас»¹, деб ёзди. Лекин бу ҳақни илм-маърифатни, фан-техникани эгаллаш, маърифий-маданий воситаларни ишга солиш орқалигина қўлга киритишни мақсадга мувофиқ деб топди.

Мунавварқори сиёсат билан жиддий шуғулланган прагматик шахс эди. Масалан, 1917 йилда тарих туркистонликларга мустақилликни қўлга киритиш ва муносиб идора усулини ўрнатишдек ноёб имкониятни берганида бир гуруҳ кишилар хонликни тиклаш, Худоёрхоннинг ўғли Муҳаммад Аминбекни хон қилиб қўтариш фикрида бўлишганда, иккинчи бир гуруҳ ривожланган мамлакатлардан ўрганиш, андоза олиш йўлларини қидирган эди. Шулардан бири бўлган Мунавварқори 1917 йил воқеаларидан анча олдин Финляндияга бориб, фин идора усулини ўрганиб келган эди.

Мунавварқори ва унинг сафдошлари коммунистларнинг Марказий Осиёдаги ҳукмронлигини мустамлакачиликнинг янги кўриниши, социализм қурилиши тўғрисидаги ғояни утопия, унинг тарғиботчиларини эса мутаассиблар деб билишган. Истиқлолчилик ҳаракатининг ғалабасига ишонган бу фидойилар жаҳон ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг асосида эволюцион йўл ва демократик инқилоб ётади, деб ҳисоблашган.

Марказий Осиёда совет тузуми истибдоди ўрнатилгач, жадидлар тутган сиёсий позиция хусусида тўхталар экан, Мунавварқори Абдурашидхонов ўзининг большевиклар қамоқхонасида ёзган «Хотираларимдан» асарида шундай дейди: «Бизларнинг синфий дунёқарашимиз негизда синфларни

¹ *Изоҳ:* Марҳум профессор Б. Қосимов «Бу фикр асли Жан Жак Руссога тегишли бўлиб, унинг «Ижтимоий шартнома» асарида олинган. XIX аср ўрталарида Францияда ўқиб келган туркиялик ёшлар орқали у турк матбуотида, ундан Туркистонга келган», дея ёзган эди. Бу тўғрида қаранг: Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Т., 2002. — Б. 238.

инкор этиш ётади. Бизлар синфларни билмас эдик, агар йирик буржуазия деб ҳисобланаётган катта ер эгалари ва савдогарларнинг жуда озгина гуруҳи ҳисобга олинмаса, бизларнинг кўз ўнгимизда ҳамма тенг эди. Буржуазия тўғрисида гапирганда, бизлар йирик савдогар ва катта ер эгаларининг на назарда тутар эдик. Бизлар шўро ҳукуматининг мана шуларга эмас, балки майда ва ўрта ҳол буржуазияга нисбатан олиб борган тадбирларига қарши бўлдик. Бинобарин, бизлар, асосан, майда буржуазия манфаатларини ҳимоя қилдик: мана шундан бизларнинг ўктабр инқилобидан кейин мамлакат сиёсий ҳаётида тутган ролимиз, шўро ҳукумати, йўқсил диктатурасига қарши олиб борган курашимиз тушунарли бўлса керак. Бизларнинг мустақиллик ҳақидаги шиоримиз аввал буржуа демократик Туркистонни, ундан сўнг эса, қайта чегараланишдан кейин Ўзбекистонни ташкил этиш, ҳокимиятни майда ва ўрта буржуазия қўлига бериш тўғрисидаги ҳаракатимиз ана шундан келиб чиқади»¹.

Бу машҳур сиёсатчи қамоққа олингач, «Мунавварқори тўдаси» деган иш очилди ва 87 киши терговга тортилди. Ўн етти ой мобайнида аввал Тошкент, кейин эса Москва авахта-хоналарида олиб борилган оғир руҳий ва жисмоний қийноқлардан сўнг, 1931 йилнинг 15 апрелида ОГПУ (собиқ СССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги Махсус Давлат Сиёсий бошқармаси) қарори билан шулардан 15 киши отиб ўлдиришга, 31 киши 10 йил, 19 киши 5 йил, 14 киши 3 йил қамоққа ҳукм қилинади, 1 киши 1 йилга Омскка сургунга юборилади, 3 киши юртидан бадарға этилади².

Мунавварқори Абдурашидхонов Салимхон Тиллахонов, Саид Аҳрорий, Тангриқул ҳожи Мақсудов, Нажмиддин Шермуҳаммедовлар билан бирга 1931 йилнинг 23 майида Москванинг машҳур Бутиркасида отилиб, Ваганково қабростонига пинҳона кўмилди ва бу маълумотлар Россия матбуотида 1992 йилнинг 25 майида, роса 61 йилдан кейин ошкор қилинди. Ўзбекистонда бундан ҳам кейинроқ — 1997 йилда

¹ *Абдурашидхонов М.* Хотираларимдан // Жадидчилик: ислохот, янгила-ниш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам. — Т., 1999. — №1. — Б. 202.

² *Қосимов Б.* Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Т., 2002. — Б. 235.

маълум бўлди. Ҳолбуки, унинг қатли ҳақидаги хабар дунёга 1933 йилдаёқ тарқалган эди. Мустафо Чўқаевнинг Парижда нашр қилиб турган «Ёш Туркистон» журнали ўзининг 1934 йил январь сониди Туркистон зиёлилари бошига тушган бу мусибатдан жаҳон жамоатчилигини хабардор қилди. У ҳақда мақола ва хотиралар чоп этди¹.

Хулоса қилиб айтганда, Мунавварқори Абдурашидхоновнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ва ҳаёт йўли XX аср биринчи чорагидаги Туркистон халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури, маданияти, маърифатининг мумтоз ва бетакрор намунаси бўлиб қолди.

Туркистон жадидчилигининг таниқли намояндаларидан яна бири машҳур адиб ва забардаст олим *Абдурауф Фитрат* (1886–1938) эди. Дастлаб, у эски мактаб, сўнг Бухоронинг машҳур Мир Араб мадрасасида таҳсил олган Фитрат Туркия, Ҳиндистон, Марказий Россия шаҳарларида ва Арабистонда бўлган. 1909–1913 йилларда Истамбулда ўқиган даврида «Ёш турклар инқилоби»дан қаттиқ таъсирланган Фитрат сиёсатга фаол аралаша бошлади, бу ҳол унинг ижодида ҳам ўз аксини топди.

1913 йилда маориф ва маданий-ижтимоий қурилиш ҳақидаги янги ғоялар билан она шаҳри — Бухорога қайтиб келган бу ёш жадид қисқа муддатда Бухоро жадидчилиқ ҳаракатининг етук вакилларида бирига айланди. Фитратнинг ўша даврдаги сиёсий қарашлари «Раҳбари нажот» (1915), «Оила» (1915), «Беғижон» (1916), «Мавлуди шариф» (1916), «Або Муслим» каби асарларида ўз аксини топди. Қолаверса, у жадид мактаблари учун «Мухтасар ислом тарихи» (1915), «Ўқу» (1917) каби дарсликларини яратди.

1917 йил февраль воқеалари амирлик ҳудудида жадидчилик ва ундан ўсиб чиққан «Ёш бухороликлар»² ҳаракатига

¹ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Т., 2002. — Б. 235.

² *Изоҳ*: «Ёш бухороликлар» — Бухоро жадидларининг сўл оқимидан 1910 йилда ташкил топган партия. Бу партия тараққийпарвар зиёлилар, савдогарлар ва шаҳар камбағаллари вакилларида тузилиб, дастлаб мавжуд амирлик тузуми доирасида демократик ислохотлар ўтказиш, конституцион монархияни ўрнатиш орқали амирнинг мутлақ ҳокимиятини чеклаб қўйиш тарафдорлари бўлишган. Фитрат, Файзулла Хўжаев, Садриддин Айний, Абдулвоҳид Бурҳонов (Мунзим), Усмон Хўжа (Усмонхўжа Пулатхўжаевлар «Ёш бухороликлар» партиясининг дастлабки ташкилотчилари бўлишган.

кучли туртки берди. Фитрат ушбу ҳаракатнинг сўл қанотидан ташкил топган «Ёш бухороликлар» инқилобий партиясининг бош котиби эди. Фитрат Туркистон мухторияти эълон қилинган 27 ноябрни эса «миллий лайлатулқадримиз», «Туркистон туркининг имонини юксалтгучи бир қувват»¹, деб атади.

Фитратнинг 1918–1919 йилларда Тошкентдаги энг катта хизмати Туркистон халқлари маданий меросини тўплаш ва ўрганишда катта роль ўйнаган маданий-адабий ташкилот — «Чигатой гурунги»²ни ташкил этгани бўлди. Бухорода амир Саййид Олимхон тахтдан ағдарилгач (1920), Фитрат Бухоро ҳукумати аъзоси, 1921 йилдан эса халқ маорифи нозирини ва бошқа кўплаб муҳим лавозимларда умуммиллий тараққиёт йўлида хизмат қилди. Жумладан, Бухорода Шарқ мусиқа мактаби очилишида, 60 дан ортиқ ёшларнинг хорижга таълим олиш учун жўнатишда, «Анжумани тарих» шўъбаси томонидан «Бухоро арки тарихи» қўлёзмасининг ёзилишида, Бухоро республикасида турк (ўзбек) тилининг давлат тили деб эълон қилинишида, Туркия, Эрон, Афғонистон билан дўстлик, ҳамкорлик муносабатларининг йўлга қўйилишида, Германия ва Озарбайжон ваколатхоналарининг Бухорода очилишида Фитратнинг хизмати беқиёс эди. Бироқ давлат мустақиллиги йўлидаги бу ҳаракатларга 1923 йилдан бошлаб марказ томонидан кескин тазйиқлар бошланди. Фитрат Бухоро ҳукуматининг бошқа 4 аъзоси қаторида партиядан ўчирилиб, ишдан олинди ва Бухородан чиқарилиб юборилди. 1923–1925 йилларда Фитрат Москвадаги Шарқ тиллари институтида ишлади, Санкт-Петербург давлат университетининг шарқ факультетида шарқ тиллари, адабиёти, маданиятидан маърузалар ўқиди, профессорликка сайланди. Айни пайтда «Абулфайзхон» (1924), «Шайтоннинг Тангрига исёни» (1924) каби драматик асарларини яратди.

¹ Абдурауф Фитрат. Мухторият. Танланган асарлар, 3-жилд. — Т., 2003. — Б. 198–199.

²Изоҳ: Фитрат маданиятимиз тараққиётининг барча тан олган юксак чўққиси Навоий даврини ибрат сифатида олиб, «Чигатой гурунги» уюшмасини ҳозирги ўзбек халқининг XV асрдаги номи билан атаган эди. «Чигатой гурунги»нинг фаолияти ҳақида қаранг: Абдурауф Фитрат. Ёпишмаган гаж-жаklar // Танланган асарлар, 3-жилд. — Т., 2003. — Б. 232–233.

Бу йиллар Фитратнинг совет ҳукумати ҳақидаги сиёсий қарашларини янада мустаҳкамлади. У миллатларни, шу жумладан, Туркистон халқларини асрий манбалардан узиб, советлар мафкураси асосида руслаштириш орқага қайтмас жараён эканлигини англаб ета бошлади. Олимнинг сиёсий фаолиятида ижтимоий бегоналашув¹, ижтимоий муҳитдан ўзини тортиш бошланди. Оқибатда Фитратга қарши кураш ҳаракатлари бошланиб кетди. ЎзКПМК (Ўзбекистон коммунистик партияси марказий комитети) биринчи секретари Акмал Икромов Фитратнинг асарлари ва хатти-ҳаракатларини «шўрога қарши уруш эълон қилиш», деб атади. «Шайтоннинг Тангрига исёни» асарини «бизга қарши ёзилган асар», умуман «Фитрат РКП (б) (Россия коммунистический (большевистический) партияси) сиёсатига қарши», у: «Мени жазолайверинг, мен сизнинг ифлос ҳукуматингизда, сизнинг партиянгизда ишлашни хоҳламайман!» демоқда», — дейди².

Ф. Хўжаев томонидан ҳимоя қилинган Фитрат 1927 йилдан Самарқанд олий педагогика институти (ҳозирги СамДУ)да дарс бера бошлайди, кўплаб тадқиқотлар эълон қилади. Хусусан, олимнинг Туркистонни мустамлакага айланишига олиб келган сабаблар, Европанинг Шарқдаги «маданий» сиёсати-га оид мулоҳазалари эътиборга моликдир.

«Бу кун оёқлар тагинда эзилган Шарқ бир кун маданиятнинг йўлбошчиси, билим ва ҳунарнинг ўчоғи эди... Оврўпада бир маҳалла оқсоқоллиғи йўқ экан, Шарқнинг «бараҳма», «исо», «зардушт» ва Муҳаммадлари бутун олам ўғулларини бир нуқтада тўплаб тўғри ва билгили йўлга киргузмак учун тиришар эдилар. Чинлилар ёзиш учун қоғоз ясаганда оврўпалилар ўнг-сўл қўлларини бир-бириндан айира олмас эдилар»³, деб ёзар экан, адиб Шарқнинг кейинчалик ўз тараққиёт йўлида давом эта олмаганлигини, хонлар ўз қоринларини тўйдирмоқ учун халқни бир-бири билан уриштирганларини, ҳокимиятдаги муҳим лавозимларни сотганларини, мулла-

¹ Изоҳ: «Ижтимоий бегоналашув» сиёсатшунослик категорияларидан бири бўлиб, тоталитар-репрессив сиёсат ҳосиласи сифатида қаралади.

² Қарағ: Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Т., 2002. — Б. 360—361.

³ Фитрат Абдурауф. Шарқ сиёсати // Танланган асарлар, 3-жилд. — Т., 2003. — Б. 213.

лар ўз истакларига «дин» номини тақиб бозорга чиқарганларини, дин, тангри, пайғамбар, дўзах ўти билан халқни қўрқитиб талаганларини зўр бир ички дард билан баён қилади.

Фитрат миллий тарихимизнинг сиёсий таҳлили устида ҳам тадқиқот олиб борган сиёсатшунос эди. Шу маънода унинг «Абулфайзхон» асари тарихий мавзуда ёзилган биринчи ўзбек драмаси бўлиб, унда аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили — Абулфайзхон ҳукмронлиги даврида (XVIII аср) салтанатда манғитлар сулоласининг нуфузи ортиб, хоннинг қўғирчоққа айланиб қолиши, қўшҳокимиятчилик шароитида зулм ва хиёнатнинг авж олиши қаламга олинган. Фитрат миллат тарихидаги энг фожиали икки даври (XVIII аср, XX аср бошлари) сиёсий таҳлил қилишга ундовчи фикрларни илгари суради. Бу икки даврнинг бири-биридан фарқи шу эдики, бири янги турмуш байроғи остида, иккинчиси янги сулола ҳимояси йўлида кечди. Ҳар иккиси ҳам жамиятнинг барча қатламларини ўзига жалб этган ва энг муҳими, ҳар иккиси ҳам кучга, зўравонликка таянган эди. Ҳокимиятга интилган манғитлар раҳбарлари (Муҳаммад Ҳакимбий, унинг ўғли Ражаббий) Эрон ҳукмдори Нодиршоҳга, туркистонлик «инқилобчилар» эса рус большевиклари мададига таянган эдилар. Фикримизча, Фитрат бу тарихий хатони кечроқ бўлса-да англаб, муайян давлат ва халққа хос бўлган замин ва хусусиятларни ҳисобга олмасдан янги замонавий сиёсий тартибни ташқаридан туриб ўрнатишга қаратилган ҳаракатларнинг аянчли оқибатларга олиб келиши муқаррарлигига ишора қилган.

Фитратнинг «жадид» ва «қадим» баҳси асосига қурилган «Мунозара» (1911) асарида бугунги Европа цивилизациясининг манбаи Шарқ эканлигини, илм, ахлоқнинг, давлат ва жамиятни бошқарувнинг асл андозалари ислом маданиятидан олиниб, тараққий эттирилганини, унинг асл эгалари эса ўз мулкларини тамом унутиб, европаликларга муҳтож бўлиб қолганини фаранги тилидан рад қилиб бўлмайдиган далиллар билан исботлаб беради¹.

Қисқа муддатда шуҳрат топган Фитратнинг «Мунозара»

¹ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Т., 2002. — Б. 364—365.

асари 1911 йилда полковник Ягелло томонидан таржима қилиниб, рус тилида чоп этилган. Ўзбекча нашри эса 1912 йилда босилган эди. Бу асарнинг чоп этилиши туфайли Бухорода янги усул мактаблари қайта очилиб, кўпдан-кўп мулла-мударрислар устидан тавқи лаънатлар олиб ташланган.

Олимнинг «Сайёҳи ҳинди» («Баёноти сайёҳи ҳинди») асари 1912 йилда ёзилган бўлиб, 1913 йилда А. И. Кондратьев томонидан таржима қилиниб, рус тилида босилган эди. Ўзбекча нашри эса 1991 йилда нашр этилди. Йўл очерки сифатида ёзилган ушбу асарда Бухоронинг маиший-сиёсий турмуши тасвирланган. Фитратнинг фикрича, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий қолоқликнинг сабаби идора усулининг бузуқ ва но-боплигига, ҳокимият эгаларининг илм-маърифатдан узоқлигига бориб тақалади. «...Қарши ё Китобнинг бирон бир алача тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан оёқ зар-зеварга ботар эди. Бу бечораларнинг нега ейишга нони йўқ?... Агар шу Шаҳрисабз ерлари Японияда бўлганда эди, зар экиб, зар ундирар эди. Бу ерлар нега шўразорга айланган?» каби саволларни бежизга муаллиф асарига киритмаган. Иқтисодий-маънавий тараққиётнинг асосий ғовлари — ишлаб чиқаришдаги ўрта асрга хос қонунсизлик тартиби кенг ёритиб берилган ушбу асар Ф. Хўжаев томонидан юксак баҳоланган эди.

Фитратнинг 1911 йилда Истамбулда чоп этилган «Сайҳа» («Бонг») шеърий тўплами ҳозир ҳам ёшларда ватанпарварлик туйғусини шакллантиришда ўз амалий аҳамиятини йўқотгани йўқ. Зотан, жадидчилик мафқурасида Ватан туйғусини чуқур англаш, ҳар қандай тамадан холи бўлган чин ватанпарварлик ғояси марказий ўринлардан бирини эгаллаганлиги бугунги ўқувчига яхши маълум. Фитрат «Сайҳа»да Ватанни «саждагоҳ», «қиблагоҳ» билди, уни «иззу шарафи» деб атади. У учун бахт ва нажот қидирди. 1914 йилда «Садойи Туркистон» газетасида босилган бу ўтли шеърларни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматигина эмас, рус ҳукумати ҳам таъқибга ола бошлади. Чунки бу шеърларда Бухоро мустақиллиги ғояси илк бора ёрқин, таъсирчан бир шаклда ифодаланган эди.

Фитратнинг сиёсий қарашларини ўрганиш ва таҳлил этиш жараёнида маълум бўлмоқдаки, 1917 йилги Февраль, Октябрь тўнтаришлари ҳам, 1920 йилги Бухоро «инқилоби» ҳам олимнинг миллий мустақиллик масаласидаги орзу-умидларини

рўёбга чиқармаган. *Биринчидан*, бу инқилоблар Туркистоннинг маҳаллий халқига ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш имконини бермади, *иккинчидан*, ҳокимият халққа тегмади. Ҳокимият чор мустамлакачиларидан совет мустамлакачилари қўлига ўтган. Фрунзе мадади билан ҳокимиятни қўлга киритган Ёш бухороликлар партиясининг раҳбарлари нотўғри иш тутганликларини кейинчалик тушуниб етганлар. Лекин хатолар англанданда уни тузатиш деярли имконсиз эди.

Шу боис 1921 йилда Фитрат Бухородаги меҳмонхонасида Абдулҳамид Чўлпон шарафига берилган зиёфатда амирликдаги тараққийпарварлардан собиқ қозикалон Шарифжон қозининг¹ ҳақли эътирозларига жавобан: «Ахир биз бунақа инқилобни истаган эмасмиз, тақсир!» — деган эди. Фитратнинг бу жавоби машъум 1937 йилда адибга қарши жиддий айбловлардан бири бўлиб ишга тиркалган.

Ватаннинг асл фидойи фарзанди бўлган Абдурауф Фитрат 1937 йилнинг 24 апрелида ҳибсга олиниб, бир ярим йиллик қийноқлардан сўнг «миллатчи», «аксилинқилобчи», «аксилшўровий», «халқ душмани», «ватан хоини», «немис, инглиз разведкаси айғоқчиси» деган асоссиз айбловлар билан СССР Олий суди ҳарбий коллегияси томонидан суд қилиниб, 1938 йилнинг 4 октябрида Тошкентда отиб ўлдирилди.

Фитрат асарлари у ҳаётлик пайтларидаёқ юксак баҳоланган эди. Бироқ унинг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини холис ва изчил ўрганиш, ёш авлодга тақдим этиш масалалари амалда Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг бошланди. Забардаст олимнинг уч жилдлик танланган асарлари тўплами чоп этилди. Бугун Фитрат номида Тошкент ва Бухорода кўчалар, мактаблар мавжуд. Она шаҳри ҳисобланмиш Бухорода унга атаб ёдгорлик музейи ва кўркем хиёбон барпо этилган. 1996 йилда мамлакатимизда Фитрат таваллудининг 110 йиллиги кенг нишонланди. Миллат тарихидаги хизматлари эътиборга олиниб, Фитрат Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотиغا сазовор бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, Марказий Осиёда ижтимоий-сиё-

¹ *Изоҳ:* Шарифжон Махдум, таҳаллуси Садр Зиё (1867–1932).

сий тафаккур ривожининг асосий босқичларига доир юқорида қайд этилган маълумот ва таҳлиллار минтақамиз халқлари жаҳон цивилизацияси тарихида ўзининг муносиб ўрнига эга эканлигидан, ҳақиқий маънодаги озодликни орзу қилган ота-боболаримизнинг Ватан ва халқ бахт-саодатини кўзлаган орзу-истаклари бугунги Ўзбекистон мустақиллиги шарофати билан рўёбга чиққанлигидан далолат беради.

Таянч тушунчалар

Авесто, монийлик, маздакийлик, Қул тегин битиктоши, ша-риат, Ал-Мадина ал-Фозила, Ал-Мадина ал-Жоҳилия, маърифатли шоҳ, Темур тузуклари, яъжуж-маъжуж, ижтимоий-сиёсий инқироз, тизимни тузувчи ва бузувчи жараёнлар, европацентризм, буюк давлатчилик шовинизми, мустамлакачилик, умумбашарий ҳакамлик, цивилизация, жаҳидчилик, ижтимоий ҳаракат, парламентар монархия, федератив давлат, мухторият, советлаштириш, «Миллий иттиҳод», тоталитар режим.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий қарашлар ва таълимотлар ривожини босқичларга бўлиб таҳлил қилинг.
2. Ватанимизда шаклланган сиёсий қарашларнинг манбаларини, тарихий, миллий-маънавий илдизларининг ўзига хос хусусиятларини аниқланг.
3. Шарқ ва Ғарбдаги сиёсий қарашларни таққосланг.
4. Марказий Осиёда XVII – XIX асрларда рўй берган ижтимоий-сиёсий инқироз сабабларини таҳлил қилинг.
5. Маҳаллийчилик, минтақавий низолар, европацентризм ва буюк давлатчилик шовинизми Марказий Осиё сиёсий тарихида қандай салбий оқибатларни келтириб чиқарди?
6. Туркистон халқларининг XIX аср охири XX аср бошларидаги сиёсий тафаккури ривожидида жаҳидчилик қандай аҳамиятга эга эди?
7. Европанинг Шарқдаги «маданий» сиёсати моҳиятини А. Фитратнинг «Шарқ сиёсати» асари асосида таҳлил қилинг.
8. Нима сабабдан жаҳидчилик ижтимоий-сиёсий ҳаракат сифатида тоталитар тузум томонидан тор-мор қилинди?

АДАБИЁТЛАР

- Каримов И. А.* Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т. 7. – Т., 1999. – Б.132 – 154.
- Каримов И. А.* Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т., 2005. – Б. 287–305.
- Каримов И. А.* Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., 2008. – 176 б.
- Абдулҳаким Нурбой.* Озодликка тўланган товон // Тафаккур. – 2005. – №4. – Б. 12–17.
- Абдурашидхонов Мунавварқори.* Танланган асарлар. – Т., 2003. – Б. 9–60.
- Абу Наср Форобий.* Фозил одамлар шаҳри. – Т., 1993. – Б.3–33.
- Алимова Д.* Жаҳидчилик ва диний бағрикенглик // Тафаккур. 2005. – №4. – Б.18–23.
- Алимова Д.* Ҳақиқатнинг тугаш манзили // Тафаккур. – 2000. – №2. – Б. 54 – 59.
- Алихонтўра Соғуний.* Туркистон қайғуси. 1-китоб. – Т., «Шарқ», 2003. – 320 б
- Алишер Навоий.* Садди Искандарий. – Т., 1996. – Б. 3 – 17.
- Бобоев Ҳ.* Алишер Навоий – буюк давлат арбоби. – Т., 1992. – Б.5 – 21.
- Вамбери Ҳ.* Маърифат йўлидаги уйғониш // Тафаккур. – 2000. – №2. – Б. 60–81.
- Жўраев Т.* Тузувчи ва бузувчи тизимлар // Тафаккур. – 2000. – №2. – Б. 24–29.
- Иброҳим Ҳаққул.* Аҳмад Калла // Тафаккур. – 2005. – №3. – Б. 74–85.
- Иванин В.* Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. (Таржимон: А. Маҳқамов.) – Т., 1994. – Б.3–76.
- Исмоил Ака.* Буюк Темур давлати (Таржимон Т. Қаҳҳор) – Т., 1996. – Б. 3–37.
- Каримов Н.* Беҳбудийнинг сўнгги кунлари // Тафаккур. – 2005. – №3. – Б. 64–73.
- Қодиров П.* Амир Темур сиймоси: Илмий бадиа // Жаҳон адабиёти. – Т., 2006. – №7. – Б. 3–57.
- Қосимов Б.* Маслакдошлар: Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. – Т., Шарқ, 1994. – Б. 3–37.
- Қосимов Б.* Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидоийлик. – Т., 2002. – Б. 217–243.
- Низомулмулк.* Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. – Т., 1997. – Б. 3–36.
- Улрих Рудольф.* Ал-Могуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳи-

ёти (Рус ва немис тилларидан таржима.). Имои ал-Бухорий халқаро жамғармаси. Т., 2001. — 397 б.

Политология: Ўқув қўлланма / С. Отамуродов, И. Эргашев, Ш. Акрамов, А. Қодиров — Т., 1999. — Б. 21–35.

Политология асослари: Ўқув қўлланма. (А. А. Аъзамхўжаев таҳрири остида) — Т., 1992. — Б. 12–54.

Политология: Маърузалар матни / Такризчилар: В.С. Ким, Ж. Бахронов.. — Т., 2000. — Б. 19–35.

Рамазонов И., Мўминов Э. Политология: Дарслик. — Т., 1997. — Б. 27–30.

Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. — Т., 1997. — Б. 3–35.

Темур тузуклари /Сўзбоши муаллифи ва масъул муҳаррир Муҳаммад Али, форсчадан тарж. А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов. Т., 2005.

Фитрат А. Оила. — Т., 1998. — Б. 5–30.

Фитрат А. Танланган асарлар. Жилд I. — Т., 2000. — Б. 46–98.

Фитрат А. Танланган асарлар. Жилд II. — Т., 2000. — Б. 17–30.

Фитрат А. Танланган асарлар. Жилд III. — Т., 2003. — Б. 5–41.

Хидоя: комментарий мусульманского права. Т. I.— Т., 1994. — С. 3–26.

Шарафиддинов О. Истиқлол фидойилари: Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим. — Т., 1993. — Б. 7–88.

ЖАМИЯТ ҲАЁТИДА СИЁСАТ ВА СИЁСИЙ ТИЗИМ

1. «Сиёсат» тушунчаси. Унинг объектлари ва субъект муносабатлари. Сиёсатнинг турлари, йўналишлари ва шакллари

«Сиёсат» тушунчаси. Сиёсатшунослик фанини эгаллаш, аввало, сиёсат тушунчасини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишни тақозо этади. Чунки сиёсий ҳаётда, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида сиёсат ва сиёсий муносабатлар муҳим роль ўйнайди. Ҳар қандай давлат жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва бошқа муаммоларини ҳал этишда ўз сиёсий фаолиятини амалга оширади. Давлат ҳокимиятига оид муносабатлар сиёсий муносабатлар моҳиятини ташкил этади. Демак, ўз-ўзидан равшанки, жамиятни сиёсатсиз, сиёсий муносабатларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Чунки сиёсат ёрдамида жамият тараққиёти йўналтирилади ва таъминланади.

«Сиёсат» тушунчаси ўзининг ижтимоий моҳияти, мазмуни ва хусусиятларига кўра кенг ва тор маъноларда қўлланилади. Кенг маънода у жамият ҳаётининг хилма-хил соҳаларида рўй берадиган воқеа-ҳодисалар, ўзгаришларни акс эттиради. Тор маънода эса сиёсат жамият ҳаётининг алоҳида бир соҳасида, яъни унинг сиёсий соҳасида рўй берадиган ўзгаришларни ифодалайди ва шу соҳанинг ўзига нисбатан қўлланилади.

Сиёсат — кишилар фаолиятини муайян мақсад атрофида бирлаштирувчи, уларни мазкур мақсадга эришиш учун бирликда ҳаракат қилишга ундовчи восита. Мақсадлар бирлигининг вужудга келиши — сиёсат ибтидосининг шаклланиши демак. Мақсад бирлиги кишилик тарихининг энг ибтидоий даврларида — ибтидоий жамоа тузуми даврида вужудга келган.

Ижтимоий фанларда сиёсатнинг келиб чиқишига оид 3 хил ёндашув мавжуд:

1. Формацион ёндашувга кўра сиёсатнинг келиб чиқиши қулдорлик ижтимоий-иқтисодий формацияси билан боғлиқ бўлиб, бунда дастлабки меҳнат тақсимоти ва унинг натижа-

сида вужудга келувчи табақаланиш, антогонистик синфларга бўлиниш асосий омиллардир. Формацион ёндашув марксизм мафкураси билан боғлиқдир.

2. Функционал ёндашув. Унинг асосчиси сиёсат ва давлат ҳақида илк бор илмий асар ёзган қадимги юнон мутафаккири Платондир. Ушбу ёндашувда сиёсат турли вазифаларга эга бўлган жамоа ёки полис аъзоларининг умумий мақсад атрофида бирлашиши сифатида тушунилади.

3. Коммуникатив, яъни инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқа эҳтиёжини сиёсат ибтидоси учун асос қилиб олувчи ёндашувнинг асосчиси — Платоннинг шогирди Аристотель бўлиб, у «Сиёсатчи» рисоласида тирик мавжудотлар ичида фақат инсонгина тилга эга бўлиш бахтига муяссар бўлиб, бу хусусият инсонга яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик ҳақидаги тушунчаларни идрок этиш ва бу билан ҳайвонот дунёсидан фарқланиш имконини беришини, бу нарсалар мажмуаси ўз навбатида оила ва давлатнинг асосини ташкил этишини айтган. Шунинг учун олим оилани, жамиятни ўзаро алоқа деб, полисни эса якунланган ва тугалланган ўзаро алоқа деб таърифлади. Демак, Аристотелнинг фикрича, сиёсат нафақат кишилар ҳаёти ва фаолиятини бир нуқтага қаратувчи, бирлаштирувчи ҳодиса, балки инсоннинг моҳияти ҳамдир.

Айрим тадқиқотчилар сиёсатни, ҳатто санъат даражасига кўтардилар. Масалан, таниқли немис олими Арнольд Бергштрессер сиёсатни кишиларга раҳбарлик қилиш санъатининг олий кўриниши сифатида баҳоласа, унинг ватандоши Пауль Ноак эса кишиларни асосий ишларга жалб этиш санъати, деб қарайди.

Ўзбек сиёсатшунос олими А. Қодиров «Сиёсат ўта жўшқин ҳодисадир. Унга муайян ҳолатда қараб бўлмайди. Шу маънода француз тадқиқотчиси Ж. Бюрдонинг «Сиёсат ўзини суратга олишга имкон бермайди», деган фикрига қўшилиш мумкин», — деб ёзади. Дарҳақиқат, сиёсат инсон ҳаётининг ҳар бир дақиқаси билан боғлиқ ҳодисадир. Унинг ўзгарувчанлиги инсонни ўраб турувчи ижтимоий воқеликнинг ўзгарувчанлигидан келиб чиқади. Турғун ҳолатдаги сиёсат ҳақида фақат ўтмишга нисбатан гапириш мумкин, чунки ўтмиш ўзгармайди. Ўтмишдаги сиёсат ўз изини қолдиради.

Ижтимоий-сиёсий фанларда «сиёсат» тушунчасига қўплаб

таърифлар берилган. Бундай таърифлар қанчалик кўп ва хилма-хил бўлишига қарамай, уларда сиёсат тушунчасининг моҳиятини очиб беришда умумий ёндашувлар устунлик қилади. Агар айрим сиёсатшунослар сиёсат тушунчасини «давлат бошқаруви тўғрисидаги фан» деб тушунтирсалар, баъзилари эса уни сиёсий кучларнинг ҳокимият учун кураши бўлиб, давлат ҳокимиятининг шакллари ифода қилади, деб таърифлайдилар.

Сиёсат тушунчаси ҳозирги замон сиёсатшунослигида муҳим ўрин эгаллайди. Масалан, англиялик сиёсатшунос Ж. Лоски ўзининг «Сиёсатга кириш» (1957) асарида сиёсатни давлатнинг фаолияти, унинг ҳаракатларининг ифодаси, деб таърифлайди.

Санкт-Петербург университетининг профессори А. Беляев сиёсат давлат органлари, сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатларнинг жамиятдаги йирик ижтимоий гуруҳлар, биринчи навбатда, синфлар ва миллатлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар соҳасидаги фаолияти, дея тарифлайди.

Аксарият ўзбек олимларининг таъкидлашларича, «Сиёсат — бу муайян давлат ҳокимияти, сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар, жамоат ташкилотларининг мамлакат ички ҳаётида ва халқаро майдонда миллатлар, синфлар ва бошқа ижтимоий гуруҳларнинг мақсад ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган фаолиятидир»¹.

Демак, **сиёсат — жамият ҳаётининг хилма-хил соҳаларида рўй берадиган оддий ва мураккаб вазифаларни ҳал қилишга, аниқ мақсадларга эришишга қаратилган фаолият ва восита.** Бошқача айтганда, сиёсат — бу ижтимоий гуруҳлар ва инсоннинг зиддиятли жамоа манфаатларини англаш, бутун жамият учун мажбурий бўлган қарорларни ишлаб чиқиш ҳамда уларни давлат ҳокимияти ёрдамида амалга ошириш фаолиятидир.

«Сиёсат» тўғрисидаги концепциялар. Сиёсат тушунчасини мукамал ўрганиш учун унинг юқорида қайд этилган умумий таърифларигина етарли эмас. Бўлажак ҳуқуқшунос сифатида тингловчилар сиёсат, ҳуқуқ ва иқтисодиёт ўртасидаги

¹ Политология: Ўқув қўлланма / С.Отануродов, И.Эргашев, Ш.Акрамов, А.Қодиров — Т., 1997. — Б. 42–43.

алоқадорликни чуқур англашлари лозим. Бунинг учун сиёсатнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва вазифаларини ҳам кўриб чиқиш жуда муҳим. Шу боис сиёсат тўғрисидаги тоталитар, анархистик, либерал ва кейнсчилик қарашлари эътиборга молик.

Сиёсатнинг тоталитар концепциялари сиёсатнинг жамиятга таъсири масаласида барча чеклашларни рад этади, жамиятнинг кенг қамровли тотал сиёсийлашувидан, иқтисодиёт, маданият, фан ва бошқа соҳаларни бошқаришдан келиб чиқади. Жамият ҳаётини бундай андозага кўра бошқариш фуқаролик жамиятини, шахсий ҳаётнинг мустақиллигини, эркинлигини амалда йўққа чиқаради.

Сиёсатнинг анархистик концепциялари тоталитар концепцияларнинг акси бўлиб, улар сиёсатни, ҳар қандай уюшган ҳокимиятни зўравонлик, шахс ҳуқуқларининг поймол этилиши билан бир нарсадир, деб билади ва уни ўз-ўзини бошқариш ассоциациясидан ажралиб чиқишини таъминлайдиган, эркин, суверен кишиларнинг пастдан юқоригача кўнгилли бирлашмалари билан алмаштиришга интилади. XIX асрда кенг тарқалган анархизм ўз ғояларини амалга оширишни исбот қилолмасдан кейинги йилларда ўз таъсирини йўқотди.

Сиёсатнинг либералистик концепциялари ижтимоий тизимни давлатга ва давлат томонидан назорат қилинмайдиган хусусий иқтисодий, маданий, оилавий, диний ва бошқаларга, шу жумладан, сиёсий ҳаёт — фуқаролик жамиятига бўлади. Уларда сиёсатнинг жамиятни қамраб олиш доираси чекланади. У фуқаролик жамияти ишларини қамраб олмайди.

XVIII–XIX асрларда Фарбда ҳукмронлик қилган либерал қарашлар XX асрнинг 30-йилларида Д. М. Кейнс томонидан қайта кўриб чиқилди ва унинг қарашлари *кейнсчилик* деб ном олди. Бу концепция капитализмга ўз-ўзини тартибга солувчи жамият сифатида баҳо берувчи мумтоз либерал қарашлардан воз кечишни ва бутун ижтимоий тизим фаровонлиги учун масъулиятни ҳукуматнинг зиммасига юклаш ғоясини илгари суради. Бу, ўз навбатида, давлатнинг иқтисодиёт, ижтимоий таъминот соҳаси, иш билан бандлик, меҳнат ва ижтимоий муносабатларга аралашишини тақозо этади. Кейнсчилик қарашлари ҳозирги кунда ривожланган демократик давлатлар сиёсатининг назарий негизи бўлиб хизмат қилади.

Хўш, сиёсат ижтимоий ҳаётда қандай ўрин тутади? Унинг мақсади ва вазифалари нималардан иборат?

Сиёсат жамиятнинг асосий соҳаларидан бири бўлиб, жамиятнинг бошқа соҳалари каби халққа ва ижтимоий тараққиётга хизмат қилади. У жамиятнинг бирлиги ва яхлитлиги, хавфсизлиги ва барқарорлиги, тинч-тотувлиги ва осойишталигини таъминловчи соҳадир.

Сиёсат жамиятни бошқариш, тартибга солиш ва мустаҳкамлаш учун унинг барча соҳаларига: ижтимоий, иқтисодий ва маънавий соҳаларга чуқур кириб боради ва таъсир ўтказади. Жамиятнинг сиёсат кириб бормайдиган ва таъсир ўтказмайдиган биронта ҳам соҳаси йўқ. Сиёсатнинг иқтисодий ва маънавий соҳалардан фарқ қиладиган хусусиятларидан бири ана шундадир.

Сиёсат иқтисодиётдаги муаммоларни ҳал этувчи, уни тартибга солувчи соҳадир. У иқтисодиётдаги муаммоларнинг, адолатсизликлар, ҳақсизликлар, қонунбузарликларнинг қанчалик тўла ва чуқур ҳал этилишига эришса унинг таъсирчанлиги, самарадорлиги, халқчиллиги шунчалик юқори бўлади. Ижтимоий, иқтисодий соҳаларни тартибга солиш ва мустаҳкамлашга қаратилган тадбирларнинг ўзигина кутилган натижаларни бермайди. Шунинг учун ҳам сиёсат маънавий-маърифий соҳани изчиллик билан қайта қуришга ва ривожлантиришга, олдинги даврдан мерос бўлиб қолган зарарли урф-одатлар, нотўғри тасаввурлар, мутелик, қарамлик, боқимандалик ва бошқа иллатларни бартараф этиш, илғор, янгича қарашларни шакллантиришга доир тадбирларни ишлаб чиқади ва амалга оширади.

Аммо сиёсат жамиятдаги ҳар қандай иқтисодий, маънавий-маърифий масалаларни ҳал этмайди ва ҳал эта олмайди деб ўйлаш масалани очикдан-очик сийқалаштиришдан, сиёсатнинг асл моҳиятини тушунмасликдан, бузиб кўрсатишдан, уни бўрттириш, мутлақлаштиришдан бошқа нарса эмас.

Сиёсатнинг ижтимоий, иқтисодий, маънавий-маърифий соҳаларга таъсири катта, аммо чексиз эмас. У жамиятнинг бошқа соҳаларига ҳар доим ҳам аралашавермайди. Фақат тоталитар тузумдагина сиёсат ҳар қандай пайтда ва ҳар қандай жойда ижтимоий, иқтисодий, маънавий-маърифий ва бошқа соҳалар фаолиятига аралашади. Сиёсат демократик жамиятда бошқа соҳалар фаолиятига улар доирасида ғайриқонуний,

масъулиятсиз хатти-ҳаракатлар содир этилганда, ижтимоий адолат бузилганда аралашиши мумкин. Қонунларнинг бажарилмаслиги, ижтимоий адолат ва ижтимоий тартибнинг бузилиши, ёвузлик, зўравонлик — сиёсатнинг бошқа соҳалар фаолиятига аралашиши учун объектив асос бўлади.

Сиёсат ўзининг барча воситаларига таяниб адолатсизликни, ҳақсизликни, қонунбузарликни бартараф этади, ижтимоий адолат ва тартибни, уйғунлик ва мувозанатни, тинч-тотувлик ва осойишталикни ўрнатади. Шу тариқа сиёсат жамиятнинг таянчи, халқнинг посбони, ҳимоячиси сифатида, бутун ижтимоий ҳаётни тартибга солувчи куч сифатида майдонга чиқади. Сиёсат туфайли жиноятчилик илдизлари ижтимоий ҳаётда қирқилади, адолат ва тартиб хавфсизлик ва барқарорлик ўрнатади.

Сиёсатнинг бош мақсади — жамиятнинг барча соҳаларини тараққий эттириш ва мустаҳкам бир бутунлигини, хавфсизлигини, барқарорлигини, тинч-тотувлигини, осойишталигини таъминлашдан иборат. Бу улкан мақсадни рўёбга чиқариш учун қатор назарий ва амалий вазифаларни бажаради.

Сиёсатнинг дастлабки ва биринчи даражали вазифаси ижтимоий муаммоларни бартараф этиш ва жамиятнинг хавфсизлиги, барқарорлигини таъминлаш ва мустаҳкамлаш йўллари кўрсатиб берадиган, илмий асосланган, оқилона дастурларни, қонунларни, қарорларни ишлаб чиқишдир.

Аммо буюк мутафаккир Гегель таъкидлаганидек, масаланинг моҳияти ўз мақсади билан эмас, балки ўзининг амалга оширилиши билан ниҳоясига етади. Шунинг учун **сиёсатнинг амалий вазифаси** қабул қилинган дастурлар, қонунлар, қарорларни ҳаётда изчиллик, қатъиятлилиқ билан амалга ошириш, бутун жамиятни турли-туман иллатлардан, хасталиклардан тозалашдир.

Хўш, сиёсат ўз мақсад ва вазифаларини амалга оширишда қандай усуллардан фойдаланади?

Сиёсатнинг асосий усуллари: ижтимоий ҳаётни тартибга солишда умуминсоний қадриятларга содиқлик, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид солмаслик, дўқ-пўписа қилмаслик, муросаи-мадора, холисоналик, тенглик, манфаатдорлик, мунтазамлилиқ, қатъийлик, изчиллик, ошқоралик, ишонтириш, тарбиялашдир.

Лекин тарихий тажриба шуни кўрсатадики, юқорида қайд этилган оқилона усуллар билан ижтимоий ҳаётни ҳамиша ҳам тартибга солиб бўлмайди. Шу боис, сиёсат ўз олдида турган вазифаларни ҳал этишда куч ишлатиш, мажбурлаш усулидан ҳам фойдаланади. Бу сиёсатнинг ўзига хос хусусиятидир. Инсон ҳаётига, жамиятнинг яхлитлиги, бир бутунлиги, тинч-тотувлиги, хавфсизлиги, барқарорлиги, уйғунлигига таҳдид соладиган ёвузликларни фақат тушунтириш, ишонтириш йўли билан ҳал қилиб бўлмайди. Бундай хатти-ҳаракатларни куч ишлатиш, мажбурлаш йўли билан ҳал қилиш мумкин. Сиёсат қонунларни қўпол равишда бузган кишиларга нисбатан куч ишлатиш, мажбурлаш усулидан фойдаланиш билан бузилган ижтимоий адолат ва тартиб мувозанатини тиклайди. Чунки қонунбузарлар жазоланмасдан қолар экан, мавжуд ижтимоий муаммолар янада кучаяди. Одамларнинг сиёсатга бўлган ишончи сўнади.

Бироқ сиёсатнинг куч ишлатиш, мажбурлаш усулидан оқилона ва самарали фойдаланиш лозим. Куч ишлатиш, мажбурлаш халқнинг ҳаётини манфаатларига ҳар жиҳатдан мос тушганда, уни тажовузлардан ҳимоя қилгандагина ўзини оқлайди. Бу усулни мутлақлаштириш эса сиёсатни зўравонликка, халқнинг жисмоний ва руҳий эзилишига, пировардида давлат ва жамиятни ҳалокатга олиб келади. Шу жиҳатдан қараганда бир томонламалик, кучга сиғиниш, кўр-кўрона мурасизлик собиқ совет тоталитар сиёсатининг жиддий заифлиги эди. Бу ҳол унга ижтимоий муаммоларни ҳал этишга имкон бермади ва емирилишига олиб келди.

Сиёсатнинг асосий омиллари миллатлар, халқлар, синфлар, цивилизациялар бўлиб, улар сиёсий ташкилотлар, институтлар, ҳаракатлар ва лидерларнинг манфаатларини ифодалайди.

Сиёсатнинг объектлари ва субъектлари. Сиёсатнинг объектлари ва субъект муносабатлари моҳиятини билмоқ учун, аввало, «субъект» ва «объект» тушунчалари устида тўхталиб ўтмоқ лозим.

«Субъект» — латинча «subiectus» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «амалий фаолият ташувчиси» деган маънони англатади. Ҳозирги замонда «субъект» тушунчаси «объект»га, ташқи дунёга қарама-қарши турувчи, интилишга, фаолият кўрса-

тишга, йўналтиришга қодир бўлган ва фаол ҳаракат қилувчи инсонни англатади. «Объект» тушунчаси эса субъектнинг фаолияти қаратилган, ундан ташқарида мавжуд бўлган нарсалар ва ҳодисаларни англатади. «Инсон — сиёсат субъекти» тушунчаси инсон сиёсий борлиқнинг яратувчиси, бунёдкори, ижодкори, унинг фаол, онгли ва мақсадли иштирокчиси эканлигини билдиради. Бошқача айтганда, индивиднинг тор тасаввурлар доирасидан чиқиши, ўз эҳтиёжларига мос равишда жамият сиёсий тизимига, янги ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг шаклланишига фаол ва изчил таъсир кўрсатишини тушунамиз.

Инсон сиёсат субъекти ўлароқ сайловчи сифатида овоз беради, асқар сифатида Ватанни ҳимоя қилади, курашчи сифатида турли сиёсий акцияларда иштирок этади, ўз эътиқодини намойиш қилади, зулмга, адолатсизликка қарши курашади, халқ вакили сифатида давлат органлари, жамоат ташкилотларининг ишида, бошқарув қарорлари ва сиёсий йўлни ишлаб чиқиш ҳамда қабул қилишда қатнашади, етакчи сифатида ижтимоий-сиёсий ҳаракатга бошчилик қилади, уни уюштиради ва бахт-саодатга йўналтиради. Умуман, сиёсатдан холи бўлган инсон бўлмайди. Ҳар бир инсон, бир оз бўлсада, сиёсат билан боғланган бўлади.

Ҳар қандай инсон ҳар доим ҳам сиёсатнинг ҳақиқий субъекти ҳисобланадими, деган савол туғилиши мумкин. Бу саволга йўқ, деб жавоб беришга тўғри келади. Инсон муайян сиёсий сифатларни эгаллаганда, ўзлигини тўла ва тўғри англаганда, ўзини жамиятнинг таркибий қисми деб билганда, ўзгаларнинг манфаатларига ҳолисона ёндаша олганда, бошқаларга таъсир кўрсата олганда сиёсатнинг ҳақиқий субъекти ҳисобланади.

Инсонларнинг сиёсат субъекти сифатидаги фаолиятлари муассасавий, қонун томонидан рухсат этилган ва номуассасавий, ҳуқуққа зид турларга бўлиниши мумкин. Сиёсий фаолиятнинг биринчи турига эркин, демократик сайловлар, референдумлар, йиғилишлар, музокараларда иштирок этишлар мисол бўлса, иккинчи турига эса сиёсий терроризм мисол бўлади.

Хуллас, **сиёсат субъектлари** — сиёсий ҳаётда иштирок этиш салоҳиятига эга бўлган ижтимоий ва миллий уюшмалар, таш-

килотлар, муассасалар, шахслар бўлиб, улар ўз манфаат ва мақсадларидан келиб чиқиб сиёсий қарорлар қабул қиладилар ва ўз қарорларини амалга ошириш учун ҳаракат қиладилар. Демак, сиёсат субъектлари муайян мақсадга қаратилган асосли ҳаракатнинг фаол иштирокчиларидир.

Лекин инсон сиёсатда иштирок этиш шаклларини ва усуллари пухта ва аниқ эгалламаган бўлса, улардан самарали фойдалана олмаса, уни сиёсатнинг фаол субъекти деб ҳисоблаб бўлмайди. Кўпинча бундай кишиларда жамият ҳаётида содир бўлаётган воқеаларга нисбатан сиёсий индиферантлик — бепарқлик, лоқайдлик устунлик қилади. Бундай инсонлар сиёсатнинг ҳақиқий, фаол субъекти эмас, балки объекти бўлиб қоладилар. Инсоннинг ҳақиқий, фаол субъект сифатида шаклланиши мамлакатда демократик сиёсий режимнинг мавжудлигига, иқтисодиётининг тараққий этганлик даражасига, жамиятнинг маънавий-маърифий жиҳатдан ривожланганлик суръатларига ҳам бевосита боғлиқдир. Масалан, жамият иқтисодиётининг юқори даражада тараққий этиши фуқаролик хизматининг билимдон, малакали бошқарув кадрлари корпусининг шаклланиши учун зарур база бўлиб хизмат қилади. Этишмовчилик, қашшоқлик шароитида демократия негизида самарали бошқариш учун зарур бўлган умумтаълим ва касб тайёргарлигининг юқори даражасига оммавий миқёсда эришиш қийин. Бундай шароитда кадрларни шакллантиришда, улардан фойдаланишда билимдонлик ва касбга бўлган талаблар, бошқа тамойиллар: қон-қариндошчилик, юртдошлик, ошна-оғайнигарчилик, бошлиққа содиқлик ва бошқалар билан алмаштирилади. Давлат хизмати, сиёсий фаолиятга тезда бойиб кетиш мақсадида, шахсий, фарзли манфаатларнинг қондирилиш воситаси сифатида қараш бошқариш тизим учун оғир оқибатларни келтириб чиқаради.

Сиёсат объектлари деганда турли ижтимоий уюшма, гуруҳлар, миллатлар, элатлар, муассасалар ва уларнинг бирлашмалари, инсонлар тушунилади. Уларга сиёсат муайян мақсад йўлида таъсир кўрсатади. Демак, сиёсат объекти деб субъектни билиш ва бошқа фаолият йўналишига айтилади.

Сиёсат субъектларини икки гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Объектив равишда мавжуд бўлган ижтимоий уюшма ва бирликлар:

– халқ, синф, миллат, элат, ижтимоий, профессионал ва демографик гуруҳлар, индивид. Уларнинг ҳар бири ўзининг специфик (алоҳида) манфаатига эгадир ва айнан шу хусусият уларнинг сиёсатда иштирок этишларига сабаб бўлади.

2. Сиёсатда иштирок этиш учун одамлар ва уларнинг жамоалари томонидан вужудга келтириладиган ижтимоий институтлар ва ташкилотлар. Уларни сиёсий институт дейиш мақсадга мувофиқдир. Сиёсий институтларга давлат, унинг турли муассасалари, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлари мисол бўла олади.

Сиёсатшуносликда сиёсат субъектларининг қуйидаги классификацияси (даражалари) бир-биридан фарқланади:

– социал даража — индивидларни ва турли ижтимоий табақалар (жумладан, профессионал, этник, демографик гуруҳлар);

– институционал даража — давлат, партия, касаба уюшмалари, сиёсий ҳаракатлар;

– функционал даража — асосан носиёсий вазифаларни бажарувчи ижтимоий институтлар сифатида фаолият юритувчи, аслида эса сиёсатга сезиларли, гоҳи кучли таъсир кўрсатувчи (черков, университетлар, спорт ташкилотлари ва ҳ.к.) субъектлар.

Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, жамиятнинг маънавий-маърифий соҳаси, инсоннинг маълумотлилики даражаси қанчалик юқори бўлса, у шунчалик сиёсий билимдон, демократик йўл, кўрсатмалар, хатти-ҳаракатларга мойил бўлади. Хусусан, мукамал таълим инсоннинг сиёсий дунёқарашини кенгайтиради, сабр-тоқатли, меҳр-оқибатли бўлишига ёрдам беради, экстремистик ғоялар таъсирига берилишдан сақлайди, сайлов кампаниялари даврида унинг одил ва оқилона йўлни танлаш қобилиятини оширади.

Шундай қилиб, сиёсат ҳозирги замон кишиси учун ҳам зарурият, ҳам эҳтиёждир. Сиёсатшунослар ўртасида агар ҳозирги замон кишиси сиёсат билан қизиқмаса, сиёсат ҳам у билан қизиқмайди, деган фикр мавжуд. Бугун ўзини сиёсатдан четда деб билувчи инсонни топиш мумкин эмас, агар у ўзини сиёсатдан четда деб билса ҳам, сиёсий ҳокимият қарорларини тан олишга ва ҳурмат қилишга мажбурдир.

Сиёсат тузилишига кўра 3 турга — ички, ташқи ва халқаро

сиёсатга бўлинади. *Ички сиёсат* — сиёсат субъектларининг мамлакат ичкарисиди амалга оширадиган фаолиятидир. Ташқи сиёсатни ишлаб чиқишда эса кўп субъект эмас, балки битта субъект, яъни давлат ташкилоти асосий ролни ўйнайди.

Ички сиёсат қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилади: иқтисодий сиёсат, ижтимоий сиёсат, миллий сиёсат, ҳарбий сиёсат, демографик сиёсат, ёшлар сиёсати, талабалар сиёсати, аграр сиёсат, таълим сиёсати, техник сиёсат, илмий сиёсат, ҳуқуқий сиёсат, экологик сиёсат ва ҳ.к.

Шу ўринда дунё давлатларининг демографик сиёсатлари тўғрисидаги қисқа бир таҳлил эътиборга моликдир. Ҳозир дунёда 6 миллиарддан ортиқ аҳоли яшайди. Тахминларга кўра, Ҳиндистон 2016 йилга бориб аҳоли сони бўйича дунёда биринчи ўринга чиқади. Ҳар куни бу мамлакатда 56 минг бола туғилмоқда. Ҳинд ҳукумати ўз демографик сиёсатида бу ҳолатни ҳисобга олишга мажбурдир. Шу муносабат билан бутун дунё давлатлари ўз демографик сиёсатларида қуйидаги уч йўлнинг бирини танлашга, масалан: Хитой ёки Ҳиндистон каби туғилишни чеклашга; Фарб давлатлари, Россия каби аҳоли сонини оширишга; Марказий Осиё давлатлари сингари табиий ўсишни нормал деб билиб, уни мавжуд ўсиш даражасида сақлаб туришга ҳаракат қилишмоқда.

Ички сиёсат каби *ташқи сиёсат* ҳам сиёсат субъектларининг фаоллигига боғлиқ. Бунда асосий ролни давлат ташкилоти ўйнайди. Ташқи сиёсат мамлакатларнинг ички эҳтиёжларидан келиб чиқади ва унга хизмат қилади. Ҳеч бир давлат ўзининг ташқи сиёсатида бошқа бирор-бир давлат манфаатини ўз манфаатидан устун қўймайди. Албатта, бунда бошқа мамлакатларнинг манфаатлари камситилмаслиги, уларнинг ривожланишига халал берадиган ғаразли мақсадлар кўзда тутилмаслиги керак.

Давлатлар ташқи сиёсатига хос бўлган умумийликнинг амалдаги ифодасини Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари мисолида аниқ кўриш мумкин. Маълумки, ҳозирги кунда Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш учун кураш, ўзаро манфаатдорлик асосидаги тенг ҳуқуқли ҳамкорлик муносабатларини ривожлантириш, миллий ҳудуд

яхлитлигини ва мамлакат чегараларини ҳимоя қилиш, кескин экологик ва бошқа муҳим вазифаларни амалга оширишдан иборат.

Халқаро сиёсат эса дунё ҳамжамияти олдида турган муаммоларни ўзаро келишилган тарзда бартараф этишга қаратилган давлатлараро муносабатларни англатади.

Сиёсатшуносликда сиёсатни таснифлашнинг бошқа мезонлари ҳам қўлланилади. Жумладан, сиёсат ўз устуворлиги бўйича нейтрал, очиқ эшиклар, миллий яраш, компромисс сиёсатларга; ўз мазмуни ва характериға кўра прогрессив ёки реакцион, илмий асосланган ёки волюнтаристик¹ бўлиши мумкин. Нейтрал давлатларға Швеция (1814 йилдан), Швейцария (1815 йилдан), Австрия (1955 йилдан), Туркменистон мисол бўла олади.

Сиёсий муносабатлар аслида сиёсат субъектларининг ўзаро бир-бириға таъсир кўрсатишидир. Ана шу ўзаро таъсир кўрсатиш жараёнида сиёсатнинг у ёки бу шаклидан фойдаланилади. Шу маънода, *конфликт* (қарама-қарши кучлар, манфаатлар, қарашлар, фикрлар ва бошқаларнинг тўқнашуви), *консенсус* (қарорларни, халқаро шартномаларни, ҳужжатларни овозга қўймасдан ўзаро келишув йўли орқали ишлаб чиқиш ва қабул қилиш), *компромисс* (ўзаро бир-бириға ён беришлар натижасида эришилган келишув), *шерикчилик* (сиёсат субъектларининг жамиятдаги ўз манфаатларини амалда рўёбға чиқариш учун биргаликдаги келишилган ҳаракатлари), *консолидация* (сиёсий ҳаётда муштарак мақсадларға эришиш йўлида курашни кучайтириш учун алоҳида шахслар, гуруҳлар, ташкилотларнинг уюшуви, бирлашуви) ва бошқалар *сиёсатнинг шакллари*дир.

Шундай қилиб, «сиёсат» кўпқиррали тушунча бўлиб:

- давлат ишларида иштирок этиш;
- халқлар, синфлар, ижтимоий гуруҳ ва табақаларнинг муносабатлари;
- турли гуруҳ ва табақалар манфаатларининг, асосан, иқтисодий манфаатларининг лўнда ифодаланган кўриниши;

¹ *Изоҳ:* Voluntas (лот.) — ирода, шахс иродасини жамият тараққиётининг белгиловчи кучи деб ҳисоблаш. Сиёсий соҳада волюнтаризм субъективизм ва субъективистик ўзбошимчаликлардан иборат бўлади.

- фан ва санъат;
- муайян мақсадга эришиш учун ҳаракат қилаётган одамлар ўртасидаги муносабатларнинг ифодасидир.

Шунингдек, ҳозирги замонда сиёсий институтлар хилма-хиллигининг сиёсий жараёнларга бўлган таъсирининг ошиб бориши кузатилмоқда. Бундай жараёнларни собиқ Иттифок ўрнида ташкил топган мустақил давлатлар, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг ички ва ташқи сиёсий ҳаётида ҳам яққол сезиш мумкин. Замонавий демократик сиёсий институтлар — икки палатали парламент, кўппартиявийлик, турли ижтимоий-сиёсий ташкилотлар сиёсий ҳаётни демократлаштиришга тобора кучлироқ таъсир кўрсатмоқда.

Сиёсатда интеграция ва дифференциация жараёнлари. ХХI аср шубҳасиз, халқаро муносабатларда бутун дунё қамраб олинган аср бўлмоқда. Шу муносабат билан интеграция — турли мамлакатлар иқтисодий ҳаётининг ягона иқтисодий сиёсат асосида ўзаро боғланган ҳолда ривожланиш шаклининг аҳамияти ҳам ортиб бормоқда. Бироқ бугунги дунёда интеграция ҳаётнинг бошқа соҳаларини ҳам қамраб олмоқда. Бундай шароитда интеграция жараёнини, халқаро институтлар ва ташкилотларда суверен давлатларнинг иштирок этишини кенгайтириш жараёнини фақат тарих тақозоси деб эмас, балки айрим минтақалар кўламида ҳам, шунингдек, умуман бутун сайёрамиз кўламида ҳам собитқадамлик, барқарорликнинг қудратли омили деб ҳисобламоқ зарур.

Ҳозир Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигини жаҳоннинг 165 давлати тан олган. Дунёдаги 120 дан ортиқ мамлакат билан расмий дипломатик муносабатлар ўрнатилган. Тошкентда 35 хорижий мамлакатнинг элчихонаси фаолият юритмоқда. Биз жаҳон ҳамжамияти билан кенг кўламда интеграциялашган замонавий демократик давлат қуришдек стратегик вазифани бажармоқдамиз.

Интеграция ҳақида гапирар эканмиз, манфаатлар бирикувининг хилма-хил механизмлари ва шакллари ҳамда интеграция турлари мавжудлигига асосланамиз. Бунга шерикчилик ва ҳамкорлик қилишга интилаётган мамлакатларнинг бошланғич шарт-шароитлари турличалиги сабабдир. Ўзбекистон бир вақтнинг ўзида турли даражаларда — дунё миқёсида ва минтақа кўламида — интеграция жараёнларида қатнашса-

да, аммо бир муҳим қоидага, яъни бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмасликка ҳаракат қилади. Биз бир субъект билан шерикчиликнинг мустаҳкамланиши бошқалар билан шерикчилик муносабатларининг заифлашувиغا олиб келишига қаршимиз. Шу сабабли Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашуви серқирра жараёндир.

Мамлакат қанчалик интеграция алоқалари билан боғланган бўлса, унинг хавфсизлигига таҳдид шунча кам бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг дунё ҳамжамияти билан интеграцияси хусусида эътиборга молик мисоллар жуда кўп. Жумладан, БМТ, ЮНЕСКО, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро меҳнат ташкилоти, Халқаро молиявий ташкилотлар: Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Европа тикланиш ва тараққиёт банки; Давлатларнинг минтақавий бирлашмалари: Европа Иттифоқи, ЕХҲТ, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти, ЭКО (иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти), Қўшилмаслик ҳаракати, Евроосиё иқтисодий ҳамжамияти, Марказий Осиё Ҳамдўстлиги, АСЕАН (Жанубий-Шарқий Осиё минтақаси), АТЭС (Осиё-Тинч океани минтақаси) доирасидаги интеграциялашув бунинг исботидир.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон интеграцион жараёнларда турли даражаларда — глобал ва регионал даражаларда қатнашади, бунда бир давлат билан яқинлашишда бошқасидан узоқлашмаслик принципига амал қилади. Сиёсатда интеграцион жараёнларнинг асосини манфаатлар бирлиги, муштараклиги ташкил этади.

Интеграциянинг аҳамияти нималарда намоён бўлади?

Биринчидан, давлатларга ўз иқтисодий ва илмий-техник имкониятларини ҳаётга тўлароқ татбиқ этишга.

Иккинчидан, интеграцион жараёнларни чуқурлаштиришга — 10—15 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурларни тузишга ва иқтисодиётнинг турли соҳаларида кучли ривожланишга.

Учинчидан, давлатларнинг коллектив асосдаги ҳаракатлари уларга экология, минтақалардаги хавфсизликни таъминлаш бўйича турли долзарб масалаларни осонроқ ечишга имкон беради.

Ўзбекистон ўз иқтисодий интеграция сиёсатида дунёнинг етакчи иқтисодий ва молиявий ташкилотлари: Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки, Халқаро молиявий корпорация билан қизгин ҳамкорлик қилмоқда.

Сиёсий интеграция соҳасида эса Ўзбекистон халқаро ташкилотлар ёрдамида ўз фундаментал манфаатларини глобал ва регионал миқёсда ҳимоя қилиб, ЕХХТ доирасида, шунингдек, Осиё регионида Шанхай ҳамкорлик ташкилоти фаолиятида фаол қатнашиш орқали барқарор хавфсизлик тизимини шакллантиришга интилоқда. Флоренцияда 1996 йилда Европа Иттифоқи билан Ўзбекистон ўртасида шерикчилик ва ҳамкорлик тўғрисидаги Келишувнинг имзоланиши, айниқса, 2005 йилнинг 14 ноябрида Ўзбекистон Республикаси билан Россия Федерацияси ўртасида иттифоқчилик муносабатлари тўғрисидаги шартноманинг¹ ва 2006 йилнинг 4 сентябрида эса Қозғистон Республикаси билан 2006–2008 йилларга мўлжалланган иқтисодий, маданий-гуманитар ҳамкорлик дастурларининг² имзоланиши мамлакатимизнинг сиёсий интеграциясида муҳим аҳамиятга молик ижобий воқелиklar бўлди.

Европада интеграцион жараёнлар эса XX асрнинг 50-йиллари ўрталарида Европа Иқтисодий Иттифоқининг тузилиши билан бошланган эди. 1975 йилда Хельсинки Яқунловчи Акти тузилиши билан Ғарбий Европада интеграцион жараёнларнинг иккинчи босқичи бошланди. Бу жараёнлар бугун ягона пул бирлиги – евронинг 2001 йил 1 январда муомалага киритилишига олиб келди.

Сиёсий интеграция БМТ, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти, ЕХХТ ва бошқа ташкилотлар доирасида дунёда тинчликни ва халқаро хавфсизликни таъминлашга қаратилган. Жаҳон сиёсатида бу масалада Ўзбекистон ҳам ўзининг муносиб ўрнига эга. Дунё ҳамжамияти билан кенг кўламли интеграция Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида бундан кейин ҳам ўзининг муҳим ўрнини сақлаб қолади.

¹ Ўзбекистон ва Россия – иттифоқчи давлатлар // Халқ сўзи – 2005. – 15 ноябрь. – №224.

² Бобоев А. Дўстлик ва қардошлик ришталари мустаҳкам // Халқ сўзи. – 2006. – 5 сентябрь. – №174.

Дифференциация – дифференциациялаш, фарқлаш, даражалаш, табақалаштириш, фарқланиш деган маъноларни билдиради. Сиёсатда дифференцион жараёнлар муайян сиёсий кучларнинг сепаратизмида, миллий ўзликни англаш натижаларида, айрим миллат ёки халқларнинг ўз миллий давлатчилигини яратиш учун олиб борадиган курашида ифодаланади. Дифференцион жараёнларда сиёсий таъсир кўрсатишнинг конфликт, тўқнашув, келишув, ҳамкорлик, консенсус каби турли шаклларидадан фойдаланилади.

Хулоса қилиб айтганда, сиёсат жамиятнинг ижтимоий муаммоларига чуқур кириб боровчи, таъсир ўтказувчи ва уларни ҳал қилувчи соҳадир.

2. Сиёсий тизим ва унинг асосий элементлари.

Сиёсий тизимлар типологияси

Сиёсий тизим ва унинг асосий элементлари, сиёсий тизимлар типологияси масалалари сиёсат ҳодисаси билан мантиқан боғлиқдир. Чунки сиёсий тизим сиёсий фаолиятнинг барча турларини ва соҳаларини ўз ичига қамраб олади.

Модомики шундай экан, «сиёсий тизим» деганда нимани тушунмоқ лозим?

Сиёсий тизим жамиятда сиёсат, ҳокимият ва бошқарувни шакллантириш ҳамда амалда рўёбга чиқариш билан боғлиқ муносабатлар, ҳаракатлар, ташкилотлар йиғиндисидан иборат.

Сиёсий тизим жамиятнинг бошқа тизимларидан фарқ қилади ва бу фарқ қуйидагиларда ифодаланади:

1. Сиёсий тизим доирасида қабул қилинадиган қарорлар бутун жамият учун мажбурийдир.

2. Сиёсий тизим ижтимоий муҳит ва аввало жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузилмаси билан узвий боғлиқдир.

3. Сиёсий тизим жамиятнинг бошқа тизимларига нисбатан мустақилдир.

Сиёсий тизим жамиятнинг мақсад ва вазифаларини аниқловчи, унинг имкониятларини амалга оширишга сафарбар қилувчи механизмдир.

Демак, сиёсий тизим деганда сиёсий ҳокимиятни шакллантирувчи ва амалга оширувчи воситалари бўлган давлат ташкилотлари ва муносабатлар йиғиндиси тушунилади.

Сиёсий тизим моҳияти қуйидаги вазифаларда ўз ифодасини топади:

— сиёсий тизим ўзида жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, этник ва миллий тузилмаларини, демографик жараёнларни, аҳолининг маълумот даражасини, ижтимоий онг ҳолатини, маънавий-руҳий ва маърифий-мафкуравий ҳаётни, халқаро аҳволни акс эттиради;

— сиёсий тизим орқали манфаатларнинг асосий гуруҳлари аниқланади. Зеро, ҳозирги шароитда жамиятимиз сиёсий тизими олдида, аввало, бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтишда турли манфаатлар мувозанатини тўғри аниқлаб олиш вазифаси турибди.

Сиёсий тизим барқарорлигини таъминлаш учун сиёсий ҳаёт иштирокчилари манфаатларини, улар ўртасида вужудга келадиган зиддиятларни ҳисобга олиш зарур. Бунинг учун эса жамиятдаги мавжуд ижтимоий қатламлар, гуруҳлар, кучлар, шунингдек, ташкилотлар ва ҳаракатларнинг манфаатларини мувофиқлаштириш лозим. Бу вазифани Ўзбекистондаги ислохотлар шароитида сиёсий тизимнинг асосий элементлари ҳамда бош ислохотчи бўлмиш давлат бажармоқда.

Энди диққатимизни сиёсий тизимни ташкил этувчи асосий элементлар нималар эканлигига қаратайлик. Хўш, сиёсий тизимнинг асосий таркибий қисмларига нималар киряди?

Сиёсий тизимни ташкил этувчи элементлар (унсурлар) сиёсий ҳокимиятни шакллантириш ва амалга оширишдаги ўрнига қараб қуйидаги тўртта кичик тизимлар гуруҳига ажратилади:

1. Ташкилий тизим (давлат, сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатлар).

2. Маданий-мафкуравий тизим (сиёсий маданият, сиёсий онг, мафкура, жамоатчилик фикри).

3. Меъёрий (норматив) тизим (сиёсий-ҳуқуқий, ташкилий, ахлоқий, сиёсий ва бошқа меъёрлар).

4. Ахборот-коммуникация тизими (ОАВ ва уларнинг коммуникациялари, илмий инфратузилмалар).

Сиёсий тизимни ташкил этувчи юқорида қайд этилган тўртта кичик тизимлар сиёсий мақсадларнинг амалга оширилишида муайян вазифаларни бажаришади. Масалан, таш-

килий тизимга кирувчи давлат ва сиёсий партиялар сиёсий мақсадларни амалга ошириш учун тузилади. Хусусан, сиёсий ҳокимият, давлат — сиёсий тизимнинг ўзаги сифатида сиёсат субъектларининг сиёсатда ифодаланган иродасини турли йўллар, усуллар ва воситалар ёрдамида амалга оширади. Бошқа тизимлар эса сиёсий мақсадлар учун эмас, балки маълум гуруҳларнинг маданий, жисмоний ва малака манфатларини қондиришга хизмат қилади.

Маданий-мафкуравий тизимнинг вазифаси сиёсий партияларнинг муайян ғоялар ва қарашларга таянишлари билан боғлиқ. Сиёсий партиялар жамият тараққиётининг йўналишлари, ҳокимият учун кураш услублари ва концепцияларидан келиб чиқиб, турли ғояларни илгари суришлари мумкин. Сиёсий партиялар мамлакатда амал қилаётган ҳуқуқий нормаларга тўла-тўқис риоя қилсалар жамият сиёсий тизимида ўзларининг муносиб ўринларига эга бўладилар, акс ҳолда уларнинг фаолияти давлат томонидан тўхтатиб қўйилиши мумкин.

Маданий-мафкуравий тизимнинг таркибига кирувчи сиёсий ва ҳуқуқий онг ижтимоий онгнинг асосий кўринишларидан бири ҳисобланади. Сиёсий ва ҳуқуқий онг — бу сиёсий борлиқнинг инъикосидир. Кишилар мавжуд сиёсий воқелик билан қаноатланиб қолмайдилар. Улар ҳамиша бу воқеликни билишга, англашга ва уни ўзгартиришга интиладилар. Демак, инсоннинг сиёсий борлиқ ҳақидаги билимлари, қарашлари унинг сиёсий ҳамда ҳуқуқий онгини ташкил этади. Сиёсий ва ҳуқуқий онгнинг шаклланиши ҳамда ривожланишида инсоннинг оилавий муҳити, кенг маънодаги ахборот, индивиднинг шахсий тажрибаси катта ўрин эгаллайди.

Сиёсий мсёёр — бу давлат ва сиёсий тузилмалар даража-сида тан олинган сиёсий ахлоқ ҳисобланади. Унинг асосий ҳужжати конституция бўлиб, у жамият ва давлат ҳаётининг нормаларини ўзида акс эттиради.

Ахборот-коммуникация тизимининг ўрни сиёсий жараёнларни халққа холисона етказиш ва баҳолаш билан белгиланади.

Сиёсий тизимнинг юқорида қайд этилган кичик тизимлари бевосита мустақил фаолият кўрсатсалар-да, бир-бирига боғлиқдир. Уларнинг ўзаро уйғунликдаги фаолияти сиёсий

тизимнинг барча механизмлари нормал ишлашини таъминлайди.

Хулоса қилиб айтганда, сиёсий тизимнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- жамиятнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаш;
- имкониятларни сафарбар қилиш;
- жамият тизими барча элементларини бирлаштириш;
- легитимликка, ҳақиқий сиёсий ҳаётнинг зарур даражасига расмий-сиёсий ва ҳуқуқий нормалар орқали эришиш.

Сиёсий режим. Сиёсий тизим моҳиятини чуқурроқ билиб олиш учун «сиёсий режим» (сиёсий тартибот) тушунчаси мазмунини билиб олиш жуда муҳим. Гарчи, француз сиёсатшуноси Н. Дюверже «сиёсий тизим» ва «сиёсий режим» тушунчаларини синонимлар деб ҳисобласа-да, бу икки тушунча ўртасида муайян фарқ мавжуд. Чунки сиёсий тизим тушунчаси кенгроқ ва сиёсий режим унинг айрим жиҳатларини очиб берадиган бир кўринишидир. «Сиёсий режим» тушунчаси орқали ҳокимиятга эгалик қилишнинг у ёки бу шакли, давлат ва сиёсий тизимнинг амал қилиши англашилади.

Сиёсий режим белгилари сифатида сиёсий етакчилик учун кураш табиатини (очик, ёпиқ), халқнинг сиёсий ҳаётга жалб этилганлигини, халқнинг сиёсатдан четлатилганлиги ёки унга сиёсатга таъсир этиш имконининг берилганлигини, сиёсий раҳбарият қандай қадриятларга суяниши (консерватизм, реформизм, революционизм ва ҳоказолар)ни санаб ўтиш мумкин. Юқоридаги белгиларга кўра сиёсий режимлар тоталитар, авторитар, демократик режимларга бўлинади.

Амалда бирорта сиёсий режим соф ҳолда учрамайди. Шунингдек, сиёсий режимлар ривожланиш хусусиятига эга бўлиб, демократия авторитаризм ёки тоталитаризмга, авторитаризм демократияга ўсиб ўтиши мумкин. Қуйида тоталитар ва авторитар режимлар тўғрисида қисқача мулоҳаза юритамиз.

Тоталитаризм (лот. «totalitas» — тўлиқ, бутунлик) — ғоялар, фикрлар, нуқтаи назар сифатида жуда қадимий илдизларга эга. Платон, Т. Мор, Т. Кампанелла, Г. Бабеф, Сен-Симон, Ж. Ж. Руссо давлатнинг тоталитар моделларини ишлаб чиқишган. Фихте, Гегель, Маркс, Ницше, Ленин ва бошқалар асарларида бу ғоялар ривожлантирилганлиги маълум. Маз-

мунидаги фарқларга қарамай, тоталитар концепциялар умумий мантиққа эгалар. Аввало, уларнинг асосида утопияларни сиёсийлаштириш ётади. Утопиялар тугал ишлаб чиқилган ёпиқ сиёсий тизим бўлгани учун зиддиятлар, ҳаракатлар, ўзгаришларга ўрин қолдирмайди. Шунинг учун ҳам утопиялар доимо тоталитар руҳдир. Тоталитар утопия абсолют ҳақиқат билан тенглаштирилади ва бошқа ҳар қандай қарашлар, назариялар душман ёки хато деб баҳоланади. Пировардида тоталитаризм догма сифатида ўзининг инқирозини ҳам ўзи тайёрлайди.

Авторитаризм (лот. «auctoritas» тўла ҳокимият) — устунлик ва иродани кўпчиликка ўтказишга асосланган ҳар қандай ижтимоий-сиёсий режимдир. Авторитаризмнинг шакллари абсолют монархия, диктатура, посттоталитар режимлардир. Авторитар раҳбарлар кўрқитиш, қирғин, зўрликни курол қилиб олишлари ҳамда омманинг ишончини қозонишга, қонунга суянишга ва бошқа воситаларга ҳам мурожаат қилишлари мумкин. Тарихдаги барча авторитар режимлар ҳукмронликнинг анъанавий ва харизматик турларига асослангандир. Тоталитар режим емирилгандан кейин ташкил топган давлатларнинг кўпчилиги авторитар режимларга амал қилади. Бир қатор авторитар давлатлар ўзининг самарадорлигини амалда кўрсатди. Авторитар режимнинг ижобий томони сифатида уларда кучли ҳокимият ва эркин ҳўжалик юритиш, сиёсий барқарорлик ва иқтисодий ўсиш уйғунлигига эришиш мумкинлиги таъкидланади. Бу режимнинг заиф томонларини эса сиёсатнинг айрим шахс ёки гуруҳ иродасига тўлалигича боғлиқлиги; фуқароларнинг сиёсий ҳаётдан четланганлиги; бутун жамиятнинг сиёсий ўйинлар, авантюралар қурбони бўлиш потенциал хавфининг доимий мавжудлиги; ўрта асрлардагидек подшо, раҳбар, етакчининг адолати, заковатига умид, боғлиқлик ташкил этади.

Шу билан бирга авторитар режимларнинг бир қатор ижобий томонлари ҳам борки, бу хусусият, айниқса, ўтиш даврини бошидан кечираётган жамиятларда ўз самарадорлигини амалда кўрсатади. Авторитар ҳокимият — кучли ҳокимият, шунинг учун ҳам унинг жамиятда тартиб, барқарорликни таъминлаш қобилияти бир мунча юқорироқ. Бу ҳокимият турли кучлар қаршилигини синдириб, жамиятда таркибий ўзгариш-

ларни тез ўткази олади ва бутун имкониятларни энг долзарб муаммоларни ҳал қилишга йўналтира олади. Туб ислохотлар ва ўзгаришлар даврида ана шундай кучли ҳокимиятнинг мавжуд бўлиши, албатта, афзалроқдир. Авторитар тузумларнинг аксарияти модернизация йўлидан боради. Ҳозирги вақтда авторитар режимлар демократияга йўналтирилганлиги билан характерланади. Бундай йўналтирилган сиёсий режимлар жамиятда бозор муносабатларини қарор топтириш, ўрта қатлам нуфузини ошириш, фуқаролик жамиятини шакллантириш, қонун устуворлигини таъминлаш, жамиятни сиёсий ҳамда ҳар қандай плюрализмга тайёрлаш вазифасини бажаради. Уларнинг фаолият даври унчалик узоқ бўлмайди. Жамиятда шаклланган демократик муносабатлар ва шу йўналишдаги кучлар унинг аста-секинлик билан сиёсий режимнинг бошқа тури — демократияга ўтишини таъминлайди.

Сиёсий тизимлар типологияси. Сиёсатшунослик фанида сиёсий тизимларни турларга бўлиш ғояси турли мамлакатлар сиёсий тизимларини қиёсий таҳлил қилиш зарурати туфайли пайдо бўлди. Жамиятнинг сиёсий тизими тўғрисидаги билимлар у ёки бу мамлакатдаги сиёсий барқарорликнинг даражасини аниқлашнинг энг қулай воситасидир. Бу, масалан, чет эл инвесторининг бирор мамлакатда ўз маблағларини жойлаштириш тўғрисидаги қарорига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Ҳозир дунёда 180 дан ортиқ мамлакат мавжуд, уларнинг сиёсий тизимлари ҳам турли-тумандир.

Турли жамиятлардаги сиёсий ҳаёт шаклларининг ривожланганлигига кўра қуйидаги сиёсий тизимлар типлари ўзаро фарқланади:

1. Демократик сиёсий тизим;
2. Авторитар сиёсий тизим;
3. Тоталитар сиёсий тизим.

Халқ ҳокимиятчилиги, демократик мақсадлар ва идеалларни амалга ошириш учун реал истиқболи кўпроқ барқарор бўлган сиёсий тизим тури — демократиядир. Демократик сиёсий тизимнинг асосий хусусиятлари:

— фуқароларнинг сиёсатга кенг жалб этилганлиги, улар ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатланганлиги, ҳаёт даражасининг юқорилиги, ривожланган ўрта табақанинг муҳим роли;

— ҳокимиятни амалга оширишда ҳокимият институтлари ва шахсларнинг кенг иштироки, сиёсий қатнашувнинг ўзаро мусобақа, раҳбарликнинг эса қўппартиявийлик шаклида ташкил этилганлиги;

— халқ хоҳиш-иродасининг парламент шаклида ифода этилиши, қонун чиқарувчи органларнинг сайловлар асосида шакллантирилганлиги;

— демократик сиёсий маданият;

— давлатни бошқаришда қатнашишда фуқаролар ҳуқуқларининг тенглиги;

— ҳукмрон ва мухолиф сиёсий партияларнинг мавжудлиги;

— партияларнинг легал кураши шароитида шаклланидиган умумдавлат вакиллик органи — парламентнинг мавжудлиги;

— партияларнинг сайловлардаги легал кураши натижасига кўра ҳукуматнинг шаклланиши.

Авторитар типдаги сиёсий тизимлар эса сиёсий мухолифатга йўл қўймайдиган, бироқ шахс ва жамиятнинг носиёсий соҳалардаги автономлигини сақлаб қолувчи, бир шахс ёки шахслар гуруҳининг чекланмаган ҳокимияти сифатида ажралиб туради. Бундай тизимларнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

— ҳокимиятнинг бир шахс ёки кичик бир гуруҳ қўлида тўпланганлиги;

— ҳокимиятнинг чекланмаганлиги, фуқаролар томонидан назорат қилина олмаслиги, ҳокимият қонунлар асосида иш кўриши мумкин, аммо бу қонунлар ҳокимият эҳтиёжларига кўра қабул қилинади;

— кучга суяниш. Авторитар тузум халқ томонидан қувватланиши, репрессиялар, зўрлик ишлатилмаслиги мумкин. Аммо у етарли кучга эга бўлиб, исталган вақтда итоат ва тартиб ўрнатиш лаёқатига эга;

— ҳокимият ва сиёсат соҳасида якка ҳукмронлиكنинг ўрнатилиши, амалда мухолифат ва рақобатга йўл қўймаслик. Авторитаризм шароитида бир қанча партиялар, касаба уюшмалари ва бошқа жамоат ташкилотлари мавжуд бўлиши мумкин. Лекин улар ҳокимият назоратида бўладилар. Баъзан мухолифатнинг йўқлиги жамиятнинг бунга тайёр эмаслиги,

ижтимоий эҳтиёжнинг етилмаганлиги билан ҳам изоҳланади;

- жамиятнинг сиёсатдан бошқа соҳаларига кам аралашиш. Ҳокимият биринчи навбатда ўз хавфсизлигини таъминлаш, жамоат тартибини ўрнатиш, муҳофаа, ташқи сиёсат билан шуғулланади. Шу билан бир қаторда у бозорнинг ўз-ўзини тартибга солиш механизмини бузмаган ҳолда иқтисодий ривожланиш стратегиясига таъсир этиши, кучли ижтимоий сиёсат олиб бориши ҳам мумкин;

- сиёсий элитанинг рақобатли сайловлар жараёнида эмас, юқоридан тайинлаш йўли билан шакллантириши;

- муҳолиф матбуот, муҳолиф партияларнинг тақиқланиши, фуқаролар демократик ҳуқуқ ва эркинликларининг тугатилганлиги ёки чекланганлиги;

- давлат органларида сайловнинг чекланиши ва парламентнинг иккинчи даражали органга айланиб қолиши;

- ҳукмрон партиянинг давлат аппарати билан қўшилиб кетиши;

- авторитар ҳокимият ўзини чекловчи механизмларга эга.

Мулкчиликнинг турли шакллари мавжудлиги, ижтимоий соҳада ижтимоий бир хилликнинг йўқлиги, синф ва қатламларнинг муҳолифат сифатида йўқ қилинмаслиги, мафкура соҳасида турли қарашлар ва нуқтаи назарларнинг чекланган ва яширин ҳолда мавжуд бўлиши, анъаналар авторитар сиёсий тизимнинг асосий чекловларидир.

Тоталитар турдаги сиёсий режимлар давлатнинг жамият ҳаётининг барча соҳаларида тўла (тотал) назорати ўрнатилганлиги билан ажралиб туради ёки характерланади. Тоталитар сиёсий режимларнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардир:

- бутун жамият ҳаётининг мафкурага бўйсундирилиши, ҳукмрон мафкурага абсолют ҳақиқат мақоми берилиши. Мазмунига қўра тоталитар мафкура инқилобий бўлиб, ишчилар синфи ёки орийлар ирқининг устунлиги тўғрисидаги ижтимоий афсоналарга таянади (коммунизм, фашизм, национал-социализм);

- ахборот манбаларининг тўлалигича ҳокимият қўлида тўпланиши. Ижтимоий фикр йўқотилиб, аҳолининг сиёсий маданияти сиёсий ахборотлардан хабардорлик билан алма-

шинади. Кишилар онгида ярашиш мумкин бўлмаган душман образини яратиш кучайтирилади, ғоявий мухолифлар душман сифатида баҳоланади;

- давлат мавқеининг кучайиб, ҳар қандай шахсий ҳаётни бартараф этишга интилиш. Тоталитаризмнинг асл мақсади — фуқаролик жамиятининг ҳар қандай кўринишларини йўқ қилишдир. Инсон сиёсатдан мутлақо бегоналашганлигига қарамай сиёсат субъекти сифатида баҳоланаверади;

- ягона ҳукмрон партиянинг давлат аппарати билан қўшилиб кетиши натижасида вужудга келган партия номенклатурасининг жамиятни бошқариши;

- фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг максимал даражада камситилиши;

- ижтимоий назорат ва зўрлик аппаратининг кучайиши, марказлашган иқтисодиёт, мулкчиликда давлат мулкининг устунлиги;

- ҳокимиятнинг барча даражаларда номенклатуранинг ёпиқ каналлари орқали шакллантирилиши;

- ҳокимият бўлиниши принципининг амалда бекор қилинганлиги.

Жаҳон сиёсий тарихида тоталитар сиёсий тизимнинг кўринишлари сифатида коммунизм (1918 йилда Россияда умумий белгилари шаклланган эди), фашизм (1922 йилда Муссолини томонидан Италияда ўрнатилган эди) ва национал-социализм (1933 йилда Германияда вужудга келди) қайд этилади.

Тоталитаризм ижтимоий турғунлик ва регрессни, фуқаролар пассивлигини пайдо қилишини, давлат ва партия аппаратини деградацияга, маънавий айнишга олиб боришини юқорида қайд этилган мамлакатлар тарихи яққол исботлади.

Ўтиш ҳолатидаги жамиятларда (тоталитаризм ёки авторитаризмдан демократияга ёки аксинча) ўтиш даври сиёсий тизимлари шаклланади. Бундай сиёсий тизимлар сиёсий институтларнинг заифлиги билан, охлократия, яъни оломон ҳокимияти хавфи намоён бўлиши билан, сиёсий ҳис-туйғуларнинг жиловланмаганлиги билан, ижтимоий гуруҳларнинг ўз ғоявий-сиёсий йўллари йўқотганликлари (йўқотишлари) ва бошқа ҳолатлар билан ажралиб туради.

Айрим сиёсатшунослар сиёсий тизимларни улардаги

марказлашув даражаси, ҳурфикрлилик, плюрализм ва сиёсий ҳаётнинг демократлашганлиги даражасига кўра сифатлаб, қуйидаги типларга ажратадилар:

1. Марксистик сиёсий тизимлар (сиёсий тизимларни бири-бирига кескин қарама-қарши қўяди).

2. Демократик сиёсий тизимлар (фуқароларнинг ҳокимият устидан назоратини таъминловчи механизм мавжуд бўлади).

3. Модернизациялашган сиёсий тизимлар (ривожланган фуқаролик жамияти, ҳокимият асосланганлигининг рационал усули мавжуд бўлади).

4. Анъанавий сиёсий тизимлар (сиёсий анъаналарга содиқлик, ҳокимиятнинг монархия шакли ва ҳ.к.).

5. Ўтиш даври сиёсий тизимлари (бундай тизим негизида ривожланмаган фуқаролик жамияти, сиёсий ролларнинг заиф табақалаштирилганлиги, ҳокимиятнинг харизматик усулда асосланганлиги, сиёсий институтларнинг заиф ривожланганлиги ётади).

Шундай қилиб, жамиятнинг сиёсий тизимини мунтазам равишда такомиллаштириб бориш фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосий шарти бўлиб, мураккаб ва кўп қиррали бу механизмнинг самарали фаолият кўрсатишидан жамият, ундаги ҳар бир ижтимоий гуруҳ ва индивид манфаатдордир.

3. Ўзбекистонда ўтиш даври сиёсий тизимининг ўзига хос хусусиятлари

Жамиятдаги ижтимоий-синфий кучлар жойлашувидаги ўзгаришлар оқибатида жамиятнинг сиёсий тизими ҳам ўзгаришларга юз тутади. Эски сиёсий тизим ўрнига янги сиёсий тизимнинг келишини ўзида ифодалаган сиёсий ҳаёт даври Фарб сиёсатшунослигида «конституциянинг қайтадан бутунлай кўриб чиқилиши, ўзгартирилиши», деб айтилади. Давлатнинг конституцияси сиёсий ҳокимиятни, унинг институтларини демократик тарзда легитимлаш усули сифатида майдонга чиқади. Янги сиёсий тузумнинг қай даражада ҳаётий ва мустаҳкам бўлиши шакллантирилаётган сиёсий институтларнинг жамият эҳтиёжларига қанчалик мувофиқ келишига бевосита боғлиқ бўлади.

Ўтиш даврининг классик йўлини ўз бошидан кечирган мамлакатларнинг (АҚШ, Ғарбий Европа) аксарият қисми ўз мустақиллигига тўла эга бўлган ҳолда янги жамиятга ўтиш жараёнини амалга оширган эдилар. Ўтишнинг инқилобий йўлидан борган мамлакатларда эса (собикъ социалистик тизимга кирган Шарқий Европанинг айрим мамлакатлари) демократик тамойилларнинг бир қатор куртаклари эски тизим шароитида шаклланган эди.

Ўзбекистонда, шунингдек, советлардан кейинги маконда ташкил топган бошқа давлатларда ҳам демократик сиёсий тизимга, янги жамиятга ўтиш бир қатор хусусиятларга эга эканлигини назардан соқит қилмаслик лозим. Шунини алоҳида таъкидлаш ўринлики, Ўзбекистон амалда собикъ марказга қарам ҳолатдан мустақилликка эришиш билан ўтиш даврини бошлади. Тоталитаризм тизими қудратли куч сифатида ўз таъсирини барча соҳаларга ўтказган, бунинг устига ҳали тоталитаризм иллатларидан батамом қутула олмаган ижтимоий онг шароитида демократик жамиятга ўтишнинг энг мақбул йўли сифатида ўтишнинг эволюцион, яъни босқичма-босқич йўли танланди.

Хўш, тоталитаризмдан демократияга ўтаётган ўтиш даври сиёсий тизимлари олдида қандай вазифалар кўндаланг туради?

Ўтиш даврида янги жамиятнинг механизмлари ва асослари вужудга келтирилади. Хусусан, сиёсий соҳада бу даврда эски давлат ҳокимияти ва бошқарув тизими тугатилади, янги жамиятнинг ҳуқуқий базалари вужудга келтирилади ва шу асосда давлат ҳокимияти ҳамда бошқарув тизими шакллантирилади. Иқтисодий соҳада эски иқтисодий тизим тугатилиб, инсон манфаатларига хизмат қилувчи, унинг қобилиятини юзага чиқарувчи ва эркин фаолият кўрсатишини таъминловчи бозор муносабатларига ўтишнинг шарт-шароитлари, ҳуқуқий асослари яратилади ва аста-секин уларни реал ҳаётга татбиқ этиш амалга оширилади. Маънавий-мафкуравий соҳада эса эски тузумга хизмат қилган, инсонлар онги ва қалбига зўравонлик билан киритилган тоталитар мафкура ва дунёқарашдан озод бўлинади ҳамда янги демократик жамиятнинг маънавий-мафкуравий салоҳияти вужудга келтирилади. Жамиятда фикрлар хилма-хиллиги тамойилининг устувор бўлишига эришилади.

Мустақилликка эришилгач, юқорида қайд этилган вазифалардан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистонда тоталитар сиёсий тизимдан мутлақо фарқ қилувчи демократик сиёсий тизимнинг шаклланиш жараёни бошланди.

Президент И. А. Каримов таъкидлаганидек, Ўзбекистонда ўтиш даври ва миллий давлатчилик асосларини шакллантириш билан боғлиқ биринчи галдаги ислохот ва ўзгаришларни ўз ичига олган дастлабки босқич — 1991–2000 йиллар мамлакатимиз ва халқимиз ҳаётида улкан из қолдирган ўтиш даври том маънода тарихий аҳамиятга эга бўлган давр бўлди.

2001 йилдан 2007 йилгача бўлган муддатни ўз ичига олган иккинчи босқич — фаол демократик янгиланишлар ва мамлакатни модернизация қилиш даври эса иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш, сиёсий ҳаётимизни, қонунчилик, суд-ҳуқуқ тизими ва ижтимоий-гуманитар соҳаларни изчил ислох қилишни таъминлашда ғоят муҳим роль ўйнаган давр бўлди¹.

Янги давлат ва жамият қуришда: 1) иқтисодийнинг мафкурадан холилиги ва унинг сиёсатдан устунлиги; 2) эски тузумдан янги тузумга ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши; 3) қонун устуворлиги; 4) кучли ижтимоий сиёсат; 5) ислохотларни босқичма-босқич амалга оширишдан иборат ўзини тўла оқлаган беш тамойил асос қилиб олинди.

Мамлакатни ислох қилиш ва миллий давлатчилик пойдеворини яратиш учун, *аввало*, Асосий қонун — Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ишлаб чиқилди ва қабул қилинди. *Иккинчидан*, мураккаб ўтиш даврида қабул қилинган қонунларнинг амалда бажарилишини таъминлай оладиган, сиёсий ва иқтисодий ислохотларни амалга оширишга қодир бўлган ижро ҳокимиятининг самарали тизими яратилди.

Сиёсий тизимни шакллантиришда миллий давлатчилик негизларига таяниш ва анъаналарни ҳисобга олиш натижа-сида ҳокимлик институтининг тарихий-сиёсий қадрият сифатида тикланиши, кўппартиявийликнинг шаклланиши, ўз ўзини бошқарув органи — маҳалла институтини ривожлан-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. — Т., «Ўзбекистон», 2007. — Б. 5.

тириш ва мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратилганлиги, миллий парламент — Олий Мажлиснинг икки палатали қилиб шакллантириши, сайлов тизимига кўп мандатлик, муқобиллик, кўппартиявийликнинг чуқур кириб бораётганлиги, жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат тузилмаларининг ўрни тобора ошиб бораётганлиги ислохотлар жараёнининг таркибий қисмларидир.

Учинчидан, судларни жазоловчи ва фақат давлат манфаатларини ҳимоя қилувчи органдан қонун устуворлигини ва инсон ҳуқуқлари ҳимоясини таъминловчи органга айлантиришга қаратилган яхлит суд ҳокимияти тизими шакллантирилди. Жумладан, суд-ҳуқуқ тизимини чуқур ислоҳ этиш ва эркинлаштириш бўйича янги концепция ҳаётга татбиқ этилиши натижасида судлар ихтисослаштирилиб, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича алоҳида судлар ташкил этилди. 2008 йил 1 январдан мамлакатда ўлим жазоси бекор қилинди, шунингдек, фуқароларни қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи прокуратурадан судларга ўтказилди.

Тўртинчидан, мамлакат суверенитети ва ҳудудий яхлитлигини, конституциявий тузумни ишончли ҳимоя қиладиган, жамоат тартибини таъминлайдиган, халқаро террорчилик, экстремизм ва наркоагрессия каби кучайиб бораётган хавфхатарларга қарши курашадиган миллий хавфсизлик органлари тизими яратилди. Олий Мажлис томонидан қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг ҳарбий доктринаси тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик Концепцияси тўғрисида»ги қонунлар мамлакатимизда хавфсизликни таъминлашнинг яхлит тизими фаолиятини йўлга қўйишда ҳуқуқий база бўлди. Шунингдек, Куролли Кучларни бошқаришнинг бутун тизими ислоҳ қилиниб, кўшинларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, уларни замонавий қурол-яроғ ва техника билан таъминлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилди.

Шу билан бирга, ўта муҳим жанговар топшириқларни бажаришга йўналтирилган Махсус операциялар бўйича кучларнинг бўлинмалари, Мудофаа вазирлиги ҳузуридаги Терроризмга қарши кураш корпуси тузилди. Бу бўлинмалар эҳтимол тутилаётган душмanning ҳар қандай тажовузкорона ҳаракатларига қарши муносиб зарба беришга қодир қудратли куч

экани Сурхондарё, Қашқадарё ва Тошкент вилоятларининг тоғли туманларига суқилиб кирган халқаро террорчиларнинг жангари тўдаларини йўқ қилиш бўйича амалга оширилган операцияларда намоён бўлди.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ бозор иқтисодиётининг асослари, унинг талабларига жавоб бердиган молия ва банк тизими шакллантирилиб, миллий валюта муомалага киритилди.

Мамлакатимизни модернизация қилиш ва замонавий демократик жамият қуриш йўлидаги мураккаб ва кенг қўламли вазифаларни ҳал этишга қодир бўлган янги авлодни тайёрлаш мақсадида 1997 йили 2009 йилгача бўлган даврга мўлжалланган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилинди ҳамда узлуксиз таълимнинг 12 йиллик яхлит тизимига ўтилди. Олий таълим соҳасида ҳам туб ислохотлар амалга оширилди, бакалавр ва магистрлар тайёрлашнинг Европа тизимига ўтилди. Ҳозирги даврда Ўзбекистоннинг 65 та олий ўқув юртида 850 йўналиш ва мутахассислик бўйича 300 мингга яқин талаба билим олмоқда¹.

Амалга оширилган сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий ўзгаришлар асосида мамлакатимизни жадал ислоҳ этиш ва модернизация қилишнинг янги даври — миллий тараққиётимизнинг кейинги мантиқий босқичи изчил давом этмоқда. Бу даврда мамлакатимизнинг қонун чиқарувчи олий органи — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатали қилиб шакллантирилди. Қуйи палата — Қонунчилик палатаси, юқори палата — Сенат деб аталди. Бу икки палатанинг шаклланиш жараёни, яъни уларни сайлаш тартиби ҳар хил бўлиб, Қонунчилик палатаси депутатлари мажоритар («мажоритар» французча *majoritaire* — кўпчилик) сайлов тизимига мувофиқ ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиялик асосида сайланади. Бундай сайлов, аввало, фуқароларимизнинг сиёсий фаоллиги ошишига олиб келади, қолаверса, кўппартиялилик тизимининг янада такомиллашишига шароит яратади. Қонунчилик палатаси аъзолари бевосита халқ томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. — Т., «Ўзбекистон», 2007. — Б. 26.

асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланади.

Сенат эса, аксинча, билвосита, икки поғонали сайловлар асосида шаклланади. Яъни, жойлардаги давлат ҳокимияти вакиллик органларига навбатдаги сайлов ўтказилганидан кейин кечи билан бир ой ичида вилоят, шаҳар ва туман кенгашлари депутатларининг қўшма мажлисларида яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан олти нафардан Сенат аъзоси сайланади.

Ана шу 84 сенатордан ташқари, Сенатнинг яна 16 нафар аъзоси давлат раҳбари — Президент томонидан тайинланади. Бу ҳам жаҳон амалиётидан келиб чиққан ва халқаро андозаларга тўғри келадиган қоидадир.

Шу ўринда савол туғилиши табиий — нима учун ушбу сенаторларни Президент тайинлайди?

Бунинг сабаби шуки, ҳудудий вакиллик палатаси бўлмиш Сенатнинг аъзолари ўзлари мансуб ҳудудларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш жараёнида маҳаллийчилик, субъективизмга йўл қўйишининг олдини олиш ва умумдавлат манфаатларини таъминлаш мақсадида фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа соҳаларида катта амалий тажрибага эга обрў-эътиборли ҳамюртларимиз орасидан тайинладиган сенаторлар Сенат фаолиятида ўзига хос балансни, яъни мувозанатни сақлаб туришга хизмат қиладилар.

Қонунчилик палатаси депутатлари Олий Мажлисида доимий равишда ишлайди. Сенаторлар эса вақти-вақти билан чақириладиган Сенатнинг ялпи мажлисларида, қўмита ва комиссиялар мажлисларида иштирок этиш асносида фаолият юритади. Сенат Қонунчилик палатаси тайёрлаган қонунни кўриб чиқиб маъқуллайди ёки рад этади. Қонунчилик палатаси аъзолари ўз сайловчилари билан бевосита боғлиқ бўлади. Сенат аъзолари эса кўпроқ маҳаллий кенгашлар билан алоқадорликда иш кўради, чунки улар айнан маҳаллий кенгашларнинг қўшма мажлисларида сайланадилар.

Мамлакатимиз сиёсий тизимини янада такомиллаштиришда Президент И. А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2005 йил 28—29 январидagi қўшма мажлисидаги маърузаси ҳам назарий ва амалий жи-

ҳатдан катта аҳамиятга эга бўлди. Маърузада давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасидаги асосий вазифалар: парламент роли ва таъсирини кучайтириш, ҳокимият ваколатларининг маълум бир қисмини марказдан маҳаллий ҳокимият органларига ўтказиш, ноҳукумат ва жамоат ташкилотларининг нуфузи ва таъсирини кучайтириш; суд — ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш ва либераллаштириш, матбуот, телевидение, радио фаолиятини янада либераллаштириш, цензурадан халос бўлиш, ахборот эркинлигини таъминлаш, аҳолининг ижтимоий — сиёсий фаоллигини ошириш, халқаро терроризм, диний экстремизм, наркоагрессияга қарши курашда ички ишлар идоралари ходимларининг вазифалари белгилаб берилди¹.

Амалга оширилаётган демократик сиёсий-иқтисодий ислохотлар жараёнида сиёсий тизимнинг асосий элементи — давлат марказий ўринни эгаллагани оқилона йўл бўлганлигини тажриба тасдиқламоқда. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги мамлакатларнинг кўпчилигида (Россия, Грузия, Тожикистон) мустақилликнинг дастлабки йилларида иқтисодий парокандалик рўй бергани маълум. Ўзбекистонда ҳам шунга ўхшаш жараёнларнинг дастлабки белгилари кўриниши биланоқ, айнан давлат тўғри ва оқилона йўлдан бориб, ноҳуш ҳолатларга ўз вақтида барҳам берди.

Ўзбекистондаги сиёсий ислохотлар жараёнида сиёсий тизим элементлари орасида давлатдан кейин сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотлари ҳам ўз ўринларига эга.

Сиёсий партиялар турли ижтимоий қатлам ва гуруҳлар манфаатларини ифода этиб, сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда иштирок этадилар ёки ҳокимиятга бевосита таъсир кўрсатадилар. Сиёсий партиялар тизими бир партиявийлик, икки партиявийлик ва кўппартиявийликдан иборат бўлиб, ҳозирги замонда кўппартиявийлик тизими демократик ривожланиш талабларига кўпроқ даражада мос келиши қайд этилмоқда. Шу жиҳатдан 2007 йилда қабул қилинган «Давлат

¹ *Каримов И.А.* Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир // *Каримов И.А.* Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 174–222.

бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонун ҳуқуқий давлат ва кучли фуқаролик жамият барпо этиш сари ташланган янги бир муҳим қадам бўлди.¹

Жамоат ташкилотларига касаба уюшмалари, ёшлар, ижодий, маданий, илмий ва бошқа ташкилотлар киради. Уларнинг давлат ва сиёсий партиялардан фарқлари қуйидагиларда кўринади:

— давлат мақомига эга эмаслар, сиёсий ҳокимият учун кураш олиб бормайдилар;

— мамлакат аҳолисининг барча қисмларини ўзларида бирлаштирадилар;

— уларнинг қарор ва ҳужжатлари барча аҳоли учун мажбурий эмас;

— улар сиёсий мақсадларни эмас, балки маълум гуруҳларнинг моддий, маданий, ижодий ва илмий соҳадаги манфаатларини қондиришни ўз олдларига мақсад қилиб қўядилар.

Ўтиш даври вазифаларини ҳал этишда, жамият сиёсий ҳаётида демократиянинг шаклланиши ва реал ҳаётга татбиқ қилинишида фуқароларнинг сиёсий фаоллиги катта аҳамиятга эга. Чунки фуқароларнинг сиёсий иштироки жамият ҳаётида сиёсий муносабатларни янги босқичга кўтаради ва сиёсий тизимни такомиллаштиради. Шунинг учун Ўзбекистондаги ўтиш даври сиёсий тизимининг истиқболи, аввало, замонага мослашган ва унга хос миллий истиқлол мафкура-си жамият фуқаросининг эътиқодига айланиб қолишини ва уни ҳеч қандай куч енга олмайдиган даражага кўтаришни талаб қилади. Бунда бизнингча, «Миллий виждон» ва «Ватаний ахлоқ» миллатнинг ҳар бир вакилининг, ҳар бир фуқаронинг шуурига сингиши муҳим аҳамият касб этади. Миллий виждони уйғонган ва Ватаний ахлоқи юксак бўлган миллатни ҳеч қандай ички ёки ташқи душман енга олмайди ва бундай миллат жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнига, обрўсига эга бўлади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонуни. // Халқ сўзи. — 2007. 12 апрель, №71.

Бугунги Ўзбекистоннинг сиёсий тизими олдида муҳим вазифалардан яна бири жамоатчилик фикрини инobatга олиш, уни амалга ошириш механизмни яратишдир. Чунки, сиёсий тизимнинг нормал фаолияти учун «кўзгу» керак. Бу «кўзгу» ролини жамоатчилик фикри ўйнайди.

Хуллас, жамият сиёсий тизимининг мунтазам такомиллашиб бориши фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосий шартидир. Чунки кучли давлатдан кучли жамият сари одимлашда жамият ҳаётида фуқаролар фаол иштирокининг кучайиб бориши объектив заруриятга айланади.

Таянч тушунчалар

Сиёсат, сиёсий муносабатлар, формацион, функционал, коммуникатив ёндашувлар, сиёсатнинг тоталитар, анархистик, либерал, кейнсча концепциялари, сиёсатнинг мақсад ва вазифалари, субъект, объект, социал даража, институционал даража, функционал даража, ташқи сиёсат, ички сиёсат, халқаро сиёсат, иқтисодий сиёсат, ижтимоий сиёсат, миллий сиёсат, ҳарбий сиёсат, демографик сиёсат, ёшлар сиёсати, талабалар сиёсати, аграр сиёсат, таълим сиёсати, техник сиёсат, илмий сиёсат, ҳуқуқий сиёсат, экологик сиёсат, конфликт, консенсус, компромисс, шерикчилик, консолидация, интеграция, сиёсий тизим, ташкилий тизим, маданий-мафкуравий тизим, меъёрий (норматив) тизим, ахборот-коммуникация тизими, сиёсий режим, Қонунчилик палатаси, Сенат.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. «Сиёсат» тушунчасининг кенг ва тор маъноларини изоҳланг.
2. «Мақсадлар бирлигининг пайдо бўлиши сиёсат ибтидосининг пайдо бўлиши демакдир» жумлалари қандай маънони англатади?
3. Сиёсатнинг келиб чиқишига оид ёндашувлар моҳиятини тушунтиринг.
4. Сиёсатнинг тоталитар, анархистик, либерал ва кейнсчилик концепциялари унинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва вазифаларини қандай изоҳлайди?
5. Сиёсат ижтимоий ҳаётда қандай ўрин тутаети? Унинг моҳияти, мақсад ва вазифалари нималардан иборат?

6. Сиёсат ўз мақсад ва вазифаларини амалга оширишда қандай усуллардан фойдаланади?
7. Сиёсатнинг субъектлари ва объектлари мазмуни, уларнинг ўзаро муносабатлари моҳиятини тушунтиринг.
8. Ҳар қандай инсон ҳар доим ҳам сиёсатнинг субъекти ҳисобланадими?
9. Сиёсатшуносликда сиёсат субъектларининг қайси даражалари ўзаро фарқланади?
10. Сиёсат турлари, йўналишлари ва шакллари моҳиятини тушунтиринг.
11. Сиёсатда интеграция ва дифференциация жараёнлари қандай натижаларга олиб келади?
12. Сиёсий тизимнинг моҳияти ва вазифалари нималардан иборат?
13. Сиёсий тизимнинг барқарорлиги қандай омилларга боғлиқ?
14. Сиёсий тизимни ташкил этувчи қайси кичик тизимларни биласиз?
15. «Сиёсий режим», «тоталитаризм», «авторитаризм» атамаларининг маъноларини изоҳлаб беринг.
16. Демократик, авторитар ва тоталитар сиёсий тизимлар қайси хусусиятларига кўра бир-биридан фарқланади?
17. Тоталитаризмдан демократияга ўтишнинг классик (мумтоз), инқилобий ва эволюцион йўллари қандай ўзига хос хусусиятларга эга?
18. Ўтиш даври сиёсий тизимининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
19. Ўзбекистонда демократик сиёсий тизимни шакллантириш борасида амалга оширилаётган сиёсий-иқтисодий ислохотларнинг мазмун-моҳиятини тушунтиринг.

АДАБИЁТЛАР

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т., 2008. — Б. 15—36.

Ўзбекистон Республикасининг «Жамоат ташкилотлари тўғрисида»ги 1991 йил 15 февраль қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. — Т., 1991. — №4; 1992. №9. — 363-м.; 1997. — №4—5. 126-м.; 1998. — №3. — 38-м.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий принциплари тўғрисида»ги 1996 йил 26 декабрь қонуни //

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ахборотномаси. — Т., 1997. — №2.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонуни // Халқ сўзи. — 2007. — 12 апр. — №71.

Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. — Т., 1998. — Б. 31–261.

Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. — Т., 1996. — Б. 370–404.

Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т.8. — Т., 2000. — Б. 479–488.

Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 156–173.

Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари — энг олий қадрият. Т. 14. — Т., 2006. — Б. 61–97.

Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш — барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. Т., 2007. — 320 б.

Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. Т., 2008. — 368 б.

Каримов И. А. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т., 2008. — 176 б.

Бобоев А. Дўстлик ва қардошлик ришталари мустаҳкам // Халқ сўзи. — 2006. — 5 сент. — №174.

Исмоилов Н. Сайлов тизимини янада эркинлаштириш ва демократлаштириш йўлида // Халқ сўзи. 2008 й. 6 декабрь №237.

Ирхин Ю. В., Зотов В. Д., Зотова Л. В. Политология: Учебник. — М., 2000. — С. 7–29, 201–219.

Қодиров А. Қ. Сиёсат фалсафаси: Монография. — Т., 1999. — Б. 30–43.

Политология: Ўқув қўлланма // С. Отамуродов, И. Эргашев, Ш. Акрамов, А. Қодиров — Т., 1999.

Политология: Маърузалар матни /Тақризчилар: В.С. Ким, Ж. Бахронов. — Т., 2000. — Б. 41–62.

Пугачев В. П., Соловьев А. И. Сиёсатшуносликка кириш: Ўқув қўлланма. — Т., 2004. — Б. 64–82, 184–201.

Рамазонов И., Мўминов Э. Политология: Дарслик. — Т., 1997. — Б. 40 — 57, 76–91.

Темур тузуклари / Масъул муҳаррир Б. Аҳмедов. — Т., 1991. — Б. 3–16.

СИЁСИЙ ҲОКИМИЯТ ВА КЎППАРТИЯВИЙЛИК

1. Сиёсий ҳокимият, уни амалга ошириш механизми. Легитимлик тушунчаси

Сиёсатшунослик категориялари орасида марказий ўринни эгалловчи ҳокимият тушунчаси жамият ва сиёсатнинг негизларидан биридир. Ҳокимият бой ва хилма-хил шаклларда, даражаларда намоён бўладиган ижтимоий ҳодиса бўлиб, у одамларнинг барқарор уюшмалари: оилада, ишлаб чиқаришда, турли ташкилот ва муассасаларда, шунингдек, давлатда мавжуд.

Ҳокимиятнинг энг асосий ва ўзига хос кўринишларидан бири — сиёсий ҳокимиятдир. Сиёсий ҳокимият — сиёсат субъектларининг сиёсатда ифодаланган иродасини турли йўллар, усуллар ва воситалар ёрдамида амалга ошириш фаолиятининг ўзига хос шаклидир. У жамият ҳаётида алоҳида ўринни эгаллайди. Бу шу билан белгиланадики, сиёсий ҳокимият жамият ва давлат ҳаётини бир бутунлигича ва яхлитлигича қамраб олади, уни йўналтиради ҳамда тартибга солади, ҳокимиятнинг бошқа кўринишларини бирлаштиради, уларни халқ манфаатларига бўйсундиради.

Жамият ҳаётини сиёсий ҳокимиятсиз тасаввур этиб бўлмайди. Чунки усиз жамиятда тартибсизлик, бош-бошдоқлик, ўзбошимчалик бошланади. Шунинг учун ҳам сиёсий ҳокимиятнинг асосий мақсади — жамият ва давлат ҳаётини тартибга солиш ҳамда бошқаришдир.

Демак, сиёсий ҳокимият у ёки бу восита: обрў, ҳуқуқ, зўрлик ёрдамида ўз иродасини амалга ошириш, жамият ҳуққатвориغا белгиловчи таъсир кўрсатишнинг усул ва имкониятларидир.

Сиёсий ҳокимият бир қатор белгиларга эга бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

— *легаллиги*, яъни давлат миқёсида ошкора, очиқ равишда куч ишлата олиши;

— қарорларининг ҳар қандай бошқа ҳокимият учун *мажбурийлиги*, истаган ижтимоий жараёнларга таъсир кўрса-

та олиши. Сиёсий ҳокимиятнинг қудратли корпорациялар, ОАВ ва бошқа муассасаларнинг таъсирини, агар бу таъсир қонунга зид бўлса, чеклаши ёки уларни умуман тугатиши мумкинлиги;

– *оммавийлиги*, яъни умумийлиги ва шахсизлиги. Бунинг маъноси шуки, сиёсий ҳокимият кичик, контакт гуруҳларда бўладиган шахсий ҳокимиятдан фарқли ўлароқ, ҳуқуқ ёрдамида барча фуқароларга бутун жамият номидан мурожаат қила олади;

– *бир марказлилиги*, яъни қарорлар қабул қилишда моноцентрик, ягона марказнинг мавжудлиги. Бозор иқтисодиётига асосланган демократик жамиятда иқтисодий, ижтимоий ва маданий-ахборот ҳокимиятлари полицентрик, яъни кўп марказлидир. Бунда кўплаб мустақил мулкдорлар, ОАВ, ижтимоий фондлар ва бошқалар мавжуд бўлади;

– сиёсий ҳокимият *имкониятларининг* (ресурслари) *хилма-хиллиги*. Кенг маънода ҳокимият имкониятлари индивид ёки гуруҳ бошқаларга таъсир этиш учун фойдаланадиган барча нарсани англатади. Тор маънода эса субъектнинг ҳокимият объектига таъсир этишини таъминлашда қўлланиладиган барча воситалар тушунилади. «Ижтимоий айирбошлаш» назариясига (П.Блоу ва бошқалар) кўра ҳокимият асосида ноёб имкониятларнинг тенгсиз тақсимооти ётади. Имкониятларга эга бўлмаган шахслар уларни бунга эга бўлган кишиларнинг фармойишларини (буйруқларини) бажаришга алмаштиришдан оладилар. Бу билан айримлар бошқаларга боғлиқ ҳолга тушиб қоладилар, уларга бўйсунадилар.

Сиёсий ҳокимият ўз фаолиятида нафақат мажбурловчи, балки иқтисодий, маданий-ахборот имкониятлари каби ҳокимият манбаларидан ҳам фойдаланади. Жумладан: *иқтисодий имкониятлар* – ижтимоий ва шахсий ишлаб чиқариш учун зарур бўлган моддий неъматлар, уларнинг умумий эквиваленти бўлган пул, техника, унумдор ерлар, фойдали қазилмалар устидан назорат қилиш, турли-туман моддий бойликларга эгалик қилишни англатади. Жамият тараққиётининг нисбатан тинч даврларида ҳокимиятнинг бу имкониятлари унинг бошқа имкониятларига нисбатан устуворлик касб этади. Сабаби, иқтисодий назорат – бу инсон ҳаётининг бирор соҳасини шунчаки назорат қилиш эмас, балки жамиятнинг

барча мақсадларига эришиш воситалари устидан назорат қилишдир.

Ижтимоий имкониятлар — ижтимоий зинапоядаги ўринлар, ваколатлар, даражалар, лавозимлар, имтиёзларни тақсимлаш қобилиятини англатади. Албатта, бу тақсимотда иқтисодий имкониятларнинг ҳам муайян таъсири бор. Масалан, даромад ёки бойлик иқтисодий имкониятлар бўлишига қарамай, ижтимоий мақомни (статус) ҳам тавсифлайди. Бироқ ижтимоий имкониятлар амал, обрў-эътибор, маълумот, тиббий хизмат, ижтимоий таъминот каби кўрсаткичларни ҳам ўз ичига олади.

Жамоатчилик фикри ҳокимияти (ижтимоий ҳокимият) демократик сиёсий тизимда катта роль ўйнайди. Шунинг учун ҳозирги замон ривожланган давлатлари кучли ижтимоий имкониятларга эгадирлар. Улар бундай имкониятлар ёрдамида аҳоли кенг қатламларининг ижтимоий аҳволини яхшилашга сезиларли таъсир кўрсата оладилар.

Маданий ахборот (информацион) имкониятлари — билим ва ахборотлар, уларни олиш ва тарқатиш воситалари: фан ва таълим муассасалари, ОАВ ва бошқалардир. Ҳозирги кунда илғор мамлакатларда маънавий таъсир этишнинг барча кўринишлари орасида илмий ахборот имкониятлари биринчи ўринга чиқмоқда. Билимдан ҳокимият қарорларини тайёрлашда, кишиларнинг онгига бевосита таъсир этишда кенг фойдаланилмоқда. Бундай таъсир ижтимоийлашув муассасалари (таълим, ОАВ) орқали амалга оширилмоқда.

Мажбурлаш (куч ишлатиш) имкониятлари — қурол, жисмоний мажбурлаш ва бунинг учун махсус тайёрланган кишилар институтларидир. Давлатда унинг негизини армия, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар, уларнинг имкониятлари ташкил этади. Шу нарса диққатга сазоворки, ҳозирги замонга хос сиёсатнинг демократлашуви жараёнида анъанавий куч ва бойлик ўзининг илгариги таъсирини йўқотмоқда.

Демографик имкониятлар — бу одамлар. Чунки улар орқали иқтисодий, сиёсий, маданий-ахборот имкониятлари ишлаб чиқилади.

Ҳокимият турлари юқорида қайд этилган имкониятлардан келиб чиққан ҳолда туркумланади. Бошқача айтганда, сиёсий ҳокимият жамиятда якка ҳолда эмас, балки ҳокими-

ятнинг қуйидаги турларига таянган ҳолда ҳаракат қилади:

— *иқтисодий ҳокимият* иқтисодий имкониятлар устидан назоратни, турли моддий неъматларга эгаликни;

— *ижтимоий ҳокимият* ижтимоий зинапоядаги мавқе (мақом, амал, имтиёзлар)ни;

— *маданий ахборот ҳокимияти* билимлар, ахборотлар ва уларни тарқатиш воситалари ёрдамида кишилар устидан ҳукмронлик қилишни;

— *мажбурлаш ҳокимияти* эса жисмоний куч ишлатиш ёки қўллаш таҳдиди асосида одамларни назорат қилишни билдиради.

Ҳокимият турлари юқорида қайд этилганлар билан чекланмайди. У субъектига кўра — давлат, партия, касаба уюшмаси, армия, оила ва бошқалар ҳокимиятига; қандай функцияларни бажаришига кўра — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига; ҳокимият субъекти ва объекти ўзаро ҳаракатининг услубига кўра — демократик, авторитар ва тоталитар ҳокимиятларга ҳам бўлинади.

Шунингдек, ҳокимият тарқалиш кенглиги бўйича — халқаро ташкилотларга; макродаражада — давлатнинг марказий органларига; мезодаражада (ўрта даражада) — вилоят, туман ташкилотларига; микродаражада — бошланғич ташкилотлар ҳокимиятларига ажралади.

Сиёсий ҳокимият ҳокимиятнинг бошқа турларидан қуйидаги асосий хусусиятлари билан фарқ қилади.

1. Суверенитет — ҳокимиятнинг мустақиллиги ва бўлинмаслигидир. Масалан, мамлакатда коалицион ҳукумат ва кўп партияли парламент бўлган тақдирда ҳам сиёсий ҳокимият турли сиёсий кучларнинг келишилган сиёсати орқали амалга оширилади.

2. Ирода — муайян сиёсий мақсад ва дастурнинг мавжудлиги ва уни амалга оширишга қаратилган тайёргарлик.

3. Авторитет — сиёсий ҳокимият субъектининг ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларидаги таъсирининг мамлакат ва унинг ташқарисидаги умум эътирофи.

4. Мажбурлаш — ўз иродасини жисмоний куч ишлатиб бўлса-да амалга ошириш. (Бу хусусиятни диктатура билан айнанлаштирмаслик керак.)

Сиёсий ҳокимият юқорида қайд этилган хусусиятларга тўла

эга бўлсагина, у сиёсий ҳокимият мақомига эга бўлади.

Шундай қилиб, *сиёсий ҳокимиятнинг мақсади жамият ва давлат ҳаётини тартибга солиш ҳамда бошқаришдир*. Бироқ сиёсий ҳокимият томонидан амалга ошириладиган тартибга солиш ва бошқариш фуқаролар эркинлигини, қонун устуворлигини ҳам таъминлаши зарур. Шу боис, демократик давлатда ҳокимиятни ташкил этишнинг негизи, сиёсий-ҳуқуқий, конституциявий принцип сифатида *ҳокимиятлар бўлиниши тамойилига* риоя қилиниши лозим. Зеро, А. Гамильтон айтганидек, «Одамлар ҳокимиятни яхши кўрадилар, ҳокимиятни кўпчиликка беринг, улар озчиликни эза бошлайдилар, ҳокимиятни озчиликка беринг, улар кўпчиликни эза бошлайдилар. Шунинг учун ҳам ҳокимият улар ўртасида тенг бўлиниши ва шундай бўлиниши керакки, токи ҳар икки томон ўзини бошқасидан ҳимоя қила олсин». Ҳокимиятлар бўлиниши тамойилини назарий жиҳатдан асослаб берган мутафаккирлар Жон Локк ва Шарл Луи Монтескьёлар қайд этганидек, бунинг учун давлат ҳокимияти қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши керак. Ҳокимиятни суиистеъмол қилиш имконияти бўлмаслиги учун шундай тартиб ўрнатилиши керакки, унда турли ҳокимиятлар ўзаро бир-бирини тутиб туришлари керак.

Ҳокимиятлар бўлиниши тамойилининг қоидалари 1787 йилги АҚШ Конституциясида, кейинчалик французлар қабул қилган «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси»да, бугунги демократик давлатлар, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам акс этган.

Сиёсий ҳокимият яхлит ва бир бутун ижтимоий ҳодиса бўлиб, **субъект** ва **объект** унинг таркибий қисмлари ҳисобланади.

Субъект — ҳокимиятнинг фаол йўналтирувчи қисми. У алоҳида инсон, ижтимоий гуруҳ, кишиларнинг бирлиги, масалан, халқ ёки ҳатто БМТга бирлашган жаҳон ҳамжамияти, давлат институтлари ва сиёсий партиялар бўлиши мумкин.

Ҳокимият субъектлари кўп поғоналидир. Масалан: 1) индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар — бошланғич поғонадаги субъектлар; 2) сиёсий ташкилотлар — ўрта поғонадаги субъектлар; 3) сиёсий элита ва лидерлар — юқори поғонадаги субъектлар.

Бироқ ҳар қандай инсон ҳокимиятнинг субъекти бўлавермайди. Аввало, ҳокимликка нисбатан хоҳиш-истак зарур. Кўпчилик кишилар ҳокимиятга эгалик қилишдан руҳий қониқиш ҳис этмайдилар. Агар ҳокимият турли имтиёзларни олиш учун кенг имкониятлар очиб бермаганида эди, умуман раҳбарлик лавозимларидан ва улар билан боғлиқ бўлган масъулиятдан кўплар ўзларини олиб қочган бўлур эдилар. Улар учун ҳокимиятга интилиш инструментал характерга эга, яъни бошқа бир мақсадларга эришиш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Объект — ҳокимиятнинг иккинчи муҳим элементи. Чунки ҳокимият объектнинг тобелигисиз мавжуд бўла олмайди. Агар бундай тобелик бўлмаса, субъект ҳукмдорлик иродасига ва ҳатто мажбур қилишнинг кучли воситаларига эга бўлишига қарамасдан, ҳокимият ҳам бўлмайди. Шунинг учун ҳам объект ҳокимият субъекти қарорларининг бевосита бажарувчиси бўлиб, усиз ҳокимиятни тасаввур қилиб бўлмайди. Объектга индивид, ижтимоий гуруҳ, синф, жамият киради. Назардан соқит қилмаслик керакки, жамиятда, сиёсий ҳокимият таркибида кишиларнинг субъект ва объект, бошлиқ ва ижрочига бўлиниши нисбий ва ўзгарувчандир. Айрим муносабатда шахс бошлиқ бўлиб, бошқасида ижрочи бўлиб чиқиши, вақти-вақти билан индивидлар ролларини алмаштиришлари ҳам мумкин.

Хуллас, ҳокимият объектининг сифати, фаоллиги жамиятнинг сиёсий маданияти билан белгиланади. Бу маданият қанчалик юқори бўлса мустабид тузумга эҳтиёж шунчалик кам бўлади.

Сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш механизми мураккаб жараён бўлиб, у тўрт таркибий қисм — раҳбарлик, бошқариш, ташкилотчилик ва назоратни ўз ичига қамраб олади.

Раҳбарлик — жамият ҳаётидаги принципиал аҳамиятли қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, қарорларнинг мақсади, вазифаларини, натижаларини аниқлашдир.

Бошқариш — амалий фаолият бўлиб, уни одатда, маъмурий аппарат бажаради.

Ташкилотчилик — қабул қилинган қарорларни амалий фаолиятда бажаришда алоҳида одамлар, гуруҳлар, муассаса ва ташкилотларнинг келишувини, ўзаро алоқасини ташкил этишни ўз ичига олади.

Назорат — одамлар, ижтимоий гуруҳлар ўртасида ижтимоий нормаларга риоя қилинишини амалга оширади.

Ҳокимиятни ўз вазифасини бажаришга қобилиятли қилиш уни муассасалаштиришни, сиёсий ҳукмронлик шакли сифатида мустаҳкамлашни тақозо этади. Ҳукмронлик — бу сиёсий тартибот бўлиб, бунда айримлар буйруқ беради, бошқалари эса бўйсунди, буйруқ берувчилар бўйсунувчиларнинг демократик назорати остида ҳам бўлиши мумкин. Сиёсий ҳукмронликнинг муқобили — жамиятни ўз-ўзини бошқариш асосида ташкил этиш ҳисобланади. Лекин бундай бошқаришнинг яқин келажакда амалга ошиши гумондир.

Сиёсий ҳокимиятнинг ҳукмронлиги фуқаролар томонидан турлича баҳоланиши мумкин. Аҳолининг ҳокимиятга ижобий баҳо бериши, унинг қонунга мувофиқлигини, бошқариш ҳуқуқини тан олиши ва ихтиёрий тарзда бўйсунушга розилиги ҳокимиятнинг легитимлигини билдиради. «Легитимлик» атамаси (лот. *leg, legitimus* — «қонун») «қонунийлик», «қонунлаштирилганлик» кўринишида таржима қилинган. Бундай таржима унчалик аниқ эмас. Чунки бундай таржима кўпроқ «легаллик» атамаси мазмунига мос келади. Шунинг учун легитимлик ва легаллик айнан бир хил тушунчалар эмас. Легаллик ҳокимиятнинг ҳуқуқий асосланишини, унинг ҳуқуқий меъёрларга мос келишини, қонунга мос равишда фаолият кўрсатишини англатади. Шу маънода легаллик нолеgitим ҳокимиятларга ҳам хосдир. Легитимлик эса — бу ишонч, ҳокимиятни оқлаш ва қўллаб-қувватлашдир. Фуқаролар томонидан бундай тан олинишга ҳамма сиёсий ҳокимиятлар ҳам эриша олмайди.

Макс Вебер фикрича¹, сиёсий ҳокимият, ўз легитимлигига кўра уч турга бўлинади:

1. *Анъанавий легитимлик* азалдан ўрнатилган тартибларнинг бузилмаслиги ва муқаддаслигига бўлган ишончга, ҳокимиятга бўйсунушлик урф-одатларига биноан қарор топади. Унинг негизини сиёсий анъаналарга, урф-одатларга ишонч ташкил этади. Бундай ҳукмронликнинг соф кўриниши патриархал ҳукмронликдир. Вебер уни тузилишига кўра оилага

¹ Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 645–646. // Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология. М., 2000. — С. 171–172.

ўхшатади. Ҳокимиятнинг ушбу турида лавозимга тайинлашда Чинтизм ёки ўз соҳасидан яхши хабардорликдан кўра шахсий садоқат муҳим ҳислат ҳисобланади. Анъанавий легитимлик монархияларга хос хусусиятдир. Бунда кўп асрлик анъаналарга, ҳокимиятнинг мерос тариқасида ўтишига, фуқароларнинг ҳукмдорларга сўзсиз бўйсуниншларига асосланилади.

2. *Харизматик легитимлик* (юнон тилида «charisma» — худо томонидан инъом этилган илоҳий қобилият) шахснинг ҳаддан ташқари илоҳий қобилиятига, фавқулодда истеъдодига, яъни харизмасига ишониншга асосланади. Унинг негизини тарихий анъаналар эмас, балки халқнинг муайян шахсга нисбатан чексиз ишончи ташкил этади. Халқ лидерни ўз доҳийси сифатида қабул қилади. Доҳий эса гуноҳсиз ва хатосиз деб ҳис қилинади.

Ўтиш даври сиёсий тизимларида ҳокимиятнинг харизматик легитимлиги тез-тез кузатилади. Ҳар бир тарихий давр муайян харизматик турдаги легитимликни илғари суради. Бундан ҳозирги давр ҳам истисно эмас.

3. *Оқилона-ҳуқуқий легитимлик* легитимликнинг мустақил тури. У фуқароларнинг алоҳида шахсларга эмас, балки давлат тузилишига бўлган ишончига асосланади. Унинг асосини оқилона англаган манфаатлар ташкил этади. Бу манфаат кишиларда умумжаҳон томонидан эътироф этилган қоидалар бўйича шаклланган ҳукумат қарорларига ихтиёрий бўйсунинш ҳиссини, истагини уйғотади. Легитимликнинг бу тури либерал ҳокимият мавжуд бўлган жамиятларда қарор топади, чунки либерал ҳокимият ижтимоий ташкилотлар ва кучлар ўртасида консенсусга шароит яратади.

Оқилона ҳуқуқий легитимлик илғор, демократик давлатларга хос хусусиятдир. Бундай давлатларда одамлар раҳбар шахсга эмас, балки қонунларга бўйсунадилар, ҳокимият вакиллари демократик принциплар асосида сайланадилар ва фаолият юритадилар. Уларда конституция асосий ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланиб, ижтимоий ҳуқ-атворнинг муайян қоидаларини белгилаб беради. Бу қоидаларга барча фуқаролар, шу жумладан, сиёсий раҳбарлар ҳам амал қилишлари урфга айланади. Айрим ҳолларда, айниқса, шаклланаётган демократияларда ҳокимиятнинг легитимлиги сайланувчи ташкилотларга бўлган ҳурмат эмас, балки давлатнинг аниқ раҳбар шахсга нисбатан бўлган ҳур-

матга асосланиши ҳам мумкин. Ҳозирги замон сиёсий амалиётида оқилона-ҳуқуқий легитимликни соф, мукамал тарзда учратиш қийин, уни кўпинча бошқа турлар билан боғланган, оқилоналикнинг анъанавийлик билан тўлдирилган ва бойитилган ҳолида учратиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, ҳокимият легитимлиги аҳолининг сиёсий маданиятига асосланади ва тузумнинг фуқароларнинг қадриятли тасаввурларига мос келишини англатади. Аммо легитимликка, яъни фуқаролар маъқуллаши ва қувватлашига эга бўлмасдан туриб, ҳокимиятнинг самарадорлигига эришиш мураккабдир. Бу эса сиёсий ҳокимиятдан жамиятдаги ўткир иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ечиш қobiliятини амалда намоиш этишни талаб қилади.

2. Ўзбекистонда шахс ва ҳокимият муносабатларини демократлаштириш

Мустабид тузум ва маъмурий буйруқбозликка асосланган собиқ сиёсий тизимнинг барҳам топиши, жамиятнинг демократияга томон юз тутиши мустақил Ўзбекистонда шахс ва сиёсий ҳокимият муносабатларини ҳам демократлаштириш масаласини кун тартибига қўйди. Бироқ демократик, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришда муҳим омил бўлган бу вазифани бажариш осонликча кечмайди. Бунинг боиси — давлат қурилиши ва, айниқса, бошқарувида собиқ совет тузумидан ворис бўлиб қолган эскича бошқарув тафаккури, усуллари ва воситаларининг қолдиқлари чуқур илдиз отганлиги, ҳамон сақланиб қолганлигидир.

Мустақиллик қўлга киритилгач, ўтиш даврида бажарилиши зарур бўлган вазифаларни ҳаётга татбиқ этишда кўпгина ижобий ишлар қилинди. Бироқ тадқиқотчиларнинг қайд этишларича, бу масалада ҳали ечимини кутаётган муаммолар тўла бартараф этилгани йўқ. Жумладан, «Демократия бошқарув тизими билан халқ ўртасида вертикал эмас, балки горизонтал муносабатлар бўлишини, маъмурий шахснинг оддий фуқаро билан мулоқоти конституциявий асосда ва мақомда бўлишини тақозо этади».¹

¹ Қодиров А.Қ. Ўтиш даврида демократия ва бюрократия // Ҳуқуқ-Право-
Law. 2000. №2. — Б. 34.

Бошқарув тизимидаги бюрократия, маъмурий-буйруқбозлик ўз-ўзидан эмас, балки муайян ижтимоий муҳит заминидан шаклланади. Шунинг учун бюрократия, маъмурий буйруқбозликнинг сақланиб қолишида фақат бошқарув тизими ходимларини — ҳокимлар, вазирлар ва бошқа ижро ҳокимияти намояндаларининг қоралаш инсофдан бўлмайди. Фуқаролар сиёсий онгининг ночорлиги, ҳуқуқий маданият ва билимдонликнинг заифлиги ҳам бунда муайян роль ўйнамоқда. Бунинг реал сабаблари мавжуд.

Биринчидан, собиқ тузум кўпчилик онгида давлат халқдан устун турувчи, халқ тақдирини белгиловчи бенуқсон куч, деган тушунчани шакллантирган эди. Иккинчидан, давлат идораларида ишлаш моддий ва маънавий жиҳатдан имтиёзларга эга бўлиш имкониятларини яратганди. Мансабпарастлик мутасадди қатламларда тарбиянинг ўзак принципларидан бирига айланган эди.¹

Мустақиллик Ўзбекистонда кадрлар сиёсатини қайта кўриб чиқишни, давлат идоралари учун маънавий соғлом шахсларни тарбиялашни, эскича андозалардан чиқишни тақозо этди. Зеро, шахс ва ҳокимият муносабатларини демократлаштиришда озодликка чиққан халқ учун уни юксак мақсадлар сари етакловчи сиёсий элитани шакллантириш муҳим вазифага айланди.

Мустақилликни мустаҳкамлашга, шахс ва ҳокимият муносабатларини демократлаштиришга хавф соладиган салбий жараёнлардан бири айнан маънавий носоғлом маъмурий аппарат, жиноятчилик ва коррупция келтирадиган хавф бўлганлиги учун ҳам Президент И. А. Каримов «Коррупция домига илинган амалдорлар шахсний бойлик орттириш мақсадларини ва уруғ-аймоқларнинг манфаатларини давлат манфаатларидан устун қўяди. Бу эса мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий йўлига ҳамда аҳолининг аксарият қисмига тузатиб бўлмайдиган зарар етказди»², деб қайд этган эди.

Шунинг учун, назаримизда, жамиятни хатосиз бошқаришнинг энг юксак тартиблари ва қоидалари яратилганда ҳам бу

¹ Қодиров А.Қ. Ўтиш даврида демократия ва бюрократия // Ҳуқуқ-Право-Law. 2000. №2. — Б. 34.

² Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т., 1997. — Б. 88.

тартиб ва қоидаларни ҳаётга татбиқ эта оладиган оқилона маъмурий аппарат (сиёсий элита) бўлмас экан, барча ҳаракатлар зое кетиши мумкин.

Сиёсий элита ўз-ўзидан шаклланмайди. У жамиятда зарур сиёсий шарт-шароитлар вужудга келгандагина етакчи куч сифатида майдонга чиқади. Уни шакллантирувчи сиёсий куч сифатида мамлакатдаги сиёсий партиялар, сиёсий ҳаракатлар, жамоат ташкилотлари ва сиёсий муҳолифат кучлар майдонга чиқади.

«Агар демократияга интилиш қоғозда эмас, амалда бўлса, сиёсий элита жамиятда ҳокимиятнинг тақсимланиш принципида риоя қилади, мавжуд сиёсий ҳокимиятга нисбатан вето ва импичмент институтларини қўллашни қувватлайди, ОАВнинг чиндан ҳам «тўртинчи ҳокимият» эканлигини тан олади ва бу мақомнинг жамиятда қарор топишини таъминлашга ўз ҳиссасини қўшади. Ошкоралик, сиёсий муносабат ва рақобатда горизонтал ҳолатни таъминлаш — жамиятнинг демократлашуви талабларидандир. Сиёсий элита ОАВ ёрдамида жамият сиёсий ҳаётини ошкора, ҳеч қандай сиёсий чеклашларсиз (цензурасиз) масъулият билан оммага етказадди, омма кайфиятини ўз фаолияти учун омил деб билади».¹

Шахс ва ҳокимият муносабатларини демократлаштиришда муҳим омил бўлган юқоридаги вазифаларни бажариш учун Президент ҳузурида Давлат қурилиши ва бошқаруви Академияси (1995), Адлия вазирлиги қошида Ҳуқуқшунос кадрларни қайта тайёрлаш маркази барпо этилди. Шунингдек, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» асосида олиб борилаётган миллий кадрлар тизимини янгилаш сиёсати бу борада қутилган самарани беришидан умид қилинмоқда.

Демократик давлат бошқаруви талаблари парламентнинг роли ва таъсирини кучайтиришни, ҳокимиятнинг қонунчилик, ижро ва суд тармоқлари ўртасида янада мутаносиб ва барқарор мувозанатга эришишни, нодавлат ташкилотлари ва уюшмалари мавқеининг ошиб боришини, давлатчилигимиз ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўзини-ўзи бошқариш

¹ Қодиоров А.Қ. Жамиятнинг демократлаштиришда сиёсий элитанинг роли / Ҳуқуқ-Право-Law. — 2001. №1. — Б. 23.

органларини янада ривожлантиришни тақозо этади. Юқорида зикр этилган мақсад ва йўналишларнинг барчаси, аввало, мамлакатимизни модернизация қилиш борасида узоқни кўзлайдиган «Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари» деган тамойилни ўзида ифода этади.

Хулоса шуки, мустақиллик йилларида мамлакатимизда шахс ва ҳокимият муносабатларини демократлаштириш тараққиётимизни таъминлашнинг асосий омилига айланди. Бу вазифани бажаришни изчиллик билан давом эттириш эса фуқаролик жамиятини қуриш имкониятини яратади.

3. Сиёсий партияларнинг келиб чиқиши, вазибалари ва турлари. Партиявий тизимлар

Ҳозирги замон жамиятларининг сиёсий ҳаёти мураккаб, зиддиятли ва серқиррали бўлиб, унда кўп сонли иштирокчилар, яъни сиёсат субъектлари иштирок этади. Бу иштирокчилар орасида энг кўзга кўринарли ўринлардан бирини сиёсий партиялар эгаллайди. Бугунги ривожланган дунёда сиёсий партия мавжуд бўлмаган давлат борлигини тасаввур қилиш мушкул, деярли барча давлатларда икки ёки кўппартиявий тизим мавжуд. Цивилизациянинг энг муҳим ютуқларидан бўлмиш сиёсий партия ижтимоий ҳаётдаги демократия ва барқарорликни таъминлашда асосий омиллардан бири бўлиб, у ижтимоий ташкилотлар орасидаги энг сиёсийлашган ташкилотдир.

Сиёсий партия тушунчасининг луғавий маъноси нима, унинг пайдо бўлиши ва кейинги тарихи қайси замонларга бориб тақалади, деган савол туғилиши табиий.

«Партия» атамаси латинча «parts» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «қисм», «бўлак» деган маъноларни англатади. Сиёсий партия деганда фуқароларнинг муайян сиёсий мақсадлар атрофида бирлашган ва муайян сиёсий ташкилотларга уюшган қисми, бўлаги тушунилади.

Дастлабки партиялар Қадимги Грецияда эрамиздан аввалги замонларда вужудга келган эди. Ҳудудий бўлиниш асосида ташкил топган бундай партиялар Платон, Аристотель ва бошқалар томонидан салбий баҳоланган эди. Хусусан, Аристотель Қадимги Грециядаги уч асосий сиёсий партия — денгиз соҳилида, текисликда ва тоғли ҳудудларда истиқомат қилув-

чи фуқаролар ўртасидаги мавжуд кураш. ўзаро рақобат ҳақида ёзиб, бу партиялар ижтимоий яхлитлик ва давлат бирлигига раҳна солиши мумкин, дея қайд этган эди.

Қадимги Римда «партия» тушунчаси, асосан, у ёки бу император (масалан, Цезарь ёки Сула) сиёсатини қўллаб-қувватловчи гуруҳни ифодалаш учун ишлатилганлиги тарихдан маълум.

Ўрта асрлардаги сиёсий партиялар жамиятда зиддиятлар кучайганда, феодаллар ва бошқа синфлар ўртасида юзага келган ижтимоий келишмовчиликлар шароитида вужудга келган.

Замонавий маънодаги сиёсий партиялар маълум бир ижтимоий гуруҳнинг манфаатларини уюшган ва изчил тарзда ифода эта оладиган вакиллик сифатида XVII–XVIII асрлардаги инглиз ва француз буржуа инқилоблари даврида шаклланди.

Саноат инқилоби натижаси ўлароқ, капиталистик бозор муносабатларининг тезкор ривожини Европа жамиятларининг кучли табақаланишига олиб келди. Ижтимоий муаммоларни сиёсий йўл билан, яъни ҳокимият орқали ҳал этиш ҳаётий масалага айланди. Шу тарзда сиёсий партияларнинг роли ҳам ортиб борди.

М. Вебер таклиф этган сиёсий партияларнинг шаклланиш тарихига оид классификацияга кўра сиёсий партиялар дастлаб зодагонларнинг сиёсий тўғараклари тарзида пайдо бўлиб, кейинчалик сиёсий клубларга, сўнгра эса оммавий партияларга айланганлар. (Бироқ ҳамма партиялар ҳам ўз тарихларида бу уч босқични босиб ўтмаганлар. Одатда, кўпинча сиёсий клуб ёки ижтимоий-сиёсий ҳаракатлардан сиёсий партиялар келиб чиққан.) Масалан, Англияда 1831 йилда тузилган «Чарлтон клуб» консерваторлар партиясига, 1836 йилда тузилган «Реформ клуб» клуби эса либерал партияга асос бўлган.

Шаклланаётган айрим сиёсий клублар парламентлар билан узвий боғлиқ эди. Жумладан, Франция миллий мажлиси депутатларининг бир қисми бўлган якобинчилар¹ 1791 йил-

¹ И з о ҳ: Улар муқаддас Яков монастирида ўз клублари йиғилишларини ўтказганликлари учун «якобинчилар» номини олган эдилар.

да бутун Франция бўйича 448 та провинциал гуруҳларга эга эдилар.

Шу тариқа Францияда XVIII асрга келиб сиёсий партиялар узил-кесил шаклланди. Бу пайтда Франция ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этган якобинчилар, жирондистлар, эберистлар, анархистлар ҳозирги замонда кенг тарқалган ўнг, сўл ва марказ партияларга асос солдилар. Улар кейинчалик утопик (хаёлий) коммунистик ва социалистик партияларга асос бўлишди. (Ш. Фурьс, Сен-Симон ва бошқалар).

АҚШда сиёсий партиялар XVIII аср охири XIX аср бошларида конгресс (яъни, парламент) фракциялари (федералчилар ва республикачилар) шаклида пайдо бўлиб, икки партиявийлик асосидаги партиявий тизимни вужудга келтирди. Бу тизим кейинчалик АҚШда буржуа демократиясининг асосини ташкил қилди.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, сиёсий партияларга бирлашиш жамиятнинг фақат зодагон қатламларигагина хос хусусият бўлмай қолди. Чунки бу даврда кўп сонли оддий фуқароларни ўз сафларига бирлаштира олган оммавий партиялар ҳам ташкил топдики, бундай оммавий партияларнинг дастлабкиларига 1861 йилда ташкил топган Англия либерал партиясини ҳамда 1863 йилда тузилган биринчи оммавий ишчи партияси бўлган Умумгерман Ишчилар Союзини киритишимиз мумкин. Пайдо бўлаётган сиёсий партияларнинг фаолиятида сиёсий ҳокимият билан алоқадорлик, унга таъсир кўрсатиш имкониятлари кучайиб борди.

Хўш, бунинг сабаблари нимада эди?

Оммавий сиёсий партияларнинг вужудга келиши ва сиёсий мавқеининг кучайиб боришида XIX асрнинг иккинчи ярмида Европа мамлакатларида умумий сайлов ҳуқуқининг фуқаролар томонидан сиёсий ҳуқуқ сифатида қўлга киритилиши сиёсат субъектлари сонининг кескин ошувини таъминлади.

Қуйидаги далилларга эътибор берайлик: Англияда 1830 йилда сайлов ҳуқуқидан 200 минг, 1832 йилда 600 минг, 1883 йилга келиб эса 9 миллион фуқаро фойдаланадиган бўлди.

XX асрда Хитой коммунистик партияси энг кўп аъзолари бўлган (50 миллиондан ортиқ) оммавий сиёсий партияга айланди.

Хуллас, сиёсий партиялар бугунга келиб, дунёнинг ривожланган давлатларида халқ билан ҳокимият ўртасида асосий боғловчи бўғин бўлган демократик институтга айландилар. Бундан хулоса шуки, сиёсий партия жамиятнинг бир бўлаги бўлиб, у муайян гуруҳ ёки қатламнинг мақсад ва манфаатларини ифода этувчи, уни умумдавлат ва умуммиллат манфаатлари билан уйғунлаштирган ҳолда фаолият кўрсатадиган, ривожланишнинг сиёсий йўналишларини аниқлаб берадиган сиёсий ташкилотдир.

Сиёсий партия, одатда, муайян сиёсий дастур асосида фаолият кўрсатади. Бунинг боиси — сиёсий партия атрофида жамиятнинг муайян гуруҳлари, табақалари, синфлари маълум бир маслак, гоё асосида бирлашадилар.

Давлат ҳокимиятини қўлга киритиш мақсади ҳар бир сиёсий партиянинг гоёвий-сиёсий ҳужжатларида, хусусан, унинг дастурида ифодаланади. Гоёвий-сиёсий дастурда партия нима учун ва ким учун сиёсий ҳокимиятни қўлга киритмоқчи эканлиги, қандай аниқ мақсадларни ўз олдига қўйганлиги масаласи акс этган бўлади. Бироқ барча сиёсий партиялар ҳам бу мақсадларини очиқ-равшан ифода этишмайди. Кўпинча партиялар «барча фуқароларнинг» ёки «меҳнаткашларнинг манфаатларини ифода этамиз», деган шиорларни илгари сурйшади. Аслида эса жамият аъзолари манфаатлари турлича бўлиб, ҳеч қачон бир-бирига тўлиқ мос келмайди.

Сиёсий партиялар, одатда, бутун жамиятнинг эмас, балки жамиятдаги муайян бир ижтимоий гуруҳнинг, гоҳида эса аҳоли қатламлари катта бир қисмининг манфаатларини ифода этадилар. Бунинг учун сиёсий партиялар жамиятдаги муайян гуруҳлар манфаатларидан келиб чиқиб ҳаракат қиладилар. Бу манфаатлар улар учун ижтимоий база, манба бўлиб хизмат қилади, партиялар бу манфаатларни ҳимоя қиладилар ва уларни қондириш учун ҳокимиятга эришишни ўз олдларига мақсад қилиб қўядилар. Сиёсий партиялар ҳамйша ҳам ўз туб мақсадларини очиқ баён этмасликларининг сабаби жамоатчилик хайрихоҳлигини йўқотишни истамасликларидадир. Чунки кенг жамоатчиликнинг, бутун жамиятнинг хайрихоҳлигига, қўллаб-қувватлашига эришиш йўллари қидириш — сиёсий партиянинг муҳим хусусиятларидан биридир.

Сиёсий партиянинг вазифалари:

1. Муайян сиёсий мақсаднинг ишлаб чиқиши, ўз мафкураси ва дастурини яратиб, уни маъқулловчи жамоатчилик фикрини шакллантириш.

2. Сиёсий фаолиятда иштирок этиш. Бунда муайян манфаатлар ҳимоя этилади.

3. Фуқароларнинг сиёсий фаоллигини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш. Бунда фуқаро руҳияти партия мақсадларини амалга оширишга йўналтирилади ва жамоатчиликнинг фикрини шакллантиришда ОАВдан фойдаланилади.

4. Партиянинг ҳукмрон элитасини шакллантириш, ҳокимиятнинг вакиллик органлари ва жамият ўртасидаги алоқани таъминлаш, бошқа сиёсий институтлар билан биргаликда давлат ва ижтимоий бошқарувнинг механизмини шакллантириш, ҳокимият тузилмалари ва механизмларининг барқарорлигини таъминлаш.

5. Сиёсий маданиятни ошириш.

6. Парламент ва ҳукумат фаолиятига таъсир кўрсатиш.

7. Сиёсий етакчиларни тарбиялаш.

8. Давлат олдида турган мақсадларнинг шаклланиши ва амалга оширилишида фаол иштирок этиш.

Сиёсий партия фаолиятидаги асосий йўналишлардан бири — партиянинг дастурини, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий стратегиясини ишлаб чиқишдир. Бунда малакали мафкурашунос ходимлардан фойдаланилади.

Партиялар ўз ғоявий функцияларини бажаришда бир томондан ғоялар ишлаб чиқишга, иккинчи томондан, бу ғоялар тарафдорларининг одамлар орасида кўпайишига ҳаракат қилдилар. Бунда улар умуман жамиятни тараққий эттиришнинг моделларини жамоатчилик ва давлат эътиборига ҳавола этадилар, гарчи бу моделлар аслида муайян ижтимоий бирликларнинг манфаатларини ҳимоя этадиган моделлар бўлса ҳам.

Хулоса қилиб айтганда сиёсий партиялар фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилардир:

1) муайян ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини аниқлаш ва асослаш;

2) сиёсий доктрина ва дастурларни яратиш;

3) ҳокимият учун курашда иштирок этиш ва давлат ҳокимиятини амалга оширишда давлат фаолияти дастурини яратиш;

4) жамиятни ёки унинг муайян қисмини сиёсий тарбиялаш, жамоатчилик фикрини шакллантириш;

5) давлат аппарати учун ходимларни тайёрлаш ва тавсия этиш.

Ўзбекистон шароитида эса юқоридагилардан ташқари сиёсий партиялар янги бир демократик тузум қуришда жамият олдида турган энг долзарб муаммоларни илгари суришда, уларни ҳал этишнинг йўлларини кўрсатишда, давлат ва жамият қурилишида амалий таклифлар билан чиқишда ташаббускор бўлишлари зарур.

Сиёсий партиялар турлари. Сиёсатшуносликда сиёсий партияларни турларга ажратишда турли хил ёндашувлар мавжуд. Бу ёндашувларнинг ҳар бирида муайян бир мезонга (критерийга), масалан партиянинг синфий табиати, сиёсий фаолият воситалари, мавжуд ижтимоий тузумга муносабати, таркибий тузилиши, сиёсий тизимдаги ўрни ва роли, мафкурага муносабатига кўра партиялар у ёки бу турларга ажратилади.

Сиёсий партиялар *синфий табиатига кўра*:

- ишчи партияларга (социал-демократик, коммунистик);
- буржуа партияларига (майда буржуа партиялари, миллий буржуазия партиялари);
- ўрта табақалар партияларига (демократик партиялар);
- синфлараро партияларга (ишчи-деҳқон, зиёлилар, миллатчилар партиялари);
- деҳқонлар партияларига бўлинади.

Сиёсий фаолият воситаларига кўра:

- парламент ва нопарламент партияларга.

Мавжуд ижтимоий тузумга нисбатан муносабатларига кўра:

- инқилобий, реформистик, либерал, консерватив партияларга бўлинади.

Таркибий тузилишига кўра:

- кадрлар партияларига ва оммавий партияларга.

Жамиятнинг сиёсий тизимида эгаллаган ўринлари ва ролларига кўра:

- ҳукмрон ва кам таъсирли партияларга, сўл, марказ, ўнг партияларга ҳамда мухолиф партияларга бўлинади.

Мафкурага муносабатига кўра эса сиёсий партиялар:

- ўта мафкуралаштирилган партияларга ва прагматик партияларга бўлинади.

Энди юқорида қайд этилган мезонлар бўйича партияларни турларга ажратишни батафсилроқ таҳлил қиламиз.

Партияларни таркибий тузилишига кўра кадрлар партиялари ва оммавий партияларга бўлиш 1950 йилларда машҳур француз сиёсатшуноси ва социологи М. Дюверже томонидан ишлаб чиқилган. Кадрлар партиялари XIX асрнинг ўрталарида сиёсатдаги электорал қўмита ва парламент гуруҳларининг эволюцион ривожланиши натижасида пайдо бўлган.

Шунинг учун кадрлар партиялари ўз аъзоларининг оз сонлилиги, аъзолик мажбуриятларининг оддийлиги билан ажралиб турадилар. Бундай партиялар, аввало, профессионал сиёсатчиларга, молия элитасига суянадилар. Чунки, профессионал сиёсатчи ва молия элитаси партияни моддий жиҳатдан таъминлай олади. Кадрлар партияларида парламент аъзолари, яъни депутатлар ҳукмрон мавқеи эгаллайдилар. Ўз юксак ва ҳукмрон мавқеи боис бундай партиялар сиёсий кучлар майдонида марказдан ўнг қанотда турадилар ҳамда либерал ва консерватив партиялар сифатида фаолият юритадилар.

Сайловларда ғалаба қилиш учун кадрлар партиялари ўз сафларидаги аъзоларни кўпайтиришни эмас, балки жамият элитаси вакиллари, фаолларни жипслаштиришга ҳаракат қиладилар.

«Нима учун?» деган ҳақли савол туғилади. Чунки сиёсий элита биринчидан, сайловчилар орасида обрў-эътиборга эга, иккинчидан, у сайлов кампаниясидаги ҳаракатларни қоплашга ёрдам беради. Демак, кадрлар партияларида аъзолар сонига эмас, балки сифатига асосий эътибор берилади.

Оммавий партиялар эса аъзолари сони кўплиги ва аъзоликнинг доимийлиги билан ажралиб турадилар. Улар умумий сайлов ҳуқуқи жорий этилиши муносабати билан, асосан, ишчилар ҳаракати тўлқинида пайдо бўлган. Оммавий партияларга коммунистик, социал-демократик, популистик ва XX асрда бир неча йиллар айрим давлатларда ҳукмронлик қилган фашистик партиялар мансубдирлар.

Демократик мамлакатларда ҳар бир сиёсий партия имкони борича кенгроқ аҳоли қатламларини қамраб олишга ҳаракат қилади. Шу муносабат билан сўнгги 20 йил ичида ғарб жамиятида аралаш социал базага эга бўлган, эклектик ғояга

таянувчи партиялар пайдо бўлди. Эклектизм — юнончада *eklektikos* — танлаб олувчи деган маънони англатади. Бундай партияларда сиёсий қарашларда ҳамиша ҳам бирлик, яхлитлик, тадрижийлик мавжуд бўлмайди. Эклектик партияларда турли қараш, ғоя, принцип ва назарияларнинг ўзаро чатишиб, бирлашиб кетганлиги кузатилади. Эклектизмга мойил партиялар ўз аъзоларидан кўра сайловчиларга кўпроқ эътибор берадилар, улар унчалик мафкуралаштирилмаганлар, тез-тез зўрликдан холи оммавий акциялар (тадбирлар) ташкил этадилар, кенг аудиторияга мурожаат этадилар ва сайлов кампаниясига катта эътибор билан ёндашадилар.

Парламент партиялари XVI–XIX асрларда ҳали меҳнаткашлар сайлов ҳуқуқи ва парламентда ўз вакилларига эга бўлмаган даврларда буржуа партиялари сифатида пайдо бўлган.

Нопарламент ёки авангард партиялар эса парламент ва сайловларсиз ишчи партиялари сифатида XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган эди. Бироқ ҳозирги замонда ҳар қандай партия, жумладан, нопарламент партиялар ҳам ўз келиб чиқишидан қатъи назар парламент партиясига айланишга ҳаракат қилмоқда, яъни ҳокимиятга парламент орқали келишга интилмоқда.

Сиёсий партиялар жамиятнинг сиёсий тизимида тутган ўрнига кўра «сўл», «марказ» ва «ўнг» партияларга бўлиниши Буюк Француз инқилоби даврида рўй берди. 1789 йилда Францияда Таъсис мажлиси депутатлари мажлисида залда қирол ҳокимиятини тиклаш тарафдорлари — ўнгда, республикачининқилобчилар эса — мажлис раисининг чап томонида ўрин эгалладилар. Шундан буён «сўл» қараш тарафдорлари аҳолининг камбағал қатламлари манфаатларини ифода этувчи қатъиятли, инқилобий, радикал кайфиятли кучлар ҳисобланади. Жамиятнинг ўзига анча тўқ қатламлари манфаатларини ифода этувчи реформистик, консерватив қараш ва фаолият тарафдорлари эса «ўнг» кучлар ёки «ўнг партиялар»га киритилади. Масалан:

- коммунистик ва социалистик партиялар — «сўл» партиялар;
- социал-демократик партиялар — «сўл-марказ» партиялар;

- деҳқонлар, майда буржуа, экологик партиялар — «марказ» партиялар;
- ўрта буржуазия ва миллий буржуазиянинг партиялари — «ўнг-марказ» партиялар;
- консерватив партиялар эса — «ўнг» партиялар деб ҳисобланади.

Шунингдек, миллатчи, фашистик, экстремистик партия ва ташкилотлар «ультра ўнг» партияларга мансубдирлар.

Табиийки, сиёсий партиялар турларига оид ҳар қандай мезонлар шартлидир, бироқ бу мезонлар жамиятнинг сиёсий ва партиявий ҳаётидаги мураккаб ва кўп қиррали жараёнларни ўрганишга ёрдам беради.

Партияларни турларга бўлишнинг энг оммабоп, оддийроқ мезони ҳам бор. Бу мезонга кўра улар авторитар, демократик, консерватив, либерал, клерикал, неофашистик ва ҳоказо партияларга бўлинадилар.

Партиявий тизимларни турларга бўлишда уларни уч гуруҳга ажратиш кенг тарқалган. Бундай таснифлашга кўра *бир партияли, икки партияли ва кўп партияли тизимлар* ўзаро фарқланади.

Бир қутбли ёки *бир партияли* тизимда якка партия ҳукмронлиги амал қилади. Мухолиф ва йўлдош партияларнинг мавжуд эмаслиги бу партиянинг мутлақлашувига ва ижтимоий ҳаётнинг мафқуралашувига сабаб бўлади. Бу эса мамлакат ижтимоий-сиёсий тараққиётининг турғунлашувига ва ҳатто таҳлика остида қолишига ҳам олиб келади. Собиқ тоталитар гузумда ҳукмронлик қилган коммунистик партия тақдири бунга яққол мисолдир.

Мамлакат сиёсий ҳаётида устувор роль ўйнайдиган *икки партияли* тизимга Буюк Британия ва АҚШни мисол тариқасида қайд этиш мумкин. Буюк Британияда ҳокимият амалда консерваторлар (анъанавий қарашлар тарафдорлари) ва лейбористлар (меҳнат) партиялари, АҚШда эса республикачилар ва демократлар партиялари орасида кечади. У қадар катта таъсирга эга бўлмаган кичик партиялар шу икки партия атрофида бирлашишлари мумкин. Икки партияли тизим муайян даражада ҳукумат барқарорлигини таъминлайди.

Президентлик бошқарувидаги республикаларда, масалан, АҚШда президентнинг бевосита раҳбарлигидаги ҳукумат фа-

олияти парламентдаги президент партиясининг мавқеи ва таъсири билан белгиланади. Бундан ташқари, модификация қилинган икки партияли тизим ҳам мавжудки, уни «Икки ярим партияли тизим» дейишади. Сайловларда икки асосий партиядан бири ютиб чиқиши имкониятини кучайтириш учун шу икки партиянинг ҳар бири мақсад жиҳатдан ўзига яқин, лекин мавқеи пастроқ бўлган партия билан иттифоқ тузишга ҳаракат қилади.

Кўп қутбли ёки кўп партияли тизимнинг ўзагини кўппартиялилик тамойили асосида фаолият юритадиган уч ёки ундан ортиқ партиялар орасидаги рақобат ташкил этади. Бундай партиявий тизимнинг шаклланишига турли омиллар: тарихий, миллий, ижтимоий, ғоявий омиллар сабаб бўлиши мумкин. Масалан, кўп синфли, кўп табақали, мулкчиликнинг турли шакллари, барқарор демократик анъаналар мавжуд жамиятларга икки партияли ёки кўп партияли тизим мос келади.

Бироқ кўппартияли тизим устувор афзалликларга (масалан, плюрализм) қарамай, муайян камчиликларга ҳам эга. Маълумки, икки партияли тизимда икки рақиб партия ўз электоратини (сайловчиларини) максимал даражада кенгайтиришга ҳаракат қилади. Натижада, сиёсий тизим эффективлиги кучаяди. Кўппартиявийлик тизимида кўп сонли майда партиялар мавжудлиги ва уларнинг ҳар бири нисбатан кўп сонли бўлмаган сайловчилар манфаатларини ифода этиши боис ҳокимият сиёсат субъектларининг кўплаб зиддиятли ҳаракатларига дуч келиши мумкин. Ниҳоят, кўппартиявийлик тизими айрим ҳолларда парламентда барқарор кўпчиликни таъминлаш имкониятини йўққа чиқариши мумкин. Натижада, вужудга келиши мумкин бўлган коалицион ҳукумат эса барқарорликни таъминлай олмаслиги мумкин.

Бироқ кўппартиявий тизимнинг бундай эҳтимолли камчиликларини партия коалицияларини тузиш орқали бартараф этиш мумкин. Чунки, бундай йўл туфайли сиёсий партиялар фракцияларидан иборат партиявий коалициялар ҳеч бўлмаганда парламентда ўз сиёсий ҳаракат ва йўлларини ўзаро мувофиқлаштириб оладилар.

4. Ўзбекистондаги сиёсий партиялар фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари

Шуни эътироф этиш керакки, Ўзбекистонда кўппартия-вийлик содир бўлган воқеликдир. Собиқ шўро ҳукуматининг қуролли истилоси натижасида Туркистонда XX асрнинг 20-йилларида таъқибга олиниб, тугатилган «Турон», «Иттиҳоди тараққий», «Бирлик», «Шарқ озодлиги», «Ёш бухороликлар», «Ёш хиваликлар» каби кўплаб партия ва ижтимоий-сиёсий ташкилотлар фаолият кўрсатганлиги тарихдан яхши маълум. Бугун эса эришилган миллий мустақиллик туфайли Ўзбекистонда сиёсий партиялар яна жамиятнинг ижтимоий-сиёсий таркибига, демократик парламентнинг асосий омилига айланиб бормоқда. Сиёсий партиялар ўзларининг жамият сиёсий тизимида эгаллаган мавқеларидан келиб чиқиб дастурлар ишлаб чиқадилар, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий тараққиёт йўлларини белгилаб берадилар. Шу орқали жамият ва давлат ривожига ўз ҳиссаларини қўшадилар. Айнан сиёсий партиялар сиёсий жараёнларнинг жамоатчилик назорати остида кечишини таъминлашга ёрдам бериш билан бирга давлатни жамиятнинг турли ижтимоий гуруҳ ва қатламлари билан боғлаб, улар ўртасидаги муштарақликни янада кучайтирадилар.

Ҳозирда мамлакатимизда Ўзбекистон Халқ демократик партияси, Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси, Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси, Ўзбекистон Либерал-демократик партияси, яъни тўрт сиёсий партия фаолият кўрсатмоқда.

Жумладан, уларнинг биринчиси Ўзбекистон халқ демократик партияси бўлиб, унга 1991 йилнинг 1 ноябрида бўлиб ўтган таъсис қурултойида асос солинган. ХДПнинг асосий дастурий мақсади, бош сиёсати, кундалик фаолиятининг асосий қисми сифатида халқимиз меҳнат аҳли, ҳар бир оиланинг моддий ва маънавий, баркамол бўлишига кенг имкониятлар яратиш, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш, дини, мазҳаби, миллатидан қатъи назар, барча инсонларнинг шаъни, қадр-қиммати, тинч ҳаётини ишончли ҳимоя қилиш белгиланган¹. «Ўзбекистон

¹ Қаранг: Ўзбекистон Халқ демократик партиясининг низоми ва дастури. Халқ сўзи. 1995 йил 25 март.

овози» (ўзбек тилида) ва «Голос Узбекистана» (рус тилида) газеталари партиянинг марказий нашрларидир.

Мамлакатимизда фаолият юритаётган сиёсий партиялар ўртасида ташкил этилишининг хронологик кетма-кетлиги жиҳатидан иккинчи ўринда тургани бу — Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партиясидир (ЎзАСДП). Ушбу партия 1995 йил 18 февралда ташкил топган. Партия ижтимоий таркибини, асосан, зиёлилар, ёшлар, ишчилар ва аҳолининг бошқа қатламлари ташкил этади.

ЎзАСДП ўз дастурида Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашни сиёсат соҳасидаги асосий вазифа деб билади. Партиянинг бошқа партиялардан ажралиб турадиган асосий хусусияти шундаки, у мамлакатимизда мафкуравий бўшлиққа йўл қўймасликни ўзининг муҳим вазифаларидан бири қилиб белгиллаган. Партия дастурида жамиятда адолат мезонининг бузилишига қарши кураш олиб бориш вазифаси қайд этилган бўлиб, бу вазифа жамиятда адолатни, ҳақиқатни қарор топтириш, қонун устуворлигини таъминлаш, демократик юксак онглик, маънавий-ахлоқий қадриятларга амал қилувчи фуқароларни тарбиялашдек тадбирлар билан ҳамоҳанг тарзда амалга оширилади. Партиянинг марказий наشري — «Адолат» ижтимоий-сиёсий газетаси.

Мамлакатимизда фаолият юритаётган сиёсий партиялардан яна бири Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси (ЎзМТДП) ҳисобланади. У илк бор 1995 йилнинг 3 июнидаги таъсис қурултойида ташкил топган эди.

Жамият тараққиёти ва сиёсий партиялар амалиёти борасида тўпланган тажриба партияларнинг бирлашувига сабаб бўлмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ 2008 йилнинг 20 июнида «Миллий тикланиш» демократик партияси ва «Фидокорлар» миллий демократик партиясининг бирлашув қурултойи қарори асосида янги Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси тузилди¹. Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси 2008 йил 11 августда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган. Бун-

¹ Қаранг: «Миллий тикланиш» демократик партияси ва «Фидокорлар» миллий демократик партияси бирлашув қурултойининг қарори. —Тошкент. 2008.

дай бирлашиш мазкур партиялар томонидан сўнгги йиллардаги ўз фаолиятини чуқур таҳлил қилиш, шунингдек, иккала партиянинг асосий мақсадлари ва вазифалари, мафкурасининг яқинлигини англаш натижасида содир бўлди.

“Янгиланган Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партиясининг асосий мақсад-вазифаси миллий анъаналарни ва қадриятларни сақлашдан иборат. Партия ҳуқуқий демократик давлат ва адолатли фуқаролик жамиятини барпо этиш, фан-техника тараққиётини ва Ўзбекистоннинг глобллашиб бораётган дунёда муносиб ўрин эгаллашини таъминлашни ёқлайди. Партиянинг марказий нашри — «Миллий тикланиш» газетасидир.

Шу ўринда ҳозир амалда мавжуд бўлмаса-да, лекин «Миллий тикланиш» партияси таркибига кирган собиқ «Фидокорлар» партиясига ҳам тўхталишни лозим топдик. Партиянинг вужудга келиши ва фаолият кўрсатишидан мақсад мамлакатда янги шаклланаётган кичик ва ўрта мулкдорлар ижтимоий табақасининг сиёсий манфаатларини ифода этиш эди. 2000 йилнинг 14 апрелида Ўзбекистон «Фидокорлар» миллий демократик партияси ва Ўзбекистон «Ватан тараққиёти» партиялари бирлашиб, партиянинг номи «Фидокорлар» миллий демократик партияси деб аталган эди. Бу бирлашишда ҳар иккала партиянинг дастурий мақсадлари муштараклиги, таянадиган ижтимоий табақалари тadbиркорлар ва ишбилармонлар эканлиги муҳим роль ўйнади.

«Фидокорлар» партияси илк бор ташкил топиб, янги иш бошлаганида мамлакатимиз равнақи, фуқароларимизнинг фаровон ҳаётини таъминлаш борасида бир қатор самарали тadbирларни амалга ошира бошлаган эди. Лекин айрим объектив ва субъектив сабабларга кўра ушбу партия ўртаҳол партия даражасига тушиб қолди.

Бу вақтда ўзига хос замонавий партия — Тadbиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Ўзбекистон Либерал-демократик партияси мамлакат сиёсий майдонига чиқди. 2003 йилнинг 15 ноябрида ташкил топган ЎзЛиДеП мулкдорлар синфи, кичик бизнес, фермер хўжаликлари, ишлаб чиқариш ва бошқарувдаги юқори малакали мутахассислар ҳамда ишбилармон кишилар манфаатини ифода этади, ҳимоя қилади.

Ўзбекистон Либерал-демократик партиясининг мақсад ва

вазифаларига оид фикрлар 2003 йил 7 октябрда Президент Ислам Каримовнинг янги тузилаётган сиёсий партия ташаббус гуруҳи аъзолари билан учрашувдаги нутқида баён этилди. Жумладан, янги ташкил этилаётган партия ўз эътиборини дунёдаги тараққий топган давлатларнинг эркинлаштириш ва демократлаштириш борасидаги тажрибаларини инобатга олиб, либерал-демократик ғояларни олдинга сурган ҳолда фуқароларнинг турмуш даражасини ўстириш, йўлимиздаги ғов-тўсиқларни олиб ташлаш, Ватанимизнинг тараққиётини жадал суръатлар билан ривожлантиришга қаратиши лозим эди¹.

Тадбиркорлар ва ишбилармонлар манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ЎзЛиДеП қуйидагиларни ўз фаолиятининг асосий мақсади сифатида белгилади:

- сиёсий кучга айланиб, тадбиркорларнинг йўлини янада очиб, уларнинг истиқболини ҳам назарий, ҳам амалий соҳаларда исботлаб бериш, манфаатини ҳимоялаш, эртанги кунини таъминлаш. Шу ижтимоий тоифа номидан Ўзбекистоннинг сиёсий саҳнасига чиқиш ва ўзининг муносиб ўрнини эгаллаш;

- Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига жавоб берадиган, унинг стратегик истиқболлари дастурини Конституция принципларига суяниб, бошқа сиёсий партия ва ҳаракатлар билан ҳамкорликда ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга татбиқ қилиш учун партиянинг куч-имкониятларини сафарбар этиш;

- Ўзбекистон танлаган очиқ демократик, бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий давлат қуриш, фуқаролик жамияти институтларининг ривожига кенг йўл очиб бериш ва демократик қадриятларни халқимиз, аввало, ёшлар онги ва ҳаётига сингдириш;

- давлатни бошқариш, жамиятда шаклланаётган қарашларга таъсир ўтказиш, сиёсий ва иқтисодий ислохотларни амалга ошириш, ҳаётимиздаги муаммоларни ҳал этишда кўмаклашиш, юртимизда тинчлик ва осойишталикни сақлаш,

¹ Қаранг: *Каримов И. А.* Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ижтимоий қатлами Ўзбекистон сиёсий майдонида ўз ўрнини эгаллаши лозим / Янги тузилаётган сиёсий партия ташаббус гуруҳи аъзолари билан учрашувдаги нутқ. Халқ сўзи. – 2003 йил 8 октябрь.

асраб-авайлашда, миллатлараро ва фуқаролараро аҳиллик ва тотувликни мустаҳкамлаш ишида фаол қатнашиш;

– ўзи учун сиёсий платформа деб танлаб олган либерал-демократик ғоялар ва мақсадларни ўз фаолияти билан кенг омма онгига сингдириш, бу борада ҳар томонлама чуқур ўйланган ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бориш, ўз сафини кенгайтириш.¹

ЎзЛиДеП юқорида қайд этилган вазифаларни ўз уставида мустаҳкамлаб, амалий фаолиятида рўёбга чиқармоқда. Матбуот нашри «XXI аср» газетаси бўлиб, партия фаолиятини кенг ёритиш, ўз мақсад ва вазифаларини амалга оширишга, аҳолини сиёсий жараёнларда фаол иштирок этишига салмоқли ҳисса қўшмоқда.

Мавжуд партиялар ўз фаолиятларини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Олий Мажлиснинг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги (1996 йил 26 декабрь), «Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида»ги (2004 йил 29 август), «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонуни (2007 йил 11 апрель) асосида амалга оширадilar. Сиёсий партия тузиш учун камида саккизта ҳудудий субъектда (вилоятда), шу жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳрида яшайдиган ҳамда партияга бирлашиш истагида бўлган камида йигирма минг фуқаронинг имзоси бўлиш талаб этилади².

Партия Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган, юридик шахс мақомини олади. Минтақавий партиялар тузилишига йўл қўйилмайди. Чунки турли минтақавий партияларнинг мавжуд бўлиши ягона мамлакатнинг бўлиниб кетиш хавфини туғдиради. Ўзбекистонда:

– конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи;

¹ “Гадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партияси” Устави. –Т.: 2006 йил. – Б. 4–5.

² Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонуни. 6-модда. (ЎЗР 12.12.2003 й. 568-II сон қонуни таҳриридаги қисм) // Ўзбекистонда сиёсий партиялар. «Академия», Т., 2007. – Б. 226.

– Ўзбекистон Республикаси суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи;

– урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи;

– халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи;

– миллий ва диний руҳдаги партияларни тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиши тақиқланади.¹

Шунингдек, ушбу қонуннинг 4-моддасига кўра судьялар, прокурорлар ва прокуратура терговчилари, ички ишлар органлари, миллий хавфсизлик ходимлари, ҳарбий хизматчилар сиёсий партияларга аъзо бўла олмайдилар.² Чунки, юқоридаги соҳалар ходимлари партия аъзолари қўллаб-қувватловчи муаяйн ғоялар, мафкуралар асосида эмас, балки Конституция ва у асосида ишлаб чиқиладиган қонунлар асосида ўз вазифаларини бажарадилар. Уларнинг у ёки бу партияга аъзо бўлишлари эса қонунчиликни адолатли ва ҳолис амалга оширишга тўсқинлик қилган бўлур эди. Бундан ташқари, демократик давлатда бирор бир мафкура давлат мафкураси сифатида тан олинмаслиги ҳам бу модданинг мантиқан тўғри қабул қилинганлигини кўрсатади.

Шуни эътиборга олиш керакки, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг ва улар мансабдор шахсларининг сиёсий партиялар ички ишларига аралашилари ёхуд, агар фаолият қонунга ҳамда ўз уставларига мувофиқ амалга оширилаётган бўлса, улар фаолиятига у ёки бу тарзда тўсқинлик қилишлари ман этилади.

Ноэкстремистик партиялар ўртасидаги маданиятли рақобатга асосланган партиявий тизим биз қуриш йўлида бўлган демократик жамият тақдирида улкан роль ўйнайди. Шу муносабат билан Президент И. А. Каримов «Модомики, биз демократик жамият қурмоқчи эканмиз, жамиятимизда албатта кўппартиявийлик тизими бўлиши керак... Кўппартия-

¹ Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабрдаги «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонуни, 3-модда. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 1997 й., № 2. – Б. 12.

² Ўша қонун, 4-модда. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 1997 й., №2. – Б. 12.

вийлик, аввало, жамиятимизда ўз манфаат ва қарашларига эга бўлган ҳар қайси ижтимоий қатлам ва гуруҳнинг мақсад ва интилишларини тўлиқ акс эттириши керак. Чунки ҳаёт бор экан, инсон бор экан, ҳар қайси тоифа ўзининг манфаатларини қандайдир йўллар билан амалга оширишга ҳаракат қилади, бу ҳаётни қандай ташкил этиш лозим, инсон, оила қандай шароитда тинч ва бахтли яшаши мумкин, деган масалалар атрофида фикр юритади, керак бўлса, қонуний йўллар билан ўз мақсадига эришишга интилади... Шунинг учун ҳам ҳар қайси партия – халқнинг маълум қатлами манфаатларини ифодаловчи сиёсий куч, десак айна ҳақиқат бўлади»¹, деб таъкидлайди.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида учта партия – ЎзЛиДеП, «Миллий тикланиш» демократик партияси, «Адолат» социал-демократик партияси фракцияларининг Демократик блоки тузилган ва самарали ишлаб турибди. Ўзбекистон Халқ демократик партияси тимсолида парламент муҳолифати фаолият кўрсатмоқда.

2004 йилнинг декабрида Ўзбекистонда парламентчиликнинг икки палатали андозасига, яъни бикамерализмга ўтилди. Чунки, ҳозирги шароитда қуйи палатани реал ҳокимият кучига эга бўлган сиёсий партия вакиллари билан мустаҳкамлаш ва энг муҳими, ҳар бир сиёсий партиянинг ижтимоий обрўини оширишга имкон яратиш, соғлом, яратувчи сиёсий оппозицияга кенг йўл бериш орқали сиёсий ҳаётда демократия принципини мустаҳкамлаш зарур. Акс ҳолда қуйи палата ўзининг сиёсий вазифасини самарали бажара олмайди. Хусусан, қайд этилган сўнгги масала тўғрисида Президент И. А. Каримовнинг «Бизнинг заиф томонимиз – ҳақиқий оппозиция йўқ. Ҳукмронлик қилаётган кучга нисбатан оппозиция йўқ. Биз оппозиция деганда расмий сиёсатга қарши кучни тушунамиз. Қонунчилик палатасида ҳақиқий оппозиция пайдо бўлиши лозим. Бу ерда тортишувлар бўлиши ке-

¹ Каримов И.А. Парламент – жамият ҳаётининг кўзгуси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг биринчи йиғилишида сўзланган нутқ, 2005 йил 27 январь. // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т., 2005. – Б. 161-162.

рак. Бўлмаса, ҳақиқатни юзага чиқариб бўлмайди. Ҳақиқат баҳсларда туғилади, деб бежиз айтилмаган»¹, деган сўзлари диққатга сазовор.

Шу жиҳатдан 2007 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонуни кўппартиявийлик тизимини ривожлантиришда янги қадам бўлди. Чунки, демократик давлатларда мамлакат парламентида сайловларда иштирок этаётган у ёки бу партия ўзининг дастурий мақсадларини янгитдан шакллантирган ҳукуматнинг қандай йўлни (курсни) танлаши, унинг ўз олдига қўйган мўлжали ва мақсадли вазифаларига ўз муносабатини билдирган ҳолда белгилайди. Янгитдан сайланган парламентда мутлақо кўпчилик ўринни эгаллаган партия ҳукуматни шакллантиради, унинг етакчиси ёки вакили эса Бош вазир лавозимига даъвогарлик қилиш ҳуқуқини қўлга киритади. Парламентда кўпчилик ўринни эгаллашга муваффақ бўла олмаган партия эса «норасмий ҳукумат»ини сақлаб қолаверади ва у зарур бўлган пайтда мамлакат келажаги учун масъулиятни ўз зиммасига олиши мумкин.

Ушбу қонуннинг эътиборга молик жиҳати шундаки, «янгитдан шакллантирилган ҳукуматнинг тутган йўли (курси) ва дастури ёки унинг айрим йўналишларига қўшилмайдиган сиёсий партиялар фракциялари ўзларини мухолифат деб эълон қилишлари мумкин. Парламентдаги мухолифатнинг қонун билан кафолатланган ҳуқуқлари парламент кўпчилиги томонидан камситилиши мумкин эмас».²

Ривожланган демократик давлатларда кўпгина партиялар парламентдан жой олишга муваффақ бўлишдан анча илгари

¹ Каримов И.А. Парламент — жамият ҳаётининг кўзгуси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг биринчи йиғилишида сўзланган нутқ, 2005 йил 27 январь. // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 170.

² Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонуни, 1-модда. // Халқ сўзи. — 2007 йил 12 апрель — № 71.

вужудга келган бўлиб, айна ўша даврда уларнинг ташкилий ва ички тузилиши шакл ҳамда сайқал топган. Партиянинг шаклланиши учун узоқ вақт талаб этилади, сайлов кампанияси жараёнида унинг дастури ҳамда ташкилий тузилиши кўп маротаба синовдан ўтиши, ўз сафига янги аъзоларни жалб этиш юзасидан кўп йил иш олиб бориши, фуқаролар сиёсий маданияти ва сиёсий фаоллигини анча юқори даражага кўтариши тақозо этилади.

Мамлакатни демократик янгилаш ва модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини янада кучайтириш зарурати боис Олий Мажлис Сенатининг 2008 йил 4 декабрдаги ўн олтинчи ялпи мажлисида маъқулланган «Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонунларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддаси 1-қисмига Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасида депутатлик ўринлари сонини 120 тадан 150 тага кўпайтиришни назарда тутувчи ўзгартишлар киритилди. Бунда 135 депутат ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланади. Шу аснода сиёсий партияларнинг парламент қуйи палатасидаги вакиллиги кенгаяди. Ўн бешта депутатлик ўрни (бу миқдор мамлакатимизнинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши ҳисобга олинган ҳолда белгиланган) ўз сафига кенг жамоатчиликни, мутахассислар, олимлар, шунингдек, шу соҳада фаолият юритаётган оммавий жамоат ташкилоти — *Ўзбекистон экологик ҳаракати*га берилди. Олий Мажлис Қонунчилик палатасига Ўзбекистон экологик ҳаракатидан депутатлар ушбу оммавий ҳаракатнинг республика конференциясида яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Шу тариқа, сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларига янги институт — депутатлик ўринларини квоталаш институти киритилди¹.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Ўзбекистон экологик ҳаракати сиёсий ташкилот ҳам эмас, сиёсий партия ҳам эмас. Унинг фаолияти сиёсий қарашлардан қатъи назар, аҳолининг

¹ *Исмоилов Н.* Сайлов тизимини янада эркинлаштириш ва демократлаштириш йўлида // Халқ сўзи. — 2008 йил 6 декабрь — № 237.

деярли барча қатламлари манфаатларига дахлдор бўлган экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг аниқ муаммоларини ҳал этишга йўналтирилган.

Юқорида қайд этилган қонуннинг Ўзбекистонда кўппартиявийлик тизimini янада ривожлантиришдаги яна бир муҳим аҳамияти шундаки, унга кўра сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларидан ҳокимият вакиллик органларига фуқароларнинг ташаббускор гуруҳларидан номзодлар кўрсатиш тўғрисидаги қоида чиқариб ташланди. Эслатиб ўтиш жоизки, сайлов тўғрисидаги аввалги қонун ҳужжатларига мувофиқ сиёсий партиялар билан бир қаторда бевосита фуқаролар ҳам ташаббускор гуруҳлар тузиш ва ўз номзодини қўллаб-қувватловчи муайян миқдордаги имзолар тўплаш орқали депутатликка номзод кўрсатишлари мумкин эди. Бунда ташаббускор гуруҳ томонидан кўрсатилган номзод қандайдир ҳаракат дастурига эга бўлиши шарт эмас эди, унинг ўзини номзод қилиб кўрсатган ташаббускор гуруҳ олдида бирор-бир мажбурияти ҳам бўлмаган, чунки номзод кўрсатганидан ва номзоди ҳокимият вакиллик органига сайланганидан кейин ташаббускор гуруҳнинг фаолияти тугайди.

Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, сайлов жараёнларида юқорида тилга олингани каби шаклларда (ўз-ўзининг номзодини кўрсатиш ва бошқалар) иштирок этиш демократик жамият ривожланишининг, уларнинг сайлов тизимлари қарор топишининг дастлабки босқичларига хосдир. Бизнинг мамлакатимизда ҳам ташаббускор гуруҳ томонидан номзод кўрсатиш институти айни сиёсий тизим, сиёсий партиялар эндигина оёққа тураётган, аҳолининг аксарият кўпчилиги сиёсий партияларнинг фаолияти билан қамраб олинмаган бир даврда ривож топди. Ўзбекистонда самарали кўппартиявийлик тизими шаклланган ва жўшқин ривожланиб бораётган ҳозирги шароитда фуқароларнинг ташаббускор гуруҳи томонидан номзод кўрсатиш институти каби сайловнинг бундай номукамал шаклидан фойдаланишга зарурат қолмади.

Сиёсий плюрализмнинг қарор топиши бутун дунёда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам узоқ давом этувчи жараён бўлиб, у фақатгина жамият ҳаётидаги шарт-шароитларга боғлиқ бўлмай, балки жамоанинг ҳамда ҳар бир шахснинг онгидаги

Ўзгаришларга, шахснинг ижтимоий-маданий ва ахлоқий маънавий фазилатлари камолотига ҳам боғлиқдир. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 10-моддасига кўра Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мутлақо тўғридир. Жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас.

Президентликка турли жамоат уюшмалари билан бир қаторда сиёсий партияларнинг ўз партиясидан номзод кўрсатиш ҳуқуқининг мавжудлиги ва ғалабадан сўнг у ёки бу етакчи партия номидан Президентнинг давлатни бошқариши дунёдаги айрим етакчи давлатлар (масалан, АҚШ) тажрибасидан маълум. Ўзбекистонда ҳам Президентликка номзод кўрсатишда мавжуд барча сиёсий партиялар тенг асосда иштирок этадилар. Аммо Президент сайловдан кейин у ғалаба қилган партия номидан эмас, балки бутун халқ номидан иш кўрадики, бу дунёда давлат ва жамият қурилиши тажрибасини янада бойитади. (Германия, Греция, Руминияда ҳам Президент ўз ваколати даврида бирон-бир партия аъзоси бўлиб туриши мумкин эмас.) Бунинг айрим объектив ва субъектив сабаблари мавжуд:

1. Аввало, Конституциямизнинг 10-моддаси бунга тақозо этади.

2. Биздаги кўппартиявийликка асосланган сиёсий тизим ҳар бир партия учун қонун доирасида ўз фаолиятини эркин амалга оширишда зарур шарт-шароитларни яратиб беради.

3. Партиявийлик бирон-бир партияга мансубликни билдирса, Президентлик ўзига хос мақомга эга. У айрим гуруҳ, қатлам қарашларини, манфаатларини кўзлаб эмас, балки давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи бўлган халқ номидан иш кўради. У сиёсий институтлар ўртасида ҳакамдир.

Бугун Ўзбекистонда кўппартиявийликнинг ривожланган тизимини ривожлантириш давр талабидир. Бунинг учун:

– ҳар бир сиёсий партиянинг ўз электорати – уни қўллаб-қувватлайдиган ижтимоий қатлами бўлиши керак. Агар шундай бўлмаса, бу партия ҳақиқий сиёсий куч бўла олмайди;

– сиёсий партиялар ўз ғоя, мақсад ва вазифалари билан бир-биридан фарқ қилиши зарур. Шундагина улар жамият-

даги хилма-хил қараш ва манфаатларни тўлақонли акс эттирган бўлади;

— партиялар ўз ғоявий-сиёсий платформаларини ҳимоя қила олишлари, шу билан бирга бошқа партияларнинг ғоявий-сиёсий платформаларидаги камчиликларни аниқлай олишлари лозим;

— ҳар қандай партия умуммиллий партия сифатида фаолият юритиши, фақат Марказда қолиб кетмаслиги ва жойларда албатта ўз аъзолари, фаоллари ва тарафдорларига эга бўлиши лозим. Акс ҳолда ҳар қандай партия сиёсат саҳнасидан тушиб кетади;

— партиялар мамлакатимиз ижтимоий ҳаётининг ва давлат турмушининг у ёки бу воқеаларига нисбатан ўзларининг қатъий муносабатларини жамоатчилик эътиборига етказишга ҳаракат қилишлари лозим. Айнан шу ҳол партияларнинг ғоявий-сиёсий платформаларига янада сайқал бериш, халққа ўзини танитиш имконини беради;

— сиёсий партиялардаги ички демократияни шакллантириш лозим. Чунки, унда янги-янги ғоялар, янги қарашлар, янги тенденциялар вужудга келади ва айни вақтда улар мамлакатимиз тараққиёти, халқимиз фаровонлиги учун хизмат қилади;

— сиёсий партияларнинг кенг омма билан яқинлашувининг мавжуд механизмларидан самарали фойдаланишга эришиш ва унинг замонавий усулларини ишлаб чиқиш лозим.

Булар сиёсий партияларнинг янги босқичдаги вазифалари ҳисобланади ва ўз навбатида уларнинг сиёсий кучига куч қўшади.

Юқорида қайд этилган масалаларнинг ҳал этилиши партияларга ўз қиёфаси, ўз услубига эга бўлиш, ўз сафларини анчагина тўлдириш имконини беради ва Ўзбекистоннинг кўппартиявийлик тизимини янада ривожлантириш имконини яратади.

Хулоса шуки, Ўзбекистон сиёсий партиялари фаолиятларидаги юқорида қайд этилган субъектив омилларга боғлиқ камчиликларни тузатиш уларнинг халқдан ажралиб қолмасликларига, унинг қалбига йўл топа олишларига ёрдам беради. Дунё халқлари, миллатлари саҳнасида ўз муносиб ўрнини бизга ҳеч бир бошқа халқ, мамлакат ёки давлат яратиб

бермайди. Албатта, бу вазифани ўзимиз бажармоғимиз лозим. Шунинг учун бугунги сиёсий жараёнларда умуммиллий эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда партиялар инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда амалий муқобил таклифлар билан чиқишлари, турли ижтимоий гуруҳларнинг демократик жараёнлардаги иштирокини таъминлашлари, ўз ваколатлари даражасида халқни ўз орқаларидан эргаштириб, уни мустақилликни мустаҳкамлашга сафарбар этишни амалга оширишлари зарурдир.

Таянч тушунчалар

Сиёсий ҳокимият, сиёсий ҳокимият белгилари, сиёсий ҳокимият имкониятлари, сиёсий ҳокимият турлари, сиёсий ҳокимиятнинг хусусиятлари, субъект, объект, раҳбарлик, бошқариш, ташкилотчилик, назорат, легитимлик, легаллик, харизма, сиёсий элита, партия, сиёсий партия, сиёсий партиялар турлари, «сўл», «марказ» ва «ўнг» партиялар, партиявий тизимлар, оппозиция, фракция, парламент.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Сиёсий ҳокимиятнинг моҳияти ва асосий белгиларини тушунтиринг.
2. Сиёсий ҳокимият қандай имкониятларга (ресурсларга) эга?
3. Ҳокимиятни имкониятлари, функциялари, субъектлари ва объектларининг ўзаро муносабати услубига кўра қандай турларга бўлиш мумкин?
4. Сиёсий ҳокимиятнинг асосий хусусиятларини таҳлил қилинг.
5. Сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш механизми қайси таркибий қисмларни қамраб олади?
6. М. Вебер таснифи бўйича сиёсий ҳокимият легитимлиги турларини ўзаро таққосланг.
7. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда шахс ва ҳокимият муносабатларини демократлаштириш борасида қандай ишлар амалга оширилди?
8. Сиёсий партиялар, уларнинг турлари, мақсад ва вазифалари тўғрисида нималарни биласиз?
9. Ўзбекистондаги сиёсий партиялар ва уларнинг жамият сиёсий тизимидаги роли тўғрисидаги билимларингизни далиллар асосида баён қилинг.

10. И. А. Каримовнинг «Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди» (Т. 13) асаридаги маъруза ва нутқлар асосида Ўзбекистон Республикасидаги сиёсий ҳокимият ва кўппартиявийликка оид мулоҳазаларни ўрганиб чиқинг ва конспектлаштиринг.

АДАБИЁТЛАР

- Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т., 2008.
- Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»-ги қонуни. 1996 йил 26 декабрь. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1997, №2.
- Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида»ги қонуни. 2004 йил 29 август. // Ўзбекистонда сиёсий партиялар. Т, «Академия», 2007. — Б. 234–242.
- Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонуни. // «Халқ сўзи» газетаси, 2007 йил 12 апрель №71.
- Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. — Т., 1998. — Б. 31–261.
- Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. — Т., 1996. — Б. 370–404.
- Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз Т. 8. — Т., 2000. — Б. 330–351.
- Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура.Т. 1. — Т., 1996. — Б. 227–239.
- Каримов И. А. Парламент — жамият ҳаётининг кўзгуси // Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 161–162, 179–181.
- Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш — барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. Т., 2007. — 320 б.
- Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. Т., 2008. — 368 б.
- Каримов И. А. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Т., 2008. — 176 б.
- Ислом Каримов демократия ва сиёсий партиялар тўғрисида / Тузувчилар: Ш. О. Мамадалиев, Ш. Р. Қобилов, Б. У. Таджиханов. — Т., 2004.

Исмоилов Н. Сайлов тизимини янада эркинлаштириш ва демократлаштириш йўлида // Халқ сўзи. 2008 й. 6 декабрь №237.

Ирхин Ю. В., Зотов В. Д., Зотова Л. В. Политология: Учебник. — М., 2000. — С. 166–182, 258–279.

Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. — Т., 1998. — Б. 5–26.

Қодиров А. Қ. Ўзбекистонда кўппартиявийлик тизимини шакллантиришнинг концептуал муаммолари // Ҳуқуқ—Право—Law. — 2002. — №4.

Мамадалиев Ш. О. Халқ ҳокимияти: назария ва амалиёт. — Т., 2003. — Б. 3–90.

Мамадалиев Ш. Ўзбекистон сиёсий партиялари: шаклланиш жараёнлари ва ривожланиш истиқболлари. — Т., 2004. — Б. 3–20.

Политология: Ўқув қўлланма // *С. Отамуродов, И. Эргашев, Ш. Акрамов, А. Қодиров* — Т., 1999. — Б. 92–124.

Пугачев В. П., Соловьев А. И. Сиёсатшуносликка кириш: Ўқув қўлланма. — Т., 2004. — Б. 102–120.

Рамазонов И., Мўминов Э. Политология: Дарслик. — Т., 1997.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳ. — Т., 2001. — Б. 591.

Ўзбекистонда сиёсий партиялар. Т, «Академия», 2007. — 249 б.

СИЁСІЙ ЕТАКЧИЛИК

1. Ҳокимият таркибида сиёсий етакчилик

Етакчилик. Дунёнинг турли минтақаларидаги давлатлар ва халқлар ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб ўзгаришлар рўй бераётган ҳозирги замонда сиёсий етакчилик феномени алоҳида аҳамият касб этмоқда. Жамиятни қайта қуриш ва ҳокимият таркибининг асосий элементларидан бири бўлган сиёсий етакчи ролини билиб олиш фақатгина у ёки бу сиёсий арбобга хос шахсий сифатларни, унинг ижтимоий ҳаётга таъсирини аниқлаш учунгина эмас, балки аввало, сиёсатнинг чуқур ижтимоий-фалсафий моҳиятини тушуниб олиш учун ҳам муҳимдир.

Турли партиялар, жамоат ташкилотлари фаолияти муайян сиёсий етакчиларнинг сиёсий фаолиятида акс этади. Чунки сиёсий ҳокимият муайян шахсий сифатлар, феъл-атворларга, муайян ижтимоий гуруҳга мансуб бўлган шахслар томонидан амалга оширилади ва етакчига хос бўлган индивидуал хусусиятлар уларнинг ҳокимиятни қандай амалга оширишларига ҳам таъсир этади.

Ўзбекистон Республикасида давлатнинг асосий мақсади – ҳуқуқий демократик жамият қуришдир. Бу мақсаднинг амалга ошиши кўп жиҳатдан барча даражалардаги раҳбарларнинг дунёқараши, билими, қобилиятларига боғлиқ. Демократик жамиятларда ҳокимиятнинг персонификациялашуви (ижтимоий онгда ҳокимиятнинг шахс тимсолида тасаввур этилиши) кучаяди, чунки аҳоли саёйовларда дастурий ваъдаларга эмас, балки партияларнинг ишончга сазовор, ҳалол раҳбарларига кўпроқ ишонч билан қарайди. Шу жиҳатдан қараганда сиёсий жараёнлар таҳлилидан маълум бўлмоқдаки, зудлик билан қарорлар қабул қилиш, муайян вазифани тўғри тушуниш қобилияти талаб этиладиган ижтимоий тараққиётнинг туб бурилиш давларида сиёсий етакчилик роли жуда катта аҳамиятга эга бўлади.

Ҳокимият ва ташкилот мавжуд бўлган барча жойда етакчиларнинг бўлиши табиий, чунки «етакчи» сўзининг инглиз

тилидан таржимаси (leader) «бошловчи», «раҳбарлик қилувчи» маъноларини англатади.

Сиёсий таълимот ва қарашларда етакчи тўғрисидаги тасаввурларнинг шаклланиши ва ривожланиши. Етакчиликдек мураккаб ва муҳим ижтимоий ноёб ҳодисани ўрганиш ҳамда таҳлил этишнинг ибтидоси узоқ тарихга бориб тақалади. Қадимги замон тарихчилари Геродот, Плутарх, Конфуций ва бошқалар ўз даври етакчилари – монархлар, лашкарбошиларни тарих ижодкорлари деб ҳисоблаганлар.

Сиёсий етакчилик ҳодисасини таҳлил этишда Шарқда Абу Наср Форобий, Низомулмулк, Амир Темур, Алишер Навоийнинг хизматлари, Ғарбда эса Н. Макиавеллининг илмий мероси диққатга сазовордир. Уларнинг фикрича, сиёсий етакчи – бутун жамиятни жипслаштирувчи, ижтимоий тартибларни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш учун ҳар қандай воситаларни қўлловчи ҳукмдордир.

Шарқ Уйғониш даврининг буюк вакили Форобий «Давлат арбобининг ҳикматлари» рисоласида давлатни етук шахс (маърифатли шоҳ), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида самарали бошқариш мумкинлигини, давлат бошлиғи ва давлат хизматчилари бошқарув санъатини яхши билишлари шартлигини қайд этади. Низомулмулк эса «Сиёсатнома» («Сияр ул-мулк») асарида шоҳнинг жасур, доно, тadbиркор ва қатъиятли бўлиши ғоясини илгари сурган. Давлатни идора қилишда амалдорлар (масъул ходимлар) катта ўрин тутишган, уларни танлаш ва жой-жойига қўйишга ўзига хос талаб даражасида қаралган.

Сиёсий етакчилик ҳодисасини ўрганишда ўз даври ва ўз халқи талаб-эҳтиёжларини тўғри англаган прагматик ҳукмдор – Амир Темурнинг назарий қарашлари ва амалий сиёсий фаолияти ҳам диққатни жалб этади.

Подшоҳсиз раият ва давлатсиз жамият бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблаган Алишер Навоий жамият бўлиши учун давлат бўлиши зарурлигини, турли манфаатлар кишиларни бир-биридан ажратишини ва айни пайтда бирлаштиришини, бу – жамият қонуни эканлигини, шу қонунни назорат қилиш – одил подшо ва бошқарув тизимининг вазифаси, деб уқтиради.

Умуман, сиёсий етакчиликнинг шарқона таҳлилида етакчига насиҳатгўйлик ёндашуви устуворлик қилади. Унга кўра давлат арбоби сиёсати ҳар қандай вазиятда ҳам ахлоқий тамойиллар: ростгўйлик, ҳалоллик, одамларга хайрихоҳлик ва ҳоказоларга зид бўлмаслиги керак. Таъкидлаб ўтиш лозимки, етакчини ахлоқий тамойилларга риоя қилишга чорловчи бундай шарқона қарашлар ҳозирги замон демократик жамиятларида сиёсатнинг инсонийлашувида, унинг инсон ҳуқуқлари кафолати сифатида танилишида ўз ифодасини топмоқда.

Сиёсий етакчиликни ўрганишда Фарбда сиёсий билимлар ривожига буюк италян гуманисти Н. Макиавелли катта ҳисса қўшган. Унинг фикрича, сиёсий етакчи — жамиятни жиқлаштирувчи ҳамда ижтимоий тартиб ва ўз ҳукмронлигини сақлаш учун ҳар қандай воситалардан фойдаланувчи подшоҳ. Масалан, «Миллий давлатни қуриш ва мустаҳкамлашда давлат бошлиғи шердек довюрак, тулкидек айёр бўлиши, агар пировард мақсадга фойдали бўлса, ўз ваъдаларини бажармаслиги ҳам мумкин, чунки юксак натижалар худди шундай йўл тутган князларга насиб этган»¹ каби Макиавелли томонидан ишлаб чиқилган, айёрлик ва кучни моҳирона бирлаштиришни тақозо этувчи фарбона менталитет акс этган амалий маслаҳатлар Кромвель, Наполеон ва бошқа кўплаб европалик сиёсатчилар томонидан юқори баҳоланган.

XIX асрга келиб шахс продасини жамият тараққиётининг белгилувчи кучи, деб ҳисобловчи волонтаристик назариялар пайдо бўлган. Етакчилик тўғрисидаги бу назария вакиллари Томас Карлейль (1795–1881) ва Ральф Уолдо Эмерсонлар (1803–1882) фикрича, одамларнинг кўпчилиги барча муносабатларда етакчиларнинг йўналтирувчи таъсирисиз нормал ҳаёт кечира олмайдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Фридрих Ницше (1844–1900) томонидан ишлаб чиқилган етакчилик тамойили ўз даври сиёсий фикри ва амалий сиёсатига катта таъсир кўрсатган. Ницшеннинг қарашларига биологик турларнинг эволюцион ривожланиши тўғрисидаги Ч. Дарвин назарияси кучли таъсир кўрсатган. Шу боис, Ницшеннинг назарий қарашларида олий биологик тип — етакчи-инсон, ўта қудратли одам шакллани-

¹ Макиавелли Н. Государь. — М., 1990. — С. 28.

шининг зарурлигини асослашга қаратилган уринишни кўра-миз. «Инсониятнинг мақсади, — деб ёзади Ницше, — унинг олий вакилларида мужассам бўлади... Инсоният буюк одам-ларни яратиш учун тинимсиз меҳнат қилиши зарур — унинг вазифаси фақат шунда ва бошқа ҳеч нарсада эмас»¹.

Унинг фикрича, ўта қудратли бундай буюк одам яхшилик ва ёмонликнинг нариги томонида туради. У ахлоқ меъёрлари билан чекланмаган бўлиб, оддий одамларга нисбатан шафқатсиз, ўзига тенг, ўта қудратли етакчи инсонлар билан эса илтифотли ва мулойим бўлиши мумкин. Агар одам маймундан қандай устунликка эга бўлса Ницше назариясидаги етакчи ҳам одамлар устидан шундай устунликка кўтарилган шахсдир. У юксак ҳаётгий қувватга эгалиги ва ҳокимиятга бўлган иродаси билан бошқа кишилардан ажралиб туради. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, кейинчалик ўз ирқий иддаоларини «асослаш» учун фашизм назариётчилари Ницше таълимотидан ўз ёвуз мақсадлари йўлида фойдаланишга уринганлар.

Етакчилар тўғрисидаги замонавий назарияларга Габриель Тард (1843—1904) ижоди сезиларли даражада таъсир кўрсатган. У ижтимоийлашув тўғрисидаги назария асосчиларидан бири бўлиб, ҳаётнинг асосий қонунларидан бири — етакчиларга улар издошларининг тақлид қилишидир, деган ғояни асослашга ҳаракат қилади. Жамият тараққиётининг асосий манбаларидан бири Тарднинг фикрича, ташаббускор ва ноёб шахслар томонидан қилинган янгиликлар, кашфиётлардир.

Етакчиликнинг таърифлари. Замонавий сиёсатшуносликда етакчиликнинг бир неча таърифлари мавжуд:

1. Етакчи — йўл кўрсатувчи маъносини англатади. Етакчи бошқаларга таъсир эта олиш, муайян мақсадларга эришиш учун уларнинг биргаликдаги фаолиятларини ташкил эта олиш қобилиятига эга бўлади. Етакчи ва унинг издошлари ўртасидаги муносабатларда тенгсизлик мавжуд бўлиб, у етакчидан гуруҳ аъзоларига қараб доимо бир томонлама йўналган бўлади.

2. Етакчилик — бу бошқарувчанлик мақоми, қарорлар

¹ Иқтибос манбаи: *Ницше Ф.* Так говорил Заратустра. — М., 1990. — С. 286. Қаранг: *Пугачев В.П., Соловьев А.И.* Сиёсатшуносликка кириш. — Т., 2004. — Б. 165.

қабул қилиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий позициядир.

3. Сиёсий етакчилик — бу сиёсат бозорида амалга ошириладиган махсус тадбиркорлик шаклидир. Бунда сиёсий тадбиркор, яъни етакчиликка даъвогар шахс рақобат курашида ижтимоий вазифаларни ҳал этишга оид дастурини раҳбарлик амалига алмаштиради. Бу ерда сиёсий тадбиркорликнинг моҳияти шундаки, «сиёсий товар» потенциал етакчи шахси билан бир нарса деб қаралади ҳамда ушбу товарни «умумий бойлик», бахт-саодат сифатида реклама қилиш рўй беради.

4. Сиёсий етакчилик сиёсий фаолият тури бўлиб, у икки томоннинг ўзаро алоқаларини англатади: биринчи томон — етакчилар ўз издошларининг манфаатларини ва эҳтиёжларини биладилар ва баён этадилар, иккинчи томон эса шу манфаатларни ифодалаш ва амалга ошириш учун ўз ваколатларининг бир қисмини етакчига ихтиёрий равишда топширадилар.

Етакчилик феноменининг негизи аслида инсон ва жамият табиатининг ўзидадир. Ҳатто етакчиликка ўхшаш бўлган «илк етакчилик» ҳайвонот дунёсида учрайди. Бу ерда биологик ўзаро муносабатлар тақозо этувчи ёзилмаган қонунларга биноан подани бошқарувчи етакчи ажралиб чиқади.

Жамиятда ҳам етакчилик эҳтиёж маҳсули сифатида майдонга чиқади, чунки ўз-ўзини ташкил этиш, ҳаётий ва функционал қобилиятларни таъминлаш учун одамларнинг хулқ-атворини тартибга солиш зарурати пайдо бўлади. Бундай тартибга солиш вазифалар ва ролларнинг вертикал (бошқариш — бўйсунтириш) ва горизонтал тақсимланиши ҳамда бошқарувни амалга оширувчи тузилмаларнинг ажралиб чиқиши орқали юзага чиқарилади. Натижада, етакчилик муассасавийлашади, яъни у расмий етакчиликка айланади. Расмийга тескари бўлган норасмий етакчилик эса субъектив қобилиятни, етакчилик ролини бажаришга тайёрлик ҳамда лаёқатни, шунингдек, муайян гуруҳ ёки жамият томонидан унинг раҳбарлик ҳуқуқлари тан олиншини характерлайди.

Юқоридаги таърифлар ва таҳлилдан келиб чиқиб, сиёсий етакчилик ҳукмдорлик даражасини эгаллаган бир ёки бир неча шахсларнинг бутун жамиятга, ташкилотга ёки гуруҳга доимий устувор ва қонуний таъсирини ифодалайди, дейиш мумкин. Етакчилик тузилмасидаги уч асосий таркибий қисм: етак-

чининг индивидуал белгилари; унинг имконият ва воситалари; унга таъсир кўрсатадиган вазият етакчилик самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, сиёсий етакчи сиёсий жараёнлар билан бирга, бутун жамият, сиёсий ташкилот ёки ҳаракатни ҳам бошқаради. У воқеаларнинг бориши ва сиёсий жараёнлар йўналишини ўзгартира олади. Сиёсий етакчилар жамиятдаги сиёсий жараёнларни жонлантирадилар, жамиятнинг тарихий ривожланишини белгиловчи дастурларни, ғояларни илгари сурадилар.

2. Сиёсий етакчилик табиати ва турлари

Хислатлар назарияси. Етакчилик табиатини тушунтиришга бўлган интилишлар кўпгина назарияларни пайдо қилди. Улардан энг қадимийроғи ва аҳамиятини ҳозирга қадар йўқотмагани хислатлар назариясидир. Ушбу назариянинг асосчиларидан бири Э. Богардус фикрича, аъло даражали интеллектуал истеъдодлар шахсга эртами-кечми етакчиликка олиб келувчи кўзга кўринган мавқени беради¹.

Етакчилик ҳодисасини етакчининг юксак фазилатлари асо-сида тушунтириш ушбу назариянинг моҳиятини ташкил этади. Етакчининг юксак фазилатларига ўтқир заковат, фаҳм-фаросат, темир ирода, қайноқ энергия, юксак ташкилотчилик, кишиларга ёқа билиш, билимдонлик, масъулиятни ўзига ола билиш киритилади. Ҳозирги демократик давлатларда сиёсий етакчиларнинг зарурий сифатларига хушсуратлик, нотиқлик хусусиятлари ҳам асосий талаблар сифатида қўйилмоқда.

Ўтказилган социологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, шахсининг етакчилик қилиши учун унга хос муайян хусусиятлар йиғиндиси катта аҳамият касб этади. Рақобат муҳитида етакчилик ўринларини эгаллаш учун ҳақиқатан ҳам муайян шахсий хислатлар керак. Лекин бу зарурий хислатларни мутлақлаштириш даражасида эмас. Бу хислатлар тўплами тарихий давр, айрим давлатлар ва аниқ вазиятга боғлиқ ҳолда ўзгариб боради. Масалан, ҳозирги замонда ҳам сиёсий муваффа-

¹ Иқтибос манбаи: *Bogardus E. Leadership*. — New York, 1934. — P. 138. Қаранг: *Пугачев В.П., Соловьев А.И.* Сиёсатшуносликка кириш. — Т., 2004. — Б. 171.

қиятларга имкон берувчи шахсий хислатлар Швеция, Афғонистон, Корея ва Сомалида тубдан фарқланади. Бунинг устига кўпчилик, асосан, нодемократик давлатларда ўртамеъна, ёр, ёрқин хислатларга эга бўлмаган шахсларнинг тез-тез сиёсий етакчилар сифатида сиёсат майдонига келишлари кузатилган.

Буларни ҳисобга олиш хислатлар назариясининг ривожига — унинг омилиий-таҳлилий тамойили яратилишига олиб келди. Бу тамойил етакчиларнинг соф индивидуал хусусиятларини ва муайян сиёсий мақсадларини амалга ошириш жараёнида намоён бўлган хулқ-атворларини таққослайди. Масалан, Лениннинг яқинлари билан муносабатида намоён бўлувчи индивидуал хислатлари ҳеч ҳам зўравонликка чанқоқ ва одамларнинг кулфатларига бефарқ, раҳмсиз ва золимлигидан дарак бермасди. Бироқ унинг ўжарлиги ва утопик мақсадга интилишлари уни ҳокимиятни сақлаб қолиш учун жиноятлар олдида тўхтамайидиган, умуминсоний ахлоқ меъёрларини инкор этувчи диктаторга айлантирган.

Хуллас, етакчи шахсига ҳос хусусиятлар йиғиндисиди тарихий давр ва дунёдаги турли давлатлар шароитларига кўра турлича бўлиши мумкин.

Вазиятлар назарияси. Етакчиликнинг муайян ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқлигини вазиятлар таълимоти янада ривожлантирди ва асослаб берди. В. Далль, Т. Хильтон, А. Гарднер, Р. Стогдилл ва бошқалар етакчилик ҳодисасининг нисбийлигидан, кўп хиллилигидан келиб чиқадилар. Уларнинг фикрларича, «Етакчи — муайян вазият маҳсулидир. Айнан вужудга келган муайян вазиятлар сиёсий етакчиларни танлаб олади ва уларнинг хулқ-атворини белгилайди.

Шу маънода тарихда тасодифий етакчилар бўлмайди, ҳар бир етакчи ўз даврининг, ўз даври тарихий вазиятининг маҳсулидир. Искандар Зулқарнайн, Оливер Кромвель, Чингизхон, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур ҳам ўз даврининг йўлбошчилари эдилар.

Р. Стогдилл ёзишча, етакчилик қандайдир ижтимоий вазиятларда кишилар ўртасида мавжуд бўладиган алоқалардир, бир вазиятда етакчи бўлган кишилар бошқа вазиятларда ҳам албатта шундай бўла олмайди»¹. Масалан, «намунали,

¹ Пугачев В.П., Солюев А.И. Сиёсатшуносликка кириш. — Т., 2004. — Б. 173.

қудратли ва илғор ислом жамияти» қуриш мақсад қилиб белгиланган Эрондаги вазият муқаррар равишда етакчиларнинг европача ёки америкача типини рад этади. Худди шунингдек, Эрон типигаги етакчи (гарчи 2005 йилнинг 24 июнида Эрон президентлигига сайланган техника фанлари доктори Маҳмуд Аҳмадинажот мамлакатнинг сўнгги 24 йиллик тарихида илк дунёвий бошқарувчи бўлса-да) Фарб сиёсий майдонида ўзини намоён этиши мумкин эмас. Нефть ва газ захирасига эгалик қилиш борасида дунёда Саудия Арабистони ва Россиядан кейинги ўринда турувчи Эронда аҳоли жон бошига тўғри келадиган миллий даромад 320 доллар экани (қиёс: Саудияда бу кўрсаткич 19 минг доллардан ортиқ) Осиёнинг бу йирик мамлакати жиддий иқтисодий ислохотларга муҳтожлигини кўрсатади¹ ҳамда унинг сиёсий етакчисига мураккаб вазифаларни уйдлаш масъулиятини юклайди.

Бундан ташқари, давлатнинг инқироз ҳолатидалиги ёки барқарор ривожланишдалигига боғлиқ равишда етакчига қўйиладиган талаблар ҳам бир-биридан фарқланади. Мисол учун, XX асрнинг 80-йиллари охирида совет тузумининг инқирози Б. Елцин, И. Каримов, Н. Назарбоев ва бошқа етакчиларни илгари сурди. Улар эски тоталитар тузумни емириш ва демократик жамиятни барпо этиш сари халқни етакладилар.

Таъкидлаш жоизки, вазиятлар назарияси сиёсий етакчининг индивидуал хусусиятларини рад этмайди, лекин уларни мутлақлаштиришни ҳам ноўрин ҳисоблайди ва сиёсий етакчининг табиатини тушунтиришда мамлакатдаги шарт-шароитларга устуворлик беради.

Вазиятлар таълимотига аниқлик киритиш, ривожлантириш ва сифат жиҳатдан бойитиш натижасида сиёсий етакчиликни унинг издошлари ва тарафдорлари (конституентлари) ёрдамида тушунтириш таълимоти вужудга келди. Замонавий сиёсатшуносликда «тарафдорлар» тушунчаси кенг қамровли бўлиб, сиёсий фаоллардан ташқари етакчининг сайловчилари, шунингдек, у билан муносабатда бўлувчилар ҳам бу тушунча мазмун таркибига киритилади. Уларни таҳлил қилиш

¹ Дунё нигоҳидаги етакчи // Хуррият. — 2006 йил 21 июнь. — №23.

сиёсий етакчининг хулқ-атворини, қабул қиладиган қарорларини олдиндан билиш имкониятини беради.

Етакчи билан муносабатларнинг шаклланиши ва амал қилишида сиёсий фаолларнинг роли каттадир. Айнан тарафдорлар, яъни конституентлар ўз етакчиларининг шахсий сифатларини ва имкониятларини баҳолай оладилар, уни қўллаб-қувватлаш кампаниясини ташкил этадилар, бир сўз билан айтганда етакчини «яратадилар».

Бироқ анча афзалликларига қарамай вазиятлар назарияси каби конституентлар назарияси ҳам сиёсий етакчининг ҳокимиятни эгаллагандан кейин нима сабабдан ўзини ҳокимиятга келтирган қатлам ва тарафдорларнинг манфаатларига зид ҳаракатлар қилиши сабабларини тушунтириб бера олмайди. Тарих сабоқлари шуни кўрсатадики, кўпгина сиёсий етакчилар ҳокимиятга келгач, уни ҳокимият тепасига келтирган қатламлар ва гуруҳлар манфаатларига қарши фаолият юритганлар. Бунга ёрқин мисол А. Гитлернинг сиёсий фаолияти бўлиб, у ҳокимиятга чиққандан кейинги йиллар давомида уни ҳокимиятга келтирган тарафдорларининг бир қисмини йўқ қилди. Бунга ўхшаш мисолларни Шарқда шайбонийлардан Абдуллахон II нинг ўғли Абдулмўмин фаолиятида ҳам кўришимиз мумкин.

Юқорида келтирилганлардан маълум бўладики, етакчи ва конституентлар ўзаро таъсирини икки томонлама йўналтирилган ҳаракат сифатида қараш лозим. Бунинг устига етакчилар ўз ижтимоий таянчларини муайян даражада ўзгартиришлари мумкин. Бундай ҳол, айниқса, авторитар ва тоталитар сиёсий тузумларда фожиали тус олиши мумкин. Бунинг сабаблари сиёсий тизимнинг характериға, раҳбар қўлида ҳокимиятнинг жамланиши даражасига ва умуман жамиятнинг сиёсий маданиятига бориб тақалади.

Сиёсий етакчилик табиатини, унинг субъектив механизмларини тушунтириш ва уни бир хилда изоҳлаш мураккаб. Бу жараёни ўрганишда психоаналитика назарияси анча ютуқларга эришган. Ушбу назария асосчиси З. Фрейддир. Бу назарияга кўра, сиёсий етакчилик негизда сенсуал характердаги, яъни сезги, ҳиссиётларга асосланган майллар ётади. Сублимация, яъни бошқа ҳолатга ўтиш жараёнида у ижодий фаолиятга, жумладан, сиёсий етакчиликка ҳам интилиш си-

фатида намоён бўлади. Кўпгина кишиларда раҳбарлик лавозимларини эгаллаш субъектив компенсаторлик вазифасини бажаради. Турли камчиликларга йўл қўймаслик, номукамаллик, қадрсизлик ҳиссиётини енгилга ёрдам беради.

Сиёсий етакчиликнинг психоаналитик назариясига ҳисса қўшган Франкфурт мактаби вакиллари Э. Фромм ва Т. Адорнолар авторитаризмга мойил ва ҳокимиятга интилувчи шахс типини аниқладилар. Бундай шахс оммавий ишончсизлик, асабийлик ҳукмрон бўлган носоғлом ижтимоий муҳит, оилавий невроз ҳолатини келтириб чиқарувчи шароитларда шаклланади. Киши бундай шароитда буларнинг ҳаммасидан қутулиш учун ҳукмронлик ёки бўйсунуш муносабатларидан қочишга интилади.

Етакчилик — авторитар шахс учун ўзининг ўзгарувчан кайфиятларидан холи бўлишга ва ўз иродасига бошқаларни бўйсундиришга имкон берадиган психологик эҳтиёж. Бошқалар устидан чексиз ҳукмронлик қилиш бундай кишига ўзига хос сархушлик бахш этади. У ўзига хос садизм, зўравонлик шаклидир. Бошқаларнинг кучсизлиги авторитар типдаги индивидларда назорат ва уларни камситиш истагини уйғотади. Шу билан бирга, авторитар шахс мазохистик хусусиятга ҳам эгалир, ўзидан зўрроқ куч билан тўқнашганда унга сажда қилади. Бошқаларнинг кучсизлиги унда ғазабланиш, уларни таҳқирлаш кайфиятларини туғдиради.

Бундай хулқ-атвор шакли психологик маънода кучлиликнинг эмас, кучсизликнинг намоён бўлишидир. Авторитар шахс ҳаққоний кучга эга бўлмасдан, бошқа кишилар устидан ҳукмронлик қилиш ёрдамида шу кучга эгаллигига ўзини ишонтиришга ҳаракат қилади. Бундай шахс иррационалдир, улар жоҳилликка, мистикага мойил бўлиб, биринчи навбатда ҳиссиётлар асосида иш юритади, тенглик ва демократияга тоқат қила олмайди. Бошқа барча кишиларни «кучли — кучсиз» муносабатлари воситасида идрок этади. Умуман, психоаналитика назарияси сиёсий етакчиликка интилишнинг барча сабабларини қамраб ололмаса-да, унинг асосий ички сабаблари ҳақидаги тасаввурларни анча кенгайтирди.

Интерфаол таҳлил. Етакчилик тўғрисида юқорида кўрсатиб ўтилган назариялар унинг турли томонларини кўришга имкон беради, бироқ унинг бир бутун кўринишини бера ол-

майди. Етакчиликни комплекс тадқиқ этишни амалга оширишни интерфаол таҳлил бажаради. У етакчиликнинг тўрт асосий жиҳати: етакчининг хусусиятлари; у бажариши лозим бўлган вазифалар, унинг издошлари ва конституентлари; етакчи ва унинг конституентларининг ўзаро муносабатлари механизмини ҳисобга олади.

Бироқ етакчиликнинг ягона, универсал тамойилини яратишнинг имкони йўқ. Чунки етакчилик ҳодисаси намоён бўлиши ва вазифаларига кўра турли-туман бўлиб, тарихий давр, сиёсий тизим тури, етакчи ва унинг конституентлари хусусиятлари каби қатор омилларга боғлиқдир.

Сиёсий етакчилик турлари. Ҳозирги замон сиёсатшунослигида сиёсий етакчилар у ёки бу мезонларга кўра хилма-хил турларга ажратилади.

Раҳбар қўл остидагиларига муносабатига кўра авторитар ва демократ йўлбошчиларга ажратилади.

1. Авторитар етакчилик — танҳо йўналтирилган таъсир этиш хусусиятига эга бўлиб, тақиқловчи чоралар, куч ишлатишни назарда тутати.

2. Демократик етакчилик — раҳбар томонидан гуруҳ ёки ташкилот барча аъзоларининг фикрлари, манфаатларини ҳисобга олишда, уларни бошқарувга жалб этишда ифодаланади.

Сиёсатшуносликда сиёсий етакчиликни турларга ажратишнинг кенг тарқалган кўринишларидан бири М. Вебернинг ҳокимиятни легитимлаштириш усуллари ҳақидаги таълимотига бориб тақалади.

Унга мувофиқ етакчилар анъанавий, харизматик ва рационал-легал етакчиларга бўлинади. Биринчи турдаги етакчилик асосида одатлар, иккинчисида эътиқод ва ҳиссиётлар, учинчисида эса тафаккур ётади.

Анъанавий етакчилик. Етакчиликнинг бу тури анъаналар, маросимлар, одат кучи каби механизмларга таянади. Итоат қилиш одати анъаналарнинг муқаддаслигига ва ҳокимиятнинг мерос тариқасида ўтишига асосланган. Урф-одат ва анъаналар жамиятда нафақат йўналтирувчилик вазифасини, балки авлодлараро ворисийликни, тарихий тараққиётнинг узвийлигини ҳам таъминлайди. Бизнинг замонамизда монархияни гоҳо ўз тарихий ролини бажариб бўлган, ўтмишга хос

ҳокимият бошқаруви деб ҳисоблашади. Лекин бу фикр унчалик тўғри эмасга ўхшайди. Акс ҳолда ҳозирги Испанияда айнан монарх бошқаруви жамиятни генерал Франконинг диктаторлик режимидан демократияга томон нисбатан муваффақият билан олиб ўтганлигини қандай изоҳлаш мумкин? Умуман олганда, етакчиликнинг бу тури доҳийлар, оқсоқоллар, шоҳлар бошқаруви учун ҳосдир.

Харизматик етакчилик. Етакчиликнинг бу турига М. Вебер инқироз даврида жамиятни инқилобий тарзда янгилашнинг муҳим ҳаракатлантирувчи кучи сифатида қарайди. Чунки етакчиликнинг бу тури ҳукмдор — етакчининг қудратига нисбатан халқнинг чексиз ишончига асослангандир. Омманинг фикрича, раҳбарлик учун алоҳида хислатлар, буюк сифатлар, ғайриоддий қобилиятларга эга бўлган харизматик етакчилар халқни ижтимоий янгиланиш вазифаларини ечишга сафарбар эта оладилар. Аслида эса етакчининг индивидуал сифатлари унинг харизмаси шаклланишида иккинчи даражали роль ўйнайди. Масалан, Ленин, Сталин, Гитлер, Мао Цзедун, Ким Ир Сен, Фидель Кастролар харизматик етакчилар бўлишган.

Рационал-легал етакчилик етакчини сайлаш тартиби, унга берилган ҳокимлик ваколатларининг оқиллиги, қонунийлиги тўғрисидаги тасаввурларга асосланади. Чунки, жамият тараққиётидаги нисбатан тинч даврларда тарихий анъаналарни асраб-авайловчи ва зарурий ислохотларни амалга оширувчи рационал-легал етакчиларга ижтимоий эҳтиёж, зарурат юзага келади.

Умуман эса кўпчилик давлатларнинг тарихида сиёсий етакчилик турларининг алмашинувида маълум бир кетма-кетлик кузатилади. Масалан, харизматик етакчи анъанавий етакчига, у эса, ўз навбатида, ислохотчи-қонунчига (рационал-легал етакчига) ўз ўрнини беради.

Етакчиларни турларга ажратишнинг яна бир кўриниши ҳақида АҚШнинг Принстон университети профессори Роберт Такер тақлиф киритган. У 1987 йилда нашр этилган «Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Горбачева» («Совет Россиясида сиёсий маданият ва етакчилик. Лениндан Горбачевга қадар») номли асарида етакчиларни уч турга бўлади:

1. Консерваторлар — жамиятни ўз ҳолатида сақлаб қолиш-

га қаратилган фаолият олиб боровчилар.

2. *Реформаторлар* — ҳокимият таркибини кенг қамровли ислохотлар воситасида тубдан ўзгартиришга интилувчилар.

3. *Инқилобчилар* — одатда, қуrol кучи билан бошқа ижтимоий тузумга тез, сакраш орқали ўтишни режалаштирувчилар.

Ҳозирги замон сиёсатшунослигида етакчиларнинг 4 та йиғма тимсоли айтиб ўтилади:

- 1) байроқдор ёки буюк инсон;
- 2) хизматчи;
- 3) савдогар;
- 4) ўт ўчирувчи.

Байроқдор етакчи воқеликни ўзича кўра билиш, жозибали идеал, оммани қизиқтира олиш қобилияти билан ажралиб туради. Ленин, Гитлер, Мартин Лютер Кинг, Ҳумайнийлар бундай етакчиларнинг типик вакиллари бўлишган.

Хизматчи етакчи ҳам ўз тарафдорлари ва сайловчиларининг манфаатларини ифода этишга интилади ва улар номидан иш кўради.

Савдогар етакчи учун ўз гоё ва режаларини чиройли қилиб кўрсатиш, уларнинг афзаллигига фуқароларни ишонтира олиш ҳамда бу гоёларни «сотиб олишга» мажбур қилиш ва шунингдек, уларни амалга оширишга оммани жалб этиш хосдир.

Ўт ўчирувчи етакчи долзарб ижтимоий муаммоларга ечим топиб, даврнинг муҳим талабларини мўлжалга олади. Унинг хатти-ҳаракати аниқ вазиятга кўра аниқланади.

Реал ҳаётда етакчилиكنинг бу тўрт идеал тимсоли, одатда, соф ҳолда эмас, балки аралаш ҳолда учрайди.

Етакчиларнинг вазифалари улар фаолиятининг бош йўналишидир. Вазифалар доираси сиёсий тартибот, фуқаролик жамиятининг етуклиги, аҳоли турмуш даражаси каби омилларга боғлиқ бўлиб, биринчидан, жамиятдаги вазиятни таҳлил этиш ва баҳолашни мўлжалловчи ташхисни; иккинчидан, ижтимоий муаммоларни ҳал этишга хизмат қилувчи фаолият йўналиши ва дастурини аниқлашни; учинчидан, мақсадларни амалга ошириш учун ижрочиларни (амалдор шахслар, омма) сафарбар этишни қамраб олади.

Етакчининг вазифаларини янада аниқроқ тавсифлаш ҳам мум-

кин. Бу аниқ жиҳатларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. *Жамиятни жислаштириш ва бирлаштириш.* Етакчи бошқа давлатлар билан муносабатларда миллий бирликни ўзида намоён қилиши, умумий мақсадлар ва қадриятлар йўлида фуқароларни бирлаштириши, Ватанга, давлатга, халққа хизмат қилишда ўрнатилган бўлиши лозим.

2. *Энг мақбул сиёсий қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш.* Етакчи хато қилишдан кафолатланмаган бўлса ҳам ижтимоий вазифаларни ҳал қилишнинг энг мақбул йўлини топа олишлик қобилияти, одатда, унинг раҳбарлик лавозимини эгаллашини оқлайди.

3. *Ижтимоий ҳакамлик, қўриқчилик, оммани қонунсизликдан, турли даражадаги амалдорларнинг ўзбошимчилигидан ҳимоя қилиш, тартибот ва қонунчилиكنи назорат, рағбатлантириш ва жазолаш чоралари орқали сақлаб туриш.*

4. *Ҳокимият ва омманинг мулоқотини, сиёсий ва ҳиссий алоқа каналларини мустаҳкамлаш ва шу билан фуқароларнинг ҳокимиятдан бегоналашувининг олдини олиш.* Оммавий ахборот воситалари, айниқса, телевидение, шунингдек, сайловчилар билан ўзаро учрашувлар ва бошқа тадбирлар орқали сиёсий етакчилар омма билан бевосита алоқада бўлишнинг кенг имкониятларига эга бўладилар.

5. *Янгилашни ташаббускори бўлиш, оптимизм ва ижтимоий энергияни тўплаш, оммани сиёсий мақсадларни амалга оширишга сафарбар қилиш.* Етакчи халқ анъаналарини авайлаб сақлаш, ўз вақтида янгиликларни илғай олиш, жамият тараққиётини таъминлаш, халқда ижтимоий идеаллар ва ғояларга нисбатан ишонч уйғотиш лозим.

6. *Сиёсий тизимни легитимлаштириш.* Бу вазифа, асосан, тоталитар давлатлар етакчиларига хосдир. Сиёсий режим ўзини ўзи оқлай олмаганида у бунинг харизматик етакчининг алоҳида хусусиятларидан излашга уринади. Масалан, большевиклар ҳокимиятнинг кўп асрлик анъаналарини шифқатсиз вайрон этганда Маркс, Ленин, Сталин шахсини илоҳийлаштириш орқали тоталитар тизимни легитимлаштиришга уринган эдилар. Лекин бу уриниш бутун тарихда бўлганидек, сиёсий тизим легитимлигини эмас, балки фақатгина унинг легаллигини таъминлаган эди, холос.

Маълумки, собиқ Иттифоқнинг инқирози ва парчаланиб

кетиши ўз мустақиллигини қўлга киритган республикаларда «миллий миқёс»даги ўтиш даври етакчиларини жамият ва давлат раҳбарлигига олиб келди. Бу етакчилар ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлаш, фуқаролар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш, уларнинг сиёсий ва фуқаролик фаоллигини ошириш, демократик ўзгаришлар қўламини кенгайтириш ва чуқурлаштиришда сиёсий етакчи ва раҳбарлар жиддий муаммоларга дуч келдилар. Бундай шароитларда сиёсий етакчидан катта масъулият, ўткир зеҳн, ҳар қандай муаммонинг туб моҳиятини кўра олиш, жасурлик ва дадиллик, одамларнинг табиатини яхши ҳис қилиш, уларга ишониш, улардаги яширин куч ва имкониятларни кашф эта олиш, янгича сиёсий тафаккур талаб этиларди. Бундай хусусиятларга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг пухта ўйланган дастурини ишлаб чиқди ҳамда Ўзбекистоннинг салоҳияти буюклигига, унинг ўтмишда жаҳон тамаддунига катта ҳисса қўшганига асосланиб, келажаги ҳам буюк бўлиши тўғрисидаги ғояни илгари сурди. Турли сессия ва бошқа анжуманларда нафақат ютуқларимиз, балки ҳали ҳал қилинмаган муаммолар, иқтисодий мураккабликлар, ислоҳотимиз нималарда оқсаб қолаётгани ҳақида сўзлаб, жамоатчиликни, раҳбарларни бу муаммоларни бартараф этишга чорламоқда. Шу муносабат билан Президент И. А. Каримовнинг «Қачонки раҳбарнинг юраги ҳам, қўли ҳам тоза бўлса, тамадан, ғараздан йироқ бўлса, унинг табиатида қатъийлик билан вазминлик, талабчанлик билан ақл-заковат уйғун бўлса, фақат шундагина у одамларнинг ғам-ташвишини ўз қалбидан ўтказишга қодир бўлади»¹, деб таъкидлаши бежиз эмас, албатта.

Президент томонидан турли муассаса ва ташкилотлар раҳбарлари олдига қўйилган талаблар суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларига ҳам тааллуқли бўлиб, уларнинг масъулиятини кучайтиришга қаратилгандир. Чунки «Бу соҳада хизмат қиладиган одамлар ўзининг профессионал ва фуқаролик бурчини, ўз вазифасини қанчалик ҳалол ва сидқидилдан ижро этиши, ҳеч муболағасиз, бутун ҳокимиятнинг

¹ Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 31.

обрўси ва кишиларимизнинг адолатга ишончи қай даражада бўлишини белгилайди»¹.

Ўзбекистондаги ҳозирги сиёсий етакчиликнинг ўзига хос жиҳатлари хусусида хорижлик мутахассисларнинг ҳам фикр-мулоҳазалари эътиборга лойиқ. Ўзбекистондаги сиёсий тизим ва бошқарувдаги хусусиятларни таҳлил қилиш, уларнинг фикрларича, бу ердаги етакчиликда ижтимоий-сиёсий вазият тақозо этаётган ўзига хос авторитаризмни ҳам, шарқона демократия билан уйғунлашган харизматизмни ҳам, ислохотчиликни ҳам, демократизм томон интилган рационал-легал етакчиликни ҳам ўзаро боғлиқ ҳолда кўзга ташланаётганидан далолат беради.

Таниқли ҳуқуқшунос Л. Левитиннинг ёзишича «Ҳозир Ўзбекистонда Президент И. А. Каримов томонидан қатъий сиёсат юритилмоқда. Бироқ бу сиёсат, биринчидан, аксариёт аҳолининг кучли ягона ҳокимиятга бўлган анъанавий эҳтиёжларига жавоб беради, иккинчидан, барқарорликни таъминлаяпти, учинчидан, ислом ақидапарастлигига қатъият билан қарши турмоқда ва тўртинчидан, унда ташқаридан келаётган демократлаштириш талабларига мослашиш тамойили мавжуд»².

Евроосиё минтақасида авторитар анъаналар, раҳбардан нажот кутиш, унга умид ва ишончни ўзида мужассам этувчи тасаввурлар узоқ тарихга бориб тақалади. Асосий масала эса сиёсий етакчи шахсининг буюк ўзгариш — давлат мустақиллигига эришган жамият талабларига қанчалик даражада мувофиқ келинидир. Таниқли рус файласуфи Иван Ильин XX асрнинг 50-йилларидаёқ «коммунистик режим қулаганидан кейин Россияда иккита имконият бўлади — ё қаттиқ ва оқилона авторитар режим уни парчаланишидан сақлаб қолади ёки бошидан-оёқ анархия юз беради», деб башорат қилган эди. Шу сабабли унинг «Ўтиш даврида авторитаризм Россия учун нажот йўлидир»³ деган нуқтаи назари муайян маънода минтақадаги бошқа мамлакатларга ҳам тегишлидир.

¹ Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — 189.

² Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. Президент Ислам Каримов тарафдорининг танқидий мулоҳазалари. — Т., 2001. — Б. 24.

³ Ўша асар. — Б. 20.

Бунинг устига Марказий Осиё халқлари қарийб 130 йил давомида мустамлакачилик зулми остида эзилганлигини, бир неча авлодлар умргузаронлиги тоталитар етакчилик ҳукмронлиги остида кечганлигини инобатга оладиган бўлсак, бу ердаги авторитар бошқарув жараёнларига унчалик ҳайратланмай қараш мумкин, албатта.

3. Сиёсий етакчиликнинг шаклланиш тартиби. Демократик жамиятда сиёсий етакчи ва сиёсий элитанинг ўрни

Замонавий сиёсатшунослик сиёсий етакчиликнинг шаклланиш тартибида икки хил йўналиш, принцип мавжудлигини қайд этади.

1. Номенклатура принципи (бирор юқори ташкилот ҳисобида турадиган ва шу ташкилот томонидан белгиланадиган, тайинланадиган ходим) тоталитар тизимларда амал қилади ва бунда етакчиликка танлаш жамоатчилик иштирокисиз, ҳукмрон, оз сонли одамлар гуруҳи орасида амалга оширилади.

2. Демократик принцип либерал-демократик тизимларда амал қилади. Уларда сиёсий етакчи очиқ сиёсий кураш натижасида сиёсат майдонида кириб келади, ҳокимият зинапояларида унинг қуйидан юқорига кўтарилишини жамиятнинг муайян ижтимоий гуруҳлари оммавий тарзда қўллаб-қувватлайди.

Номенклатура (аппаратга оид) принципи асосан тоталитар ва авторитар режимларга хос бўлиб, унда сиёсий етакчилик аслида қўлга киритилмайди, балки шахс етакчиликка тайинланади ёки қўйилади. Бу масалани сиёсатдаги оз сонли ҳукмрон гуруҳ ҳал этади. Етакчилар, раҳбар кадрларни танлашнинг бундай маъмурий-буйруқбозлик принципига собиқ Иттифокда амал қилинар эди.

Сиёсий етакчиликни шакллантиришда номенклатура принципи ҳеч қандай сиёсий мухолифнинг аралашувига имкон бермайди, етакчининг ахлоқий ва сиёсий жиҳатдан бузилишига олиб боради. Вақт ўтиши билан номенклатурага хос етакчилик ўз эффективлигини йўқота боради. Брежнев, Черненко каби собиқ совет етакчиларининг сиёсий фаолияти бу фикрнинг исботидир. Гоҳо вазият тақозоси билан ушбу принципни бузишга ҳаракат қилувчи, ҳукмрон гуруҳга «бегона» бўлган шахсларнинг ҳокимият тепасига келиши эҳти-

моли ҳам рӯй беради. М.С. Горбачёвнинг 1985 йилда ҳокимият тепасига келишини шу билан изоҳлаш мумкин.

Демократик принципнинг характерли томони шундаки, сиёсий етакчи «биринчи шахс» ўрнини эгаллаш учун сиёсий элиталар ўртасида кечадиган очиқ сиёсий кураш жараёнида ўз авторитети (обрў-эътибори), муайян ижтимоий гуруҳдаги, жамиятдаги умум эътироф этган обрў-эътибори орқали етакчиликка келади. Етакчининг ҳокимиятда юқорига кўтарилиши муайян ижтимоий гуруҳлар, хусусан, сиёсий элита мадади, қўллаб-қувватлаши билан ошкора тарзда кечади.

Хўш, **сиёсий элита** нима ва у сиёсий етакчиликнинг демократик принциплар асосида шаклланишида қандай аҳамият касб этади?

«*Элита*» атамаси француз тилидан олинган бўлиб, «*сараланган, сайланган*» деган маънони билдиради. Сиёсий элита эса алоҳида ижтимоий сифатларга, сиёсий таъсир этишнинг муайян даражасига эга бўлган ва у ёки бу давлатнинг ҳокимият институтлари учун раҳбар кадрларнинг асосий манбаи ҳисобланган катта ижтимоий гуруҳларга мансубликни англатади. Сиёсат субъектлари орасида муҳим ўринни эгалловчи сиёсий элиталар таркибига олий раҳбар кадрлар, бошқарувчилар, катта обрўга эга бўлган гоёвий иш билан шуғулланувчилар, шунингдек, иқтисодий ва маъмурий доиралар, оммавий ахборот воситалари, таълим-тарбия муассасаларининг кўзга кўринган вакиллари киради.

Сиёсий элиталар доимо ўзгариб боради. Уларнинг тараққиётида аристократик ва демократик йўналишлар қайд этилади. Аристократик йўналишнинг устунлик қилиши сиёсий элитанинг «ёпиқлигига ва кристаллашувига», яъни сифат жиҳатдан ўзгариб, турғунлашувига олиб келади. Одатда, ҳукмрон элита ўз имтиёзлари ва ижтимоий мавқеларини мерос тариқасида ўзининг ноэлитар авлодларига беришга ҳаркат қилади. Натижада, элита таркиби сифат жиҳатдан бузилиб, жамиятда ҳукмронлик учун интилувчи янги ижтимоий кучлар — контрэлита гуруҳларининг кураши фаоллашуви рўй беради. Ҳукмронлик ва имтиёзли мавқеи эгаллаш учун юксак психологик ва ижтимоий сифатларга эга бўлган кўпгина кишилар интилади. Лекин ҳеч ким ўз мавқеи ва лавозинини кўнгилли равишда бўшатиб бермайди, шунинг учун эли-

талар орасида очик ва яширин ҳолда ҳукмронлик учун кураш бориши табиийдир.

Демократик йўналишдаги тараққиётда сиёсий элиталар қатламларининг етакчилиikka оид қобилиятлари одамлар ҳисобига янгиланиб боради. Бу эса сиёсий элитанинг дегенарация жараёнларини олдини олади ва унинг жамиятни бошқаришдаги самарадорлигини таъминлайди.

Ҳозирги даврда демократик жамиятлар учун долзарб вазифалардан бири элитар гуруҳларга қарши кураш эмас, балки жамият учун фойдали сиёсий элиталар гуруҳини шакллантириш, унда ижтимоий ваколатлилик янгиланиб туришининг юқори сифатини таъминлаш, олигархиялашуви, халқдан бегоналашуви ва ёпиқ ҳукмрон, имтиёзли табақага айланишининг олдини олишдир.

Сиёсий етакчиларни танлашнинг демократик принципи икки хил усул билан амалга оширилиши мумкин:

1. *Стихияли танлаш* (қуйидан қўтарилиш). Бунда ижтимоий фикр шкаласи йўналишига таянилади. Бундай танлаш усули сиёсий йўлнинг туб бурилиш даврида янги етакчиларни пайдо қилади.

2. *Етакчи* — раҳбарларни мақсадга мувофиқ шакллантириш — сиёсий таълим ва амалиётни ўз ичига қамраб олувчи яхлит бир тизимни тақозо этади.

Ўзбекистонда сиёсий кадрларни тайёрлашда айнан иккинчи ёндашувга таянилмоқда. Шу мақсадда 1995 йилда Тошкентда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат ва жамият қурилиши академияси иш бошлади. Унда давлат бошқарниш тузилмаларининг раҳбарлик бўғини учун сифат жиҳатдан янги, юқори малакали мутахассислар тайёрланмоқда. Чунки сиёсий меҳнат тобора кўпроқ шифокор, конструктор ёки адвокатлик касблари каби касб-корга айланмоқда. Янги парламент — Олий Мажлис қонунчилик палатаси депутатлиги Ўзбекистондаги янги бир сиёсий касбга айланиб улгурди. Шунинг учун ҳам сиёсатчи амалда аҳоли талабларини аниқ ифодалашни таъминлашнинг, коллектив қарорлар қабул қилиш ва уларни амалга ошириш учун зарур бўлган парламент ва ҳукумат органлари, оммавий ахборот воситалари, жамоат ташкилотлари ва алоҳида кишилар ўртасида алоқаларни йўлга қўювчи, можароларни ҳал этиш ва ке-

лишув йўллари топувчи, ижтимоий алоқалар соҳасидаги мутахассисга айланиб бормоқда. Шак-шубҳа йўқки, етакчиларни, сиёсий элитани мақсадга мувофиқ равишда шакллантириш етакчилик ҳақидаги анъанавий, асосан, харизматик тасаввурларни кўп даражада ўзгартиради.

Ўзбекистонда давлат аппаратини такомиллаштиришнинг ўта мураккаб муаммолари ечимини излашда авлодлар алмашуви йўлидан борилмоқда. И. А. Каримов бу масалада ўз нуқтаи назарини таърифлаб: «Менинг энг катта ишончим ёш авлоддир. Замонавий билимга эга, одобли, илмли, кўрсанг ҳавасинг келадиган, баркамол ва шижоатли фарзандларимиздир. Мен ўзимнинг тақдиримни ҳам, мамлакатимиз ва мустақиллигимиз тақдирини ҳам ана шуларнинг қиёфасида кўраман»,¹ деган эди.

1991 йил 20 ноябрда қабул қилинган ва 1998 йилнинг 1 майида ўзгартиш ва қўшимчалар киритилган «Давлат ёшлар сиёсатининг асослари тўғрисида»ги қонун ҳам, 2008 йилнинг “Ёшлар йили” деб эълон қилинганлиги ҳам ана шунга қаратилган. Ўзбекистон ҳозирнинг ўзидаёқ раҳбарлик лавозимларига кўтариш учун мустақиллик даврида шаклланган янгича, демократик тафаккурга эга бўлган кадрлар вакиллари заҳирасига эга. Президентимиз И. А. Каримов томонидан ҳаётга татбиқ этилаётган жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш вазифалари мана шу янги, соғлом авлоддан самаралироқ фойдаланишни тақозо этади. Чунки, мамлакатни янада ривожлантиришнинг истиқболлари кўп жиҳатдан баркамол ёш авлодга боғлиқдир.

Таҳлил этилган масалалар юзасидан хулоса қилинганда, ҳозирги дунёда сиёсий етакчилик ривожланишининг қуйидаги бешта тенденцияси кўзга ташланмоқда:

1. Миллий етакчилар глобал муаммоларни эндиликда четлаб ўта олмайдилар. Улар ўз ички сиёсатларига умумжаҳон, глобал жараённинг бир қисми сифатида қарамоқдалар.

2. Норасмий етакчиларнинг роли ва таъсири ортиб бормоқда.

¹ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. – Т., 1999. -- Б. 222.

3. Етакчилар фаолияти иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга кўпроқ қаратиляпти. Бу етакчи фаолияти билан боғлиқ равишда у ёки бу миллатнинг турмуш даражасининг ўсишида намоён бўлмоқда.

4. Демократик назоратнинг ривожланиши боис етакчи-қаҳрамон ва етакчи-антиқаҳрамон каби сиёсатчиларнинг пайдо бўлиши эҳтимоли камаймоқда, яъни Наполеон, Гитлер, Ленин, Сталин кабилар пайдо бўлмаяпти.

5. Ҳокимиятлар бўлиниши ва фуқаролик жамияти чегараларининг кенгайиши ҳисобига сиёсий етакчи ҳокимияти ҳам чекланыпти.

Хуллас, сиёсий етакчилик икки хил усулда, яъни номенклатура ёки демократик йўл билан шаклланади. Сиёсий етакчиликнинг ижтимоий аҳамияти тўғридан-тўғри сиёсий маданият даражаси ва омманинг фаоллиги билан боғлиқ. Фаол сиёсий маданиятнинг, барқарор демократик анъаналарнинг мавжудлиги, давлат томонидан назорат қилинмайдиган фуқаролик жамияти ва сиёсий муҳолифатнинг борлиги заиф етакчилар учун имкониятларни кескин камайтиради. Турли хил ўзбошимчилик ва ҳокимиятни суиистеъмол қилишнинг олдини олади, шу билан бирга, сиёсатда индивидуал қобилиятлар ҳамда талантларни намоён қилишга кенг йўл очиб беради.

Таянч тушунчалар

Етакчилик, сиёсий етакчилик, хислатлар назарияси, вазиятлар назарияси, конституент, психоаналитика назарияси, сиёсий етакчилик турлари, анъанавий етакчилик, харизматик етакчилик, рационал-легал етакчилик, консерватор, реформатор, инқилобчи, етакчининг вазифалари, номенклатура принципи, демократик принцип, элита, сиёсий элита, сиёсий етакчилик ривожланишининг янги тенденциялари.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. «Сиёсий етакчилик» тушунчаси ва уни изохловчи ёндашувлар тўғрисида гапиринг.
2. Марказий Осиё мутафаккирлари ва давлат арбобларининг етакчилик тўғрисидаги қарашларини таҳлил қилинг.

3. Ҳозирги замон сиёсатшунослигида сиёсий етакчилар қандай турларга ажратилади?
4. Етакчиларнинг вазифалари нималардан иборат?
5. Сиёсий етакчилик қандай принциплар асосида шакллантирилади?
6. Демократик жамиятни барпо этишда сиёсий етакчи ва сиёсий элитанинг масъулияти нималардан иборат?
7. Кадрлар тайёрлашнинг либерал-демократик, тоталитар ва теократик тизимларининг ўзаро тафовутларини аниқланг.
8. Ўрганган билимларингиз асосида муайян сиёсий етакчининг сиёсий қиёфасини таҳлил қилиб беринг. Танлаган қаҳрамонингизнинг шахсий фазилатлари, сиёсий дастури ва фаолиятига эътибор беринг.

АДАБИЁТЛАР

Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. — Т., 1996. — Б. 348.

Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 9—37, 174—222.

Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёг даражасини ошириш — барча ишларимизнинг мезони ва мақсади. Т. 15. Т., 2007. — 320 б.

Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодий-ётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т. 16. Т., 2008. — 368 б.

Каримов И. А. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т., 2008. — 176 б.

Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. I-китоб. Т., «Шарқ», 2003. — 320 б.

Бозорбоев Б. Сиёсий лидерлик феномени. — Т., 1993.

Бурлацкий Ф. Ислам Каримов — лидер, оказавшийся на высоте в период становления государственной независимости Узбекистана // Правда Востока. — №18. — 12 сент. — 2001.

Джавакова К. В. Политическое лидерство: Учебное пособие. — Т., Академия МВД Республики Узбекистан, 1999.

Карлайт Д., Левитин Л. Ислам Каримов — Президент нового Узбекистана. — Австрия, 1995. — Т., 1996. — С. 3—24.

Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. Президент Ислам Каримов тарафдорининг танқидий мулоҳазалари. — Т., 2001. — Б. 3—45.

Қодиров А. Қ. Жамиятни демократлаштиришда сиёсий элитанинг роли // Ҳуқуқ—Право—Law. — 2001. — №1.

- Макиавелли Н. Ҳукмдор // Жаҳон адабиёти. — 2002. — № 9.*
- Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. — Т., 1997. — Б.12–24.*
- О них говорят. Политические портреты зарубежных деятелей / А.Красиков, С.Воловец, Б. Шестаков и др.— М., 1989. — С. 30–54.
- Пугачев В. П., Соловьев А. И. Сиёсатшуносликка кириш: Ўқув қўлланма. — Т., 2004. — Б. 164–183.*
- Рамазонов И., Мўминов Э. Политология: Дарслик. — Т., 1997. — Б. 181–198.*
- Темур тузуклари /Сўзбоши муаллифи ва масъул муҳаррир Муҳаммад Али, форсчадан тарж. А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов. Т., 2005.
- Шарафиддинов О. Мустақиллик меъмори // Тафаккур. 2003. — № 1. — Б. 4–23.*

ЖАМИЯТ СИЁСИЙ ҲАЁТИНИНГ ДЕМОКРАТИК АСОСЛАРИ

1. «Демократия» тушунчаси, унинг моҳияти ва амал қилиш механизмлари

«Барча одамлар республика шаклидаги давлатларда ҳам, мустабид давлатларда ҳам тенгдирлар; биринчи ҳолатда улар ҳамма нарсани ҳал қилувчи бўлганликлари учун, иккинчи ҳолатда эса «ҳеч нарса» эканликлари учун тенгдирлар... Эркинлик — қонун рухсат этган барча ишни қилишдир».

III. Монтескьё.

«Демократия» тушунчаси. «Демократия» бугун дунё халқлари ва сиёсатчилари томонидан кенг қўлланиладиган сўзга айланиб қолди. Хўш, демократиянинг ўзи нима, белгилари, асосий шартлари нималардан иборат? Демократияда эркинлик, тенглик, маънавият, кадр-қиммат қандай бўлади? Ва, биз демократияни қандай тушунамиз?

Одатний мушоҳадаларга зид ўлароқ, демократия кеча пайдо бўлгани йўқ, қолаверса, у Фарбнинг маҳсули ҳам эмас, аксинча, демократия қадим-қадимда Шарқда шакллангандир. Гарчанд биз кўп йиллик цивилизация тарихини юнонлардан, римликлардан бошлаб ўрганган бўлсак-да, қадим маданий тараққиёт аслида ҳиндлардан, улардан ҳам аввалроқ хитойликлардану туркий аждодларимиз бўлган хунлардан бошлангани бугун биз учун сир эмас. Ўтмишда Конфуцийдан бу ўткинчи дунёда одамдай яшаш учун керак бўладиган йўлни, ҳаёт тарзини биргина сўз билан ифодалаганда у қандай сўз бўларди деб сўрашганида у: «Кенглик, болаларим, кенглик!» деган экан.

Аслида демократия шу — бағрикенглик, мурсоса, бировни чидаб эшитиш, кенгашиш, можароларни сиёсий йўл билан ҳал қилмоқ, қанчалик ноқулай бўлмасин, ўзгача фикрни ҳам эшитмоқ, ҳамма ижтимоий табақалар билан, халқ билан ҳисоблашмоқдир. Инсоний муносабатлардаги ана шу бағри-

кенгликни давлат сиёсатига айлантириб, уни «демократия» деб атайдилар¹.

Демократиянинг этимологик таърифлари. Ҳозирги даврда «демократия»нинг бир неча маънолари мавжуд. «*Демократия*»-нинг *биринчи маъноси* унинг этимологияси, яъни атама сифатида келиб чиқиши билан боғлиқ. Чунки, Қадимги Грецияда пайдо бўлган «демократия» атамаси *demos* – «халқ», *kratos* – «ҳокимият»дан иборат бўлиб, «халқ ҳокимияти» деб таржима қилинади. АҚШнинг собиқ президенти А. Линкольн ушбу таърифни янада тушунарлироқ қилиб, «Демократия – халқ учун халқ сайлаган халқ бошқарувидир», деб изоҳлайди. (*goverment of the people, bu the people, for the people.*) Юқоридаги таърифларга кўра, демократия халқнинг ўзидан келиб чиқади («of»), халқ томонидан амалга оширилади («bu»), халқ манфаатлари учун хизмат қилади («for»).

Бироқ айрим муаллифлар «демократия» сўзининг том маъноси, кўпчилик ўйлаганидек, «халқ ҳокимияти» эмас, балки «йўқсиллар ҳокимияти» («*demos*» – мулксиз, йўқсил, мансабсиз) деб ҳисоблайдилар². Бу фикрни рад этиш шунинг учун ҳам мушкулки, милоддан аввалги Қадимги Грециядаги Афина давлатида 400 минг аҳоли бўлиб, унинг фақатгина 40 мингигина тенг ҳуқуқли фуқаролар бўлишган³. Мана шу ўн фоиз аҳоли бутун «*demos*» номидан ҳокимиятга даъвогарлик қилган. Бунинг устига аёллар, кўчиб келганлар, қуллар сиёсий ҳуқуқларга эга бўлмаганлар.

Демократиянинг этимологик таърифига нисбатан кенг-роқ тушуниш унинг *иккинчи маъносини* келтириб чиқаради. Унга кўра демократия – «бошқарув ва қарорлар қабул қилинишида аъзоларнинг тенг иштирокига асосланувчи ҳар қандай ташкилотнинг тузилиш шакли», дея эътироф этади.

Учинчи маънода демократия қадриятларнинг маълум бир тизимига асосланувчи ижтимоий тузум идеали сифатида тушунилади ва унинг қадриятларига эркинлик, тенглик, инсон ҳуқуқи, халқ суверенитети ва бошқалар киритилади.

¹ Демократия ва инсон ҳуқуқлари. «Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари» туркумидан 10-рисола. – Т., 1997. – Б. 33.

² Ўша асар. – Б. 55.

³ Ирхин В.Д., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология. – М., 2000. – С. 241.

Тўртинчи маъносида демократия халқ ҳокимиятчилиги, демократик мақсадлар ва идеалларни амалга ошириш учун ижтимоий ва сиёсий ҳаракатлар сифатида қаралади.

Ҳозирги тушунишда демократия камчилик ҳуқуқини ҳимоя қилган ҳолда кўпчиликнинг ҳокимиятини, асосий давлат органларининг сайланишини, фуқаролар ҳуқуқлари ва сиёсий эркинликларининг мавжудлигини, уларнинг тенг ҳуқуқлилигини, қонуннинг устунлигини, конституционализм ва ҳокимиятнинг бўлинишини билдиради¹.

Демократия ички зиддиятининг моҳияти. Демократия тушунчаси жамият сиёсий ҳаётини ташкил этишнинг демократик шакллари каби узоқ тарихга эга. Бундай шакллари мукаммаллаштириш ҳозиргача ҳам тугагани йўқ, балки давом этмоқда. Ҳатто ривожланган давлатларда ҳам демократия соҳасида яққол ютуқларга эришилганига қарамай, аҳоли ўртасида мавжуд демократиядан бир қадар даражада қониқмаслик кайфияти мавжуд. Шу муносабат билан У. Черчилнинг демократия даҳшатли нарсаси, лекин инсоният ҳали ундан афзалроқ нарсани ўйлаб топгани йўқ, деган сўзларини эслаш диққатга сазовордир. Демократия ўз луғавий маъносига кўра халқ ҳокимиятини англатади. Демократияни бундай тушуниш меъёрий ҳисобланади, чунки бунда у инсоний идеаллар, қадриятлар ва истаклардан келиб чиқувчи категорияни англатади. Демократия ўзининг мана шундай қадриятли мазмунига кўра ҳозирги дунёда шу қадар машҳурликка эга бўлди. Лекин демократияни бундай меъёрий тушуниш уни жозибатор қилиб кўрсатишига қарамай, воқеликдан узиб, идеаллаштиради. Реал демократия ҳеч қаерда ва ҳеч қачон халқ ҳокимияти бўлган эмас, чунки бундай ҳолда у нодавлат, ижтимоий ўз-ўзини бошқаришни билдиради. Аслида «демократия» тушунчаси ўзи пайдо бўлган замонлардан бошлаб давлат билан, демак, мажбурлаш билан боғланган. Шу сабабли, демократия энг яхши маънода кўпчиликнинг камчилик устидан ҳокимияти ҳисобланади, кўпинча эса кўп ёки камроқ даражада халқ назоратида бўлувчи, яхши ташкил этилган озчиликнинг бошқарув шаклидир.

¹ Юридик энциклопедия / Юридик фанлар доктори, профессор У. Таджихановнинг умумий таҳририда. — Т., 2001. — Б. 113.

Шу маънода ҳозирги замонавий демократик жамиятлар халқ ҳокимиятчилиги идеалига нисбатан яқинроқ жамиятлардир. Жамият ҳаётини бошқаришнинг кўпгина вазифаларини ҳамон вакиллик органлари, яъни давлат амалга ошироқда. Демак, демократия ҳозирги кўринишида давлат бошқарувининг бир шаклидир. Иккинчи томондан, демократия халқнинг ўз ҳаётини бошқаришда ролининг ошиб бориши ва шунга мос равишда давлатнинг ижтимоий функцияларининг камайиб, заифлашиб боришидир.

Тўлиқ демократия эса ижтимоий ҳаётни бошқаришда давлат ролининг бутунлай тўхташи ва бу жамиятнинг носийси, нодавлат кўринишидир. Парадоксни қарангки, у ҳолда — яъни давлат йўқолганда, барҳам топганда «демократия» тушунчаси ҳозирги маъносини йўқотади. Бундан хулоса шуки, модомики давлат мавжуд экан, демократик жамиятда ҳам демократия идеал демократия бўла олмайди ва ижтимоий онг бунни тўғри, табиий бир реаллик сифатида қабул қилмоғи лозим. Шундай қилиб, жамиятда давлат мавжуд бўлганда демократия тўлиқ бўлмайди, тўлиқ демократияда эса давлатга — ижтимоий муносабатларни бошқаришнинг ҳокимият кўринишидаги шаклига эҳтиёж қолмайди.

Демократия — сиёсий тизимни таъкил этишнинг усули. Юқоридагиларга кўра, ҳокимият — одамлар бир гуруҳининг иккинчи бир гуруҳ устидан ҳокимиятини билдиради. Шу боис «демократия» халқни ҳокимият субъекти сифатида қарайди, лекин ҳокимиятга таъсир этувчи объект сифатида қайд этмайди. Табиийки, демократия термини ўз этимологик аҳамиятига қараганда бизнинг замонда анча кенг мазмун — моҳият касб этади. Бугунги кунда демократияга жамиятнинг давлат-сийси қурилиши шакли сифатида қараш кенг тарқалган ва бундай демократия ҳокимият субъекти ва манбаси сифатида халқни назарда тутди. Ҳозирги вақтда демократия халқни ҳокимият манбаи деб эътироф этувчи, фуқаролар тенглиги, озчилик ҳуқуқларини ҳимояловчи, давлатнинг асосий органлари — сайловлар натижасида шаклланувчи ҳокимият тизими, шакли сифатида тушунилади.

Мустақил ўзбек давлатчилиги ва озодликка эришган Ўзбекистон халқлари учун бугунги демократлаштириш, демократия жараёни Фарб дунёсида кейинги асрларда шаклланган

сиёсий тамойилларга кўр-кўрона эргашиш эмас, балки аждодларимиздан қолган миллий, инсоний қадриятлар асосида жаҳон халқлари сафидан ўз ўрнини топишдир. *Демократия — ўзини англамоққа, ўз ҳаётини ўз ақлу истагига монанд қурмоққа ва бу ҳаракатнинг оқибати учун масъулиятни ўзига олмаққа, ўз-ўзини бошқармоққа, ўз қадрини билмоққа, ўзини ҳурмат қилмоққа асосланган тузумдир.*

Маълумки, ҳар қандай ҳокимият халқнинг устидан ўрнатади. Демак, «демократия» — халқнинг халқ устидан ҳокимияти! Инсоннинг ўз устидан ҳокимияти! Ўзини ўзи бошқариш! Демократиянинг сири ҳам шундадир. Демократияда фақат ҳокимият субъекти — ҳукмдоргина ўзгармайди, балки ҳокимият субъекти — халқ ҳам ўзгаради. Халқ эса инсонлардан ташкил топган. Демократия — халқнинг халқ устидан ҳокимияти сифатида, инсоннинг бошқа бир инсон устидан эмас, энг аввало, ўз ҳаёти устидан ҳокимияти. Дарҳақиқат, демократиянинг мазмун-моҳияти ҳам шундан иборатдир.

Шундай қилиб, демократиянинг асл моҳияти ўз-ўзини бошқариш, ўз ҳаётини ўз қобилияти, ўз тафаккури ва ўз виждонига кўра қуриш ва бунинг оқибати учун масъулиятни ҳам ўзига олишдир.

Демократиянинг амал қилиш механизмлари (принциплари). Бу механизм ривожланган мамлакатларнинг асрлар давомидаги сиёсий тажрибалари натижасида шаклланган бўлиб, у принципларни ўз ичига қамраб олади. Улар қуйидагилардир:

1. Инсоннинг асосий иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳуқуқларининг қонун билан мустаҳкамланиши.

2. Ҳокимият органларининг эркин, тенг, тўғридан-тўғри, яширин овоз бериш йўли билан сайланиши.

3. Озчилик ҳуқуқларини мустаҳкам кафолатлаган ҳолда масаланинг кўпчилик томонидан ҳал этилиши, ўз нуқтаи назарини очиқ-ойдин ҳимоя қила олиш ҳуқуқи.

4. Бевосита ва вакиллик демократиясининг мавжудлиги.

5. Сиёсий плюрализм — камида иккита сиёсий партиянинг мавжудлиги.

6. Конструктив муҳолифатнинг мавжудлиги.

7. Белгилаб қўйилган ваколатлар доирасида нисбий мустақил бўлган қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг бўлинганлиги.

8. Суднинг мустақиллиги.

9. Альтернатив, яъни муқобил ахборот манбаларининг мавжудлиги.

Бу талаблар у ёки бу мамлакатда бошқарувнинг демократик шакли борлиги ҳақида гапиришга имкон берувчи минимал шароитлар ҳисобланади.

Демократлаштиришнинг шарт-шароитлари. ХХI асрга келиб демократия ғояси кенг тарқалган ғоя бўлишига қарамай, ҳанузгача дунё аҳолисининг жуда оз қисми бошқарувнинг бу шакли шароитларида ҳаёт кечирмоқда. Модомики реал вазият шундай экан, жамият ва давлат демократияга ўтиши учун қандай шарт-шароитлар тақозо этилади? Дарҳақиқат, ривожланган мамлакатлар тажрибасига кўра, демократияни барпо этиш бир қатор иқтисодий, ижтимоий, маданий, диний ва ташқи сиёсий шарт-шароитларни талаб қилади.

Демократиянинг иқтисодий шарт-шароитлари.

1. Мулкчилик шакллари плюралиزمи, ривожланган бозор ва товар ишлаб чиқарувчилар рақобати мавжудлиги, индустриал ва умуман иқтисодий ривожланишнинг нисбатан юқори даражаси. Одатда, демократик мамлакатлар иқтисодий ўсиш суръатлари бўйича авторитар ва тоталитар давлатлардан илгарилаб кетишган. Аммо иқтисодий ривожланиш даражаси ва демократия ўртасида тўғридан-тўғри боғланиш йўқ. Саноти нисбатан юқори ривожланган мамлакатда ҳам авторитар ёки тоталитар тартибот бўлиши мумкин.

2. Урбанизациянинг юқори даражаси. Йирик шаҳарлар аҳолиси бошқарувнинг анъанавий шаклларига мойил бўлган қишлоқ аҳолисига қараганда демократияга кўпроқ тайёр бўлади.

3. Оммавий коммуникациянинг ривожланганлиги.

4. Рақобатли бозор иқтисодиёти.

Демократиянинг ижтимоий шарт-шароитлари. Ўрта синфга мансуб аҳоли сонининг кўплиги ва ижтимоий плюрализмнинг мавжудлиги. Камбағаллар ва бойларга нисбатан ўрта табақага мансуб фуқароларнинг кўпчиликлари ташкил этиши ҳокимиятни монополлаштирувчи кучларга қарши посанги бўлиб чиқади ҳамда ҳокимият устидан самарали назорат ўрнатишга имкон беради. Ривожланган ички бозор ва рақобатбардош мулкдорлар мавжуд бўлган мамлакатларда демокра-

тиянинг шаклланиши муваффақиятли кечади. Бирёқлама, экспортга мўлжалланган иқтисодиёт ва давлат билан қўшилиб кетган монополистик буржуазияга эга давлатлар эса кўпроқ авторитаризмга мойил бўлади.

Демократиянинг маданий шарт-шароитлари. Аҳолининг юқори саводхонлик даражаси ва фаол сиёсий маданиятнинг мавжудлиги. Билимсиз одамлар, одатда, сиёсат ва демократия билан қизиқмайдилар, натижада, турли сиёсий кучлар найранглари объектига айланиб қоладилар. Маърифатлилик ва фаол сиёсий маданият демократия учун зарур бўлган сиёсатда фаол қатнашишни, айти пайтда қонунга, кўпчиликнинг қарорларига бўйсунуш қобилиятини акс эттиради.

Демократия ва дин. Дин демократияга ўтишни секинлаштириши ҳам, тезлаштириши ҳам мумкин. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, бугунги кунда Фарбнинг айрим сиёсатдонлари ва сиёсатшунослари нутқлари, асарларида «Ислом демократияни инкор этади» қабилидаги нуқтаи назарлар, баёнотлар тез-тез учрамоқда. Бу исломнинг моҳиятини билмаслик натижасида келиб чиққан янглиш фикрлашнинг натижасидир. Аксинча «Айнан Аллоҳнинг яктолигини эътироф этароқ Исломда демократия барҳақдир, чунки Яратувчининг бетакрорлигини тан олмоқ заминдаги диктатура ва диктаторлардан, шахсга сиғинишлардан асрайди. Исломда фақат Аллоҳнинг эътироф этилиши заминдан бандаларнинг барини унинг қошида тенг шароитга қўяди, эътиқод тақводорни ўзини «Тангрининг сояси», «вакили» атаётганлар қошида қалтирамасликка ўргатади. «Беайб Парвардигор», демак, бандалар гуноҳдан холи эмаслар, демак, уларга сиғиниш ҳам жоиз эмас, демак, бу гуноҳлар ҳақида сўзламоқ мумкин. Бу Ислом плюрализмидир»¹.

Сайлов — давлат ҳокимиятини демократик асосда шакллантириш воситаси. Демократиянинг амал қилиш механизмидаги ҳокимият органларининг эркин, тенг, тўғридан-тўғри, яширин овоз бериш йўли билан сайланиши тамойили «демократия» ва «сайлов» тушунчаларининг бир-бири билан узвий боғлиқ эканлигидан далолат беради. Демократик сайловлар уч шароит бўлгандагина мумкин: биринчидан, муқобил-

¹ Демократия ва инсон ҳуқуқлари. «Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари» туркумидан 10-рисола. — Т., 1997. — Б. 46.

лик, иккинчидан, сайлов кампаниясини ўтказишда эркинлик, учинчидан эса, сайловчилар хоҳиш ва иродаларининг эркин ифодаланиши. Сайловлар доимо овоз бериш билан боғлиқ бўлиб, улар умумийлик, тенглик, овоз беришнинг яширинлиги, тўғридан-тўғри (бевосита) овоз бериш каби демократик тамойилларни ўз ичига қамраб олади. Ҳозирги замонда сайлов тизимининг мажоритар (муқобиллик асосидаги), пропорционал (ваколат асосидаги) ва унитар турлари мавжуд.

Мажоритар сайлов тизими («мажоритар» французча *majoritaire* — кўпчилик) демократик типдаги давлатларга хос бўлиб, унда «50 фоиз плус 1 сайловчи овози» тамойилига амал қилинади, яъни сайловчиларнинг ярмидан кўпи овозини олишга муваффақ бўлган номзод ғолиб ҳисобланади. Номзодларнинг ҳеч бири овозларнинг ярмидан кўпини ололмаган тақдирда иккинчи босқич сайловлар ўтказилади ва унда энг кўп овоз олган икки номзод иштирок этади. Бу тизимнинг афзаллиги ҳокимиятнинг нисбатан осон шаклланишида ва барқарорлигида намоён бўлади. Мажоритар сайлов тизимига ҳозирда АҚШ, Канада ва Буюк Британия каби бир қатор мамлакатларда амал қилинади.

Пропорционал сайлов тизимининг моҳияти — парламентдаги депутатлик ўринларининг партиялар ёки сайлов иттифоқлари (коалициялари) олган овозларга мувофиқ тақсимланишида намоён бўлади. Бунда сайловчилар алоҳида номзод учун эмас, балки ўз номзодлари рўйхатини тақдим этган партиялар учун овоз берадилар. Бу тизимнинг афзал томони шундаки, ваколатли органларда партияларнинг сайловчилар ўртасида эга бўлган мавқеига кўра депутатлик ўринларини эгаллаши жамиятдаги барча гуруҳларнинг манфаатларини ифодалашга, фуқароларнинг сайловларда фаол иштирок этишларини таъминлашга имкон беради. Сайловнинг бу тизимига Европа мамлакатларида кенг амал қилинади.

Унитар сайлов тизими. Баъзи мутахассислар фикрича, унитар (французчадан «бирлик» демакдир) сайлов тизими ҳокимиятнинг харизматик типига хос бўлганлиги учун демократиянинг антиподи ёки муқобили ҳисобланади¹. Унитар давлат барча давлат маъмурий идораларининг фаолияти ўта мар-

¹ Қодиров А.Қ. Сиёсат фалсафаси. — Т., 1999. — Б. 45.

казлашган давлатдир. Бундай давлатда, одатда, миллий ва иқтисодий жиҳатдан бир хиллик кузатилади, иқтисодий ҳудудлар сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан мустақил бўлмайди. Чунки улар ягона конституция ва улар учун умумий бўлган қонунлар тизими асосида фаолият кўрсатади. Унитар сайлов тизими номзодларни халқ эмас, балки ҳукмрон давлат ҳокимияти ёки ҳукмрон партия тавсия этадиган сайлов тизимидир. Бу тизимнинг салбий жиҳати шундаки, у ёки бу давлат органига номзод марказдан тавсия этилади. Бу ҳолда маҳаллий ҳудуд хоҳиши инобатга олинмайди.

Унитар сайлов тизимининг ижобий томони шундаки, у мамлакатда сиёсий бошбошдоқлик, анархия бўлишига йўл қўймайди, марказдан бошқариб ва назорат этиб турилувчи ижтимоий тартиб, осойишталик ва тинч-тотувликни таъминлайди. Унитар сайлов тизимидан оқилона фойдаланиш маҳаллий ҳудудларда анархия, бош-бошдоқчиликнинг олдини олади. Масалан, Япония ва Францияда маҳаллий бошқарув органлари билан бир қаторда марказдан белгиланувчи вакиллар ҳам фаолият кўрсатади. Натижада, марказ ва маҳаллий ҳудуд ўргасида уйғунлик ҳолати вужудга келиб, маҳаллий давлат вакилининг ҳушёрлиги ортади, сунистеъмолчиликка, коррупцияга йўл қўйилмайди. Бироқ унитар сайлов тизими мутлақ афзал сайлов тизими эмас. Бу усулда шаклланган ҳокимият муайян маънавий ва маданий шарт-шароитлар доирасидагина ижобий натижаларни бериши, акс ҳолда эса тоталитаризмга, коррупцияга йўл очиши мумкин.

Бевосита демократия ва вакиллик демократияси. Ҳокимият органларининг тузилиши ва шаклланиш тартибига боғлиқ ҳолда демократик давлатлар парламент, президентлик, аралаш (ёки ярим президентлик) республикаларига, парламентли монархияларга бўлинади. Халқнинг бошқарувда иштирок этиш даражаси, ҳокимият функцияларини кимлар бажаришига боғлиқ ҳолда демократия бевосита демократия ва вакиллик демократияси каби турларга ажратилади. «Бевосита демократия»ни «плебисцитар демократия», «вакиллик демократияси»ни эса «репрезентатив демократия» деб аташ айрим илмий адабиётларда ҳам учрайди.

Бевосита демократияда халқнинг ўзи муҳим сиёсий қарорларни қабул қилади, ҳокимиятнинг вакиллик органлари эса

фуқаролар назорати остида бўлади. Масалан, Швейцарияда фуқароларнинг ўзлари томонидан масалалар кўриб чиқилади ва ўзлари томонидан ҳал қилинади. Бунга муҳим қонунчилик ҳужжатларини қабул қилиш, муҳим сиёсий ва маҳаллий аҳамиятга молик қарорлар қабул қилиш кабилар киради.

Бевосита демократия фуқароларнинг сиёсий фаоллигини оширади, ҳокимият легитимлигини мустаҳкамлашни таъминлайди, давлат институти ва мансабдор шахслар фаолиятини самарали назорат қилиш имкониятини яратади. Натижада, ҳокимиятни суиистеъмол қилиш, депутатнинг халқдан узилиб қолиши, амалдорлар бюрократлашувининг олди олинади. Лекин бевосита демократияда ҳам фуқароларнинг сиёсатга таъсир этиш имкониятларини мутлақлаштириш керак эмас. Чунки бевосита демократия фуқароларга овоз бериш воситасида, одатда, президент, ҳукумат, партия ёки ташаббускор гуруҳ томонидан тайёрланган муайян қонун лойиҳасини, қарорларни маъқуллаш ёки рад этиш ҳуқуқини беради, холос. Лекин фуқароларнинг бевосита ўзларига қонунларни тайёрлаш, уларни қонунчилик органларига ёки умумхалқ овозига қўйиш ҳуқуқи берилган тақдирда ҳам аҳолининг асосий қисми бундай ишларда жуда суст иштирок этади.

Вакиллик демократиясида эса халқ хоҳиш-иродаси унинг ўзи томонидан эмас, балки унинг ҳокимият органларидаги вакиллари орқали амалга оширилади. Бу — фуқароларнинг бошқарувдаги билвосита иштироки бўлиб, улар қонунларни қабул қилиш ва фармойишлар бериш ваколати берилган ўз вакилларини ҳокимият органларига сайлайдилар. Бундай демократиянинг аниқ таърифини немис сиёсатшуноси Ральф Дарендорф ўзининг том маъносига қарама-қарши ўлароқ демократия «халқ ҳокимияти» эмас, бунақаси умуман бўлмайди. Демократия халқ томонидан сайланадиган, керак бўлса унинг ўзи чақириб оладиган ҳукумат, бундан ташқари, ўз йўналишига эга бўлган ҳукуматдир, деб таърифлайди. Бундай ҳукумат вакиллик демократияларида икки усул: парламент ва президент бошқаруви орқали шакллантирилади. Масалан, Буюк Британия парламент шаклидаги бошқарувнинг ватани ҳисобланади. Бошқарувнинг бу шаклини Швеция, Дания, Норвегия, Германия, Австрия, Швейцария, Бельгия, Италия, Испания, Португалия каби мамлакатларда ку-

затсак, АҚШ, Россия, Ўзбекистон, Қозоғистон давлатларида эса бошқарувнинг президентлик шакли ҳукмронлик қилади.

Вакиллик демократиясининг асосида доимий ўтказиладиган, ҳаққоний, ҳалол ва муқобил сайловлар ётади. Ҳатто бир номзод қўйилганда ҳам халқ учун сайловда ҳамиша танлов мавжуд. Бор-йўғи бир номзод қўйилганда ҳам сайловчининг олдида камида учта йўл очилади: биринчидан, шу номзод учун овоз бериши мумкин; иккинчидан, шу номзодга қарши овоз бериши мумкин; учинчидан, сайловларга келмаслиги ва бу билан уни инкор этиши мумкинки, натижада яна янги сайлов ўтказишга асос яратилади. Шу тариқа фуқаролар ўзларининг устларидан ҳокимият сайлаб, унинг фаолиятдан ҳисобдор ва хабардор бўлишга ҳақли бўладилар.

Демократик шарт-шароитларда фуқаронинг эркинлик, масъулият тўғрисидаги тушунчалари ҳамда ҳуқуқий саводхонлик даражаси муҳим аҳамиятга эга. Масалан, табиий ҳолатда инсон ўз шахси ва мол-мулкининг мутлақ ҳокими, бошқалар билан тенг, ҳеч кимга қарам бўлмаган мавжудот экан, нега у бу эркинлигидан ихтиёрий равишда воз кечиб, ўзини бошқанинг ҳокимияти ва раҳбарлигига бўйсундиради? Локкнинг таъбири билан айтганда, «табиий ҳолатда инсон шундай ҳуқуққа эга, аммо ҳаётда бундай ҳуқуқдан фойдаланиши амри маҳол, доимий равишда бошқаларнинг бу ҳуқуққа тажовуз қилиш хавфи мавжуд. Ахир, ҳамма ҳам унинг даражасида ҳукмбардор, чунки ҳар бир одам унга тенг, қолаверса, одамларнинг каттагина қисми тенглик ва адолатга риоя қилавермайди, шунинг учун инсон табиий ҳолатда эга бўлган мол-мулкидан фойдалана олиши анчайин хавфли, анчайин ишончсиз». Бу инсонни хавотир ва қўрқувларга тўла эркинлигидан воз кечишга ундайди ва у «ўз ҳаётини, эркинликлари ва мол-мулкни асраб қолиш учун бирлашган ёки бирлашишга тайёрланаётганлар жамиятига қўшилади. Шунинг учун инсонлар давлатга бирлашуви ва ўзини ҳукумат ҳокимиятига топширишининг улуғ ва бош мақсади ҳаётини, ҳақ-ҳуқуқларини ва мол-мулкни ҳимоя қилишдир»¹.

¹ Локк Джон. Сочинения. 3-том. — Москва: Мысль, 1988. — С. 334. Қаранг: Демократия ва инсон ҳуқуқлари. «Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари» туркумидан 10-рисола. — Т., 1997. — Б. 62–63.

Бунда парламентарийлар, яъни депутатлар алоҳида сайлов округларининг вакиллари каби эмас, балки ўз қарорларида виждонлари олдидагина масъул бўлувчи, биринчи навбатда бутун халқ манфаатларининг ифодаловчилари сифатида қараладилар. Шу муносабат билан машҳур сиёсатшунос ва қонунчи Эдмунд Бёрк 1774 йилда Бристолдаги (Англия) ўз сайловчилари ҳузуридаги нутқида шундай деган эди: «Жаноблар, ўз сайловчилари билан муайян иттифокда, узвий боғлиқда ва сира чегараланмаган мулоқотда яшаш, албатта, ҳар қандай халқ вакили учун бахт ва шон-шарафдир. Уларнинг хоҳиши депутатга катта масъулият юклайди; у сайловчиларнинг фикрини ҳурмат қилиши лозим; уларнинг ишларига доим эътибор бериши керак... Аммо ўзининг холис назарини, етук азму қарорини, маърифатпарвар виждонини у на Сиз учун, на бошқа биров учун қурбон қилмаслиги керак.

...Парламент – турфа ва бир-бирига зид манфаатларни йўлбошчи ва ҳимоячи сифатида бошқа йўлбошчи ва ҳимоячилар билан курашда қўллаб-қувватлаши керак бўлган элчилар мажлиси эмас, парламент – умумий манфаати бир бўлган бутун халқнинг масалаларини муҳокама этадиган мажлисдир. Маҳаллий интилишлар ҳам, маҳаллий тафовутлар ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмаслиги керак. Ҳал қилувчи нарсa ўзарo фикр юритиб эришиладиган умуммиллий фаровонлик манфаатлари бўлиши лозим. Албатта, парламент аъзосини Сиз сайлайсиз, аммо Сиз уни сайлаганингиз заҳоти у Бристол фуқароси эмас, энди мамлакат парламенти­нинг аъзосидир»¹.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, вакиллик демократияси халқнинг розилиги билан амалга оширилувчи элита бошқарувидир. Бунда демократиянинг ривожланиши омма­нинг бошқарувда тўғридан-тўғри иштирокини кенгайтириш билан эмас, балки халқ томонидан назорат қилинувчи рационал элитани шакллантиришнинг самарали механизмини яратишга бориб тақалади. Шу билан бир қаторда вакиллик демократиясининг танқидчилари фикрича, демократиянинг бу кўриниши бир қанча заифликларга ҳам эга: сайловлар ора-

¹ Демократия ва инсон ҳуқуқлари. «Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари» туркумидан 10-рисола. – Т., 1997. – Б. 82–83.

сидаги оралиқда халқнинг амалда ҳокимиятдан узоқлашиб қолиши, ҳокимиятнинг бюрократлашуви ҳамда олигархиялашуви, ижроня ҳокимияти томонидан қонун чиқарувчиларнинг аста-секин сиқиб борилиши оқибатида давлатда авторитар тенденцияларнинг кучайиб бориши, ҳокимият легитимлашувининг суствлиги шулар жумласидандир.

Хулоса қилиб айтганда, инсон ҳуқуқлари жамият сиёсий ҳаётини демократик ташкил этишда алоҳида аҳамият касб этади. Агар демократиянинг амал қилиш механизмлари, демократлаштиришнинг шарт-шароитлари, сайлов ва ундан кўзланган асосий мақсадлар каби юқорида кўриб чиқилган масалалар замирига чуқурроқ эътибор берсак, охир-оқибатда уларнинг барчаси инсон ҳуқуқларини таъмин этишга бориб тақалишини кўрамиз. Демак, инсоннинг жамиятдаги юридик ва ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатламасдан туриб жамиятда демократик сиёсий жараёнларни амалга ошириш мумкин бўлмайди. Яна шунинг эътиборга олиш керакки, демократияни амалга ошириш механизмлари қотиб қолган ақида эмас. Бу механизмлар демократия ривожланиши жараёнида ривожланиб боради.

2. Демократик сиёсий тизимнинг асосий шакллари ва принциплари

Сиёсат илмида замонавий демократиянинг уч асосий шакли (моделли) — мумтоз-либерал демократия, жамоавий демократия, плюралистик демократия ажратиб кўрсатилади.

1. Мумтоз-либерал демократия. Мумтоз-либерал демократия инсон ҳуқуқларининг давлат ҳуқуқларидан устуворлигида намоён бўлади. Чунки либерализм ижтимоий фикр тарихида биринчи бор индивидни жамият ва давлатдан, иккинчи мухтор соҳани — давлат ва фуқаролик жамиятини бир-биридан ажратди, давлатнинг фуқаролик жамияти ва шахс билан муносабатларининг қонун ва вазифалар жиҳатидан чеклади, озчиликнинг кўпчиликка нисбатан мухторияти ва ҳуқуқларини ҳимоя қилди, барча фуқароларнинг сиёсий тенг ҳуқуқлилигини баён этди, шахсни сиёсий тизимнинг бош элементи сифатида фундаментал, бегоналашмайдиган ҳуқуқлар билан таъминлади. Демократиянинг бу шакли АҚШда намоён бўлмоқда. Давлат фаолияти бу ерда, асосан, жамоат тартиби-

ни сақлашга, фуқаролар ҳуқуқларини юридик ҳимоялашга қаратилган. Бироқ бу ерда ҳам индивидуал, гуруҳлараро манфаатлар билан умумий манфаатлар ўртасида зиддиятлар мавжуд.

Мумтоз-либерал демократиянинг асосий хусусиятлари:

1. Индивидуаллик, ҳокимиятнинг бирламчи ва бош манбаи деб шахснинг тан олиниши, давлат қонунлари устидан индивид ҳуқуқининг устуворлиги.

2. Эркинликнинг сиёсатда фаол ва тенг ҳуқуқли қатнашиш имконияти эмас, балки давлат ва бошқа кишилар томонидан аралашувлардан сақланган бўлишнинг пассив индивидуал ҳуқуқи сифатида талқин этилиши.

3. Парламентаризмнинг устунлик қилиши.

4. Давлат бошқаруви ва ваколати, асосан, жамоат тартибини, фуқаролар ҳафсизлиги ва ҳуқуқини, ижтимоий тинчликни сақлаш билан чегараланиб, унинг фуқаролик жамияти ишларига, иқтисодий, ижтимоий, маънавий-ахлоқий жараёнларга аралашмаслиги.

5. Ҳокимият тақсимланиши тамойилига амал қилиш.

6. Озчилик устидан кўпчиликнинг ҳокимиятини чеклаш, индивидуал, гуруҳий мустақилликни ҳамда эркинликни таъминлаш. Озчилик қатъий белгиланган масалалардагина кўпчиликка бўйсунишга мажбурдир, бошқа ҳолларда эса тўлиқ мустақилдир.

Лекин аҳолининг куйи табақалари, аввало, ёлланма ишчилар ва аёллар XX аср бошларига қадар сайлов ҳуқуқларига эга бўлишмаган. Сақланиб қолган мулкӣ ва бошқа цензлар туфайли кишилар овоз бериш ҳуқуқига эга бўлмас эдилар. Масалан, АҚШнинг айрим штатларида ўзига хос мулк цензи — сайлов солиғи 1961 йилда бекор қилинган эди. Назардан соқит қилмаслик керакки, мумтоз либерализм оммага эҳтиёткорона муносабатда бўлган. Жумладан, илк либерализм мафкурачилари — Жон Локк, Шарль Луи Монтескьёларни фуқароларнинг тенг сиёсий ҳуқуқлар билан таъминланиши, уларнинг давлат бошқарувига жалб этилишидан кўра янги мулкдорлар синфини монархлар зўравонлиги ва феодал чеклашлардан ҳимоялаш кўпроқ ташвишлантирган.

Шу билан бир қаторда аҳолининг камбағал қатламлари, аёлларнинг амалда тенг ҳуқуқли эмаслиги оқибатида келиб

чиқувчи ўта чекланган сиёсий иштирокчилик, унинг оқибатлари бўлган сиёсий лоқайдлик, фуқароларнинг ҳокимиятдан бегоналашуви демократиянинг бу модели камчиликларидир. Чунки бундай шароитларда юзага чиқувчи ижтимоий муҳит давлат ва жамиятнинг асосларини емирувчи манманликни ва ўтакетган худбинликни рағбатлантиради.

Лекин халқ ҳокимиятчилиги идеалидан анча узоқ эканлигига қарамай демократиянинг бу модели инсон эрки, қадрқиммати ва энг асосий ҳуқуқлари ҳурмат қилиниши йўлидаги катта қадам бўлди.

2. Жамоавий демократия. Коллективистик ёки жамоа демократияси халқ (миллат, синф) яхлитлигидан, бирлигидан келиб чиқади, деб талқин этилса-да, аслида унда ягона ирода у баён этилгунга қадар мавжуд бўлади ва бу ирода билан ваколатли ҳокимият фаолиятининг айнанлиги, ўхшашлиги кўзга ташланади. Лўнда қилиб айтганда, жамоа демократиясида индивид, гуруҳлар эмас, балки халқ қонун ва ҳукумат фаолиятини белгиловчи куч ҳисобланади. Бундай демократия халқни ижтимоий субъект сифатида тан олишдан келиб чиқади, озчиликнинг кўпчиликка бўйсуниш тамойилини мутлақлаштиради, шахс автономиясини инкор этади. Жамоавий демократияни амалга оширишга уриниш «халқ» номидан ҳокимиятдаги озчилик ҳукмронлигига, сиёсий ҳуқуқлар ва фуқаролар эркинлигини бостиришга, қатағонларга олиб келади.

Жамоавий демократия назариясининг таниқли вакиллари — Руссо, Маркс ва Ленинлардир. Жамиятни либералларча «оммавий» ва «шахсий»га бўлишни танқид қилган Руссо фикрича, демократик давлат фуқароси шахсий ҳаётга берилиб кетган индивидуалист эмас, балки ягона «ижтимоий тана»нинг фаол аъзосидир. Кўп ўтмай, 1789—1791 йилдаги француз инқилоби етакчиларидан бири бўлган Робеспьер Руссонинг халқ иродасининг бирлиги ва зиддиятсизлиги тўғрисидаги ғояларидан ўз шафқатсиз террорини ғоявий оқлаш мақсадида фойдаланган эди.

Руссонинг демократия тўғрисидаги таълимотининг тоталитар табиати кейинчалик демократиянинг ленинча ва сталинча назарияларида ҳамда айни пайтга қадар айрим коммунистик давлатларда сақланиб келаётган «социалистик демок-

ратия» моделларида амалиётга татбиқ этилди. Жумладан, «социалистик демократия» концепцияси хусусий мулкчиликнинг, шахснинг ҳар қандай мустақиллигининг тўлиқ инкор этилишида, халқни ишчилар синфи, меҳнаткашлар билан айнан тушунилишида, коммунистик партиянинг етакчилик роли тўғрисидаги вайронкор ғояларда намоён бўлади.

Жамоавий демократия назарияларининг умумий белгилари:

1. Халқни коллективистик талқин қилиш, уни ягона, бир турдаги объектив мавжуд бўлган умумий манфаат ва иродага эга бутунлик сифатида тан олиш.

2. Халқ ичида ғўё қарама-қаршилик йўқлиги, сиёсий мухолифатни душман ёки ёт куч сифатида баҳолаш ва уни куч воситасида йўқ қилиш.

3. Эркинликни жамоавий (қадимги даврдагига яқин), яъни фуқаронинг ўз давлати ва жамияти ишида фаол, тенг ҳуқуқли иштироки сифатида тушуниш.

4. Ҳокимиятнинг амалда ўзини халқ билан уйғунликда кўрсатиши, яъни унинг тоталитар, барча соҳага кириб боровчи мутлақ табиатга эга эканлиги, алоҳида шахсларнинг ҳимоясизлиги.

5. Давлат бир бутунлик сифатида ўз таркибий қисмларининг тинчлигидан манфаатдор бўлганлиги сабабли инсон ҳуқуқлари масаласининг умуман йўқ қилиниши.

6. Умумий сиёсий сафарбарлик, фуқароларнинг асосий органлар ва мансабдор шахсларни қонун доирасида мустақил ва қабул қилинган қарорлар учун масъул раҳбарлар сифатида эмас, балки халқ иродасини амалга оширувчилар, унинг хизматкорлари сифатида қарашлари.

7. Ижтимоий демократияни тарғиб этиш, асосий эътиборни сиёсий ҳуқуқларни юридик жиҳатдан эътироф этишдан фуқароларнинг бошқарувда иштирок этишлари учун ижтимоий шароитларни яратишга кўчириш.

Жамоавий демократия тарихда ўз ноқобиллигини ва асоссизлигини кўрсатди. Уни қўллашга интилиш собиқ социализм мамлакатлари тажрибасида янги ҳукмрон гуруҳ — номенклатуранинг пайдо бўлишига, ҳар қандай индивидуал эркинликнинг бостирилишига, ўзгача фикрловчиларга қарши давлат терроризмига, умуман айтганда тоталитаризмга олиб

келди. Шу билан бирга, бу назарий ва амалий тажриба сиёсий фикр ривожланиши ҳамда демократик бошқарув шакллари тараққиётига ўз салбий таъсирини кўрсатди. Инсоннинг шахсий эркинлиги ва бошқа ҳуқуқларини кафолатламасдан, унинг ҳокимиятнинг бирламчи манбаи сифатидаги ролини тан олмасдан ҳамда муассасавий мустақамламасдан туриб халқ ҳокимияти ҳақиқий бўла олмаслиги аччиқ тажриба натижасида маълум бўлди. Шу маънода жамоавий демократияни амалга оширишга оид ижтимоий экспериментдан олинган сабоқлар советлардан кейинги макондаги сиёсий фикрлар ривожига катта таъсир кўрсатди.

3. Плюралистик демократия. Плюралистик демократия Фарбий Европадаги постиндустриал мамлакатларига хос демократиядир. Демократиянинг ушбу шакли «плюралистик» деб номланишига сабаб, у авваллари мавжуд бўлмаган иқтисодий, ижтимоий, маданий, диний, гуруҳий, ҳудудий манфаатлар ва уларни ифодалаш шаклларининг турли-туманлигига асосланади. Бу манфаатларни сиёсий партиялар, турли уюшма ва бирлашмалар, жамоатчилик ҳаракатлари, фуқароларнинг ташаббускор гуруҳлари сиёсат саҳнасига олиб чиқадилар. Яъни, демократиянинг бу шакли халқни тушунишда индивидуалистик (мумтоз-либерал) ва жамоавий демократиялар ўртасидаги оралиқ мавқени эгаллаб, сиёсатнинг бош субъектлари сифатида индивидлар ҳам эмас, халқ ҳам эмас, балки кишиларнинг турли гуруҳларини тушунади. Чунки, ҳар бир одам муайян оилавий, касбий, этник, диний, минтақавий, демографик ва бошқа гуруҳнинг вакили ўлароқ шахс сифатида шаклланади. Гуруҳлар ёрдамидагина шахс ўзининг сиёсий қарашларини ифода этади ва ўз манфаатларини ҳимоя қилади. Халқ эса мураккаб ва зиддиятли бўлган қисм сифатида талқин этилади. Кўплаб гуруҳлар — партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар ҳокимиятга, ҳукмрон гуруҳлар фаолиятига таъсир ўтказишга ҳаракат қиладилар. Бундай моделдаги демократиянинг вазифаси — жамиятдаги, плюрализмни рағбатлантириш, барча фуқароларга ўз қизиқишларини очиқ ифодалаш учун бирлашишларига имкон бериш, ўзаро келишувлар ёрдамида уларнинг сиёсий қарорларда ифодаланувчи мувозанатини топишдир.

Шу ҳол эътиборга молики, замонавий Фарб жамиятла-

рида бирор бир гуруҳ бошқа ижтимоий уюшмаларнинг қўллаб-қувватлашисиз ҳокимиятни монополлаштиришга ва қарорлар қабул қилишга қодир эмас. Айнан норози гуруҳлар ҳокимиятнинг монополлаштириш жараёнларини тўхтатиб қолувчи ижтимоий посанги вазифасини бажарадилар. Сиёсий қарорлар қабул қилиниши жараёнида муайян гуруҳ манфаатларининг камситилиши камситилган гуруҳ аъзоларининг сиёсатга тортилишини ва кейинги сиёсатга таъсирини кучайтиради. Шу тариқа плюралистик демократия турли ижтимоий гуруҳларга ўз манфаатларини эркин ифода этиш ва рақобатли курашда келишувга асосланган қарорларни қабул қилишга имкон беради.

Бу — замонавий Фарб демократиясидир, у либерал (АҚШ) сиёсий тизимдан ўсиб чиққан ва унинг асосий ташкилий принципларини мерос қилиб олган. Уларга конституционализм, ҳокимиятнинг бўлиниши, шахсий эркинликлар, инсон ҳуқуқлари, озчиликнинг мустақиллиги каби қадриятлар киради.

Плюралистик демократия дунёнинг кўплаб мамлакатларида эътироф этилди ва амалда қўллана бошланди. Бироқ демократиянинг бу шаклида аҳолининг гуруҳларга мансублиги масаласи идеаллаштирилгандир. Чунки Фарбда аҳолининг учдан бир қисми манфаат гуруҳларида бирлашган бўлса, аҳолининг қолган қисми эса сиёсатда пассивдир. Бунинг устига зиддиятларга лаёқатлилиқ, масалан, сиёсий имкониятлар: пул, билим, оммавий ахборот воситалари ва бошқалар жамиятда тенгсиз тақсимланганки, пенсионерлар, ногиронлар, малакасиз ишчилар бундай кенг имкониятларга деярли эга бўлмаган ҳолда, йирик капитал эгаларида бу имкониятлар керагидан ҳам кўпроқ эканлиги амалий сиёсатшунослик тадқиқотлари орқали аниқланган. Шунинг учун плюралистик демократия кўпчилик ҳокимияти бўла олмайди. Бироқ бугунги кунда халқ ҳокимиятчилигига бундан яқинроқ демократия шакли мавжуд эмас. Чунки у ҳар ҳолда халқни ҳокимиятга кўпроқ яқинлаштирувчи, барча хоҳловчиларнинг қарорлар қабул қилишда қатнашишларига имконият берувчи демократия шаклидир.

Хуллас, муайян давлат «демократик давлат», у ёки бу жамият «демократик жамият» дея аталмоғи учун қатор та-

лабларга жавоб бермоғи лозим. Замонавий сиёсатшуносликда бу талаблар қуйидагича қайд этилади:

1) имкон қадар кўпроқ катта ёшли аҳолининг фуқаролик ҳуқуқларига эғалиги;

2) сиёсий ҳаётда иштирок этишда барча фуқароларнинг тенг имкониятга эғалиги;

3) масалаларнинг овоз бериш йўли билан ҳал этилиши;

4) қўрилаётган масала бўйича ҳар бир фуқаронинг тўлиқ тасаввурга эга бўлиш учун имкониятга эғалиги;

5) ҳар бир фуқаро, фуқаролар гуруҳи ёки оммавий ташкилотларнинг ҳокимият фаолиятини тўсиқсиз назорат қилиш ҳуқуқи;

6) ҳокимият барча даражалари ишида ошкоралик мавжудлиги.

Демократик сиёсий тизимнинг асосий шакллари тўғрисидаги юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, уларнинг ҳар бири ўз афзалликларига ва камчиликларига эга. Замонавий демократия хилма-хил ижтимоий гуруҳларга ўз манфаатларини баён этиш имкониятларини берувчи ва рақобатли курашда уларнинг мувозанатини акс эттирувчи, муросаи-мадорага асосланган бошқарув шаклидир.

Демократия ва Шарқ. Ўзбекистон Республикасида демократлаштириш жараёнининг хусусиятлари. Фарбда демократия индивиднинг гуруҳдан устунлигига асосланса, Шарқда кўпинча гуруҳ, жамоа манфаати ва ҳуқуқлари устун қўйилади. Масалан, япон модели «шахсни ўз-ўзини чеклаши», уни жиловлаш, уни жамият ва давлат манфаатлари тизимига уйғун киришини таъминлаш вазифасини қўяди. Албатта, бунда анъана ва замонавийликнинг ўзига хос синтезига эришилган. Модернизация жараёни ижтимоий-маданий ва сиёсий маданий соҳалардаги энг муҳим анъаналарни сақлаган ҳолда амалга оширилган. Бу ерда монархия, бурч, келишув, жамоага содиқлик, шахс манфаатларининг гуруҳ манфаатларига бўйсундирилиши каби қадриятлар сақланган. Зиддиятларни ҳал қилишда патернализм руҳидаги норасмий механизмлар қўлланилади, ёш, жинсдаги фарқлар ва ижтимоий, касбий фарқлардаги тенгсизлик сақланади ва бундай ўзига хосликлар жуда кўп. Демак, демократияни мутлақо индивидуал эркинликка боғлаш, шунингдек, бугунги кунда

аҳолиси мусулмон бўлган давлатларда демократик тартиботларни ўрнатишда энг катта тўсиқ деб ҳисоблаш ҳам хатодир. Чунки бу борада Туркия, Миср, Марокаш, Малайзия каби давлатларнинг ижобий тажрибалари мавжуд. Исломда фитна — бирликни емириш хавфи ва умма — жамоа роли билан бирга бидоат — янгилиниш ҳам муҳим ўрин тутати.

Жамият замини, халқ менталитетида демократия қадриятлари, қоидалари, шартларини қабул қилиш учун тайёр элементлар бўлиши керак. Япония, Туркия ва бошқа давлатларнинг тажрибасига кўра, модернизация жараёни авторитар тартиботлар шароитида кечган ва иқтисодий ўсишни кучли марказлашган давлат таъминлаган.

Шу маънода Япония «ёпиқ гуруҳлар очик жамияти» деб баҳоланади. Яъни, сиёсий макроструктура парламент демократияси, конституционализм, ҳуқуқий давлат, кўппартиявийлик ва демократиянинг бошқа белгилари кўринишида жамоа, коллективизм асосларига амал қилади.

Ўзбекистон Республикасида ҳам демократияга ўтишда ўзига хос йўлдан борилмоқда. Унда миллий анъаналар, урф-одатларни умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириш, миллий давлатчилик анъаналарини асраб-авайлаб сақлаш ва ривожлантириш йўлидан шошилмасдан, изчил, босқичма-босқич борилмоқда.

Айрим сиёсатшунос олимлар фикрича, демократия нафақат ички ривожланишнинг натижаси, балки ташқи таъсирнинг оқибати ҳам бўлиши мумкин. Бунга улар баъзи собиқ мустамлакаларда демократик муассасалар метрополияларнинг (мустамлакага эга давлатнинг) тўғридан-тўғри таъсири остида шаклланганлигини ёки демократик давлатлар билан қўшни бўлиш ҳам муайян аҳамият касб этганлигини мисол келтирадилар¹. Бироқ демократия ташқаридан келтирилган ҳолларда мамлакатда ички шарт-шароитлар етилмаган бўлса кутилган натижани бермайди. Шу ўринда бу масала хусусида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг фикрлари муҳим аҳамиятга эга. «Ҳозирги пайтда, — деб ёзади у, — маълум тарихий сабаб ва шароитларга кўра демократик ан-

¹ Бу тўғрида қаранг: *Пугачев В.П., Соловьев А.И.* Сиёсатшуносликка кириш. — Т., 2004. — Б. 249–250.

дозалардан ҳали узоқ бўлган мамлакатларда демократик жараёнларни сунъий равишда тезлаштириш, демократия ғояларини зўрма-зўраки қарор топтириш учун уринишлар тескари натижа бериши — бундан учинчи бир куч фойдаланиб қолиши муқаррар бўлган вазиятни келтириб чиқариши мумкин. Бу учинчи куч — радикал исломдир.

Бундай вазият қарийб 80 фоиз аҳолиси ислом динига эътиқод қиладиган Марказий Осиё ҳудудида ислом динини ниқоб қилиб олган турли тоифадаги экстремист ва ақидапарастларга жуда қўл келиши мумкин. Албатта, биз ҳам Ғарб дунёси, демократия ривожланган давлатлар ҳаракат қилаётган мақсадларга етиш учун интилишимиз керак. Лекин ижозатингиз билан айтишим мумкин, ҳозирда демократиянинг бутун дунёда тан олинган тарафдори бўлмиш Збигнев Бжежинский ҳам демократияни экспорт ёки импорт қилиб бўлмаслигини эътироф этмоқда. Чунки бу борадаги шошқалоқлик жиддий фожиавий оқибатларга олиб келиши мумкин»¹. Ушбу фикрлардан хулоса шуки, демократия ичкаридан ҳам, ташқаридан туриб ҳам ўрнатилмайди, балки ҳар бир халқ демократияни ўз менталитети, ўз кўникмалари, қадриятларига муносиб тарзда у ёки бу даражада ҳаётга жорий қилади, яратади.

Дунё халқлари тарихий тажрибасидан маълумки, колониал тузумни бошдан кечирган мамлакатлар демократик очиқ жамият қуриш йўлида бир қатор тўсиқларни енгиб ўтишга мажбур бўладилар. Чунки, тоталитаризм шароитида ижтимоий онгда ҳокимиятдан кучли кўрқиш ҳисси шаклланади. Натижада, ўз-ўзидан анъанавий жамоавий руҳият кучаяди. Индивидуалистик руҳият эса жамиятнинг иқтисодий бойлиги ортиб бориши билан шаклланиб боради ва бундай руҳият очиқ демократик жамият ҳамда бозор иқтисодиётининг тараққиёти учун манба бўлиб хизмат қилади.

Мустақилликка эришилгач, Ўзбекистонда амалга оширилиши лозим бўлган сиёсий-иқтисодий, ҳуқуқий ислохотлар ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олиши ва вужудга келиши мумкин бўлган салбий

¹ Қаримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 339–340.

жиҳатларни назарда тутиб, уларнинг олдини олиш имкониятига эга бўлган алоҳида яхлит, шу билан бирга бир-бирини тақозо этувчи тизимни ташкил этиши лозим эди. Шунинг учун ҳам ислоҳотларнинг барча йўналишларида икки тамойилга асосан иш олиб борилди.

Биринчиси, мамлакатнинг тараққиётига восита бўла оладиган миллий урф-одат, анъаналар, миллий ва диний бағрикенглик, меҳнатсеварлик, тадбиркорлик каби миллий хусусиятлардан келиб чиқадиган сифатларга эътибор бериш, тараққиётнинг ички мотивацион асоси сифатида уларга ёндашиш эди.

Иккинчиси эса, умуминсоний тараққиётнинг қонуниятлари ва қадриятлари тамойилларини ўзлаштириб, миллий тараққиёт моделига татбиқ этишдан иборат бўлди. Ислоҳот йўлидаги дастлабки қадамлар, энг аввало, инсон омилини барча ўзгаришларнинг марказига қўйиб, инсоннинг эрк, яшаш, қадр-қимматини тиклашдан бошланди. Бу борадаги биринчи қадам 1992 йил 8 декабрда республика Конституциясининг қабул қилингани бўлди. 1997—1998 йилларда суд-ҳуқуқ ислоҳотларининг иккинчи босқичи амалга оширилиб, хўжалик, фуқаролик-процессуал кодекслари қайтадан кўриб чиқилди ва янги қонунлар қабул қилинди. 2001 йилдан бу ислоҳотларнинг учинчи босқичи бошланиб, «Судлар тўғрисида»ги, «Прокуратура тўғрисида»ги қонунлар қабул қилинди. Шунингдек, умуминсоний ҳуқуқ тамойилларининг гуманистик хусусияти миллий ҳуқуқ тизимига жорий этилмоқда. Шу ўринда 2008 йилнинг 1 январидан кучга кирган «Ўзбекистонда ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида»ги Фармонни алоҳида қайд этиш лозим. Чунки, мамлакатда амалга оширилаётган жамият ва давлат ҳаётини демократик жиҳатдан янгилаш, мамлакатни модернизация қилиш борасидаги ислоҳотларнинг моҳияти ва мазмуни, суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш бўйича олиб борилаётган ишларнинг натижалари жазо тури сифатида ўлим жазоси бекор қилинишини ҳамда уни умрбод ёки узоқ муддатга озодликдан маҳрум этиш жазоси билан алмаштирилиши зарурлигини кун тартибига қўйди.

Олиб борилаётган ислоҳотлар жараёнида ички ишлар идоралари тизимининг, бу тизимда хизмат қилаётган ходимлар-

нинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Мамлакатимиз порлоқ келажагини яратиш йўлида фидокорона меҳнат қилаётган заҳматкаш халқимизнинг тинч, осойишта ва хотиржам турмуш тарзини таъминлаш, фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини турли тажовузлардан ҳимоя қилиш, жиноятчиларга нисбатан аёвсиз курашни янада кучайтириш орқали давлат ҳамда жамият ҳаётидаги демократик жараёнларни чуқурлаштиришга ёрдам бериш инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳимоячилари бўлиши ички ишлар идоралари ҳар бир ходимининг асосий вазифасидир. Зеро «бу соҳада хизмат қиладиган одамлар ўзининг профессионал ва фуқаролик бурчини, ўз вазифасини қанчалик ҳалол ва сидқидилдан ижро этиши, ҳеч муболағасиз, бутун ҳокимиятнинг обрўси ва кишиларимизнинг адолатга ишончи қай даражада бўлишини белгилайди»¹.

Юртимизда фуқароларнинг кайфияти ва сиёсий ислохотларни қабул қилиш кўникмалари асосида ҳуқуқ тизими йилдан йилга такомиллашиб, ижобий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Хусусан, қонун чиқарувчи ҳокимият — Олий Мажлисининг сайловлар жараёнида бикамерализм (икки палатали тизим) таъйинли асосида шакллантирилиши, суд ҳокимиятининг либераллашуви, фуқароларнинг давлатдан бегоналашув кайфиятини олдини олиш мақсадида миллий ўз-ўзини бошқарув тизими бўлиши маҳалла билан ҳуқуқ-тартибот органлари ҳамкорлигининг кенгайтирилиши ҳуқуқ тизимининг тобора демократлашиб бораётганлигидан далолат бермоқда.

Масалан, агар чет эл парламентларига назар ташласак, 2000 йилда Европанинг 29 мамлакатида икки палатали парламент фаолият кўрсатганига амин бўламиз. Ўзбекистонда икки палатали парламентдан кўзланган асосий мақсад қонунчилик соҳасида мукаммалликка ва профессионализмга эришиш, адолат, ошкораликни ҳамда ҳурфикрлиликни янада ривожлантиришдир. Икки палатали парламентнинг устунлиги шундаки, қонун ҳар томонлама кўриб чиқилиши учун турли манфаатлар ва қарашлар ҳисобга олинади ва энг илғор, тўғри фикрга тўхталади. Иккинчи устунлиги, бундай ти-

¹ Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 189.

зимда жамоатчилик манфаатлари бирмунча кенг ва ранг-баранг бўлади. Учинчиси эса, профессионализм асосида яратилади. Тўртинчи устунлиги, бу жараёнда парламент ва ижроия ҳокимият вазифалари аралашиб кетишининг олди олинад¹.

Шу тариқа «парламент жамият ҳаётини ойнадек яққол акс эттирадиган кўзгу»га² айланади. Бинобарин, жамиятда қандай интилиш, фикр ва қарашлар мавжуд бўлса, улар парламентдаги партиялар фракциялари мажлислари муҳокама ва мунозараларида ўз ифодасини топиши керак.

Президент ташаббуси билан ўтказилаётган ислохотлар натижаси ўлароқ 2006 йилда Президент ваколатларининг бир қисми Сенатга ўтказилди ва «Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонунга мувофиқ Конституциянинг 80-моддасида ўз аксини топди.

Ушбу моддада Сенат раиси ва унинг ўринбосарларини сайлаш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Конституциявий суд, Олий суд, Олий ҳўжалик судини сайлаш; республика Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги Президент Фармонларини тасдиқлаш; Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги Президент Фармонларини тасдиқлаш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан давлатимизнинг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакилларини, Марказий банк бошқарувининг раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш; амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш; сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек, давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш белгиланган³. Шунингдек, Конституциянинг «Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир»

¹ Икки палатали парламент истиқболлари // Ҳуррият. — 2004. 28 июль. №30.

² Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 171.

³ Раҳимов А. Миллат тимсоли // Ҳуррият. 2005. 7 декабрь, №47–48.

деб қайд этилган 89-моддасининг таҳрири принципиал равишда ўзгарди. Бу модданинг «Ўзбекистон Республикаси Президенти айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади» дейилган иккинчи қисми олиб ташланди.

Шунингдек, Қонунчилик палатаси томонидан 2007 йил 28 февралда қабул қилиниб, Сенат томонидан 2007 йил 29 мартда маъқулланган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг родини кучайтириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Конституциявий қонунининг қабул қилиниши ижтимоий-сиёсий ислохотларнинг давоми, мамлакатнинг давлат-ҳуқуқий ва сиёсий тизимини босқичма-босқич тадрижий ривожлантиришнинг натижаси, кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари ташланган муҳим қадам бўлди¹.

Маълумки, жамият сиёсий ҳаётини демократлаштиришда инсон ҳуқуқларининг таъминланганлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан 1948 йилнинг 10 декабрида БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ҳозирги замонда инсон эркинликлари кафолатининг буюк хартияси ҳисобланади. Жами 30 та моддадан иборат бўлган бу декларация шахснинг ҳам фуқаролик ва сиёсий, ҳам иқтисодий, ижтимоий ва маданий эркинликлари кўламинин ўзида илк бор тўла мужассам этган халқаро-ҳуқуқий ҳужжатдир². Шунинг учун миллий қонунчилигимизни инсон ҳуқуқ ва эркинликларига оид халқаро ҳуқуқ нормалари билан уйғунлаштириш жараёни изчил давом эттирилмоқда. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси томонидан 170 дан зиёд халқаро Конвенция, Пакт, Битим, Декларациялар ратификация қилинган бўлса, уларнинг 60 дан ортиғи инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалаларига бағишланган.

¹ Бу тўғрида қаринг: Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг родини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонуни // Халқ сўзи. — 2007. — 12 апрель — №71.

² Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. /Декларациянинг 60 йиллигига бағишланган нашр. Т., 2008. — Б. 12.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришганидан кейин қўшилган биринчи халқаро-ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, унинг қоидалари Ўзбекистон Конституцияси, инсоннинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли ҳимоя қилинишини таъминлайдиган миллий қонунчилик нормаларида ўз ифодасини топган. Мазкур ҳужжатнинг муҳим аҳамият касб этиши эътирофи сифатида 2008 йилнинг 1 майида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қабул қилинганлигининг 60 йиллигига бағишланган тадбирлар Дастури тўғрисида»¹ги Фармони¹ қабул қилинди. Мазкур Фармон Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси 60 йиллиги муносабати билан Ўзбекистонда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини янада самаралироқ рағбатлантириш ва муҳофаза этишга қаратилган аниқ тадбирлар дастурини белгилаб берди. Тадбирларда давлат ташкилотлари ва муассасалари, жамоат бирлашмалари, оммавий ахборт воситаларининг фаол иштирокидан кўзланган мақсад, аввало, инсоннинг асосий ҳуқуқларини тушунишни яхшилашга кўмаклашиш, Ўзбекистон Республикасининг Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қоидаларини миллий қонунчиликда мустаҳкамлаш бўйича ҳуқуқий йўналишдаги фаолияти ҳақида кенг хабардорликни йўлга қўйишдан иборатдир. Масалан, инсон ҳуқуқлари таъминланишини янада такомиллаштириш мақсадида 2008 йилда Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигида Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва юридик таъминлаш бошқармаси ташкил этилди. Юқоридагилардан демократик ҳуқуқий давлат, кучли фуқаролик жамияти барпо этиш жараёнида мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоялаш давлат сиёсатининг устувор йўналиши этиб белгиланганлиги кўриниб турибди.

Мамлакатимизда демократияни барпо этиш, давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш жараёнлари босқичма-босқич ва изчил равишда амалга оширилмоқда. Демократияни барпо этиш борасидаги турли назариялар ва хорижий мамлакатлар амалиётидан маълум бўлмоқдаки, демократия

¹ Қаранг: Халқ сўзи. 2008 йил 2 май. №87.

барча муаммоларни ҳал қилувчи сирли калит ёки «орзудаги жамият» эмас. Демократиянинг тоталитаризм ва авторитаризмдан муҳим фарқи шундаки, у жамиятни ташкил этувчи озод ва эркин фуқароларнинг иродаси, манфаатлари, эҳтиёжларининг кўплиги ва бир-бирига ўхшамаслигини эътироф этгани ва бу хилма-хилликни қадрлагани ҳолда фуқароларга келишув, ён босиш, муҳокама, мунозаралар учун расмий, очиқ, қонуний йўлларни очиб беради ҳамда кўпчиликка маъқул қарорларни ишлаб чиқишга имкон беради.

Демократик жамиятда инсон якка ҳоким ёки гуруҳ иродасига эмас, ўз иродаси ва имкониятларига кўра ўз ҳаётини қуради ва фарзандлари ҳамда ўзининг бахти учун энг аввало ўзи замин яратади.

3. Оммавий ахборот воситаларининг жамиятни демократлаштиришдаги роли

«Жамиятимизнинг бугунги ҳаёти, унинг барча қувончли, шу билан бирга, машаққатли, оғир томонлари матбуот ва оммавий ахборот воситаларида ўзининг қанчалик холисона аксини топса, жамиятимизда шунчалик адолат ва тўғрисиўлик муҳити ҳукмрон бўлади».

Ислом КАРИМОВ.

Сиёсий коммуникациянинг моҳияти ва вазифалари. Сиёсат инсон фаолиятисиз, ижтимоий-сиёсий ҳаётни ўзаро боғловчи, йўналтирувчи турли хил оммавий мулоқотларсиз, коммуникацион жараёнларсиз мавжуд бўла олмайди. Ўтмишнинг анъанавий жамиятларида оммавий мулоқот воситаларига эҳтиёж катта бўлмаганлиги учун бундай воситалар ролини чопарлар, элчилар, хабарчилар бажаришган. Бироқ XIX–XX асрлардаги илмий-техник тараққиёт туфайли замонавий алоқа воситалари вужудга келди ва гуркираб ривожланди.

«Коммуникация» атамаси латин тилидаги «communico» – яъни «биргаликда бажараман», «боғлайман», «мулоқотда бўламан» сўзларидан келиб чиққан бўлиб, инсондан инсонга, бир авлоддан иккинчи авлодга муайян ахборот, фикр, ҳис-туйғунинг узатилишини англатади. Сиёсий коммуникация эса сиёсий маълумот, ахборотларни ишлаб чиқиш, узатиш ва ўзаро алмашув жараёни бўлиб, у сиёсий фаолият тизимини шакл-

лантиради, шу тариқа сиёсий фаолиятга алоҳида бир мазмун бахш этади. Шунинг учун ҳам сиёсий коммуникация сиёсат оламидаги ўзига хос ижтимоий-информацион майдондир. «Коммуникация» атамасининг тўлақонли таърифини машҳур француз социологи Р. Ж. Шварценберг «Коммуникация сиёсий маълумотларни узатиш жараёни бўлиб, бу жараён натижасида маълумотлар сиёсий тизимнинг турли элементлари ўртасида, шунингдек, сиёсий ва ижтимоий тизимлар ўртасида айланади», дея ифодалади.

Умуман, сиёсий коммуникация сиёсий воқеа-ҳодисалар, жараёнлар тўғрисидаги билим, маълумот ва хабарларнинг йиғиндисидир. Унинг ёрдамида сиёсий тажрибалар, билимлар узатилади, инсонлар фаолияти йўналтирилади, уларнинг сиёсий адаптацияси рўй беради, сиёсий ҳаёт ташкил этилади.

Сиёсатшуносликда коммуникациянинг уч тури: **норасмий коммуникация, ижтимоий-сиёсий институтлар коммуникацияси ва оммавий ахборот воситалари коммуникацияси** бир-биридан ажратиб қайд этилади. Буларга сайлов, референдум ва бошқаларни ҳам (социологик сўров, анкета) қўшимча сифатида киритиш мумкин.

Сиёсий коммуникациянинг адолатли, идеал модели демократик жамиятда шаклланади.

Хўш, қандай қилиб бунга эришиш мумкин? Бу жараён жамиятдаги асосий сиёсий гуруҳлар — бошқарувчилар ва бошқарилувчилар ўртасида ўзаро тенг, горизонтал мулоқот жараёнида шаклланади. Жамиятда сиёсий барқарорлик ва ўзаро келишувнинг вужудга келиши бир лаҳзада амалга ошадиган жараён бўлмай, у маълум бир вақт ва маконни тақозо этади. Давлат ўз коммуникацион сиёсатида маълумот эркинлигига оид қонунчилиқни яратиш, таъминлаш билан бирга уни хусусий ташкилотлар, уларнинг эгаларига қарашли халқаро ва миллий мустақил матбуот ҳамда телевидение каби оммавий коммуникация манбаларининг ғаразли ҳаракатларидан, суистеъмомчиликларидан (масалан, инсонни маънавий-ахлоқий тубанлашувга олиб келиши мумкин бўлган порнографик ахборотлар ёки шундай материалларни тарқатувчи сайтлар) ҳимоя ҳам қилади.

Оммавий ахборот воситаларининг жамиятни демократлаштиришдаги роли. Оммавий ахборот воситалари коммуника-

ция таркибидаги асосий бўғин бўлиб, ҳар қандай шахсларга очик, оммавий тарзда, махсус техник воситалар ёрдамида турли маълумотларни узатиш учун тузилган муассасалардир. Оммавий ахборот воситаларига вақтли матбуот, радио, телевидение, овоз ёзиш, суратга олиш, видео ёзув, компьютер маълумотлари, маълумотларни тўплаш, таҳлил қилиш, узатиш ва кўпайтиришнинг индивидуал воситалари (кассеталар, дискеталар, принтерлар), интернет тизими ва ҳоказолар кирди. Демократик жамият барпо этишда оммавий ахборот воситалари ҳал қилувчи ўрин тутди, нафақат муайян мамлакатлар, балки глобал миқёсда сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий жараёнларга жиддий таъсир кўрсатади.

Замонавий жамиятларда оммавий ахборот воситаларининг асосий вазифалари қуйидагилардир:

- ғоявий-сиёсий қадриятларни, сиёсат тўғрисидаги билимларни, сиёсий маълумотларни тарқатиш;
- сиёсий муносабатларни интеграциялаш ва йўналтириш;
- жамоатчилик сиёсий фикрини шакллантириш;
- сиёсий маданиятни тарқатиш;
- сиёсий-маданий тажриба алмашинувини таъминлаш;
- жамоатчиликни сиёсатда қатнашишга тайёрлаш.

Оммавий ахборот воситалари тизими демократик бўлмоғи учун у нафақат замонавий техника билан жиҳозланмоғи, балки плюралистик ва демократик талабларга ҳам жавоб бермоғи лозим. Бу нимани англатади? Бу аввало, оммавий ахборот воситалари устидан жамиятнинг ҳуқуқий ва ахлоқий назорати, маълумотни узатувчи ва қабул қилувчининг ўзаро тўғридан-тўғри алоқаси ҳамда сўз эркинлигини ҳурмат қилишдир. Интеллектуал эркинлик, маърифатпарварлик билан йўғрилган жамоатчилик фикри, юксак сиёсий маданият, оммавий ахборот воситаларининг ҳокимият тизимидан мустақиллиги демократияни ривожлантиришнинг муҳим шартларидандир. Жамоатчилик фикри шаклланишида оммавий ахборот воситаларининг ўрни каттадир. Шу пайтгача жамоатчилик фикрини шакллантиришда оммавий ахборот воситаларининг расман ва бир томонлама аҳолига маълумот узатиши асосий эътиборга олинар эди. Бироқ кейинги даврларда аҳолига узатилган маълумотларга нисбатан унинг реакцияси, яъни муносабатини ўрганишга эътибор кучайди. Бу мантиқан тўғри

ҳамдир, чунки оммавий коммуникация расмий субъектнинг (оммавий ахборот воситалари) маълумоти норасмий субъект (оддий фуқаро) томонидан ижобий қабул қилинса ва қўллаб-қувватлансагина у одамлар томонидан муваффақиятли тарзда ўзлаштирилади. Ҳар қандай муҳим хабар, маълумот, одатда, оилада, меҳнат жамоасида, норасмий гуруҳда муҳокама қилинади ва ўз баҳосини олади. Шу баҳо у ёки бу расмий ахборот манбасига нисбатан у ёки бу муносабатни шакллантиради. Агар оммавий ахборот воситалари айрим бир факт ёки муаммо хусусида сукут сақлар экан, уларнинг обрў-эътибори даражаси албатта паст бўлади.

Илмий-техник тараққиёт туфайли оммавий ахборот воситалари бугун жамиятнинг ҳар бир аъзосига таъсир кўрсатмоқда. Ўз аҳамияти ва таъсир кучи боис оммавий ахборот воситалари «тўртинчи ҳокимият» сифатида таърифланади. Бу «ҳокимият» жамоатчилик фикрини, ҳокимият тизимлари легитимлигини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди, мухолиф сиёсий фаолият атрибути (белгиси) сифатида майдонга чиқади, жамиятда барқарорлик ёки беқарорлик манбаси бўлиб хизмат қилади.

Мустақиллик туфайли Ўзбекистонда ахборот каналларини демократлаштириш давлат сиёсатининг таркибий қисмига айланмоқда. Энг муҳими, ахборот эркинлигини таъминламасдан, оммавий ахборот воситаларини одамлар ўз фикри ва ғояларини, содир бўлаётган воқеаларга муносабатини эркин ифода этадиган минбарга айлантирмасдан туриб, демократияни чуқурлаштириш ва аҳолининг сиёсий фаоллигини ошириш, фуқароларнинг мамлакат сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги амалий иштироки ҳақида сўз юритиб бўлмайди, деган тушунча фуқаролар онгида тобора кучайиб ва мустаҳкамланиб бормоқда.

Бунинг учун оммавий ахборот воситалари том маънода «тўртинчи ҳокимият» даражасига кўтарилмоғи зарур. Бироқ мамлакатимиз оммавий ахборот воситалари узоқ вақт давомида тоталитар тузумнинг мафкуравий ва маъмурий назорати остида фаолият юритгани туфайли уларнинг бу ҳолатдан чиқиши, аввало, психологик жиҳатдан ўзини эркин ҳис этиши қийин кечмоқда. Шу сабабдан уларнинг фаолиятида ҳозирга қадар юқоридан кўрсатма кутиш ҳоллари яққол кўри-

нади. Ҳолбуки «халқимиз оммавий ахборот воситаларидан мамлакатимиз ва хорижда содир бўлаётган воқеалар тўғрисида холис ва тезкор ахборотлар олишни, биринчи навбатда, ҳокимият органлари ва бошқарув тузилмалари фаолияти ҳақидаги танқидий фикрларни, ислоҳотлар ва янгиланишлар йўлидан илгари боришимизга тўсиқ бўлиб турган нуқсонлар, ҳаётдаги долзарб муаммолар хусусида ошкора, профессионал таҳлилий материалларни кутади»¹.

Бунинг учун ўз ўқувчиларига эга бўлишни кўзловчи демократик матбуот кўрсатма кутмасдан ишлашни ўрганмоғи керак. Балки эркин матбуот муайян маънода сиёсат учун ноқулай бўлиши мумкин. Чунки ҳақиқатни ҳокимиятга ҳам, халққа ҳам ёқишга интилмаган ҳолда ёзиш ваколатини журналистнинг виждони ва иймони тақозо этади. Аммо унинг ана шу ноқулайлиги, қутилмаганда ростини ёзиб туриши сиёсатга бўлган буюк хизматидир. Чунки демократик жамиятда қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари бир-бирига назоратчидир, айти пайтда улар «тўртинчи ҳокимият»га — оммавий ахборот воситалари ҳокимиятига, яъни ҳақиқатнинг ҳокимиятига муҳтождир. Оммавий ахборот воситалари илгари сурувчи ҳақиқат йўқ ерда иш ҳам, демократия ҳам, қонун ҳам бўлмайди. Эркин матбуот реал вазият шароитида фаолият кўрсатиши, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг долзарб муаммоларини дадил кўтариб чиқиши керак. Барча оммавий ахборот воситаларига мулк шакли, тиражи, қамрови ҳамда мавзу йўналишидан қатъи назар, уларнинг мамлакатимиз ахборот майдонида ҳалол рақобат асосида фаолият олиб бориши учун давлат зарур шарт-шароитларни яратиб бериши лозим. Айтиш мумкинки, бу — жамиятнинг том маънода демократлаштириш гаровидир.

Оммавий ахборот воситалари ва ҳуқуқ. Оммавий ахборот воситалари жамиятнинг айрим гуруҳига эмас, балки бутун жамият аъзоларининг манфаатлари йўлида хизмат қилмоғи керак. Бунинг учун эса у жамоатчилик назорати остида барча ижтимоий табақалар эҳтиёжларини ҳимоя қилмоғи лозим. Жамият қанчалик катта ва турли гуруҳлардан иборат бўлса,

¹ Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 190–191.

телевидение дастурларини тузишда ҳам шунчалик катта эътибор ва масъулият зарур. Аҳолининг ҳеч бир табақаси бу масалада камситилмаслиги, ҳар бир киши ўзини ҳам ўзи мансуб гуруҳ вакили, ҳам дунё ҳамжамияти аъзоси сифатида ҳис қилмоғи учун одамлардаги диний, миллий, руҳий, ёш ва бошқа тафовутларни албатта инобатга олмоқ керак. Бугунги илмий-техник тараққиёт Ер юзининг исталган бир нуқтасидаги воқеликни эфирга узатиш имконини бераётган ҳозирги даврда бир цивилизацияни иккинчи бир цивилизацияга қарши қўювчи ғояларнинг оммавий ахборот воситалари орқали тарқатилиши дунё барқарорлигига жиддий хавф туғдиришини унутмаслик керак ва буни коммуникацион сиёсатда эътиборга олиш зарур.

Терроризм ва миллий озодлик ҳаракатларини айнан бир нарсa сифатида талқин этмаслик, дин ва дин ниқобидаги экстремизм ва терроризм тафовутини англаш лозим. Албатта, бу борада журналистик малака ва сиёсий маҳорат кескин оширилмоғи керак. Оммавий ахборот воситалари, жумладан, телевидение умуммиллий ва умуминсоний қадриятларни шакллантириш ҳамда мустақкамлашга хизмат қилиши билан бирга инсоният тараққиётига хавф солаётган жараёнларга аҳоли эътиборини қаратмоғи зарур. Айниқса, бунда халқаро телекўприклар телевидение фаолиятида муҳим ўрин тутади. Хусусан, халқаро муносабатларда, социологик тадқиқотлар ўтказишда бу ниҳоятда аҳамиятлидир.

Жамиятда холис ва ҳаққоний ахборот тарқатишда мустақил матбуотнинг ўрни беқиёс. Мустақиллик туфайли цензуранинг бекор қилинганлиги ҳамда оммавий ахборот воситалари соҳасидаги туб ўзгаришлар боис бугун мамлакатимизда юзлаб газета-журнал, ўнлаб нашриёт, бир нечта ахборот агентлиги фаолият кўрсатмоқда. ОАВ фаолиятининг ҳуқуқий асослари, аввало, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, шунингдек, «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги, «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»ги, «Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги каби қонунларда белгилаб қўйилган. Уларда оммавий ахборот воситалари ходимларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ўз ифодасини топган. Жумладан, журналистлар ўзларига маълум бўлган маълумотларнинг объективлиги учун масъул эканликлари,

ижтимоий аҳамиятга молик ахборотларнинг тўғрилиги ҳамда сохталаштирилмаслиги учун жавобгар эканликлари қайд этилган.

Хуллас, бир томондан оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги қонун сиёсий мулоқотлар жараёнларини демократлаштиришга, иккинчи томондан эса оммавий ахборот воситаларига давлатнинг ҳуқуқий жиҳатдан таъсир кўрсатиш имкониятини бермоқда. Бу имконият оммавий ахборот воситалари ходимлари, сиёсатчилар, давлат арбоблари ва расмий шахслар эркинлик ва ошкоралик шароитида ўзаро муносабатларнинг мушкул ва нозик санъатини чуқур эгаллашларига ёрдам беради.

Таянч тушунчалар

Демократия, демократиянинг амал қилиш механизмлари (принциплари), мажоритар, пропорционал ва унитар сайлов, бевосита демократия, вакиллик демократияси, мумтоз-либерал демократия, жамоа демократияси, плюралистик демократия, индивидуализм, патернализм, бикамерализм, қонунчилик палатаси, сенат, коммуникация, оммавий ахборот воситалари, «тўртинчи ҳокимият».

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. «Демократия» атамаси ва ундаги ички зиддиятнинг моҳиятини тушунтириб беринг.
2. Демократиянинг амал қилиш механизмлари (принциплари)га нималар киради?
3. Демократлаштиришнинг шарт-шароитларини изоҳланг.
4. Давлат ҳокимиятини демократик асосда шакллантиришда сайловлар қандай аҳамиятга эга?
5. Бевосита демократия ва вакиллик демократияси тўғрисида нималарни биласиз?
6. Мумтоз-либерал демократиянинг асосий хусусиятлари нималардан иборат?
7. Жамоавий демократиянинг ижобий ва салбий жиҳатлари тўғрисида билимларингизни далиллар орқали исботланг.
8. Плюралистик демократия қандай принципларга асосланади?
9. Муайян давлат «демократик давлат», у ёки бу жамият «демократик жамият», дея аталмоғи учун қандай талабларга жавоб бermoғи лозим?

10. Ўзбекистон Республикасида демократлаштириш жараёнининг хусусиятларини тушунтиринг.
11. Мамлакатимизда кечаётган демократик ислохотларда ички ишлар органлари ходимларининг хизмати нималардан иборат?
12. Оммавий ахборот воситаларининг жамиятни демократлаштиришдаги роли ва аҳамиятини матбуотда нашр этилган муайян мақола асосида исботланг.

АДАБИЁТЛАР

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 2008. II, V–XI боблар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қабул қилинганлигининг 60 йиллигига бағишланган тадбирлар Дастури тўғрисида»ги Фармони. // «Халқ сўзи» газетаси, 2008 йил 2 май №87.

Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. – Т., 1996. – Б. 370–404.

Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. – Т., 1997. – Б. 104–131.

Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т., 2005. – Б. 174–222.

Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. Т. 14. – Т., 2006. – Б. 61–97, 266–270.

Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. Т., 2008. – 368 б.

Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., 2008. – 176 б.

Ислом Каримов демократия ва сиёсий партиялар тўғрисида / Тузувчилар: Ш. О. Мамадалиев, Ш. Р. Қобилов, Б. У. Таджиханов. – Т., 2004. – Б. 4–27.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. /Декларациянинг 60 йиллигига бағишланган нашр. Т., 2008. – 12 б.

Ирхин Ю. В., Зотов В. Д., Зотова Л. В. Политология: Учебник. – М., 2000. – С. 240–257.

Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: Сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. – Т., 1998. – Б. 3–31.

Қодиров А. Қ. Ўтиш даврида демократия ва бюрократия // Ҳуқуқ–Право–Law. – 2000. – №2.

Қодиров А. Қ. Шарқ демократияси: маънавий зиддиятлар муаммоси // Ҳуқуқ–Право–Law. – 1999. – №2.

Қодиров А. Қ. Сиёсат фалсафаси. — Т., 1999. Б. 45.

Мамадалиев Ш. О. Халқ ҳокимияти: назария ва амалиёт. — Т., 2003.

Ўзбекистонда миллий-давлатчилик назариясининг тарихий-фалсафий ва ҳуқуқий асослари. (Илмий-назарий мақолалар тўплами) / Масъул муҳаррир юридик фанлар доктори, профессор Р.Ж. Рўзиев. — Т., 2005. — Б. 98.

Одилқориев Х. Т., Фойибназаров Ш. Ф. Сиёсий маданият. — Т., 2004. — Б. 22–54.

Политология: Ўқув қўлланма / С. Отамуродов, И. Эргашев, Ш. Акрамов, А. Қодиров — Т., 1999.

Пугачев В. П., Соловьев А. И. Сиёсатшуносликка кириш: Ўқув қўлланма. — Т., 2004. — Б. 202–255.

Рамазонов И., Мўминов Э. Политология: Дарслик. — Т., 1997. — Б. 83–91.

СИЁСАТ, ДИН ВА МАФКУРАНИНГ ЎЗАРО АЛОҚАСИ

1. Ҳозирги жамиятда сиёсат ва дин

Ҳозирги жамиятда диннинг ўрни. Диний эътиқод инсоният тарихининг барча босқичларида маънавий-маданий ҳаётнинг муҳим бўлаги сифатида барча мамлакатлар ва жамиятларнинг маънавий-маданий ва ҳатто иқтисодий тараққиётига бевосита ёки билвосита ўз таъсирини кўрсатиб келган. Шу боис инсоннинг динга эътиқод қилиш ёки қилмаслик ҳуқуқини эътироф этган ҳолда сиёсат, дин ва мафкуранинг ўзаро алоқадорлигини, ҳозирги жамиятда диннинг ўрни ва ролини, диннинг сиёсийлашуви ва сиёсатнинг динийлашувидаги асосий тенденцияларни, сиёсий мафкура моҳияти ва ҳозирги замоннинг асосий мафкуравий оқимларини ҳамда Ўзбекистоннинг миллий мафкурасида дин ва сиёсатнинг ўзаро муносабати масалалари таҳлили ўта долзарбдир.

Дин ўз табиатига кўра ўта мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлиб, у ғайритабиий кучларнинг мавжудлигига нисбатан ишончнинг ҳосиласидир. «Дин» атамаси араб тилидан таржимада «ишонч», «ишонмоқ» деган маъноларни англатади.

Дин инсониятнинг дунёни билиш шакли, орзу истаклари, ҳис-туйғулари, эътиқоди ва ғайритабиий кучларга ишончининг ифодаси сифатида қадимги даврларда вужудга келган. Диний онгнинг ибтидосида инсоният тафаккурида яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик, адолат ва адолатсизлик каби ахлоқий категорияларнинг илк тарихий элементлари шаклланган. Ижтимоий тараққиёт давомида дин инсонларнинг яшаш ва фикрлаш тарзи, қадимий маданият ва маънавият шаклларида бирига айланган. Шу билан бирга ижтимоий онг шаклларида бири сифатида дин жамият сиёсий тизимининг фаолиятида муҳим ўринни ҳам эгаллаган.

Жаҳон динларининг пайдо бўлиши инсоният тарихида рўй берган муҳим воқелик бўлиб, буддавийлик, христианлик ва ислом уларнинг асосийларидир.

Милоддан аввалги VI–V асрларда Ҳиндистоннинг шимо-

лида вужудга келган буддавийлик (қадимги санскрит тилида «Buddha» — «осойишталикка ва буюк ҳақиқатга эришган» деган маъноларни билдиради), асосан, Осиёда кенг тарқалган бўлиб, унинг марказида бошқа жаҳон динларида бўлгани сингари ахлоқий нормалар ётади. Сиддхартха Гаутама бу диннинг пайғамбари ҳисобланади¹. Бу диннинг асосий хусусиятларидан бири тирик мавжудотга нисбатан меҳр-муҳаббатли ва раҳм-шафқатли бўлишдир.

Ҳозирги пайтда буддавийлик Ҳиндихитой мамлакатлари — Бирма, Камбоджа, Таиландда давлат динидир. Бу динга мансуб халқаро ташкилотлар ҳам мавжуд бўлиб, жумладан, «Буддавийларнинг умумий биродарлиги», «Осиё буддавийларининг тинчлик учун конференцияси» халқаро сиёсатда, тинчлик учун курашда фаол иштирок этмоқда.

Христианлик яна бир жаҳон дини бўлиб, милоднинг I асрида Қадимги Рим империясининг шарқий қисми — Фаластинда Иисус Христос (Исо Масих)нинг даъвати остида вужудга келиб, кейинчалик Европа, Жанубий ва Шимолий Америка, Африканинг айрим мамлакатларида кенг тарқалган. Католик, православ ва протестант йўналишларига бўлиниб кетган христиан дини кўпгина мамлакатларнинг сиёсий ҳаётига фаол таъсир кўрсатмоқда. Масалан, XX асрнинг иккинчи ярмида Италия христиан демократик партияси, Голландиядаги христиан демократик иттифоқи партияси ҳукмрон сиёсий партия даражасигача кўтарилди.

Жаҳон динлари қаторига кирувчи энг ёш дин ислом бўлиб, милоднинг VII асрида Арабистон ярим оролида вужудга келган. Бу диннинг асосчиси — Муҳаммад пайғамбар тарихий шахс бўлиб, 570—632 йилларда яшаб ўтган. Ҳозирги пайтда исломга эътиқод қилувчи 1,2 миллиард аҳоли дунёнинг 120 мамлакатада истиқомат қилади. Осиё ва Африканинг 52 мамлакатада ислом дини давлатнинг мафкуравий асоси деб эълон қилинган.

Исломда уч йўналиш — суннийлик, хорижийлик ва шиалик шаклланган бўлиб, 92 фоизни ташкил этувчи суннийлар тўрт мазҳабга бўлингандир. Жумладан, ҳанафийлар 47 фоиз

¹ *Изоҳ:* «Гаутама» — уруғнинг номи, «Сиддхартха» — ҳар қандай ишда мукамалликка эришган деган маънони англатади.

бўлиб, Индонезиядан, жануби-шарқий Осиё мамлакатларидан то Туркиягача; шофеийлар 27 фоиз бўлиб, шимоли-шарқий Африкада; моликийлар 17 фоиз бўлиб, шимоли-ғарбий Африкада; ҳанбалийлар 1,5 фоиз бўлиб, Саудия Арабистонида истиқомат қилишади.

Ислом динида шариат муҳим ўрин тутади. Шариат ахлоқий, ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий қонун-қоидалар мажмуи бўлиб, унинг асосий манбаи Қуръондир.

Сиёсатнинг динийлашув ва диннинг сиёсийлашуви моҳияти. Ҳозирги жамиятда сиёсат ва дин ўртасидаги муносабатлар моҳиятини тушуниб олмоқ учун, аввало, дунёвий тараққиёт йўли ва дин бир-бирига қанчалик мувофиқ келишини тарихга қисқача бир назар ташлаш орқали кўриб чиқиш зарур.

Инсониятнинг кўп минг йиллик тажрибаси давомида сиёсат ва дин ўртасида мураккаб, лекин барқарор алоқадорлик вужудга келган. Сиёсат ва дин ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг узоқ йиллик тарихи сиёсатнинг динийлашув ёки аксинча, диннинг сиёсийлашув давлари кўп марта рўй берганлигидан далолат беради. Бундай жараёнлар муайян маънода ҳозирги замонда, хусусан, Марказий Осиё минтақасидаги давлатларда ҳам кўзга ташланмоқда.

Аслида, тарихга мурожаат қилинса, антик замонлардаёқ сиёсатчилар Европада оммага таъсир кўрсатишнинг энг фаол воситаси сифатида христианлик ақидаларидан фойдаланиб, черковни сиёсат қуролига айлантирганликлари маълум бўлади. Инсоният цивилизациясининг кейинги босқичи — ўрта асрларда жаҳоннинг икки йирик дини — ислом ва христианлик сиёсат ва сиёсатчиларга шу даражада кучли таъсир этдики, натижада бу динлар Ғарбда ва Шарқда барча давлатлар устидаги «давлат»га айландилар. Бироқ Европадаги реформация, монархия режимлари сиёсий эҳтиёжларини қондириш борасида черков мавқеининг аста-секин сўниб бориши мутлақ сиёсий ҳокимиятнинг мустақамланишига, охиروқибатда эса христиан черковининг сиёсатга нисбатан таъсирининг синишига олиб келди. Феодал тартибларга қарши инқилоблар ва ундан кейинги сиёсий жараёнларда диний ақидалар якка ҳукмронлигидан узоқлашган Европа тафаккури бозор муносабатлари эркинлиги, дунёвий таълим ва тех-

ник тараққиёт сари жадал юзланди. Жамият мутлақ ҳукмронлик бошқарувини рад этиб, антик демократиянинг айрим шаклларида ижодий равишда фойдаланишга киришди. Янги давр Европасида ҳокимиятнинг черковдан узоқлашуви индивиднинг инсоний қадр-қиммати ҳақидаги масалани кун тартибига қўйди. Бу эса ҳукмдор суверенитетидан халқ суверенитетига ўтишни тезлаштириб, турли дунёвий мафкуралар, жумладан, либерализм ҳамда либерал сиёсий тизимларни яратди.

Европада тўпланган тажриба, динни дунёвий, давлатга оид ишлардан ажратиш даҳрий давлат ва ахлоқсиз жамият қуришга олиб келади, деган даъволарнинг мутлақо асоссиз ва тутуруқсиз эканлигига заррача шубҳа қолдирмайди. Мазкур қитъанинг дунёвий, демократик давлатлари ўз фуқароларига тўлақонли виждон эркинлигини, биринчи навбатда инсон ҳуқуқларининг асосий таркибий қисмларидан бири бўлган эътиқод эркинлигини намунали тарзда таъминлагани эътироз билдирилмайдиган ҳаётий воқеликка айланди. Аммо бу жараёнлар Европадаги давлат ва дин муносабатлари тарихига оид эканлигини назардан соқит қилмаслигимиз керак.

Шарқда эса IX–XII асрларда ўз мавқеини янада мустаҳкамлашга муваффақ бўлган ислом дини сиёсатни ўзига тобе этибгина қолмай, у билан уйғунлашиб ҳам кетдики, бу ҳол бу ердаги сиёсий режимларни заифлаштириш у ёқда турсин, аксинча, уларнинг сезиларли даражада мустаҳкамланишига, жамиятнинг жипслашувига, фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнашига ёрдам берди ва шу билан бирга Шарқ Уйғонишининг тамал тоши қўйилишига имкон туғдирди. Ислом вужудга келган даврда дин сиёсатдан, ҳуқуқдан, фалсафадан ажралмаган ҳолда эди. Ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичида сиёсат билан дин ўртасидаги ўзаро боғлиқлик давом этаверди. Баъзан бу алоқадорлик кучайди, баъзан бир қадар сусайди. Аммо диннинг сиёсатга таъсири ҳеч қачон батамом йўқолмади. Ислом фақатгина дин бўлиб қолмасдан, балки яратувчилик ҳаракати, тараққиёт таълимоти, шунингдек, жамиятни жипслаштириш воситаси бўлиб келди.

Бироқ адолат нуқтаи назаридан тан олиш керакки, исломнинг мусулмон Шарқи сиёсий ҳаётида кейинчалик ҳам яккаҳокимликни сақлаб қолишга интилиши бу ерда илмий-

техник тараққиётга тўсиқ бўлиб қолди, унинг жамият сиёсий ва маънавий ҳаётидаги босими давом этди. (Масалан, Имом Ғаззолийнинг Форобий ва Ибн Синолар дунёвий фалсафасини кескин рад этиши ёки мутаассиб уламолар фатвоси билан Улуғбекнинг ўз ўғли Абдуллатиф томонидан қатл этилиши ва ҳ.к.)

Лекин баъзи муаллифлар минтақамиз тарихида ислом ва давлат ўртасида кечган муносабатларни бир қадар бошқача таҳлил этиш тарафдоридир. Уларнинг фикрича, Марказий Осиё жамияти ҳаётини ташкил этишда диннинг, айнан эса — исломнинг роли доимо муҳим бўлиб қолганига қарамай, у ҳеч қачон ҳукмрон бўлмаган. Марказий Осиё Уйғониш даври ва ундан кейинги замонларда жамиятни бошқариш масалаларида дунёвийликка мойил сиёсий кучларнинг ўрни ва аҳамияти мунтазам мустаҳкамланиб борган ҳамда диний доиралар таъсир фаолияти соҳаси соф маънавий-ахлоқий табиатга эга масалаларгача торайиб борган¹.

Демак, давлат ва жамият ҳаётида тараққиёт талабларига тўла жавоб бера олмаётган исломий мафкурага муқобил дунёвий мафкурага эҳтиёж аста-секинлик билан шакллана бошлаган. Бундай дунёвий мафкура сифатида кейинроқ жадидчиликнинг майдонга чиққани фикримизни исботлайди. Худди шу даврда Марказий Осиёнинг Россия томонидан забт этилиши исломнинг ўрни ва ролининг жиддий ўзгаришига ҳам олиб келди: истилочилар исломни ижтимоий-сиёсий ҳаётдан имкон қадар эҳтиёткорлик билан сиқиб чиқаришга ҳаркат қилдилар. Бунда биринчидан, мусулмон руҳонийларни инкор этиб, уларни ижтимоий ҳаётдан аста-секин сиқиб чиқариш, иккинчидан, уларнинг моддий-иқтисодий заминини емиришни кўзлаган вақф мулкларини қисқартиришга қаратилган тадбирлардан иборат усуллардан фойдаланилди.

Маърифат ва миллий мустақиллик байроғи остида XIX аср охири XX аср бошларида шакланган жадидчилик мафкураси эса «илмий социализм» туғдирган ленинча фундаментализм ва унинг бевосита натижаси бўлган Сталин режими зуғумлари остида ўз тақомилига етмаган ҳолда қолиб кетди. Жамият ҳаёти-

¹ Ислон ва дунёвий-маърифий давлат / Мунавваров З. ва В.Шнайдер-Детерснинг умумий таҳрири остида.— Т., 2003. — Б. 136.

да диннинг ҳар қандай ролини камайтиришга интилиш шўро-лар даврининг динга нисбатан давлат сиёсатидаги асосий хусусият бўлиб қолди. Бу сиёсат жангари атеистик усуллар ишлатиш, руҳонийлар ва диний муассасаларга қарши кенг кўламли ҳужумлар уюштириш, диннинг ижобий салоҳиятини бутунлай инкор этиш йўли билан амалга оширилди. Ислонинг тарбиявий салоҳиятидан фойдаланишга даъват этган туркистонлик жадидларнинг уринишлари ҳам рад этилди. Руҳонийлар ва диний муассасаларга тазйиқ ўтказиш узлуксиз ошиб борди: атеистик жамият куриш билан боғлиқ хомхаёл тобора қатъийлик билан ҳаётий воқелик сифатида тақдим этила бошланди. Аммо табиийки, бундай сиёсат асрлар оша шаклланган мусулмон жамияти ҳаётидан динни таг-томири билан узиб ташлашни таъминлай олмади. Шунга қарамасдан уламоларнинг мутлақ кўпчилиги жисмонан маҳв этилди ва мусулмон диний муассасаларининг анчагина қисми вайрон этилди. Лекин бундан ислом омили жамият ҳаётидан йўқолиб кетмади, балки унинг ўрни ўзгарди, холос — у ниҳоятда ўзига хос шакл касб эта бошлади. Жумладан, диннинг яширин фаолият олиб боришга ўтиши бундай сиёсатнинг маҳсули бўлдики, натижада у ҳокимиятга қарши муҳолиф кучга айланди. 1980 йилларнинг охириларидан бошлаб, собиқ Иттифоқнинг парчаланиш жараёни батамом равшан бўлгач, радикал кайфиятдаги баъзи арбоблар миллатнинг маънавий раҳнамолигига ошкора даъво қилиб чиқдилар. Масалан, 1990 йилда Тожикистондаги Ислом уйғониш партияси шу мамлакатдаги диний бошқарма раҳбарияти билан тил бириктириб, демократия ниқоби остида ҳокимият учун курашга отланди. Натижада, республикада фуқаролар уруши бошланиб, ўн минглаб бегуноҳ одамларнинг қони тўкилди, бир миллат икки қарама-қарши қисмга ажралиб кетди.

Ўзбекистон Республикасида эса давлатнинг динга нисбатан оқилона равишда ишлаб чиқилган ва амалга оширилган сиёсати боис, қўшни давлатдаги сингари фожиаларга йўл қўйилмади. Миллий ва диний тотувлик таъминланди. Биз барпо этаётган дунёвий, демократик жамият, ҳуқуқий давлатдаги давлат ва дин муносабатлари мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституциясида очиқ-ойдин ифода этилган. Республикамизда дин давлатдан расман ажратилган. Бироқ

диннинг давлатдан ажратилганлиги унинг жамиятдан ажратилганлигини билдирмайди. Бас, шундай экан, бу нозик ва мураккаб масалада муносабатларнинг ўзаро ҳурмат ва ишонч асосида қурилиши ягона мақбул йўлдир. Давлатни идора қилиш, жамиятни бошқариш – сиёсий раҳбарларнинг вазифаси. Диний раҳбарлар эса кишиларни ислом қадриятлари асосида тарбиялаб, жамият олдида турган вазифаларни амалга оширишда, ҳаётий масалаларни ҳал этишда ҳукумат раҳбарларига ёрдам беришлари, давлат қонунлари ва сиёсатини ҳурмат қилишлари лозим. Мамлакатимиз раҳбари таъкидлаганидек, «Давлат диндор фуқароларнинг диний эътиқод ва ҳақ-ҳуқуқларини қанчалик ҳурмат-эҳтиром қилса, диндорлар ҳам давлат қонунлари ва сиёсатини шунчалик ҳурмат-эҳтиром қилишлари шарт»¹. Шундагина жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаёти мутаносиб ривожланади.

Диний фундаментализмнинг сиёсий таълимоти. Маълумки, барча жаҳон динларида динни замонавийлаштириш жараёнлари узоқ тарихга эга. Бу хусусиятдан бизнинг давр ва ислом дини ҳам мустасно эмас. Айни вақтда исломни замонавийлаштириш жараёнига қарама-қарши равишда уни илк асосларига қайтаришга интилиш ҳам кузатилмоқда. Бу фундаментализмдир, унинг вакиллари эса ақидапарастлардир. Улар фундаментализмни, асосан, икки йўл билан: биринчидан, тинч йўл билан – яъни, масалан, исломнинг фундаментал асосларини кенг тарғиб қилиш, уни ҳозирги ижтимоий ҳаётга, инсоннинг руҳий, диний қарашларига сингдириш, диннинг фундаментал асосларига қайтишнинг афзалликларини исбот қилиш йўли билан амалга оширишга ҳаракат қилишмоқда; иккинчидан, фундаментализм тарафдорларининг бир қисми куч ишлатиш йўли, яъни зўравонлик, қон тўкиш, ҳатто қуролли жанглар йўли билан ўз мақсадларини амалга оширишга уринмоқдалар. Бу уринишлар ёрдамида баъзан улар вақтинча бўлса-да, ўз сиёсий мақсадларига – ҳокимиятни эгаллашга муваффақ бўлмоқдалар. («Толибон» террорчи ташкилотининг Афғонистонда 1997–2002 йилларда сиёсий ҳокимият тепасида бўлганлиги бунга далил бўла олади.)

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. – Т., 1994. – Б. 291.

Араб Шарқи мамлакатларида, масалан, Жазоир, Миср ва Суданда фаолият кўрсатаётган «Ихвони муслимин», Жанубий Ливандаги «Ҳизбуллоҳ», Фаластиндаги «Хамас» аксилероил гуруҳи, «Ҳизб-ут-таҳрир ал-Исломи» каби экстремистик ташкилотлар шариат нормаларини жамиятнинг барча соҳадаги ҳаётини тартибга солувчи восита сифатида тан олинишига, қолаверса, барча мусулмон мамлакатларини бирлаштирган ягона теократик давлат — халифаликни ташкил этишга ҳаракат қилишмоқда. Қисқа қилиб айтганда диний ақидапарастларнинг талабига кўра диний арбоблар давлатни бошқаришлари ва сиёсат билан шуғулланишлари керак.

Шу ўринда мусулмон мамлакатларида диний ақидапарастликнинг кучайишига сабабчи бўлаётган омиллар ҳақида тўхталсак: *биринчидан*, Фарбнинг мусулмон мамлакатларига тазйиқ кўрсатишга асосланган сиёсатининг кучайиши; *иккинчидан*, кўпгина мусулмон мамлакатларида сиёсий вазиятнинг кескинлашуви ва иқтисодий аҳволнинг оғирлашуви; *учинчидан*, мавжуд тараққиёт даражасидан қониқмаслик натижасида ўзининг тарихий, маданий-диний илдиэларига қайтишга интилиш; *тўртинчидан*, Араб дунёси, мусулмон мамлакатларида узоқ вақтдан бери ҳал бўлмаётган турли минтақавий, диний, ҳудудий муаммоларнинг ҳал этилишига ишончсизликнинг кучайиши.

Аслида, фундаментализм фақат исломгагина эмас, балки бошқа динларга ҳам хос хусусиятдир. Шу боис, айрим мутахассислар таъкидлаганидек, «ислом фундаментализми» ислом динининг тобора сиёсийлашиб бораётганини кўрсатиш мақсадида сиёсатчилар, Фарб исломшунослари томонидан ўйлаб топилган атамадир. «Ислом фундаментализми» деган сиёсий тушунча Америка исломшунослари томонидан 1979 йида, яъни Эрон ислом инқилобининг ғалабаси натижасида АҚШнинг Эрондаги сиёсий ва иқтисодий мавқеи кескин пасайгандан кейин киритилди.

Бироқ айрим ақидапараст кучларнинг ўз сиёсий муддаоларига эришиш учун кўпроқ экстремизм ва терроризмдан восита сифатида фойдаланаётганлиги ташвишли ҳолдир.

Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, бир қанча исломий халқаро ташкилотлар халқаро ҳаётга, ундаги иқтисодий ва сиёсий масалаларни ҳал этишга жиддий ижобий таъсир ҳам

кўрсатмоқда. Масалан, 1969 йилда ташкил топган «Ислом конференцияси ташкилоти»га 50 дан зиёд давлат аъзо бўлиб, унинг асосий мақсади мусулмон давлатлари ўртасида иқтисодий, ижтимоий, маданий, илмий бирдамликни мустаҳкамлаш, давлатларнинг мустақиллиги, миллий ҳуқуқларини қўллаб-қувватлаш ҳамда уларнинг иқтисодий тараққиётини таъминлашдан иборат. Ислом тараққиёт банки бу ташкилотнинг ёрдамчи идорасидир.

Шунингдек, 1926 йилда ташкил топган, қароргоҳи эса Покистоннинг Карочи шаҳрида жойлашган «Умумжаҳон ислом конгресси», 1962 йилда Саудия Арабистонининг Макка шаҳрида ташкил топган «Умумжаҳон ислом лигаси» каби ташкилотлар халқаро ҳаётнинг барча муҳим масалаларини тинч йўл билан ҳал этиш тарафдоридир.

Дунёвий давлатда сиёсат ва дин муносабатининг ҳуқуқий меъёрлари. Ҳуқуқий давлат ва суқаролик жамияти куриш йўлидан бораётган давлатимизнинг динга бўлган муносабати нималар билан белгиланади, деган саволга жавоб беришдан аввал «дунёвийлик» деган тушунчанинг ўзи нимани англатишини аниқлаштириш лозим.

Дунёвийлик диний эътиқоднинг ижтимоий-маданий ҳаёт ва қолаверса, умуммиллий тараққиётдаги аҳамиятини инкор этадими? Агар инкор этмаса, диннинг ҳаётий воқеликдаги ролини у қандай тушунади? Ана шу саволларга ойдинлик киритсаккина мустақил Ўзбекистонда дунёвий жамият куриш йўлида амалга оширилаётган саъй-ҳаракатларнинг, шунингдек, сиёсат, дин ва мафкура ўртасидаги алоқанинг, муносабатларнинг туб моҳияти равшанлашади. Фикримизча, тараққиётнинг дунёвий йўли собиқ коммунистик мафкура «қолиплари»га тушмаслиги, яъни унинг даҳрийлик ҳамда динийлик эмаслигига боғлиқ. Бундан дунёвийлик моҳиятан, зикр этилган икки қарама-қарши қутбнинг, яъни динийлик ва даҳрийликнинг оралиғида жойлашган маънавий-маданий ҳолат деган хулосага келиш мумкин. Чунки, у динийликни ҳам, даҳрийликни ҳам инкор этмайди, уларнинг ҳар иккаласини объектив ижтимоий ҳодиса деб эътироф этади. Бундан келиб чиқадиган мантикий хулоса шуки, дунёвийлик тушунчаси плюрализм, яъни ҳурфикрлиликка асосланади. Дунёвий тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатлардаги динга бўлган

муносабат демократик плюрализм, яъни ҳурфикрлилик та-
мойилига асослангани туфайли уларда дин ҳаётдаги ижтимо-
ий-маданий ва маънавий-руҳий муҳит ранг-баранглигини
таъминловчи хилма-хил тарихий қадриятлар силсиласидаги
тенг ҳуқуқли бўғин сифатида қабул қилинган. Шу ўринда
дин демократия ва ҳурфикрлиликка асосланган дунёвийлик
билан муроса қила оладими, деган савол туғилади. Ўзбекис-
тон туб аҳолисининг эътиқоди бўлган исломчи?

Дунёнинг кўпчилик давлатлари, хусусан, ривожланган
мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, дин дунёвий дав-
лат тузуми билан нафақат муроса қилиши, балки умуммил-
лий юксалиш йўлида у билан самарали ҳамкорлик қилиши
мумкин.

Диннинг жамиятимиздаги ўрни, энг аввало, унинг консти-
туциявий мақоми билан белгиланади. Ўзбекистон Республи-
каси Конституциясига мувофиқ барча фуқароларнинг виж-
дон эркинлиги кафолатланган. Диний ташкилотлар ва бир-
лашмалар давлатдан ажратилган ва уларнинг қонун олдида
тенглиги белгилаб қўйилган. Айни пайтда миллий ва диний
руҳдаги сиёсий партия ва жамоат бирлашмаларининг тузи-
лиши ҳамда фаолияти тақиқланган¹. Ўзбекистон Республи-
касида давлатнинг дин билан муносабатлари мазмун-моҳия-
тини белгиловчи қатор тамойилларга қуйидагилар киради:

- диндорларнинг диний туйғуларини ҳурмат қилиш;
- диний эътиқодни фуқароларнинг ёки улар уюшмалари-
нинг хусусий иши деб тан олиш;
- диний қарашларга амал қилувчи фуқароларнинг ҳам,
уларга амал қилмайдиган фуқароларнинг ҳам ҳуқуқларини
тенг кафолатлаш ҳамда уларни таъқиб қилишга йўл қўймас-
лик;
- маънавий тикланиш, умуминсоний ахлоқий қадрият-
ларни қарор топтириш ишида турли диний уюшмаларнинг
имкониятларидан фойдаланиш учун улар билан мулоқот
қилиш йўллариини излаш зарурияти;
- диндан бузғунчилик мақсадларида фойдаланишга йўл
қўйиб бўлмаслигини эътироф этиш.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2008. – 18, 31, 57,
61-моддалар.

Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришни қўзлаган давлатимизнинг динга муносабатини белгиловчи юқоридаги мезон ва тамойиллардан икки асосий хулосани чиқариш мумкин.

Биринчидан, Ўзбекистонда дин маданий-мафкуравий омиллар умумий силсиласига кирувчи барча миллий қадриятлар қаторида тенг ҳуқуқли қадрият сифатида тан олинади.

Иккинчидан, соф диний эҳтиёжларни қондиришдан ташқари ҳар қандай ғаразли мақсадга эришиш йўлида диний омиллардан фойдаланиш қатъиян ман этилади.

Экстремизм ва фундаментализмга қарши курашнинг асосий йўналиши ислом динига эмас, балки исломнинг муқаддас ақидаларини ниқоб қилиб олган диний экстремизм ва терроризмга қарши қаратилиши лозим. Бироқ айрим хорижий мамлакатлар матбуотидаги мақолаларда ислом дини, сиёсий ислом, терроризм ва диний экстремизм бир бири билан қориштириб юборилмоқда. Ҳатто Ғарбда айрим давлат арбоблари терроризм билан бевосита боғлиқ бўлган сиёсий исломга ҳам беихтиёр ислом динининг таркибий қисми, деб қарашмоқда. Ваҳоланки, терроризм ва ислом экстремизми ислом дини билан фақат конфессионал жиҳатдан боғлиқдир.

Ислом динини агрессивликда, террорчиликда айблаш жаҳон миқёсида ислом нуфузининг, ислом мавқеининг ошиб боришидан талвасага тушиш, глобал иқтисодий, сиёсий маданий ва демографик жараёнларда гегемонлигини тарихан йўқотаётган постиндустриал жамиятларнинг сиёсий кучлари учун хосдир.

Хуллас, умумэътироф этилган демократия ва плюрализм тамойилларига асосланган давлат ва дин ўртасидаги янгича муносабатларни фуқароларимиз онгига сингдириб бориш, ҳар қандай диний-экстремистик ҳаракатларнинг олдини олиш энг муҳим вазифалардан биридир.

2. «Сиёсий мафкура» тушунчаси. Ҳозирги замоннинг асосий мафкуравий оқимлари

Сиёсий мафкура. Сиёсий мафкура сиёсатшуносликнинг энг мураккаб категорияларидан биридир. Чунки жамиятни бошқариш зарурати муайян ғоявий дастурни ва назарияни тақозо этади. Бу вазифани мафкура бажаради. Мафкурасиз

сиёсий ҳокимият бўлмаганлиги каби давлат ва унинг сиёсий институтларисиз мафкура ҳам бўлмайди. Шу боис мафкура ижтимоий ҳаётни ташкиллаштирувчи, бошқарувчи ва муайян мақсад сари йўналтирувчи дастур, таълимот бўлиб хизмат қилади. Мафкура асос эътиборига кўра сиёсат билан узвий боғлиқдир. Сиёсатнинг ўзгариши мафкурага ҳам таъсир кўрсатади.

«Мафкура» арабча сўздан олинган бўлиб, тор маънода қарашлар ва эътиқодлар тизими, мажмуи деган маънони англатади. Кенг маънода мафкура – жамиятдаги муайян сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, бадий, фалсафий, илмий қарашлар, фикрлар ва ғоялар мажмуидир. Ғарб мамлакатлари тилларида мафкура «идеология» атамаси воситасида қўлланилади¹.

Мафкура, хусусан, сиёсий мафкура масалалари таҳлили XIX аср охири XX аср бошларида таниқли немис олими М. Вебер тадқиқотларида янада юқори босқичга кўтарилди.

Шуни таъкидлаш зарурки, мафкура масаласи собиқ СССРда ўта мутлақлаштирилди. Мафкура ва сиёсат ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши оқибатида синфий душманга қарши кураш ниқоби остида нафақат коммунистик мафкурага зид ғоявий унсурлар, балки ҳар қандай ҳурфикрлилик таъқиб остига олинди. Троцкизмга қарши кураш, коллективлаштириш, маданий инқилоб, сталинча қатағонлар ўз қамровига кўра фашизм мафкурасидан қолишмади. Иккинчи жаҳон урушидан кейин НАТО ва Варшава Шартномаси давлатлари ўртасида вужудга келган «совуқ уруш» сиёсати ҳам асос эътибори билан мафкуравий табиатга эга эди. Ҳар қандай илмий ва маданий ҳурфикрлиликка, агар у коммунистик мафкура қолипларига тўғри келмаса, ғайриинсоний, зарарли деб қаралди. Бузилган илм-фан ва маданият равнақи катта зарар кўрди. Совет мафкурасининг туб хусусиятларидан бири шунда эдики, у халқларнинг миллий ўзлигини, маданияти, ахлоқи ва маънавиятининг бетакрор жиҳатларини инкор этар,

¹ *Изоҳ:* «Идеология» юнонча «идея» ва «логос» сўзларининг бирикмасидан ташкил топган бўлиб, ғоялар ҳақидаги таълимот деган маънони билдиради. Бу атама илк бор 1797 йилда француз инқилоби даврида Дестут де Тресси томонидан илмий муомалага киритилган.

«совет халқи» деган мавҳум тушунча остида барча миллатларни бирлаштиришга уринар эди. Натижада, айрим кам сонли халқлар ўз тили, миллий маданиятини йўқотишгача етиб бордилар.

Аслида мафкура сиёсатга оқилона йўналиш бериши, уни жамият ҳаётининг турли жабҳаларидаги реал ҳолат билан таништириши лозим. Сиёсатнинг мафкурага таянишининг сабаби — мафкуранинг жамият маънавий кайфиятини, орзу-умидларини, мақсад ва манфаатларини ифодаловчи ғоявий дастур эканлигидадир. Бу борада сиёсий мафкура алоҳида ўрин тутди. Чунки у ҳуқуқий мафкура каби демократик, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришда етакчи омиллардан бири ҳисобланади. Сиёсий мафкурасиз бирор-бир сиёсий ҳаракат бўлмайди. Сиёсий мафкура ўз таркибига кўра мавжуд ижтимоий воқелик, унинг келажаги тўғрисидаги сиёсий тасаввур ва тушунчалардан ташкил топади. Сиёсий мафкурада мавжуд ижтимоий воқеликнинг келажаги ҳақидаги фикр-мулоҳазалар муайян дастур қиёфасига киради. Шунинг учун сиёсий мафкура сиёсий амалиёт учун дастурий аҳамият касб этади.

Сиёсий мафкуранинг жамият тараққиёти учун аҳамияти шундан иборатки, у кишиларнинг ҳис-туйғуларига, кайфиятларига маънавий, ғоявий жиҳатдан таъсир қилади, уларни ғоявий жиҳатдан қуроллантиради ва реал хатти-ҳаракатга ундайди. Яъни, сиёсий мафкура ижтимоий воқеликни тараққий эттиришга ёрдам беради. Сиёсий мафкуранинг ижтимоий воқеликни ўзгартиришга қаратилишининг сабаби шуки — у жамиятдаги ижтимоий гуруҳ ва табақаларнинг эҳтиёж ҳамда манфаатлари билан боғлангандир. Шу боис сиёсий мафкура мавжуд воқеликни эмас, балки кўпроқ бўлиши лозим бўлган ижтимоий воқеликни яратишга бўйсундирилган бўлади. Чунки ижтимоий воқеликда, сиёсий жараёнларда доимо манфаатлар ва эҳтиёжлар кураши рўй беради. Сиёсий мафкура у ёки бу ижтимоий гуруҳ, синф, табақанинг ғоявий дастури, сиёсий идеали ҳисобланади. Улар ўз мафкураларини ёки сиёсий дастурларини жамиятнинг бошқа табақалари онгига сингдиришга ва етакчи мафкура даражасига кўтаришга ҳаракат қиладилар. Дунёда турли-туман мафкураларнинг шаклланилигини шу омил билан изоҳлаш мумкин.

Мафкура жамиятнинг илгариланма тараққиётида ғоявий «компас» вазифасини бажаради. Мафкура ва сиёсатнинг субъекти инсондир. Айнан кишилар ўзлари учун қайси мафкура маъқул эканлигини танлашади. Демократик жамиятдагина мавжуд бўладиган бундай танловда турли сиёсий гуруҳлар, қатламлар, уюшмалар ва табақалар иштирок этадилар. Демак, сиёсий мафкура у ёки бу ижтимоий гуруҳнинг манфаатларини ифодаловчи ва ҳимоя қилувчи ҳамда кўпроқ миқдордаги кишиларнинг индивидуал ўй-фикрлари ва хатти-ҳаракатларини ҳокимиятдан фойдаланишнинг муайян мақсадлари ва вазифаларига бўйсундиришни талаб қилувчи тизимлашган (системалашган) ғоялар, қарашларнинг йиғиндисидир.

Хуллас, сиёсий мафкура — бу муайян ижтимоий гуруҳнинг ҳокимиятга интилишини ёки ундан фойдаланишини асословчи ва сиёсий ҳаракатнинг у ёки бу стратегиясини кўзда тутувчи ғоявий тизимдир.

Агар фаннинг вазифаси ҳақиқатни излаш бўлса, мафкуранинг вазифаси аҳолининг оммавий сиёсий онгини эгаллашдир. Аҳолини реал бирлаштириш қобилияти муайян мафкурадаги ғоя ва қоидалар кишиларнинг яхши турмуш тарзи ҳақидаги кундалик қарашлари ва тасаввурларига қанчалик мос келишига боғлиқ.

Сиёсий мафкура замон ва макондан ташқарида бўлган мавҳум руҳий ҳодиса эмас. У муайян тарихий шароит билан боғлиқ — аниқ ижтимоий мазмунга эга бўлган маънавий ҳодисадир. Ҳар бир тарихий давр ўзига хос ва ўзига мос мафкуравий оқимларни илгари суради. Бундан ҳозирги замон ҳам мустасно эмас.

Ҳозирги замоннинг энг йирик мафкуравий оқимлари либерализм, консерватизм ва социал-демократиядир.

Либерализм — латинча «liberalis» сўздан олинган бўлиб, «эркин» деган маънони англатади. У XVII–XVIII асрларда маърифатпарварлик ғоялари негизида буржуа синфи мафкураси сифатида шаклланди. Бу мафкуранинг асосий қоидалари Ж. Локк, Т. Гоббс, Ш. Монтескьё, А. Смит, Т. Жефферсон асарларида ишлаб чиқилди ва асосланди.

Либерализм пойдеворини шахс эркинлиги, унинг жамиятдаги барча институтларга нисбатан энг олий қадрият эканлиги, шахснинг ҳам ўз олдида, ҳам жамият олдида масъулли-

ги, барча кишиларнинг ўзини-ўзи рўёбга чиқариш ҳуқуқини тан олишлиги каби принциплар ташкил этади. Бу мафкура парламент тузумининг, муҳим сиёсий муаммоларни ҳал этишда муросаи-мадора, келишувнинг тарафдоридир.

У давлатнинг кўпайиб кетган иқтисодий ва ижтимоий функцияларига салбий муносабатдадир. Либерализм ҳокимиятнинг тақсимланиши, сиёсий плюрализм, элиталар рақобати, қонуннинг устуворлигини эътироф этади. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашни ўзининг асосий мақсади деб билади. Бошқа кишиларнинг қарашлари ва эътиқодларига сабр-тоқатли бўлишлик ҳимоя қилинади. Эркинлик принципи либерализм тарафдорлари томонидан давлат чеклашларидан эркин бўлишлик сифатида талқин этилади. Бу ғояни Локк инсон ўзига нима кераклигини ҳар қандай ҳукуматдан кўра яхши билади, деб талқин этган эди.

Либерализм ҳокимиятни мерос қилиб қолдиришнинг барча шакллари ва табақавий имтиёзларга қарши чиқади. «Давлат — тунги қоровул» мазмунидаги ғояни илгари суради. Бу ғоянинг мазмуни шуки, давлат фақат ижтимоий тартибни кўриқлаш ва мамлакатни ташқи таҳдиддан ҳимоя қилишни таъминлайдиган, камроқ, лекин керакли вазифалар билан таъминланиши керак. Шунинг учун айнан либерализмда фуқаролик жамиятининг давлат устидан устуворлиги ғояси қарор топди ва амалга оширилмоқда.

Локк фуқаролик жамияти — бу доимий катталик, давлат эса ундан келиб чиқувчи, деб ёзган эди.

Либерализм эркинликнинг бозор талқинини тadbиркорлик эркинлиги сифатида баҳолайди. Яъни, бу мафкура эркинлик ва хусусий мулкнинг ўхшашлигига асосланади. Унда хусусий мулк инсон эркинлигининг кафолати ва ўлчови сифатида қаралади. Иқтисодий эркинликдан сиёсий ва фуқаролик эркинлиги келтириб чиқарилади. Классик либерализм ғоялари англо-сакон мамлакатларида, аввало, АҚШнинг сиёсий ва иқтисодий тараққиётида ўзининг бир қадар тўлароқ ифодасини топди. АҚШда индивидуализм жамият тузилишининг бош принципи сифатида қаралади. Мустақиллик ва ўзининг кучига таяниш, рақобат эркинлиги америкача турмуш тарзининг асосий ғоявий устунларидир.

Неолиберализм. Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар таъси-

рида XX асрнинг 30-йилларида либерализм неолиберализмга ўсиб ўтди. Унда АҚШ президенти Т. Рузвельтнинг «Янги йўли» катта ўрин тутди. Рузвельт давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий роли масаласини қайтадан кўриб чиқди. Неолибераллар давлатнинг иқтисодий муносабатларни тартибга солиши, фаол ижтимоий сиёсат олиб бориши зарурлигини тан оладилар. Улар ижтимоий адолатни ўрнатишни, монополияларнинг ҳокимиятини чеклашни, моддий бойликларни солиқ тизими ва давлатнинг ижтимоий дастурлари орқали жамиятнинг қуйи қатламлари фойдасига қайта тақсимлашни ёқлаб чиқадиладар. Шунингдек, либерализмда бошқарувчи ва бошқарилувчиларнинг ўзаро келишуви, сиёсий жараёнда омманинг иштирок этиши зарурлиги, сиёсий қарорларни қабул қилиш амалиётини демократлаштириш муҳим характерли хусусиятдир.

Умуман, либерализм Фарб демократиясининг ғоявий асоси, АҚШда эса АҚШ демократик партиясининг ғоявий-назарий мафкурасидир.

Ҳозирги замоннинг яна бир мафкуравий оқими консерватизм бўлиб, у лотинча «konservere» сўзидан келиб чиққан ҳамда «сақлаш», «қўриқлаш», «бузилиб кетишдан сақлаб қолмоқ» деган маъноларни англатади.

Консерватизм. XVIII асрда либерализмнинг рақибига ўлароқ худо томонидан ўрнатилган тартибларнинг бузилмаслиги ғоясининг илгари сурувчиси сифатида пайдо бўлди. Унинг асосий қоидалари англиялик мутафаккир ва сиёсатчи Э. Берк, франциялик жамоат арбоблари де Местер ва де Бональд томонидан асослаб берилди.

Бу қоидаларнинг негизида табиий равишда қарор топган нарсалар табиатининг бузилмаслиги, оила, миллат, дин, табақавий бўлиниш билан боғлиқ бўлган анъанавий қадриятларни сақлаб қолиш ғояси ётади.

Ана шундан келиб чиқиб, консерваторлар ижтимоий тараққиётда янгиликларга нисбатан ворисликнинг устуворлигини ёқлаб чиқадиладар. Уларнинг фикрича, сиёсий принципларни урф-одатларга, миллий анъаналарга, қарор топган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий институтларга мослаштириш лозим. Зинапоя тарзидаги ижтимоий тузилишнинг юқоридан ўрнатилганлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ ва шунинг учун

уни инсон томонидан ўзбошимчалик билан ўзгартириб бўлмайди. Бундан келиб чиқадики, тенглик принципи инсон табиатига зид келади ва уни жамият тузилишининг негизига қўйиб бўлмайди.

Неоконсерватизм. Тарихий тараққиёт консерватизмда ҳам ўзгаришлар ясади. У бугун либерализм сингари бозор, рақобат эркинлигини таъминлашни, иқтисодиётга давлатнинг аралашувини чеклашни талаб қилмоқда. XX асрнинг 70-йилларида консерватизм тарихида янги тарихий давр — неоконсерватизм (Д. Белл, З. Бзежинский, Н. Подгорец, Н. Кристолл, А. Хайек) бошланди. Бу янги оқимнинг пайдо бўлишини тадқиқотчилар АҚШда Рональд Рейган бошчилигида республикачилар партиясининг, Буюк Британияда Маргарет Тэтчер бошчилигида консерваторлар партиясининг, Германияда (ўша даврда — ГФР) Гельмут Коль бошчилигида ХДС-ХСС¹ блокнинг ҳокимиятга келиши билан боғлайдилар.

Неоконсерватизм неолиберализм ва социализмга қарши туриш мақсадида шаклланди. Неолиберализм давлатнинг иқтисодий фаолиятга аралашishi зарурлигини тан олади ва давлат ижтимоий дастурларининг ривожлантирилишини қўллаб-қувватлайди. Неоконсерватизм эса аксинча, давлатнинг иқтисодиётга аралашishi чеклашни талаб қилади. Антиэтатизм², давлатнинг ижтимоий вазифаларини чеклаш неоконсерватизм ғовий-сиёсий кўрсатмаларининг белгиловчи аломатидир.

Неоконсерваторлар қарашларига кўра «энг яхши ҳукумат шуки, у камроқ бошқаради». Улар аҳолининг кам таъминланган қатламлари фойдасига ресурсларни қайта тақсимлаш мақсадида йирик капиталга солинаётган солиқларга қарши чиқадилар. Улар тенг тақсимлашнинг ашаддий душманлари сифатида давлатнинг ижтимоий дастурларини қисқартиришни талаб этадилар. Неоконсерваторлар фикрича, ҳозирги давлат кишилар учун натижалар тенглигини эмас, балки имкониятлар

¹ *Изоҳ:* ХДС-ХСС—Германиядаги христиан-демократик ва христиан-социалистик партиялар иттифоқи.

² *Изоҳ:* Этатизм — (etat — давлат) жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида давлат ролининг кучайишини кўрсатиш учун асосан Фарб адабиётида кенг қўлланилган термин. Қаранг: Фалсафа: қомусий лугат. — Т., 2004. — Б. 467.

тенглигини яратиб бериши керак. Давлатнинг «софиладиган сигир»га айланиши инсонни бузади, ишдан чиқаради. Ҳар бир киши ўз фаолиятида давлатга эмас, балки ўзининг кучига ҳамда ўз яқинлари ва ҳамюртларига таяниши зарур.

Хулоса қилиб айтганда, консерватизм мафкурасида оила, дин, ахлоқ, айрим гуруҳларнинг имтиёзли ўрни ҳақидаги эски даврнинг қадриятлари янги, буржуа муносабатлари даврининг индивидуализм, бозор эркинлиги каби қадриятлари билан чамбарчас боғланиб кетган.

Социал-демократия. Бу мафкура XIX асрнинг охирида немис мутафаккирлари ва жамоат арбоблари К. Каутский ва Э. Бернштейн томонидан асослаб берилган. Унга кўра янги жамиятга синфий кураш ёки инқилобий йўл билан эмас, балки тинч, эволюцион йўл билан буржуа жамиятини аста-секин ислоҳ қилиш орқали ўтилади.

Социал-демократлар бу мақсадларини амалга оширишни давлатнинг жамият иқтисодий ҳаётига фаол аралашини, даромадларни йўқсиллар фойдасига қайта тақсимлаш, иқтисодиётнинг давлат секторини ва кўплаб давлат ижтимоий дастурларини ривожлантириш билан боғлайдилар.

Жаҳонда социал-демократия мафкураси негизида турлитуман «социализм моделлари» шаклланди. Булар ичида швед ва герман модели энг катта обрў қозонди. Германия ва Швецияда социал-демократик партиялар бошқаруви даврида ҳаётнинг юқори даражаси ва сифатига эришилди. Аммо бу мамлакатлар иқтисодиётида XX асрнинг 80-йилларида давлат монополияси ва бюрократизм билан боғлиқ салбий жараёнлар кучайди. Натижада, ҳокимият консерваторлар қўлига ўтди. XX асрнинг 90-йиллари охирларига келибгина социал-демократлар сайловларда ғалаба қозониб, консерваторлардан ҳокимиятни яна қайтариб олдилар. Шундай қилиб, социал-демократия ижтимоий ислохотларни амалга ошириш йўли билан жамиятни ривожлантиришни ва халқ фаровонлигига эришишни кўзда тутди.

Миллий мафкуралар. Ҳозирги замон мафкуралари қаторида миллий мафкуралар ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Улар бошқа мафкуралардан фарқ қилувчи бир қатор хусусиятларга эга. Жумладан:

— Миллий мафкуралар дунё мустамлакачилик системаси-

нинг емирилиши, ёш мустақил миллий давлатларнинг ташкил топиш зарурияти билан боғлиқ. Ҳозир бу жараён собиқ СССР ва бошқа собиқ социалистик мамлакатлар ўрнида ташкил топган давлатларда юз бермоқда.

— Миллий мафкуралар фақат айрим ижтимоий, ирқий, этник гуруҳнинг, халқнинг манфаатинигина эмас, балки мустақиллик учун, миллий ҳаётни ривожлантириш учун кураш олиб бораётган халқларнинг дунёда тутган ўрнини, турмуш тарзини, орзу-умидларини, интилиш ва манфаатларини акс эттиради.

— Миллий мафкуралар у ёки бу халқлар қарамлигининг объектив негизларини, уларни бартараф этиш ва ҳақиқий мустақилликка эришиш йўлларини очиб беради.

— Миллий мафкуралар ёш, мустақил давлатлар халқларининг ўзлигини англашига, қарамлик доирасидан чиқишига, уларнинг чинакамига эркин бўлишига, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини топишига ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги ва миллий мафкурага эҳтиёж. 1991 йилда совет империяси парчалангач, ўз-ўзидан унинг мафкураси ҳам йўқолди. Натижада, ижтимоий ҳаётда бўшлиқ ҳосил бўлди. Бу бўшлиққа бир вақтнинг ўзида дунёвий, мустақил, демократик давлатни барпо этишга киришган миллий мафкурамиз билан бирга Ўзбекистонни ўзи танлаган йўлдан тойдирмоқчи бўлган, диний давлат қуриш истагидаги сиёсий кучларнинг мафкураси ҳам кириб кела бошлади. Жумладан, ваҳҳобийлик, ҳизб ут-таҳрир, акромийлик каби диний-экстремистик кучлар сиёсий мафкурасидаги асосий хусусият мавжуд ҳокимият камчиликларига нисбатан айрим ижтимоий қатламлар руҳиятида салбий ҳис-туйғу уйғотиб, уни эътиқод даражасига кўтаришга асосий эътибор қаратилишида кўзга ташланди.

Бундан шундай хулоса чиқадики, бирор-бир давлат мафкурасиз беҳавотир ривожлана олмас экан. Шунинг учун ҳам мустақил тараққиёт сари одимлаётган Ўзбекистон Республикасида мафкура масаласига янгича ёндашиш муаммоси вужудга келди. Мустабид совет тузумининг инқирозга юз тутиши жамиятнинг барча соҳаларини тубдан ислоҳ қилиш ва янги жамият қуриш масалаларини ишлаб чиқишни тақозо қилди. Бу масалалар И. А. Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз

истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» каби қўплаб асарларида асослаб берилган концепцияда ўз ечимини топди. Айни пайтда бу концепция миллий истиқлол ғоясини яратишга катта ҳисса бўлиб қўшилди, уни янги, фундаментал-назарий қоидалар, ҳулосалар билан бойитди.

Ўзбекистон Республикасида миллий мафқуранинг ижтимоий-сиёсий ҳаётга татбиқ этилишида қуйидаги уч босқич эътиборга молик.

Биринчи босқич Президент И. А. Каримов белгилаб берган беш тамойил ва унинг талқини билан боғлиқ. Лекин ислохотлар жараёнида илгари сурилган «Иқтисодий ислохотлар ҳеч қачон сиёсат ортида қолмаслиги керак, у бирор мафкурага бўйсундирилиши мумкин эмас», деган тамойил совет мафқурасидан безган, умуман «мафкура» сўзидан ҳадиксираб қолган фуқаролар тафаккурида мафқурани ҳаётимиздан умуман чиқариб юбориш лозим, деган нотўғри ҳулосаларни ҳам шакллантирди. Бу босқич тахминан 1991–1993 йилларни ўз ичига олади.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий-сиёсий ислохотлар, айниқса, янги сиёсий тизимни яратиш, демократик институтларни шакллантириш муаммолари мафкурага, хусусан, миллий мафкурага эътибор беришни тақозо эта бошлади. Натижада, мафкура муаммосини янгича талқин этишда янги босқич бошланди. Яъни **иккинчи босқич** 1993–1999 йилларни ўз ичига олади. Бу йилларда мафкура ҳар қандай давлат сиёсатининг, жамият ҳаётининг ажралмас қисми, ғоявий таянчи эканлиги тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар мамлакатимиз зиёлилари томонидан турли ОАВ орқали жамоатчилик эътиборига ҳавола қилинди.

Учинчи босқич Президент И. А. Каримовнинг 2000 йил 6 апрелда мамлакатимиз зиёлилари билан Оқсарой қароргоҳида ўтказган учрашувидан бошланди десак, хато бўлмас. Чунки бу учрашувда миллий мафқуранинг негизи — миллий ғоя муаммоси ўртага ташланди. Миллий ғоя миллий мафқуранинг умумлашган ифодаси сифатида ватанпарварлик, миллий ғурур ва миллий шажъа каби таркибий қисмларни ўз ичига олади.

Миллий мафкура ўз моҳиятига кўра, халқимизнинг асосий мақсад-муддаоларини ифодалайдиган, унинг ўтмиши ва келажагини бир-бири билан боғлайдиган, асрий орзу-истакларни амалга оширишга хизмат қиладиган ғоялар тизимидир. Ушбу мафкура Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия тамойилларига асосланади. Масалан, мафкура тушунчасини Президент Ислам Каримов шундай таърифлайди: «Одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган дунёқараши ва менталитетига (халқнинг руҳиятига) асосланган, айни вақтда шу халқ, шу миллатнинг келажагини кўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқ-равшан белгилаб беришга хизмат қиладиган, кечаги ва эртанги кун ўртасида кўприк бўлишга қодир ғояни мен жамият мафкураси деб биламан»¹.

Миллий мафкурамиз Ўзбекистон давлати, миллати узоқ минг йиллик тарихга эга эканлигини, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган буюк ҳиссасини, ўтмишини аниқ манбалар асосида ифодаловчи ҳамда халқимизнинг бугунги кундаги асосий вазифаси эркинлик, мустақиллик, озодликнинг қадрига етиш, ҳар бир шахснинг ўз меҳнати, билими, ақлидроки, керак бўлса жон-у тани билан мустақилликни мустаҳкамлаш, авайлаб-асраш ва Ватанимизнинг ривожланган давлатлар қаторидан ўрин олиши ҳамда келажак авлодга озод ва обод Ватан қолдириш барчамизнинг мақсадимиз эканлигини кўрсатувчи таълимотдир. Шунинг учун барчамиз миллий мафкуранинг мазмун-моҳиятини билишимиз лозим, зеро миллий мафкура халқни, миллатни бирлаштирувчи, йўлга бошловчи бир байроқдир.

Миллий мафкура ҳақида гапирганда шуни назарда тутиш керакки, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси плюрализм, фикр ва қарашлар эркинлиги тамойилларини тўлиқ таъминлайди. Асосий Қонунимизнинг 12-моддасида бу қоида қуйидагича ифодаланган: «Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас»².

¹ Каримов И.А. Адолатли жамият сари. — Т., 1998. — Б. 11.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т., 2008. — 12-м.

Яъни, мамлакатимизда мафкуравий яккаҳокимликка йўл қўйилмайди. Чунки мафкуравий плюрализм ҳақиқий демократик давлат шаклланишининг дебочасидир.

Бу қоида фаолият кўрсатаётган партиялар, ҳаракат ва ижтимоий-сиёсий гуруҳлардан бирортасининг дастурий ғоялари ягона давлат мафкураси бўла олмаслигини англатади.

Миллий мафкура турли сиёсий партия ва ижтимоий гуруҳлар мафкурасидан устун турадиган социал феномен — ижтимоий ҳодисадир. Бу мафкурада бирон бир дунёқараш мутлақлаштирилмайди ёки у мавжуд сиёсий ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида сиёсий қуролга айлантирилмайди¹. Миллий мафкура ўз мазмун-моҳиятига кўра, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий тараққиётига хизмат қилади, барча сиёсий партиялар, гуруҳ ва қатламларнинг — бутун халқимизнинг манфаатларини ифодалайди.

Миллий ғоя ва мафкура — тараққиёт таянчи. Ватанимиз мустақиллигининг маънавий асосларини мустаҳкамлаш, миллий қадриятларимиз, анъана ва урф-одатларимизни асраб-авайлаш, халқимиз, айниқса, ёш авлод қалби ва онгига она юртга муҳаббат, истиқлолга садоқат туйғуларини чуқур сингдириш масаласи бугунги кунда тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги 2006 йил 25 августда қабул қилган қарори эътиборга моликдир. Чунки халқаро майдонда мафкуравий, ғоявий ва информация курашлар кучайиб бораётган ҳозирги мураккаб ва таҳликали даврда маънавий-маърифий ишларни замон талаблари асосида ташкил этиш, ёшларимизни турли хил мафкуравий хуружлардан ҳимоя қилиш, юртдошларимизнинг ҳаётга онгли муносабатини шакллантириш, ён-атрофда юз бераётган воқеаларга дахлдорлик ҳиссини ошириш, мамлакатимиз мустақиллиги, тинч-осойишта ҳаётимизга хавф туғдириши мумкин бўлган тажовузларга қарши изчил кураш олиб бориш вазифаси ушбу соҳадаги ишларни қайта кўриб чиқишни тақозо этди.

Ушбу қарорга кўра Республика Маънавият ва маърифат

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т., 2001. — Б. 45.

кенгашида «Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази» ташкил этилди. Марказнинг асосий вазифалари сифатида:

— миллий ғоя ва мафкура масаласи билан боғлиқ долзарб муаммоларни, бугунги мураккаб мафкуравий жараёнларни илмий-амалий жиҳатдан атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш, устувор йўналишларини аниқлаш, уларнинг аҳоли турли қатламларига таъсирини ўрганиш, миллий манфаатларимизга, ҳаёт тарзимизга зид бўлган зарарли ғоялар ва мафкуравий хуружларнинг моҳиятини очиб бериш;

— халқимизнинг кўп асрлик маънавияти ва миллий қадриятлари, диний қарашлари ва ҳаётий удумларига, ёшларимизнинг онгини заҳарлаб, маънавий жиҳатдан қарам этишга қаратилган мафкуравий хатарларга қарши самарали кураш олиб бориш бўйича илмий-амалий дастурларни ишлаб чиқиш каби бир қатор масалалар белгиланди¹.

Миллий ғоя ва мафкура, юксак маънавият тараққиётимизнинг таянчи эканлиги тўғрисидаги концепция И. А. Каримовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч»² асарида янада ривожлантирилди. Унда одамзот учун ҳамма замонларда ҳам энг буюк бойлик бўлиб келган маънавиятнинг маъно-мазмунини, унинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти, бу мураккаб ва серқирра тушунчанинг назарий ва амалий томонлари ҳар томонлама кенг қамровли фикр ва хулосалар орқали таҳлил этиб берилди. Айни пайтда истиқлол йилларида миллий маънавиятни тиклаш, уни замон талаблари асосида ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган улкан ишлар, бу борада олдимизда турган мақсад ва вазифалар ҳақида атрофлича фикр юритилган. Шунингдек, бугунги мураккаб глобаллашув даврида маънавият соҳасида вужудга келаётган долзарб муаммолар, халқимиз маънавиятини асраш ва юксалтириш, аниқса, ёш авлоднинг қалби ва онгини турли зарарли ғоя ва мафкуралар таъсиридан сақлаш ва ҳимоя қилиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Экосиёсий ва диний-сиёсий мафкуралар. Экосиёсий мафку-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги қарори. 2006 йил 25 август // Ўзбекистон овози. 2006 йил 25 август. №99—100.

² Каримов И. А. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Т., «Маънавият», 2008. — 176 б.

ралар II жаҳон урушидан кейинги йилларда вужудга келди ва XX асрнинг 70–80 йилларида ривожлана бошлади. Бунга ривожланган мамлакатлардаги оғир экологик вазият сабаб бўлди.

Диний-сиёсий мафкуралар бугун пайдо бўлган эмас, балки азалдан мавжуддир. Улар диний ақидаларга таянадилар. Диний мафкуранинг бош мақсади диний-сиёсий ҳокимиятни ўрнатишдир. Буни Эрон, Покистон, Саудия Арабистони, Ватикан мисолида кўришимиз мумкин. Шуни таъкидлаш жоизки, советлардан кейинги маконга турли экстремистик мафкураларнинг (ваҳҳобийлик, ҳизб ут-таҳрир ҳамда унинг бевосита бир шаҳобчаси бўлмиш акромийлик ва ҳ.к.) таъсири сезилди ва кучайди. Ўрта аср халифалигини қайта ўрнатиш ғояси ҳамда халқаро террорчилик ва диний экстремизм марказлари орқали моддий-ғоявий жиҳатдан таъминланаётган ақидапараст мафкуралар бугунги кунда минтақамиздаги тинчлик ва барқарорлик учун катта хавф бўлиб турибди. 2005 йилнинг 13 майида Андижон шаҳрида диний-мутаассиблар томонидан амалга оширилган хунрезликлар жамиятимиз ҳаётига жиддий хавф туғдирадиган мафкуравий ҳамда жинояткорона таҳдидлар ҳамон мавжуд эканлигидан далолат беради ва барчамизни огоҳ бўлишга ундайди. Бу таҳдидлар, энг аввало, оддий инсонлар қалби ва онгини забт этишга, уларни ўз миллий қадриятларидан, умумбашарий цивилизация ютуқларидан маҳрум қилишга, пировард натижада юртимизни ўзига қарам қилиб олишга қаратилган замонавий тажовузкорликнинг бир шаклидир.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги замоннинг асосий мафкуравий оқимлари либерализм, консерватизм, социал-демократия ва миллий мафкуралардир. Улар турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ифода этади ва жамиятни тараққий эттиришнинг турли-туман йўллари илгари суради.

3. Ўзбекистон миллий мафкурасида дин ва сиёсатнинг ўрни

Ўзбек давлатчилиги тарихига назар солинса, диний бағрикенглик, виждон ва эътиқод эркинлиги асосий принцип ва давлат сиёсати даражасига кўтариб келинганига ишонч ҳосил қиламиз. Масалан, Тошкент Ислом университети ислом ҳуқуқи кафедраси мудири Абдулҳаким Жузжонийнинг ёзишича, кушонлар даврида зарб қилинган тангаларнинг бир

томонида будда дини – давлат расмий динининг рамзи бўлса, иккинчи томонида бошқа бир диннинг рамзи акс этган. Ислом дини кириб келганда Бухорода турли дин тарафдорлари бўлган: будда, зардуштийлик, насронийлик, моний ва шама-низм каби. Барча дин тарафдорлари бир-бирлари билан аҳил, иноқ яшаганлар¹.

Хоразмшоҳлар давлатида бундан 1000 йил аввал фаолият кўрсатган Маъмун академиясида йирик сиймолар – Ибн Сино, Беруний, Ибн Ироқлар қаторида иккита машҳур христиан олимлари – Абу Саҳл Масиҳий, Абул Хайр Ҳаммор ижод қилишган. Масиҳий – бу христиан дегани. У Берунийнинг Ибн Ироқдан кейинги иккинчи устози бўлади. Улар бир академиянинг аъзоси сифатида кўп йиллар бирга ишлашган. Ёки Султония черкови (Озарбайжон) руҳонийсининг Амир Те-мур элчиси сифатида Европага юборилганлиги диний бағри-кенглик ўзбек халқи менталитетида чуқур илдизга эга бўлган-лигидан далолат беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Марказий Осиёнинг туб халқлари, хусусан, ўзбек халқи менталитети негизида асо-сан, ислом дини ётгани инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир. Ле-кин ўрта асрларда умуман Марказий Осиё, хусусан, ўлкамиз мусулмонлари учун диний фирқачилик ёт ҳодиса бўлган. Бунинг сабабини минтақамизда ўзига хос Мовароуннаҳр му-сулмон қонунчилиги – фикҳ мактабининг (жумладан, ҳана-фийлик мазҳабининг) юксак ривожлангани, унинг бошқа мактаблар таъсирида эмас, аксинча, у мусулмон қонуншу-нослигининг бошқа мактабларига ўз таъсирини кўрсатиб тур-гани билан боғлиқ эди дейиш мумкин. Шунинг учун ҳам мусулмон дунёси Марказий Осиёга нисбатан таъсир ўтка-зиш минтақаси эмас, аксинча, диний масалаларда ҳам ундан ўрганишга муносиб сарчашма сифатида қараган.

Бироқ Россия истилосидан сўнг, хусусан, шўро даврида ислом динига нисбатан ўтказилган тазйиқ натижасида энг салоҳиятли илоҳиётчи олимлар қириб ташланди. Маҳаллий ҳаёт даражасида сақланган маҳаллий исломга, асосан, диний билимлари саёз, узлуксиз таъқиб таъсирида ўта радикаллаш-ган шахслар «раҳнамолик» қила бошладилар.

¹ Ўзбекистон овози. 2006 йил 2 декабрь. №143.

Исломнинг Марказий Осиё ижтимоий ҳаётидаги мақомининг заифлашиб бориши билан унга ташқи мусулмон дунёсининг муносабати ҳам ўзгариб борди. Узоқ йиллар давомида ташқи олам, хусусан, мусулмон дунёси учун «ёпиқ» бўлиб қолган Марказий Осиёга диний таассубга ва зўравонликка (экстремизмга) мойил ажнабий диний ташкилотларнинг қизиқиши ортиб борди. Ўзбекистон раҳбарияти томонидан мустақилликнинг илк босқичида мазкур соҳага оид қатор чоратадбирларнинг амалга оширилиши диний экстремизм ва фундаментализм ёйилиши динамикасини пасайтиришни таъминлади. Айни пайтда ҳаётий тажриба шуни кўрсатмоқдаки, унга бутунлай барҳам беришга қаратилган саъй-ҳаракатлар натижаси, кўрилатган маъмурий жазо чоралари билан бир қаторда, дин ҳақида чуқур билимларга эга бўлган салоҳиятли мутахассисларнинг мафкуравий ҳаётдаги фаоллиги билан чамбарчас боғлиқ. Мазкур омил бизнинг анчагина заиф нуқталаримиздан эканлиги дунёвий тараққиёт йўлини танлаган Ўзбекистон олдида қатор қийинчиликларни келтириб чиқарди. Ушбу муаммони ҳал этишга — диний билимларни чуқур эгаллаган мутахассисларни тайёрлаш ишига самарали ҳисса қўшаётган Ўзбекистондаги мавжуд мадрасалар тизимига Имом ал-Бухорий номидаги Мир Араб мадрасаси ва шу номдаги Тошкент Ислом маҳади бошчилик қилмоқда. Улар Қоҳира шаҳридаги Ал-Азҳар дорилфунуни ва Иордания қиролигининг Ислом дорилфунуни каби йирик исломий илм марказлари билан алоқа боғлаганлар.

Ўзбекистон — дунёвий давлат. Демак, дунёвий давлатларда амал қиладиган давлат ва дин муносабатлари принциплари Ўзбекистонда ҳам амал қилади. Бу принциплар моҳиятини янада теранроқ тушуниш учун БМТнинг «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси», мамлакатимиз Конституцияси ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1998 йилнинг 1 майида янги таҳрирда қабул қилинган 23 моддадан иборат «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонун билан батафсил танишиб чиқмоқ лозим.

Виждон эркинлиги демократиянинг таркибий қисмидир. Шунинг учун ҳам БМТнинг 1948 йилда қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси»нинг 18-моддасида «Ҳар бир инсон... виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга-

дир», деб ёзилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди»¹, деб белгиланган.

Дунёдаги динларнинг барчаси эзгулик ғояларига асосланади, яхшилик, тинчлик, дўстлик каби фазилатларга таянади. Одамларни ҳалоллик ва поклик, меҳр-шафқат ва бағрикенгликка даъват этади. Ҳозирги замонда бу ғоя эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки бутун жамият аъзоларининг ҳамкорлигини назарда тутаяди, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Динлараро бағрикенглик ғояси — хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг бир замин, бир Ватанда, олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатади. Қадим-қадимдан дин аксарият маънавий қадриятларни ўзида мужассам этиб келади. Миллий қадриятларнинг асрлар оша безавол яшаб келаётгани ҳам диннинг ана шу табиати билан боғлиқ. Ҳозирда Ўзбекистонда 18 та диний конфессияга мансуб 2200 дан ортиқ диний ташкилотлар мавжуд (Тошкент шаҳрида 114 та жоме масжиди, мамлакат бўйича эса 2 мингга яқин масжид фаолият кўрсатмоқда)².

Уларнинг ўз фаолиятини амалга ошириши ва мамлакат ҳаётида иштирок этиши учун ҳамма шарт-шароитлар яратилган. Бу борадаги ҳуқуқий асослар Ўзбекистон Конституциясида, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда ўз ифодасини топган.

Дунёвий, демократик давлатнинг динга нисбатан сиёсати принципларига кўра диндорлар ва диний ташкилотлар қуйидаги талабларга риоя қилишлари лозим:

— Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига риоя қилиш;

— диндан давлатга ва конституциявий тузумга қарши тарғибот олиб бориш, миллатлараро адоват уйғотиш ва фуқаро-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т., 2008. — 31-м.

² Ўзбекистон овози. — 2006 йил 2 декабрь. — №143.

лараро тотувликни бузиш воситаси сифатида фойдаланмаслик;

- диний ташкилотларнинг давлат рўйхатидан ўтиши;

- диний ўқув юртларида диний фанлардан дарс берувчи шахсларнинг диний таълим олган бўлишлари ва диний ташкилот раҳбарияти рухсати билангина ўқитиш ишларини олиб боришлари;

- диндорлардан мажбурий пул йиғими йиғмаслик ва тўловлар ундирмаслик;

- тақиқланган ғояларни, адабиётларни, кино, фото ва видео маҳсулотларни тарқатмаслик ҳамда ишлаб чиқармаслик.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддасига кўра диний моҳиятдаги сиёсий партия ва жамоат ҳаракатларини тузиш тақиқланади.

Шунингдек:

- диндорлар ва диний ташкилотларнинг давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига тазйиқ ўтказиши;

- яширин диний фаолият билан шуғулланиши;

- давлат рўйхатидан ўтмаган диний ташкилотларнинг фаолият кўрсатиши;

- диний ташкилотлар хизматчиларининг Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодининг рўйхатга олиниши;

- диний ташкилотлар хизматчиларининг ҳокимият вакиллик органлари депутатлигига номзод этиб рўйхатга олиниши тақиқланади¹.

Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасига кўра «Фуқаро ўзининг динга эътиқод қилишга ёки эътиқод қилмасликка, ибодат қилишда диний расм-русумлар ва маросимларда қатнашиш ёки қатнашмасликка нисбатан ўз муносабатини белгилаётган пайтда уни у ёки бу тарзда мажбур этишга йўл қўйилмайди».

Бу Қонун талабига мувофиқ расмий ҳужжатларда (маса-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуни (янги таҳрирда) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. №5—6.

лан, фуқаро паспортида) фуқаронинг динга муносабати кўрсатилишига йўл қўйилмайди. Фуқароларнинг динга бўлган муносабатига қараб ҳуқуқлари чекланмайди ёки уларга ҳеч қандай имтиёзлар берилмайди.

Ушбу Қонуннинг 7-моддасига кўра Ўзбекистонда таълим тизими диндан ажратилгандир. Таълим тизимининг ўқув дастурларига диний фанлар киритилишига йўл қўйилмайди. Вояга етмаган болаларни уларнинг ота-оналари розилигисиз диний ташкилотга жалб этиш, диний таълим беришга йўл қўйилмайди. Умумий мажбурий ўрта таълим олгандан кейингина олий ва ўрта диний ўқув юртига таълим олиш учун кириш мумкин. Хусусий тартибда диний таълим бериш ман этилади¹.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг (диний ташкилотлар хизматчилари бундан мустасно) жамоат жойларида ибодат либосларида юришларига йўл қўйилмайди².

Давлатимиз ва миллий истиқлол мафкурамизнинг динни маданий-маънавий омиллар силсиласига кирувчи барча миллий қадриятлар қаторида тенг ҳуқуқли қадрият сифатида тан олганлигининг ёрқин мисоли тариқасида қуйидаги маълумотларни келтирамиз:

— XX асрнинг 80-йилларида собиқ СССР бўйича ҳар йили 25-30 киши ҳаж зиёратига борган бўлса, 1991 йилда Ўзбекистондан 1500 фуқаро, 2000 йилда эса 4 мингга яқин фуқаро ҳаж зиёратига бориб келди.

— 1990 йилда Ҳаким ат-Термизийнинг 1200 йиллиги кенг нишонланди.

— 1992 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Саудия Арабистонига расмий визит билан ташриф буюриши мамлакатимиз ва мусулмон дунёси ўртасидаги алоқаларни ривожлантиришда катта амалий аҳамиятга эга бўлди.

— 1993 йилда Баҳоуддин Нақшбанднинг 675 йиллиги нишонланди.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуни (янги таҳрирда) 7-модда // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. №5–6.

² Ўша қонун. 14-модда.

– 1993 йилда Имом Исмоил Бухорийнинг 1220 йиллиги нишонланди ва бу улуғ муҳаддиснинг тўрт жилдлик «Ал-Жомеъ ас-саҳийҳ» (Ишонарли тўплам) ҳамда «Ал-адаб ал-муфрад» (Одоб дурдоналари) асарлари ўзбек тилида чоп этилди.

– 1996 йилда рус православ черкови Тошкент ва Ўрта Осиё Епархиясининг 125 йиллиги нишонланди.

– 1998 йилда Имом Исмоил Бухорийнинг 1225 йиллиги нишонланиб, унинг Челақ тумани Хартанг қишлоғидаги қабри устида маҳобатли мақбара қурилди.

– 1999 йилда Тошкент Ислом университети очилди.

– 2000 йилда Имом Абу Мансур Мотуридийнинг 1130 йиллиги, Бурҳониддин Марғинонийнинг эса 910 йиллиги нишонланди.

– 2003 йилда улуғ мутасаввуф Абдуҳолиқ Фиждувонийнинг 900 йиллиги нишонланди.

– 2007 йилда Халқаро Ислом Конференцияси Ташкилоти – АЙСЕКСО томонидан Тошкент шаҳри «Ислом маданияти маркази» деб эълон қилинди.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда адолатли демократик жамият қуришда сиёсат, дин ва мафкуранинг жамиятда тутган ўрни, уларнинг ўзаро муносабати масалаларини чуқур идрок эта олиш ички ишлар идораларининг ҳар бир ходими учун муҳим аҳамиятга эга. Барча замонларда миллий ғоя ва мафкура диний қарашлар билан уйғун ривожланганлигига инсоният тарихи ҳам гувоҳдир. Дин ўз моҳиятига кўра поклик, меҳр-оқибат каби эзгу туйғулар орқали миллий мафкурамиз ғояларини юртдошларимиз қалби ва онгига сингдиради.

Таянч тушунчалар

Дин, буддавийлик, христианлик, ислом, шариат, сиёсатнинг динийлашуви, диннинг сиёсийлашуви, виждон эркинлиги, фундаментализм, диний фундаментализм, ақидапарастлик, теократик давлат, халифалик, диний экстремизм, диний терроризм, дунёвий давлат, диний давлат, плюрализм, мафкура, сиёсий мафкура, сиёсат ва мафкура ўртасидаги мувозанат, либерализм, консерватизм, социал-демократия, миллий мафкура, экосиёсий ва диний мафкуралар, динлараро бағрикенглик (толерантлик).

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Жаҳон динларининг ҳозирги жамиятлар ижтимоий-сиёсий ҳаётида эгаллаган мақомини далиллар асосида таққосланг.
2. Сиёсатнинг динийлашув ва диннинг сиёсийлашуви моҳиятини изоҳланг.
3. Демократик давлатларда диннинг сиёсатга таъсири батамом йўқолиши мумкинми?
4. Дунёвий давлатда диннинг давлатдан ажратилганлиги унинг жамиятдан ажратилганлигини англатадими?
5. Диний фундаментализмнинг сиёсий таълимоти қандай мақсадга қаратилган?
6. Мусулмон мамлакатларида диний ақидапарастликнинг кучайишига қандай омиллар сабаб бўлмоқда?
7. Диний фундаментализмнинг ҳурфикрлилик ва виждон эркинлиги принципига зид эканлигини мисоллар асосида тушунтириб беринг.
8. Дунёвий давлатда сиёсат ва дин муносабатининг ҳуқуқий меъёрлари мазмунини тушунтиринг.
9. «Мафкура», «сиёсий мафкура» атамалари моҳиятини изоҳланг.
10. Мафкуранинг мутлақлаштирилиши қандай салбий оқибатларга олиб келиши мумкин?
11. «Сиёсат ва мафкурада ўзаро муносабатлар маърифийлиги» деганда нимани тушунасиз?
12. Сиёсий мафкуранинг жамият тараққиёти учун аҳамияти нималарда намоён бўлади?
13. Дунёда турли мафкураларнинг мавжудлигини қандай омиллар тақозо этган?
14. Ҳозирги замоннинг энг асосий мафкуравий оқимлари ва уларнинг асосий принципларини тушунтириб беринг.
15. Ўзбекистон мустақиллиги шароитида миллий мафкурага эҳтиёжнинг кучайишини қандай омиллар орқали изоҳлаш мумкин?
16. «Мафкуравий бўшлиқ»нинг хавфи нималарда намоён бўлиши мумкин?
17. Диний-сиёсий мафкуралар билан экстремизм ва терроризм ўртасида қандай алоқадорлик бўлиши мумкин?
18. Ўзбекистон миллий мафкурасининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
19. Ўзбекистон миллий мафкурасида дин ва сиёсат қандай нисбатга эга?
20. «Диний багрикенглик» атамаси мазмунини тушунтиринг.

21. Демократик давлатларда динга нисбатан муносабатда қандай тамойилларга амал қилинади?
22. Демократик давлатда диндорлар ва диний ташкилотлар қандай талабларга риоя қилишлари лозим?

АДАБИЁТЛАР

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 2008. V—XI боблар.

Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуни (янги таҳрирда). 1998 йил 1 май // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. №5—6.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 августдаги «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самардорлигини ошириш тўғрисида»ги қарори // Ўзбекистон овози. — 2006. — 26 авг. — №99—100.

Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т. 8. — Т., 2000. — Б. 462—474.

Каримов И. А. ЮНЕСКО ижроия кенгаши 155-сессиясининг яқунловчи мажлисида сўзланган нутқ. 1998 йил 6 ноябрь // Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т. 7. — Т., 1999. — Б. 193—206.

Каримов И. А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. — Т., 2005. — Б. 3—33.

Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 133—155.

Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш — барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т. 15. Т., 2007. — 320 б.

Каримов И. А. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т., 2008. — 176 б.

Диний экстремизм ва фундаментализм: тарихи, моҳияти ва бугунги хавфи / Тузувчилар: Ф. Ҳотамов, М. Лафасов, А. Умаров. — Т., 1999. — Б. 4—34.

Ирхин Ю. В., Зотов В. Д., Зотова Л. В. Политология: Учебник. — М., 2000. — С. 348—369.

Ислом Каримов терроризм хавфи тўғрисида / Тузувчи-муаллифлар Ш. Р. Қобилов, Б. У. Таджиханов. Т., 2001. — Б. 152—187.

Ислом ва дунёвий-маърифий давлат / З. И. Мунавваров ва В. Шнайдер-Детерснинг умумий таҳрири остида. — Т., 2003. — Б. 80—87.

Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. Президент Ислом Каримов тарафдорининг танқидий мулоҳазалари. — Т., 2001. — Б. 22–45.

Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: Сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. — Т., 1998. — Б. 33–45.

Мамашокиров С. Эркин ва фаровон ҳаёт қуришнинг ғоявий-мафкуравий масалалари. Т., 2007. — 80 б.

Отамуротов С. Глобаллашув ва миллат (фалсафий-сиёсий таҳлил). Т., 2008. — 202 б.

Политология: Ўқув қўлланма / *С. Отамуротов, И. Эргашев, Ш. Акрамов, А. Қодиров* — Т., 1999.

Пугачев В. П., Соловьев А. И. Сиёсатшуносликка кириш: Ўқув қўлланма. — Т., 2004. — Б. 297–317.

Рамазонов И., Мўминов Э. Политология: Дарслик. — Т., 1997. — Б. 199–217.

ХАЛҚАРО СИЁСАТ ВА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР

1. Халқаро сиёсат: асосий принциплари ва йўналишлари

Бугун дунёда халқаро сиёсат ва халқаро муносабатларда мураккаб ва зиддиятли жараёнлар кечмоқда. Шу муносабат билан халқаро сиёсатнинг асосий принциплари, йўналишлари, халқаро сиёсий-иқтисодий ташкилотларнинг дунё ҳамжамиятидаги ўрнини, Ўзбекистон Республикасининг ташқи-сиёсий концепциясини ва ҳозирги халқаро муносабатлардаги мураккаб муаммолар ечимини топишга қаратилган турли ёндашувларни сиёсатшунослик нуқтаи назаридан таҳлил этиш муҳимдир.

Халқаро сиёсат ва муносабатлар икки ёки ундан ортиқ мамлакатлар, турли хил сиёсий ва нодавлат ташкилотлар билан боғлиқ бўлган алоқаларни ифода этади. Унинг фаолияти халқларнинг талаб ва эҳтиёжлари, давлат манфаатлари халқаро нормалар ва қадриятлари билан боғлиқ бўлади. Халқаро муносабатлар рақобат ёки ўзаро ҳамкорлик асосида қурилиши мумкин. Бугун халқаро муносабатларда умуминсоний қадриятлар бу муносабатларни белгилаб берувчи асосий мезонга айланиб бораётганлиги кўзга ташланмоқда. Чунки сиёсат тарихи ва унинг ўзига хос оқибатлари давлатлараро муносабатларни тартибга солиш, бунда уларнинг манфаатларига мос тушувчи тамойилларига асосланиш зарурлигини тақозо этмоқда. Шунингдек, ядровий ва кимёвий қуроолларнинг мавжудлиги, уларни ишлаб чиқаришга қаратилган ҳаракатларнинг давом этаётганлиги ҳамда халқаро муносабатларда айрим давлат раҳбарлари, сиёсий партиялар ва шахсларнинг бир томонлама қарашларининг ҳамон сақланиб қолаётганлиги, халқаро сиёсатда давлатларга нисбатан муносабатда «зўравонлик», «кучга таяниш», тазйиқ кўрсатишнинг турли усулларида фойдаланиш, «халқаро терроризм» ва бошқа ҳолатлар халқаро сиёсатда ўзаро манфаатли ҳамкорликни ривожлантиришни, ихтилофлар пайдо бўлган тақдирда эса

уларни маърифий йўллар билан ечиш зарурлигини кун тартибига қўймоқда¹.

Тарихнинг гувоҳлик беришича, давлатлараро муносабатларни «кучга таянган ҳолда» ҳал этиш қонли урушларга олиб келган, сўнгги беш ярим минг йилнинг атиги 300 йилигина тинч ва осойишта ўтган. Қолган вақтларда 15 мингдан кўпроқ ҳар хил урушлар бўлиб ўтган. Ҳозир ҳам дунёнинг турли бурчакларида турли хил ихтилофлар сақланиб қолмоқда. Чеченистон, Афғонистон, Фаластин — Исроил можароси, собиқ Югославияда бўлиб ўтган хунрезликлар ва сўнгги йилларда Ироқда бўлаётган воқеалар фикримиз далилидир. XX аср охири XXI аср бошларида кучайган халқаро терроризм ҳам инсониятнинг яшаб қолишини таъминлаш барча тинчликсевар кучлар олдида турган асосий вазифага айланиб қолганлигини тасдиқламоқда.

XX аср охири XXI аср бошларида халқаро сиёсат ва халқаро муносабатларда муҳим ўзгаришлар содир бўлди. Агар 1990 йилларга қадар икки қутб — собиқ СССР ва АҚШ жаҳон сиёсати хусусиятларини белгилаган бўлишса, ҳозирги дунё кўпқутблилик асосида ривожланмоқда.

Япония, Хитой, Ҳиндистон ва бошқа Осиё мамлакатларининг халқаро майдондаги мавқеи тобора кучайиб бормоқда. 1990 йилда Шарқий ва Ғарбий Германиянинг бирлашиши Европанинг марказида 80 миллионли аҳолига, қудратли иқтисодий ва илмий-техник салоҳиятга эга бўлган кучли бир давлатни шакллантирди. Советлардан кейинги маконда вужудга келган мустақил давлатлар эса дунё ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзолари мақомига эришдилар. Натижада, дунё сиёсатини шакллантиришда иштирок этувчи давлатлар доираси анча кенгайди. Бундан ташқари, халқаро сиёсатга фаол таъсир кўрсатаётган кўплаб трансмиллий иқтисодий, сиёсий гуманитар ташкилотлар, халқаро нодавлат муассасаларнинг сони ортиб бормоқда. Маърифий халқаро сиёсатни таъминлаш, давлатлараро ҳамкорликдан халқаро ҳамкорликка ўтиш масалаларига эътибор кучаймоқда.

¹ *Просурин О.А.* Баланс интересов государств — основы прогресса цивилизации. Социально-политические науки. 1991. №4. — С. 65. Қаранг: Политология: Ўқув қўлланма / *С. Отамуродов, И. Эргашев, Ш. Акромов, А. Қодиров* — Т., 1999. — Б. 179.

Халқаро сиёсат субъектлари. Халқаро сиёсат (муносабатлар)нинг асосий субъектлари, аввало, давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар ҳисобланади. Давлатлар халқаро ҳаётга таъсир кўрсатишнинг асосий воситаларини ўзида жамлаган муассасавий субъектлар бўлиб, айнан улар орқали халқлар ва миллатлар жаҳон сиёсат майдонида ўз мақсад ва манфаатларини уюшган тарзда ифода этадилар. Юксак даражада тараққий этган ҳозирги замон жамиятлари ҳам давлатсиз ҳаёт кечири олмайди. Чунки давлатсиз ички ва халқаро ҳаётни ташкиллаштириш имконсиздир.

Халқаро сиёсатнинг асосий субъектларига давлатлар томонидан тузилган халқаро-сиёсий ёки ҳарбий-сиёсий ташкилотлар ҳам киради. Улар қаторига Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ), Жанубий-Шарқий Осиё давлатлари ассоциацияси (АСЕАН), Европа Иттифоқи, Араб мамлакатлари лигаси (АМЛ), Америка давлатлари ташкилоти (АДТ), Африка бирлиги ташкилоти (АБТ), Шимолий Атлантика шартномаси ташкилоти (НАТО), Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ), Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ), Евроосиё иқтисодий ҳамжамияти (ЕврАзЭС), Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (ШХТ) ва бошқа субъектларни киритиш мумкин.

Халқаро сиёсатнинг муҳим субъектлари сирасига эса обрўли халқаро ижтимоий ва касбий ташкилотлар ҳам киради. Масалан, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Жаҳон касаба уюшмалари федерацияси, Халқаро меҳнат ташкилоти, Халқаро валюта фонди ва ҳоказо.

Ўз мустақил давлатчилигини барпо этиш мақсадида кураш олиб бораётган халқ ёки миллатни ҳам халқаро сиёсат субъекти деб ҳисоблаш мумкин. Шунингдек, ҳозирги тезкор замонда халқаро муносабатлар қатнашчиларининг сони кўпайиб, хусусан, конкрет шахснинг сиёсат субъекти сифатида нуфузи ортиб бораётганлиги кузатилмоқда. Индивидуал халқаро ҳуқуқ субъекти сифатидаги роли таниқли миллий етакчилар ёки жамоат арбобларининг жаҳон сиёсатига муайян даражада таъсир кўрсата олишларида намоён бўлмоқда.

Бугунги халқаро муносабатларни маърифийлаштиришда ҳар бир давлатнинг ўз миллий манфаатларидан келиб чиқ-

қан ҳолда халқаро ҳуқуқ нормаларини ҳурмат қилишга қаратилган тинчликсевар ташқи сиёсати муҳим ўрин тутади.

Агар **ташқи сиёсат** — давлатнинг мамлакат ташқарисида, давлатлараро муносабатларда ўз миллий ва умумбашарий мақсадларини, хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган фаолиятдан иборат бўлса, **халқаро сиёсат** — халқаро муносабатларда иштирок этаётган давлатлар, субъектлар, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар, сиёсий ва носиёсий ташкилотлар, ижтимоий гуруҳлар ва шахсларнинг халқаро меъёрлар, қадриятлар асосида ўзаро муносабатларини сақлаб туришга қаратилган фаолиятларидир.

Демак, «ташқи сиёсат» бу бир давлатнинг ўз миллий ҳудудидан ташқарида иккинчи давлат билан бўлган муносабатидан ўз ифодасини топса, халқаро сиёсат алоҳида шахслар ёки давлатлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнигина эмас, балки муайян гуруҳ ёки давлат манфаатларини амалга ошириш бўйича алоқаларни, фаолият соҳаларини ҳам ўз ичига олади.¹ Масалан, Европа Иттифоқи (ЕИ) ва унга аъзо бўлган давлатлар бугунги кунда экологик сиёсий манфаатлар ва маънавий қадриятлар тизими билан боғлиқ бўлган муаммоларни ҳал этиш, халқаро ҳуқуқ нормаларига риоя этишни қўллаб-қувватлашда муҳим роль ўйнамоқда.

Жаҳон майдонида халқаро хавфсизлик билан боғлиқ янги тенденция ва янги таҳдидларнинг пайдо бўлиши. Кузатишларга кўра халқаро муносабатлар муаммосининг қўйилиши, амалиёти, амалга оширилиши ҳамда маърифий халқаро сиёсатдан кутилаётган самаралар билан айрим давлатларнинг хатти-ҳаракати, хулқ-атвори ўртасида улкан жарлик вужудга келаётгани кўзга ташланмоқда.

Масалан, Марказий Осиёнинг айрим мамлакатларидаги мавжуд аҳволнинг тез ўзгариб туриши ҳамда вазиятни издан чиқарадиган таҳдидларнинг сақланиб қолаётгани, бундай хавф-хатарлар ортида турган кучларнинг имконият ва ресурслари аynи минтақада яшаётган халқлар тақдирини ўйлаб қайғурадиган барча давлатлар ва одамларда ташвиш ва хавотир уйғотмоқда.

¹ Политология: Ўқув қўлланма / С.Отамуродов, И.Эргашев, Ш.Ақромов, А.Қодиров — Т., 1999. — Б. 180—181.

Президент И. А. Каримовнинг 2005 йилнинг 5 июлида Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти саммитида сўзлаган нутқида таъкидланганидек, кейинги пайтларда рўй берган воқеаларда (2005 йил май ойида Андижон шаҳрида рўй берган террорчилик ҳаракатлари назарда тутилмоқда.) пировард мақсади минтақадаги кучларнинг сиёсий ва иқтисодий мувозанатини ўз фойдасига ўзгартириш ва минтақада ўз ҳукмронлигини ўрнатишга қаратилган, узоқни кўзлайдиган катта стратегик пинҳона режанинг фақат айрим қирраларигина намоён бўлди.

Иккинчидан, хавфсизлик ва барқарорликка нисбатан янги таҳдидларнинг кўламигина эмас, балки қўйилган геополитик мақсадларга эришишнинг маъно-мазмунини, восита ва услублари ҳам ҳар бир мамлакатнинг ўзига хослиги ва ундаги мавжуд вазиятни ҳисобга олган ҳолда тубдан ўзгариб бормоқда. Бу кучларнинг турли экстремистик ва айирмачи тузилмалар билан қўшилиб бораётгани, шунингдек, ашаддий диний ташкилотлардан, гарчи ўзлари бошқа вазиятда уларни террористик ташкилотлар рўйхатига киритган бўлса-да, ўз мақсадлари йўлида фойдаланишдан ҳам тоймаётгани билан боғлиқ бўлган фактлар ҳам жиддий хавотир уйғотмасдан қолмайди.

Бу уринишлардан кўзда тутилган пировард мақсад минтақада «бошқариладиган беқарорлик» вазиятини келтириб чиқариш, ижтимоий-сиёсий барқарорликни бузиш ва ўзлари хоҳлаган тараққиёт моделини зўрлаб тиқиштиришдан иборат.

Ўзбекистон раҳбарининг қайд этишича, Марказий Осиё минтақасига нисбатан сақланиб қолаётган таҳдидлардан бири наркотрафик ҳодисаси билан боғлиқдир. Наркотик моддалар ишлаб чиқариш ва ташиш региондаги вазиятни издан чиқарувчи тажовузкор кучга, халқаро терроризмнинг моддий таянчига айланиб бормоқда¹.

Айрим давлатлар ва гуруҳдош давлатлар тизимида ўз сиёсий амалиётида кучга таянишни ҳокимиятга эришиш, манфаатларни рўёбга чиқаришнинг бирдан-бир энг устувор ва қулай воситаси деб қараш ҳукмронлик қилиб келмоқда. Халқаро ҳаётда бугун кўзга ташланаётган адолатсизлик, менси-

¹ Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. — Т., 2005. — Б. 441—442.

маслик, империявий тафаккур, сиёсий мутаассиблик, яъни ўз ҳаёт тарзини сўнгги ва энг мақбул намуна деб эълон қилиш ва аксинча, кўпгина давлатлар томонидан юритилаётган биқиқлик, ҳадиксираш, саросимага тушиш, шубҳа билан қараш, ишончсизликка асосланган амалиётни бир-бирига ўхшамайдиган ўзаро қарама-қарши реакциянинг натижаси дейиш мумкин.

Юқорида қайд этилган объектив ва субъектив тенденциялар боис халқаро тартибот бир-бирига қарама-қарши икки жараён остида шаклланади. Улардан бири парчаловчи, иккинчиси яратувчилик ролини бажаради.

Парчаловчи омиллар:

— айрим сиёсий гуруҳлар, кучлар ва давлатлар томонидан халқаро тартибот тақдирига, унинг бағрида содир бўлаётган турли-туман салбий силжиш жараёнларига нисбатан бефарқлик, менсимасликнинг ҳамда ўз хавфсизлигини халқаро хавфсизлик манфаатларига қарши қўйиш кайфиятининг кучайиб бориши;

— халқаро терроризм, диний экстремизм, миллатчилик, сепаратизм ва уюшган жиноятчилик сингари хавфли жараёнларнинг кучайиши, уларни бартараф этиш чора-тадбирларининг талаб даражасида эмаслиги;

— халқаро сиёсий институтларнинг воқеа-ҳодисаларга зудлик билан эътибор қаратиш нуқтаи назари давр талабидан орқада қолиб кетаётганлиги;

— халқаро тартиботда ноқонуний, нопок йўл билан ҳукмронликни якка-ёлғиз қўлга киритишга интилиш;

— узоқ йиллар мобайнида дунёда тинчликни сақлаш ишига самарали ҳисса қўшиб келаётган халқаро ташкилотларни айрим қудратли давлатлар томонидан ўз измига бўйсундиришга бўлган мойилликнинг зўрайиши;

— турли-туман халқаро, минтақавий муаммоларни рўқач қилган ҳолда, ўз ҳарбий салоҳиятини бутун дунё олдида намойиш қилишга бўлган интилиш кўламининг кенгайиб бориши.

Юқорида қайд этилган салбий жараёнларга қарама-қарши равишда муқобил, яъни умрбахш жараёнлар ҳам чуқурлашиб бормоқда. Жумладан, қуйидаги **яратувчи омиллар** кўзга ташланмоқда:

— нуфузли сиёсий ва илмий-амалий доираларда ҳамда халқаро жамоатчиликда дунё барқарорлиги ва хавфсизлигига зид бўлган жараёнларнинг таҳдидли тус олаётганлигидан ташвишланиш, яъни улар тўғрисида ҳақ сўзни айтишга бўлган азму-қарорларининг мустаҳкамланиши;

— халқаро терроризм ва диний экстремизм билан курашнинг долзарб сиёсий ва амалий вазифа эканлигининг дунёдаги деярли барча давлатлар томонидан англаб етилаётганлиги;

— минтақавий хавфсизликдан халқаро хавфсизлик сари ўтиш зарурлигини англаб етиш ва ҳ.к. кучайиб бормоқда.

XX асрнинг иккинчи ярмида халқаро сиёсатда бўлган ўзгаришларнинг марказида икки ижтимоий-сиёсий тизимнинг пайдо бўлиши қанчалик ўз ўрнига эга бўлган бўлса, бугунги кунда ана шу тизимлардан бирининг (яъни, социалистик тизимнинг) таназзулга учраши, собиқ СССРнинг тарқалиб кетиши, Шарқий Европа мамлакатларида бўлган ўзгаришлар халқаро сиёсатнинг боришига, унинг мақсади ҳамда давлатлараро муносабатларнинг қурилишига катта таъсир кўрсатди. Бу XX аср охири чорагида содир бўлган халқаро сиёсатнинг муҳим воқеасидир.

Бу ҳол халқаро сиёсат ва халқаро муносабатларда ўзига хос қонуниятларни келтириб чиқармоқда:

1) жаҳон тараққиётига «икки қутбли» қараш ўрнида кўп қутбли ёндашув пайдо бўлди;

2) халқаро сиёсатда давлатларнинг бир томонлама «кучга таяниб» сиёсат олиб бориши, «зўравон»ликка асосланиш янгича тарзда «ўзаро тенг манфаатдорлик» асосида муносабатда бўлиш жараёнлари кузатилмоқда.

Халқаро сиёсатни умуминсоний тамойилларга бўйсундириш, у ёки бу давлатнинг етакчилигидан воз кечиш, давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, умуминсоний муаммоларни биргаликда ҳал этиш халқаро сиёсатда кучлар нисбатини барқарорлаштиришга, ўзаро ишончининг қарор топишига олиб келади. Халқаро сиёсатда амал қиладиган умумий қонуниятлар ҳар бир давлатнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ривожланганлик даражаси билан узвий боғлиқ бўлади. Бу халқаро сиёсатда ўз аксини топади, чунки мустақил ҳар бир давлат халқаро му-

носабатлар билан қанчалик боғлиқ бўлмасин, ўз миллий, минтақавий, ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда сиёсат олиб боради. Зотан, миллий хусусиятларни инкор этмаслик халқаро сиёсатнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

Умуман, халқаро сиёсатнинг асосий принципларига қуйидагилар киради:

- куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик;
- давлатларнинг ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилиш;
- давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;
- ўзаро фойдали ҳамкорлик;
- чегараларнинг дахлсизлиги;
- тортишувни тинч йўл билан бартараф этиш;
- инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш;
- тенг ҳуқуқлилиқ ва халқларнинг ўзи танлаш ҳуқуқини ҳурмат қилиш;
- халқларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш;
- ялпи хавфсизлик ва ўзаро ишонч;
- халқаро ҳуқуқ нормаларига риоя қилиш.

Халқаро сиёсатнинг долзарб йўналишлари эса иқтисодий, сиёсий, ғоявий, ҳарбий, илмий-техник ва бошқа соҳаларни қамраб олади. Бугун давлатлар ўртасидаги муносабатнинг янги, демократик тури яратилмоқда. Жаҳон жамоатчилигининг фикри айрим сиёсатдонлар фикридан устунлигини кўрсатмоқда. Халқаро сиёсат ва халқаро муносабатларни демократлаштириш жараёни унинг муҳим хусусиятидир. Халқаро сиёсатда умуминсоний қадриятлар аста-секин устуворлашиб, сиёсий жараёнлар инсонийлашмоқда. Чунки зўравонлик асосида кучга таяниб, инсониятни бахтли қилиш мумкин эмас.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. Дунё ҳамжамияти миқёсида инсон ҳуқуқларини таъминлаш, халқаро муносабатларни инсонпарварлик ва ахлоқий асосларда ўрнатиш тинчликни сақлаш ва мустаҳкамлашнинг энг муҳим кафолати бўлади. Алоҳида мамлакат доирасида ҳам, халқаро майдонда ҳам уларга риоя қилиниши соғлом иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг, сиёсатда одилona фикр тантанасининг, шунингдек, агрессив ички ва ташқи сиёсатнинг олдини олишнинг зарур шартидир. Шу маънода бундан бир неча асрлар аввал — 1789 йилдаёқ инсон ва фуқаро ҳуқуқла-

ри Франция декларациясининг преамбуласида инсон ҳуқуқларини билмаслик, унутиш ва ҳурмат қилмаслик ҳукуматнинг коррупциялашгани ва ижтимоий бахтсизликларнинг ягона сабаби дейилган эди. Шахс ҳуқуқларини ҳурмат қилиш эса мамлакатлар ўртасидаги ўзаро ишончни мустаҳкамлайди. Одамларнинг ўзаро турли хил мулоқотлари ва ҳамкорлиги учун қулай шароит яратади, халқаро муносабатларга ахлоқийликни олиб киради. Шу боис инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш туфайли вужудга келадиган умумий гуманистик қадриятлар ва ҳуқуқий заминни яратмай туриб, маърифий халқаро сиёсатни таъминлаш мумкин эмас.

«Инсон ҳуқуқлари» тор маънода берилмайдиган, фақатгина давлат томонидан кафолатланадиган ҳуқуқлар бўлиб, улар конституцияда мустаҳкамланган ёки мустаҳкамланмаганидан ва давлат чегараларидан қатъи назар амал қилаверади. Улар жумласига барча одамларнинг қонун олдида тенглиги, яшаш ва тан дахлсизлиги ҳуқуқи, инсон шаънини ҳурмат қилиш, ноқонуний ҳибсга олиш ва тутиб туришдан сақланиш эркинлиги, виждон ва эътиқод эркинлиги, ота-оналарнинг болаларни тарбиялаш ҳуқуқи, эзувчиларга қаршилик кўрсатиш ҳуқуқи ва бошқалар киради. Кенг маънода инсон ҳуқуқлари ўз ичига шахснинг жуда кенг миқёсдаги эркинлик ва ҳуқуқлари мажмуини, уларнинг турли кўринишларини қамраб олади.

1948 йилда инсон ҳуқуқларининг энг муҳимлари: меҳнат қилиш, дам олиш, ижтимоий таъминот, таълим, инсон шаънига муносиб турмуш тарзи ва бошқаларга бўлган ҳуқуқлар БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган «Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси»га киритилди. Бу халқаро ҳужжатнинг аҳамияти эса унда белгиланган ижтимоий ҳуқуқларнинг бир қатор давлатлар конституциялари ва қонунларида мустаҳкамлаб қўйилишида ўз ифодасини топди. Халқаро сиёсатнинг асосий принципларини ҳаётга татбиқ этишда 1966 йилда қабул қилинган «Инсонларнинг фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро пакт» ҳам катта аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистонда давлат томонидан инсон ҳуқуқлари кафолатланганлигининг асосий манбаи Конституциядир. Асосий қомусимизнинг II бўлимида бу масалага устувор аҳамият берилган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 31 октябрдаги Фармонида мувофиқ инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишнинг таъсирли воситасини барпо этиш, халқаро ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотлари билан ҳамкорликни кенгайтириш ҳамда БМТнинг инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизимини демократлаштиришни қўллаб-қувватлаш дастурига мувофиқ «Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази» тузилди. Бу марказнинг асосий вазифаларидан бири инсон ҳуқуқлари соҳасида Ўзбекистон Республикасининг халқаро ва миллий ташкилотлар билан ҳамкорлигини ривожлантиришдир¹.

2008 йилдан «Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида»ги, «Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунларининг кучга кирганлиги, 2008 йилнинг 1 майида эса Президент И. А. Каримовнинг «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қабул қилинганлигининг 60 йиллигига бағишланган тадбирлар Дастури тўғрисида»ги Фармони доирасида кенг қўламли тадбирларнинг амалга оширилаётганлиги мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини пухта ҳамда ишончли ҳимоя қилувчи самарали ҳуқуқий механизм яратилганлигидан далолат беради.

2. Халқаро сиёсий-иқтисодий ташкилотлар ва уларнинг дунё ҳамжамиятидаги ўрни. Бирлашган Миллатлар Ташкилотини модернизациялаш ва ислоҳ қилишнинг зарурлиги

Халқаро ташкилотлар — муайян мақсадларни амалга ошириш учун халқаро шартнома асосида тузилган, тегишли органларга ҳамда аъзо давлатларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлган, халқаро ҳуқуққа биноан таъсис этилган давлатлараро уюшмалардир. Халқаро ташкилотларнинг давлатлараро муносабатларда ўзига хос ўрни мавжуд. Улар сиёсий, иқтисодий ҳаётимизни қайта қуришда, миллий хавфсизлигимиз, бутун жаҳонда ва минтақада тинчлик ва барқарорликни таъ-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказини тузиш тўғрисида»ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. — Т., 1996 йил октябрь. №10. — Б. 11–13.

минлашда муҳим ўрин тутadi. Бу давлатлар ички ва ташқи сиёсатида бўлаётган ўзгаришлар, давлатлараро муносабатлар мавжуд сиёсий институтлар фаолияти билан узвий боғлиқлигини кўрсатади.

Дастлабки халқаро ташкилотлардан бири I жаҳон уруши (1914–1918) охирларида ташкил топган Миллатлар Лигаси эди. XX асрнинг 90-йилларига келиб турли хил халқаро ташкилотларнинг сони 3 мингдан ошиб кетди. Улар ўз мақсадлари, вазифалари, халқаро сиёсат ва халқаро муносабатлардаги мавқеларига кўра ихтисослашган, минтақавий, жаҳон миқёсидаги ташкилотларга бўлинади. Туркумлаш нуқтаи назаридан эса уларни сиёсий-иқтисодий, ҳарбий, маданий ва ижтимоий ташкилотларга ажратиш мумкин.

Халқаро сиёсий-иқтисодий ташкилотлар. Олам беқарорлигига сабабчи бўлаётган турли-туман низоли муаммоларнинг ечимини топишда сиёсий музокаралар йўли энг хайрли йўлдир. Бу музокараларни ташкил этиш, манфаатлар балансига келиш ва шу орқали кенг қамровли хавфсизликка ўтишда БМТ (АҚШ, СССР, Хитой, Англия, Франция) ягона халқаро ташкилот ҳисобланади. БМТ Устави II жаҳон уруши йилларида Гитлерга қарши коалициянинг етакчи мамлакатлари (СССР, АҚШ, Буюк Британия, Франция ва Хитой) томонидан ишлаб чиқилган ва 1945 йилда Сан-Франциско (АҚШ)даги конференцияда батамом келишиб олинган. 51 та давлат имзолаган (1945 йил 26 июнда, дастлабки аъзолари томонидан) ва 1945 йил 24 октябрда кучга кирган бу уставга кўра БМТнинг асосий мақсади «келажак авлодларни ҳаётимиз давомида инсониятнинг бошига икки марта мислсиз қайғу солган уруш фалокатларидан халос этиш»дир. Уставда давлатларнинг халқаро майдондаги ҳаракатларининг асосий принциплари ва нормалари, давлатларнинг куч ишлатиш ва куч билан таҳдид қилишни тақиқлаш принципига қатъий амал қилишлари зарурлиги, халқаро келишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал этиш, ички ишларга аралашмаслик, давлатларнинг суверен тенглиги, халқаро мажбуриятларни виждонан бажариш ва бошқалар мажбурий қоидалар шаклида белгиланган¹.

¹ Юридик энциклопедия/Юридик фанлар доктори, профессор У.Таджихановнинг умумий таҳририда. – Т., 2001. – Б. 45–46.

БМТнинг асосий органлари: Бош Ассамблея, Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш, Таянч Кенгаши, Халқаро Суд ва Котибиятидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирида 3—5 тадан ихтисослашган ташкилотлар фаолият юритади.

Хавфсизлик Кенгаши зиммасига халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаб туриш бўйича асосий жавобгарлик юкланган бўлиб, 15 нафар (5 нафар доимий, 10 нафар вақтинчалик) аъзоларга эга. АҚШ, Россия Федерацияси, Буюк Британия, Франция ва Хитой БМТ Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзоларидир. БМТ Уставига кўра фақат Хавфсизлик Кенгаши БМТнинг қуролли кучларидан фойдаланиб операциялар ўтказиш юзасидан қарорлар қабул қилиш ҳуқуқига эга. БМТнинг бошқа ҳеч қайси органи бундай ваколатларга эга эмас.

Бош Ассамблея эса БМТга аъзо бўлган тенг ҳуқуқли барча давлатлардан иборат. Бош Ассамблея ҳар қандай давлат ёки Хавфсизлик Кенгаши қўйган халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлашга доир ҳар қандай масалаларни муҳокама қилишга ва бундай масалаларни манфаатдор давлатга ёки давлатларга ёхуд Хавфсизлик Кенгашига тавсиялар бериш, шунингдек, БМТ Бош котибини тайинлаш, БМТга янги аъзоларни қабул қилиш, аъзоликдан чиқариш ваколатига эга. Бугунги кунда 189 давлат БМТ аъзолигига қабул қилинган бўлиб, бу халқаро ташкилотнинг турли муассасаларида қарийб 50 минг ходим фаолият юритмоқда. (Ўзбекистон Республикаси 1992 йил 2 мартдан буён БМТ аъзосидир.)

Бирлашган Миллатлар Ташкилотини модернизациялаш ва ислоҳ қилишнинг зарурлиги. XX аср охири XXI аср бошларида халқаро муносабатларда рўй берган ўзгаришлар халқаро ташкилотларнинг фаолиятини қайта қуриш ва ислоҳ қилиш заруратини тақозо қилмоқда. Чунки дунё хавфсизлигини талаб даражасида таъминлашда айнан шу ташкилотнинг ҳуқуқий ва сиёсий имкониятлари ҳамда унинг улкан халқаро нуфузидан омилкорлик билан фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бинобарин, БМТгина барча аъзо давлатлар ва керак бўлса, башарият номидан иш юритиш ҳуқуқига эга бўлган ташкилотдир.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек, бутун дунё яхлит ва бир-бирига боғлиқ тизим бўлиб бормоқда, унда ўз-ўзидан қаноатланишга ва маҳдудликка ўрин йўқ. Бу ҳол ҳозирги

халқаро муносабатларни шакллантирганда, халқаро тузилмалар билан ўзаро алоқаларда ва уларнинг фаолиятида иштирок этганда мутлақо янгича ёндашувларни ишлаб чиқишни зарур қилиб қўймоқда.

Афсуски, халқаро муносабатларнинг субъектлари бўлмиш давлатларнинг туб манфаатларига зид ҳолда, БМТ фаолиятида йирик давлатлар ва ҳарбий-сиёсий гуруҳлар тазйиқи остида ўз сиёсий дастури ва идеалларини амалга ошириш имкониятидан борган сари четлатиш ҳолати содир бўлмоқда. (Масалан, 2005 йилнинг 13–14 май кунларида Андижон шаҳрида террористик актларни содир этиб, кўплаб гуноҳсиз одамларнинг ўлимига сабабчи бўлган ва қўшни Қирғизистон Республикаси ҳудудига қочиб ўтган бир тўда ашаддий жиноятчиларга «қочоқ» мақомини бериб, уларнинг Руминияга жойлашишига имкон ва шароит яратиб берган БМТнинг «Қочоқлар бўйича комитети» хатти-ҳаракатини қандай баҳолаш мумкин?) Бундай хатти-ҳаракатлар кўп қутбли, тотувлик маданияти ва ўзаро ишончга асосланган, шунинг билан биргалликда барча муаммолар ечимига фақат сиёсий йўл, яъни серқирра ҳамкорликка таянган барқарор халқаро тизим шаклланиш жараёнини заифлаштирмоқда.

Натижада, халқаро ҳамжамият томонидан дунёда хавфсизликни кафолатловчи, давлатлараро ҳамкорликнинг самарали йўлларини излаб топишга қодир бўлган ҳозирги кунда муқобили йўқ, ноёб институт ёрдамида фойдаланиш имкониятининг кўлами тораймоқда. Ҳолбуки БМТнинг бошқа аъзолари каби Ўзбекистон ҳам бу нуфузли ташкилотнинг минтақавий ва глобал хавфсизликни таъминлаш ҳамда ҳозирги замоннинг бошқа долзарб муаммоларини ҳал этиш борасидаги иштироки кенгайишидан манфаатдордир.

Шу билан бирга, жаҳон майдонида халқаро хавфсизлик масаласи билан боғлиқ мутлақо янги тенденция ва вазиятлар, шунингдек, янги таҳдидларнинг пайдо бўлиши БМТ тузилмаларини, биринчи навбатда, унинг етакчи органи — Хавфсизлик Кенгашини ислоҳ қилиш ва таркибини қайта кўриб чиқишни тезлаштиришни тақозо этмоқда¹.

¹ Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 198–199.

Европа Иттифоқи. Ушбу халқаро ташкилотнинг ташкил топиш тарихи аслида 1947 йилда «Кўмир ва пўлат» концернининг ташкил топишидан бошланади. 1993 йилда Европа Иттифоқи номини олган ташкилот Маастрихт (Нидерландия)-да 12 та давлатнинг раҳбарлари имзолаган шартномага биноан вужудга келган федератив давлат хусусиятларини ўзида бирлаштирган давлатлараро бирлашмадир.

Европа Иттифоқининг мақсад ва вазифалари қуйидагилардир:

1) Европа халқларининг яқин иттифоқини ташкил этиш, мувозанатлашган ва узоқ муддатли иқтисодий тараққиётга кўмаклашиш, бунда, айниқса, қуйидагилардан фойдаланиш: ички чегаралари бўлмаган маконни яратиш; иқтисодий ва ижтимоий ҳамкорликни кучайтириш; ягона валютани жорий этиш;

2) халқаро соҳада, айниқса, ташқи сиёсатни ва хавфсизлик соҳасидаги сиёсатни, келажақда эса мудрофаа сиёсатини биргаликда юритиш орқали ўз моҳиятини тасдиқлаш;

3) адлия ва ички ишлар соҳаларидаги ҳамкорликни ривожлантириш.

Кейинги 50 йил давомида бешинчи марта ўз сафига янги аъзоларни қабул қилган бу ташкилот сиёсий, иқтисодий, маданий, ҳарбий-техник, илмий-технологик ҳамкорликнинг сифат жиҳатдан энг замонавий кўриниши бўлиб, ҳозирги даврда 25 давлат унинг аъзосидир. Ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришнинг жон бошига 22 минг доллардан ортиқ қийматни ташкил этаётганлиги, шубҳасиз, бу ҳамкорликнинг самарасидир. Худуди 4,2 миллион кв.км.ни, аҳолиси эса 455 миллиондан ортиқ кишини ташкил этган бу ҳудудда Буюк Британия, Дания ва Швецияни ҳисобга олмаганда 2002 йилнинг 1 январидан буён ягона пул бирлиги — евро амал қилмоқда¹.

Европа Иттифоқининг олий ижрочи органлари — Европа Иттифоқи Кенгаши, Европарламент ва Еврокомиссиядир. Европа Иттифоқи Кенгашининг 1996 йил июнда Флоренцияда (Италия) бўлиб ўтган йиғилишида Президент И. А. Каримов

¹ Саидкасимова Б. Магнетизм европейской интеграции // Хукуқ—Право—Law. — 2004. — №2. — С. 65.

бошчилигидаги Ўзбекистон делегацияси иштирок этди. Учрашув жараёнида «Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи ўртасидаги шерикчилик ва ҳамкорлик тўғрисида»ги келишув имзоланди. Европа Иттифоқида эришилган юксак натижалар тажрибаси давлатлараро бошқа ташкилотлар учун ҳам, муайян бир давлатнинг тараққийси учун ҳам фойдадан холи эмас.

Шу боис, Президент И. А. Каримов: «МДХнинг истиқболи Европа Иттифоқи каби моделнинг амалга оширилишида кўринади... Айнан шу модель МДХни жонлантириши, унга тоза ҳаво бериши мумкин. Ҳамдўстликнинг ҳар бир аъзоси ўзининг муносиб ўрнини топа оладиган истиқбол — бу Европа Иттифоқи модели асосида ривожланиш, деб ўйлайман.

Албатта, демократияни ривожлантириш ва демократик жамият қуриш соҳасида ҳам биз Европа Иттифоқи андозаларини қўллашимиз керак бўлади. Бу — менинг қатъий фикрим. Европа Иттифоқида хос демократик кадриятлар, инсон тафаккури, таълим тизими, ижтимоий кафолатлар, аҳолининг ижтимоий ҳуқуқлари — буларнинг барчаси биз учун тўла мос келади. Мен ушбу тизимни кўр-кўрона кўчириб олишни назарда тутаяётганим йўқ, албатта. Бизнинг ўз менталитетимиз, ўз муаммоларимиз бор ва биз бу жиҳатларни ҳисобга оламиз», деб таъкидлайди¹.

Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти (ЕХХТ) 1975 йилда ташкил топган халқаро сиёсий ташкилотлардан биридир. 1992 йил 26 февралда Ўзбекистон Республикаси унинг аъзолигига қабул қилинди. Шу боис 1994 йилдан Ўзбекистоннинг ЕХХТдаги ваколатхонаси Венада, 1995 йилдан эса ЕХХТнинг Марказий Осиё мамлакатлари билан алоқалари бўйича бюроси Тошкентда фаолият юритмоқда. 1999 йилда ушбу бюрога ЕХХТнинг минтақадаги маркази мақоми берилди. Марказ фаолияти назарий жиҳатдан сиёсий-ҳарбий, иқтисодий-экологик ва инсон ҳуқуқлари каби соҳаларда Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ислохотларни қўллаб-қувватлашга қаратилган. Бироқ ЕХХТнинг Тошкент маркази иқтисодиёт, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари бўйича бир қатор ишларни амалга ошираётган бўлишига қарамай, унинг хо-

¹ Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 366—367.

димлари фаолиятида Ўзбекистондаги сиёсий вазиятни реал баҳолай олмаслик, бу ернинг ўзига хос ижтимоий, тарихий, миллий ва психологик хусусиятларини тушунмаслик каби камчиликлар кузатилмоқда. ЕХХТ (ОБСЕ) миссияси раҳбарлари минтақада ва бошқа жойларда кафолатланган хавфсизликни таъминлашда фаол иштирок этиш ўрнига бу ердаги мамлакатлар ҳукуматлари олиб бораётган ички сиёсатни асоссиз равишда танқид қилиш билан банд бўлиб қолмоқдалар¹. ЕХХТнинг советлардан кейинги сиёсий маконда олиб бораётган бундай фаолиятига нисбатан кескин норозилик 2007 йилнинг 10 феврилида халқаро хавфсизлик бўйича Мюнхенда (Германия) бўлиб ўтган конференцияда Россия Федерацияси томонидан ҳам изҳор қилинди².

Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (ШХТ). Бугунги кунда изчил фаолият кўрсатаётган халқаро сиёсий-иқтисодий ташкилотлар ҳақида сўз юритилганда, шубҳасиз, биринчи навбатда Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти тилга олинмоқда. Дастлаб «Шанхай бешлиги» деб номланган бу ташкилотга 2001 йилда Ўзбекистон Республикаси аъзо бўлиб қўшилгач «Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти» деб аталадиган бўлди. Айни пайтда унга Россия Федерацияси, Хитой Халқ Республикаси, Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон ва Қирғизистон Республикалари расман аъзодирлар. (Монголия, Ҳиндистон, Покистон ва Эрон кузатувчи мақомига эга.) Хавфсизликни таъминлаш, минтақавий барқарорликни мустаҳкамлаш, экология муаммоларини биргаликда ҳал қилиш, савдо-сотиқ алоқаларини чуқурлаштириш, илмий-техникавий, маданий-маърифий соҳалардаги муносабатларни кенгайтириш ва бошқа ҳаётий муҳим йўналишлар бўйича муаммоларни ҳал этиш ШХТнинг асосий вазифалари сирасига киради. Ташкилотнинг Котибияти Пекинда жойлашган. Шунингдек, ШХТ фаолиятида «уч ёвуз куч», яъни террорчилик, айирмачилик (сепаратизм) ва экстремизмга қарши курашда ҳамкорликни ривожлантириш алоҳида ўрин тутади. 2004 йилдан бошлаб

¹ Толипов Ф. ОБСЕ в Узбекистане: стратегия и перспективы // Хуқуқ—Право—Law. — 2004. — №4. — С. 33.

² Путин В. В. Хватит с нас однополярного мира // Аргументы и факты. — № 7. — 2007. — С. 4—5.

Тошкентда ШХТнинг Минтақавий аксилтеррор тузилмаси фаолият юритмоқда. Бу тузилма фаолияти туфайли 2005 йилнинг ўзида қўплаб содир этилиши мумкин бўлган террорчилик ҳаракатларининг олди олинганлиги маълум.

2005 йилнинг июль ойида ташкилотнинг Шанхай шахрида бўлиб ўтган саммитида унга аъзо давлатлар раҳбарлари томонидан бир қатор ҳужжатлар имзоланди. Хусусан, халқаро ахборот хавфсизлиги тўғрисидаги баёнот; террорчилик, сепаратизм ва экстремизмга қарши кураш бўйича 2007–2009 йилларга мўлжалланган ҳамкорлик дастурига доир қарор; ШХТ мамлакатлари ҳудудида қўшма аксилтеррор машқларини ўтказиш тартиби тўғрисидаги битим; аъзо давлатлар ҳудудига террорчилик, айирмачилик ва экстремистик фаолиятга алоқадор кишилар кириб келишини аниқлаш ва бундай йўللарни тўсиб қўйиш борасидаги ҳамкорлик тўғрисидаги битим. Бундан ташқари, ШХТ доирасида 2020 йилгача бўлган даврда савдо-иқтисодий ҳамкорликни кўзда тутувчи дастур қабул қилинган. Шунингдек, ШХТга аъзо мамлакатларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралари, жумладан, ички ишлар органларининг террорчилик, сепаратизм ва экстремизмга, гиёҳвандлик ва оғуфурушликка қарши биргаликда ҳаракат қилиши, бу борада ўзаро ахборот алмашиши яхши самара бермоқда. Умуман, «Бугунги кунда ШХТ халқаро ҳамкорликнинг қудратли институтига, хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашнинг, халқаро террорчилик, сепаратизм ва экстремизм, наркотик моддалар ишлаб чиқариш ва ташиш каби замоннинг энг қалтис таҳлика ва таҳдидларига қарши курашнинг кучли омилига айланмоқда»¹.

Шу боис, сиёсатчилар бугунги кунда ШХТни Осиё уйига қиёслашяпти. Европа уйи — Европа Иттифоқида Конституция ва бюджет билан боғлиқ келишмовчиликлар чиқиб турган бир пайтда Осиё уйи мустаҳкамланиб бормоқда. Яна бир эътиборли жиҳати шундаки, Осиё уйида худди Европа уйидаги каби ҳамманинг турмуш тарзи бир қолипга солинмайдди. Бу ерда миллатлар эркинлиги ва миллий қадриятлар дахлсизлиги таъминланади. Аслида Осиё уйи — Шанхай Ҳамкор-

¹ Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. — Т., 2005. — Б. 440.

лик Ташкилоти турли тараққиёт даражасидаги ҳамда анъана ва қадриятлари турлича бўлган давлатларнинг аҳил иттифоқидир.

Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти (ЕврАзЭС). Маълумки, Марказий Осиё Ҳамкорлиги (Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон) ташкилотининг 2005 йил 6—7 октябрь кунлари Санкт-Петербург шаҳрида бўлиб ўтган саммитида МОҲТ билан Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамиятини бирлаштиришга келишиб олинган эди. Мазкур икки ташкилотнинг мақсад ва вазифалари кўп жиҳатдан ўхшаш ҳамда бир-бирига яқин бўлганлиги Ўзбекистоннинг Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти сафидан жой олишига олиб келди.

1995 йилда Божхона иттифоқи негизида тузилган бу ташкилотнинг стратегик мақсади аъзо давлатлар ўртасида интеграцияни ривожлантиришга қаратилган. ЕврАзЭСнинг 2005 йил ноябрида Санкт-Петербургда бўлиб ўтган саммитида Ўзбекистон бу ташкилотга қўшилгач, Ҳамжамият аъзолари 6 тага етди (Россия, Белорусь, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Ўзбекистон). Бу Ҳамжамиятга аъзолик Ўзбекистон учун катта сиёсий аҳамиятга эга. Чунки йирик давлатларнинг геосиёсий манфаатлари кесишган минтақада жойлашган мамлакатимиз учун ЕврАзЭСга аъзолик турли таъсир ва таъйиқлардан ҳимояланиш кафолатини беради.

Халқаро ташкилотлар орасида фаолияти кўпроқ соф иқтисодий масалаларни қамраб олувчи **халқаро иқтисодий ташкилотлар** ҳам мавжуд бўлиб, улар халқаро битим асосида маълум иқтисодий алоқаларни (валюта, кредит, солиқ, транспорт, товар алмашуви ва ҳ.к.) олиб бориш мақсадида тузилади. Улар сафига Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Умумжаҳон савдо ташкилоти, Халқаро меҳнат ташкилоти, БМТнинг Иқтисодий-ижтимоий кенгаши, унга тегишли махсус муассасалар, Жаҳон Ислом конференцияси ташкилоти ва бошқалар киради.

Жаҳон банки — 1944 йилда ташкил топган бўлиб, штаб-квартираси Вашингтонда жойлашган. Ҳозирги пайтда Халқаро қайта тикланиш ва тараққиёт банки деб номланади. Банкнинг асосий мақсади ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий-ижтимоий тараққиётига кўмаклашидир. Ўзбекистон

Жаҳон банкига 1992 йил 21 сентябрда аъзо бўлди. Мамлакатимизга Халқаро қайта тикланиш ва тараққиёт банки томонидан 2493 акция чиқарилган бўлиб, Тошкентда 1993 йилдан буён ушбу банкнинг ваколатхонаси фаолият юритмоқда. Бозор структурасининг шаклланишида техник ёрдам кўрсатиш; ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларни ривожлантиришга оид лойиҳаларни амалга оширишда молиявий ёрдам кўрсатиш; мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашда Ўзбекистонга ёрдам бериш Халқаро қайта тикланиш ва тараққиёт банкининг Тошкентдаги ваколатхонаси дастурида асосий ўринни эгаллайди. Жаҳон банки энергетика соҳасини ривожлантириш ва ислохотларни чуқурлаштиришга мўлжалланган лойиҳалар учун ҳам кредит ажратиб, Орол денгизи муаммоси ечимига, ишлаб чиқариш секторлари ривожига, пахтани қайта ишлаш соҳасига ҳам эътиборини қаратмоқда.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) — БМТнинг ихтисослашган муассасаларидан бири бўлиб, бу халқаро иқтисодий ташкилот томонидан Ўзбекистонга ҳозирга қадар 198,013 млн АҚШ доллари миқдорида кредит берилди¹. ХВФ ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида самарали ҳамкорлик кенг йўлга қўйилган бўлиб, ушбу банкнинг ваколатхонаси ўз фаолиятини Тошкентда олиб бормоқда.

Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) — 1991 йилда Франциянинг собиқ президенти Ф. Миттеран ташаббуси билан ташкил этилиб, ўз олдига Марказий ва Шарқий Европадаги бозорни, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга кўмаклашишини мақсад қилиб қўйган. Ўзбекистон Республикаси ЕТТБ аъзоллигига 1992 йилда қабул қилинган, ушбу банк томонидан Ўзбекистонда кичик ва ўрта корхоналарни молиялаштириш учун 120 млн АҚШ доллари миқдорида ёрдам кўрсатилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Ташқи Иқтисодий Фаолият Миллий банкига кафолатсиз 60 млн; «Асака» акционерлик-тижорат банкига 30 млн (Ўзбекистон Республикаси давлат кафолати билан); бошқа тижорат банкларига 30 млн АҚШ доллари миқдорида (Ўзбекистон Республикаси давлат кафолати билан) кредит ажратилди².

¹ Шодиев Р.Қ., Маҳмудов Э.Р. Жаҳон иқтисодиёти. — Т., 2005. — Б. 268.

² Ўша манба. — Б. 269–270.

Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ЭКО) — 1964 йилда мамлакатлараро ва унинг аъзолари ўртасидаги иқтисодий, маданий, илмий-техникавий алоқаларни таъминлаш мақсадида тузилган минтақавий ташкилот бўлиб, қароргоҳи Техронда жойлашган. Ушбу ташкилотнинг таъсисчилари Эрон, Покистон ва Туркия давлатларидир. Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига 1992 йилга келиб Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистон, Озарбайжон ва Афғонистоннинг қўшилиши натижасида унинг аъзолари сони 10 мамлакатни ташкил этди.

Ислом ташкилоти конференцияси — 1969 йилнинг 25 сентябрида мусулмон мамлакатлари давлат ва ҳукумат раҳбарларининг Работ (Марокаш) шаҳрида бўлиб ўтган конференциясида тузилган ташкилотдир. Ушбу ташкилот аъзолари 54 та мамлакатдан иборат бўлиб, ҳозирги кунда Марказий Осиё давлатлари, жумладан, 1994 йилдан бошлаб Ўзбекистон ҳам бу ташкилотга аъзодир. ИТКнинг мақсади мусулмонлар бирдамлигини мустаҳкамлашга кўмаклашиш, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва илмий соҳаларда ҳамкорлик қилишдир. Шунингдек, ирқий камситишларга, колониализмнинг барча шакллариغا чек қўйиш, халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга оқилона ёндашиш, ташкилотга аъзо мамлакатлар орасида ва бошқа мамлакатлар билан ўзаро келишув, ҳамкорликни рағбатлантириш ИТК фаолиятида муҳим ўрин тутди.

Хулоса қилиб айтганда, БМТ, ЕИ, ЕХХТ, ШХТ, ЕврАзЭС каби сиёсий ташкилотлар ҳамда Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки, Ислом тараққиёт банки каби йирик, нуфузли халқаро молия ва иқтисодиёт тузилмалари дунё ҳамжамиятининг бугунги ҳаётида катта аҳамият касб этади. Бу халқаро ташкилотлар билан самарали ҳамкорлик келгусида ҳам Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан бўлиб қолаверади.

3. Ўзбекистонинг ташқи сиёсий концепцияси

Ҳар бир давлатнинг ташқи сиёсати унинг ички сиёсати, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, халқаро муносабатларда амал қилаётган тамойилларга бўлган муносабати, мақсади ва вазифалари билан белгиланади. Ташқи сиёсат давлатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатиш, халқаро

ташкilotлар қошида ваколатхоналар очиш ёки унга аъзо бўлиш, турли даражаларда ўзаро алоқалар ўрнатиш шаклларида амалга оширилади. Ташқи сиёсатда ўзаро ахборот алмашиш, икки томонлама ва кўптомонлама шартномалар ва келишувлар имзолаш, ўзаро муносабатлар ривожига хайрихоҳлик кўрсатишнинг бошқа воситаларидан фойдаланиш ҳам мумкин.

Ташқи сиёсат ҳар бир замонавий давлатнинг бош атрибуты, фундаментал жиҳати, ажралмас қисми ва вазифаси ҳисобланади. Чунки ташқи сиёсат орқали давлат географик-макониий жиҳат касб қилиш билан бирга ўзини ноёб тарихий, социомаданий, цивилизацион ва ниҳоят, геосиёсий яхлитлик сифатида ҳам намоён этади.

Ҳозирги дунё тараққиёти шундай кечмоқдаки, бугун ҳар қандай давлат халқаро сиёсатда ўз устуворлигини фақат ошкора маърифий ташқи сиёсат орқали сақлаб туриши ва шунга яраша легитимликка эришиши мумкин. Халқаро сиёсат майдонида сиёсий жараён тизимига сезиларли таъсир кўрсатишнинг бирдан-бир йўли — маърифийлик, яъни куч ишлатишни мутлақ инкор этган ташқи сиёсий фаолият бўлиши мумкин. Ташқи сиёсатни мафкурадан холи этиш хавфсизликни таъминлашнинг муҳим кафолати бўлиб, уни муайян мафкуравий ақидаларга эмас, балки халқаро ҳуқуқнинг барча тан олган қоида ва мезонлари асосида қурмоқ лозим.

XX асрнинг охириги чорагида жаҳонда рўй берган сиёсий ўзгаришлар давлатлар ташқи сиёсати, унинг мазмун ва характерида ҳам ўзгаришлар ясади. Маърифий халқаро сиёсатни таъминлашни кўзлаган янги жаҳон тартиботини шакллантириш учун кенг қўламли ҳаракат бошланди. Давлатлар ташқи сиёсатида икки ижтимоий-сиёсий тизим ёки «капитализм билан социализм» лагери, «ўзаро куч ишлатиш», иқтисодий, сиёсий, ҳарбий ҳокимликка эришиш, тазйиқ кўрсатиш, мамлакат ичидаги низоларни қўллаб-қувватлаш эмас, балки давлатнинг суверенитетини тан олиш, халқаро ҳуқуқ нормаларига таянган ҳолда, халқларнинг эркинлигини ҳурмат қилиш асосида ташқи сиёсат олиб бориш амалиётига ўтилмоқда¹. Чунки сўнгги йилларда жаҳонда юз берган воқеалар

¹ Политология: Ўқув қўлланма / С.Отамуродов, И.Эргашев, Ш.Акромов, А.Қодиров — Т., 1999. — Б. 191.

дунёнинг геосийёсий структураси ва йўналишини тубдан янгиледи, жаҳон сиёсатига аста-секин бир гуруҳ янги суверен давлатлар кириб келиши натижасида давлатлараро сиёсат ва дипломатия майдони бутунлай бошқача мазмун-моҳият касб этди. Дунё сиёсий харитасида пайдо бўлган бу янги давлатлар социалистик ўтмишга эга бўлган, ўз сиёсий мустақиллигини тинч йўл билан қўлга киритган давлатлардир. Улар, асосан, Шарқий Европа ва собиқ Иттифоқ ҳудудида ташкил топдилар. Ушбу давлатлар мустақил ривожланиш ва ижтимоий муносабатларни янгилаш йўлига қадам қўйиб, бошқа мамлакатлар орасида ўз мавқеини мустаҳкамлашга интилоқда. Тенглар орасида тенг бўлишга, жаҳон майдонининг таркибий қисмига айланишга ҳаракат қилмоқдалар. Жумладан, Ўзбекистон ҳам шулардан бири экан, унинг ташқи сиёсий доктринаси ва амалиётига ана шу шарт-шароитлар ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди.

Шубҳасиз, янги жаҳон тартиботини шакллантиришда Ўзбекистоннинг ҳам алоҳида ўрни, сиёсий манфаатлари бор. Шунинг учун мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ Ўзбекистон Республикаси ўз миллий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ташқи сиёсатнинг мақсад ва вазифасини аниқ белгилаб олди. Унинг дунё ҳамжамияти, халқаро ташкилотлар, давлатлар, МДҲ ва Марказий Осиё давлатлари билан олиб бораётган ташқи сиёсат борасидаги саъй-ҳаракатлари фикримиз далилидир.

Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати амалдаги Конституция ва 1996 йил 26 декабрда Олий Мажлис томонидан қабул қилинган «Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий принциплари тўғрисида»ги қонун¹ талабларидан келиб чиқилган ҳолда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасида «Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳ-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги 1996 йил 26 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. №2.

дид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади. Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлигини ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан чиқиши мумкин»¹, дейилади. «Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий принциплари тўғрисида»ги қонун ҳам ташқи сиёсатимизнинг умуминсоний тамойиллар ва манфаатлар билан тўла мувофиқ эканлигини кўрсатади.

У ёки бу йўналишдаги ташқи сиёсатни танлашга таъсир кўрсатадиган кўпдан-кўп омиллар мавжуд. Улар орасидан иккита энг асосийсини алоҳида эслатиб ўтиш лозим. Биринчиси — Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотларга аъзо бўлишида ҳамма учун бир хил бўлган талаб мавжуд бўлса, иккинчиси — ташқи сиёсатда иқтисодий манфаатларнинг сиёсий манфаатларга нисбатан устунлигидир. Ўзининг миллий манфаатларига мос келадиган кўп томонлама фаол ташқи сиёсатни амалга ошириш давлатимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш ва халқ турмушини яхшилашнинг зарур шарти ва ғоят муҳим воситасидир.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари Президент И. А. Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарининг ташқи сиёсатга бағишланган бобида аниқ-равшан ифодаб берилган, яъни:

- миллий манфаатлар Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор мақсадидир;

- кўптомонламалик Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор йўналишидир.

Ўзбекистон тарихий тараққиёти ва этник жиҳатларига кўра мусулмон мамлакатлари жумласига киради. Буни инобатга олган ҳолда мусулмон мамлакатлари билан алоқаларга катта эътибор қаратилади. Ўзбекистон Марказий Осиё Ҳамдўстлиги давлатлари билан биргаликда Туркия, Эрон ва Покис-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т., 2008.

тон томонидан тузилган Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти-га ҳам аъзо бўлди.

Шу билан бирга Европанинг маърифатпарвар дунёси билан ҳам ўзаро ҳамкорлик Ўзбекистон ташқи сиёсатида муҳим ўрин тутди. Чунки, Европадан биз саноатни жадаллаштириш, иш билан таъминлаш, фавқулодда муаммоларни ҳал этиш ва жаҳон бозорига кириш учун зарур бўлган замонавий технология олиш имкониятига эгамиз. Ўз вақтида биргина Туркия эмас, шунингдек, Япония, Жанубий Корея, Ҳиндистон давлатлари, қолаверса, аҳолисининг кўпчилиги мусулмон бўлган Миср, Кувайт, Малайзия, Индонезия ҳам ана шу йўлни танлаган эди.

Ўзбекистон ташқи сиёсатида иқтисодий омиллар марказий ўринни эгаллашининг яна бир исботи шуки, у суверен давлат сифатида очиқ иқтисодиётни вужудга келтириш соҳасида фаол иш олиб бориб, жаҳон ҳўжалик алоқаларида, халқаро меҳнат тақсимотида кенг миқёсда иштирок этмоқда. Европа тараққиёт ва тикланиш банки, Халқаро тараққиёт ва тикланиш банки, Осиё тараққиёт банки, Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди, Халқаро Молия корпорацияси, Иқтисодий Тараққиётга Кўмаклашувчи Ташкилот, Халқаро Меҳнат тақсимоти, Жаҳон Соғлиқни Сақлаш Ташкилоти ва бошқа молиявий-иқтисодий ташкилотлар аъзоси сифатида улар билан фаол алоқалар олиб бормоқда.

Умумжаҳон ва минтақавий ўзаро яқинлашиш эҳтиёжи бизнинг МДҲ тарафдори эканлигимизни билдиради. Хусусан, Ўзбекистон ва Россия барча соҳаларда ўзаро алоқалар кўламини кенгайтиришдан манфаатдор. Ана шу манфаатдорлик, шунингдек, ҳамкорликдаги ўзаро ишонч ва ҳурмат руҳи, икки давлат раҳбарларининг ўзаро самимий муносабати, кўпгина масалаларда фикрдошлиги 2004 йили Тошкентда Ўзбекистон ва Россия ўртасида Стратегик шерикчилик тўғрисидаги шартноманинг имзоланишига асос бўлган эди. Икки давлат раҳбарлари томонидан 2005 йилнинг 14 ноябрь куни Москвада бўлиб ўтган музокаралар якунида эса Ўзбекистон Республикаси билан Россия Федерацияси ўртасида иттифоқчилик муносабатлари тўғрисидаги шартнома имзоланди.

Ўзбекистон ташқи сиёсатида Россия катта ўрин тутганлиги боис, иккала мамлакат ўртасида халқаро майдондаги ҳам-

корлик, сиёсий ҳамжиҳатлик мустаҳкамланиб, иқтисодий, ижтимоий-маданий, илмий, ҳарбий-техникавий соҳадаги алоқалар тобора ривожланмоқда. Масалан, Ўзбекистон ташқи савдосининг бешдан бир қисми Россия ҳиссасига тўғри келади. 2008 йил якунларига кўра, бу борадаги кўрсаткич қарийб 4 миллиард АҚШ долларини ташкил қилди. Ўзбекистон экспортида саноат маҳсулотларининг, хусусан, автомобилларнинг улуши (жами экспортнинг 28,6 фоиз) ортиб бораётгани диққатга сазовордир. Шунингдек, икки мамлакат ўртасида сармоя соҳасидаги алоқалар ҳам жадал ривожланиб бормоқда. Ҳозирги пайтда юртимизда 786 та Ўзбекистон–Россия қўшма корхонасининг, Россияда эса ўзбекистонлик ишбилармонлар билан тузилган 349 та қўшма корхонанинг фаолият кўрсатаётганлиги бунинг далилидир¹.

Мамлакатимиз раҳбари таъкидлаганидек, «Бугунги кунда бизнинг тараққиёт стратегиямиз минтақада тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашга, интеграция жараёнларини жадаллаштиришга, Марказий Осиё Умумий бозорини шакллантиришга йўналтирилган бўлиб, ўз навбатида, бу иқтисодиётнинг барқарор ривожланишига, аҳоли турмуш даражасининг ўсишига қўшимча имкон яратади»².

Хулоса қилиб айтганда, мафкуравий курашлардан қатъи назар, ташқи сиёсатда очиқ-ойдинлик принципи Ўзбекистонга қисқа муддат ичида икки тарафлама кенг ташқи алоқалар ўрнатиш имконини берди. Евроосиё иқтисодий ва маданий кўпригининг барпо этилганлиги, ШХТ доирасидаги ҳамкорликнинг кенгайиб бораётганлиги республика ташқи сиёсатининг стратегик истиқболидир. Дунёнинг 170 дан ортиқ мамлакати томонидан тан олинган, 120 давлат билан дипломатик алоқалар ўрнатган Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик каби халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

¹ Постда. — 2009 йил 24 январь. — №4.

² Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. — Т., 2005. — Б. 430.

Таянч тушунчалар

Халқаро сиёсат, икки қутблилик, кўп қутблилик, халқаро сиёсат субъектлари, ташқи сиёсат, халқаро хавфсизлик билан боғлиқ янги тенденция ва янги таҳдидлар, «бошқариладиган беқарорлик», империявий тафаккур, парчаловчи омиллар, яратувчи омиллар, халқаро сиёсатнинг асосий принциплари, халқаро сиёсатнинг долзарб йўналишлари, инсон ҳуқуқлари, инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, БМТ, Европа Иттифоқи, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташиқоти, Шанхай Ҳамкорлик Ташиқоти, Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти, Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Иқтисодий ҳамкорлик ташиқоти, Ислом ташиқоти конференцияси, янги жаҳон тартиботи, Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий концепцияси, миллий манфаат.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. «Халқаро сиёсат», «икки қутблилик ва кўп қутблилик», «халқаро сиёсат субъектлари» атамаларининг маъноларини тушунтиринг.
2. Ҳозирги замонда халқаро хавфсизлик билан боғлиқ қандай янги тенденция ва таҳдидлар пайдо бўлмоқда?
3. Сизнингча «бошқариладиган беқарорлик» тушунчаси билан империявий тафаккур ўртасида қандай алоқадорлик мавжуд?
4. Халқаро тартиботдаги парчаловчи ва яратувчи омиллар мазмунини тушунтириб беринг.
5. Халқаро сиёсатнинг асосий принципларини изоҳланг.
6. Халқаро сиёсатни маърифийлаштиришда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қандай аҳамият касб этади?
7. Бирлашган Миллатлар Ташкилотини модернизациялаш ва ислоҳ қилишнинг зарурлигини изоҳлаб беринг.
8. И. А. Каримовнинг «МДХнинг истиқболи Европа Иттифоқи каби моделнинг амалга оширилишида кўринади», деган сўзларидан Европа Иттифоқи тўғрисида қандай хулоса чиқариш мумкин?
9. Терроризм, сепаратизм ва экстремизмга қарши кураш ҳамда иқтисодий ҳамкорликни таъминлашда ШХТнинг ўрни ва аҳамияти тўғрисида гапиринг.
10. Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти (ЕврАзЭС)га аъзолик Ўзбекистон учун геосиёсий нуқтаи назардан қандай аҳамиятга эга?

11. Ўзбекистон Республикасининг халқаро иқтисодий ташкилотлар билан алоқалари олиб борилаётган ислохотлар самарадорлигида қандай ўрин тутди?
12. Янги жаҳон тартиботини шакллантиришда Ўзбекистоннинг ўрни ва сиёсий манфаатдорлиги ташқи сиёсатда қандай ақс этаётганлигини далиллар асосида тушунтиринг.
13. Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати қандай принципларга таянади?
14. «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий принциплари тўғрисида»ги қонунни конспектлаштиринг.

АДАБИЁТЛАР

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 2008. IV, XXVI боблар.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий принциплари тўғрисида»ги 1996 йил 26 декабрь қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. №2.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисида халқаро билл. — Т., 1992. — Б. 3—23.

Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. — Т., 1998. — Б. 31—261.

Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. — Т., 2002. — Б. 23—57.

Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. — Т., 2005. — Б. 194—203; 400—419.

Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари — олий қадрият. Т.14. — Т., 2006. — Б. 56—60.

Каримов И. А. Ватан ҳимоячиларига байрам табриги // Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари — олий қадрият. Т.14. — Т., 2006. — Б. 130—138.

Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодий-тимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. Т., 2008. — 368 б.

Каримов И. А. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т., 2008. — Б. 110—127.

Отамуротов С. Глобаллашув ва миллат (фалсафий-сиёсий таҳлил). «Янги аср авлоди», Т., 2008. — 202 б.

Ирхин Ю. В., Зотов В. Д., Зотова Л. В. Политология: Учебник. М., 2000. — С. 436—452.

Норматов И. Ўзбекистон ва ташқи дунё: сиёсатда ҳам сарҳисоб бор // Ўзбекистон овози. — 2005. —31 дек. — №156—157.

Политология: Ўқув қўлланма/С. Отамуродов, И. Эргашев, Ш. Акрамов, А. Қодиров – Т., 1999.

Политология. Маърузалар матни/Тақризчилар: В.С.Ким, Ж. Бахронов. – Т., 2000. – Б. 163–213.

Рамазонов И., Мўминов Э. Политология: Дарслик. – Т., 1997. – Б. 236–268.

ХАЛҚАРО ТЕРРОРИЗМ ВА УНГА БАРҲАМ БЕРИШНИНГ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ЧОРАЛАРИ

1. Терроризмнинг пайдо бўлиши, турлари ва кўринишлари

Илк бор Аристотель томонидан қўлланилган «террор» ата-маси юнонча «terror» сўзидан олинган бўлиб, даҳшат, қўрқув деган маъноларни англатади. Бинобарин, терроризм деганда ўзининг муайян мақсадларига эришишда сиёсий рақибларини ҳарбий ҳаракатларга боғлиқ бўлмаган, ҳеч бир чекланмаган систематик жисмоний зўрлик ишлатиш йўли билан йўқ қилишни кўзловчи сиёсий кураш усули тушунилади. Ўз авантюристик мақсадларига эришишда жисмоний зўрлик, қуролли усуллар, террор ва фитнадан кенг фойдаланиши эса терроризмнинг экстремистик табиатини яққол намоиш этади.

Жиноятнинг бу кўриниши бугунги кун учун кутилмаган ҳолат эмас. Чунки, терроризм ўта салбий ижтимоий ҳодиса сифатида у ёки бу кўринишда қадим-қадимдан маълум. Террорчилар тарихнинг барча даврларида халқ оммасининг айрим қатлам ва гуруҳларини «йўлдан уриш», турли йўллар билан улар қалбига йўл топиш тактикасига амал қилиб келишган. Ўрта аср қароқчилари ва бандитлари, янги ва энг янги даврда рўй берган «ўта инқилобий халқ ҳаракатлари» ҳам сурбетларча оддий меҳнаткаш номидан иш кўришган. Айрим ҳудудларда террорчи гуруҳларнинг узоқ муддатга ҳокимият тепасига келганлиги, ҳатто халқ билан маълум бир вақт давомида якдил бўлганликлари тўғрисида тарихда кўплаб маълумотларни учратамиз. Демак, терроризм ўзини «ҳаққоний, халқпарвар» ҳаракат деб баҳолаши унинг бир хусусияти бўлса, бугунги ўзининг энг ташкилий жипслашган даврида ҳам ўша эски, унинг учун асосий ниқоб бўлиб келган амалиётга қатъий содиқлигини намоиш қилмоқда.

Бир замонлар террорчилар Ер шарининг турли жойларида алоҳида-алоҳида, бир-биридан батамом ажралган ҳолда ҳаракат қилган бўлсалар, бугун улар ўз фаолиятини минтақавий, ҳатто умумсайёравий даражада мувофиқлаштиришга интилмоқдалар. Яъни, бугун инсоният тинчлигига террор-

чилар мисолида халқаро миқёсда уюшган, керак бўлса бир ёки бир неча қудратли марказлар томонидан бошқарилаётган сиёсийлашган халқаро жиноий гуруҳлар таҳдид солмоқда.

Муаммо шундаки, инсоният тарихининг энг қадимги давларидан то ҳозирга қадар ҳам жиноятнинг бу тури ўз мақсадига эришишнинг энг мақбул ягона йўли сифатида сиёсий ҳаётда қўлланио келинмоқда. Шу муносабат терроризмнинг ижтимоий-сиёсий ҳодиса сифатида пайдо бўлиш тарихини, унинг турлари ва кўринишларини, халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда унинг қандай баҳоланганини ҳамда Ўзбекистонда терроризм хавфининг олдини олиш масалаларини урганиш долзарб аҳамиятга эгадир.

Терроризм тарихи. Терроризм тарихини шартли равишда тўрт даврга бўлиш мумкин:

1. Қадимги терроризм. (Протерроризм.)
2. Классик (мумтоз) терроризм.
3. Анъанавий терроризм.
4. Замонавий терроризм.

Қадимги терроризм. Терроризм узоқ тарихга эга ҳодиса бўлиб, унинг илдизлари инсониятнинг қадимги тарихига бориб тақалади. Жамиятнинг сиёсий тарихида сиёсат субъектлари томонидан мақсадга эришишнинг асосий воситаларидан бири сифатида зўрлик, даҳшатга солишдан фойдаланиш ўтмишда ҳам кенг тарқалган эди. Ёзув пайдо бўлганидан бошлаб битилган кўплаб солномаларга назар ташласак, сиёсий, ижтимоий ва ҳарбий соҳада террорчилик ҳаракатлари содир этилганига гувоҳ бўламиз. Милоддан аввалги 44 йилда Рим императори Гай Юлий Цезарга уюштирилган суиқасдни сиёсий терроризмга ёрқин мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Қадимги яҳудий қабилаларининг «Шилот сикари» деб аталган отрядлари эса етмиш йил давомида римлик мустанлакачилар ҳамда бошқа душманлар билан муваффақиятли кураш олиб борганлиги тарихдан маълум¹. Милоднинг 66–73 йилларида сикариларнинг Фаластин ҳудудида фаолият кўрсатган бу сектаси қадимги террористик гуруҳлардан бири

¹ *Антонян Ю.М.* Терроризм: криминологическое и уголовно-правовое исследование. — М., 1998. — С. 52

бўлиб, Қуддус қўчаларида одамлар гавжум бўлган кунларда, хусусан, байрамларда ханжар ва калта қилич («сика»)ни кийимлари ичига яшириб олган террорчилар ўз қотилликларини дафъатан амалга оширганлар ва тезда аҳоли орасида из-сиз йўқолганлар. Сикарилар Римга қарши кайфиятдаги экстремист миллатчилар бўлиб, мустамлакачилар билан ҳамкорлик қилган ўз миллатдошларини ҳам аямаганлар.

Милоднинг VII асрида ислом дини доирасида юзага келган биринчи диний-сиёсий экстремистик ҳаракат ҳисобланадиган хорижийлар эса «Хулафои рошидийн» (тўғри йўлдан боровчи пайғамбар ўринбосарлари)нинг иккинчи ва учинчиси бўлган Умар ва Усмонларнинг бевақт ўлимига сабабчи бўлишган. Улар уммавийлар ҳукмронлиги даврида катта сиёсий кучга айланиб, мамлакатда доимий фитна ва беқарорлик уруғини сочганлар.

VIII асрнинг иккинчи ярмида Ироқ, Баҳрайн, Яман, Сурия, Миср, Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳудудида террористик ҳаракатлар содир этган қарматийлар диний-сиёсий экстремистик оқими ислом номи остида оловга сиғиниш эътиқодини тикламоқчи бўлишган. Улар биргина 317 ҳижрий йилда Каъбага ҳужум қилиб, 1900 кишини шаҳид этишган. Макка шаҳрида эса 30 минг мусулмонни ўлдириб, шаҳарни талон-тарож қилиб, ўт қўйишган.

Эронда бундан тўққиз аср аввал тузилган ассасинлар тоталитар сектаси¹ террорчилик ташкилотига типик мисол бўла олади. Исмоилийлар сектасидан ажралиб чиқиб, салжуқийлар сулоласига қарши террористик актлар содир этган, кейинчалик XIII асрда мўғуллар томонидан йўқ қилинган ассасинлар қўшни Сурияга босқинлар уюштириб, давлат амалдорларини, ҳатто халифаларни ўлдирганлар². Секта раҳбари Ҳасан ибн ас-Саббоҳ бошчилигида ассасинлар Ўрта ер денгизидан тортиб Форс қўлтиғигача бўлган кенг ҳудудни назорат этганлар. Террорчилик ҳаракатларининг иштирокчилари

¹ *Изоҳ:* Секта — муайян диндаги янги мазҳаб бўлиб, тарихий тараққиётнинг барча давларида тоталитар секталар, одатда, диний ақидалардан ўз экстремистик манфаатлари йўлида фойдаланишга уриниб келишмоқда.

² *Изоҳ:* «Сиёсатнома» асарининг муаллифи, салжуқийлар салтанатида вазир лавозимида хизмат қилган Низомулмулк ҳам Ҳасан ибн ас-Саббоҳ кўрсатмасига кўра ассасинлар томонидан ўлдирилган.

руҳларини кўтариш мақсадида гиёҳвандлик воситалари, жумладан, наша, яъни гашиш истеъмол қилишган. Сектанинг Европада «Hashishin» деб номланиши ана шу сўздан келиб чиққан. Французлар уни ўз тилларига мослаб «Assasin» деб аташган. «Сиёсий қотиллик» маъносини англатувчи «Assassiation» сўзи ҳам ана шундан келиб чиққан.

Ўта махфий тарзда иш юритган ассасинлар террор орқали амалга ошириладиган ўз қотилликларига ҳам диний, ҳам сиёсий тус бериб, уни ўзига хос диний маросим даражасигача кўтарганлар. Ассасинлар феъл-атворида зоҳидона интизом шакллантирилган. Улар ўз маслакларига кўра қийноқ ва ўлимни хурсандчилик билан кутиб олиб, янги дунёвий тартибнинг ғалабасига чуқур ишонганлар. Шу тариқа диний мутаассиблик ва сиёсий террор ўзаро уйғунлашиб кетган.

Ҳиндистонда фаолият юритган «бўғувчилар» сектаси ўз қурбонларини шойи ип билан бўғиб ўлдиришган. Секта аъзолари ўз терактларини маъбуда Кали шарафига қилинган қурбонлик ҳисоблаб, ўз қотилликларидан роҳатланишган. Хитойдаги террорчилик гуруҳларига, одатда, қўл жанги устаси бўлган шахс бошчилик қилган. Террорчи гуруҳдаги профессионал қотиллар гоҳо фирибгарлик билан шуғулланиб, ким кўп пул тўласа, ўшанга хизмат қилганликлари маълум. Бундай яширин жамиятлар даромадни қиморхона, контрабанда савдосидан қўлга киритсалар-да, лекин ўз манфаатлари йўлида сиёсий зўрлик билан ҳам шуғулланиб, префектларни ўлдиришган, уларнинг уйларини ҳамда кўприкларни оддий халқни қўрқувга солиш мақсадида ёқиб юборишган.

Умуман, сиёсий терроризм тизимида юқорида қайд этилган ҳолатлар ҳозирги замон терроризмига нисбатан бирмунча ибтидоий кўринишга эга бўлган ҳодисалар бўлганлиги учун уни қадимги терроризм ёки протерроризм деб аталади.

Классик терроризм. Терроризм тарихининг иккинчи даври классик терроризм бўлиб, унда «террор»га сиёсий кураш воситаси сифатида қаралади. Чунки, «террор» атамаси Буюк француз инқилоби даврида юзага келди. Франциядаги жирондистлар ва якобинчилар томонидан 1790 йилларда сиёсий лексиконга киритилган «террор»дан халқни қўзғолонга тайёрлаш ва ҳокимиятни эгаллаш жараёнида француз инқилобининг мафкурачилари фойдаланган эдилар.

Бироқ монархияга қарши курашда террорни курашнинг асосий воситаси деб билган инқилобчи кучлар ёш француз республикаси даврида ҳам ундан воз кечмадилар, аксинча Конвент (француз республикаси ҳукумати) раҳбарлари эндиликда террорни ўз мамлакати фуқароларига қарши қаратдилар. Ижтимоий хавфсизлик Комитети Халқ Конвентини танқид қилишга журъат этган ҳар қандай шахсни «сиёсий жиноятчилик»да айблаб, қатл эта бошлади. «Террор» атамаси эндиликда «қўрқув», «даҳшат» каби мазмунини ҳақиқатда бутун моҳияти билан акс эттира бошлади.

«Террор» атамаси Францияда юзага келган бўлса-да, терроризм сиёсий воқелик сифатида XIX асрнинг биринчи ярмида Австрияга тобе бўлган, лекин мустақиллик илинжида бўлган Италияда муайян даражада ривожланди. Бу ердаги карбонарийлар (итальян тилида — «кўмирчилар») итальян миллий инқилоби ғалабаси учун полиция маҳкамаларига ҳужумлар уюштириш, банкларни ўмариш, пул олиш ёки сиёсий ён беришларга мажбур қилиш учун одамларни ўғирлаш билан шуғулландилар. Италиян озодлик ҳаракатининг доҳийси Гарибальди эса бу пайтда Англияда туриб Австрия-Венгрия империясига қарши террористик актларни молиявий таъминлаш мақсадида маблағ тўплади. Охир-оқибат Италия Австрия империясидан ажралиб чиққач, бу жараён ниҳоясига етди. Кейинроқ эса мунтазам равишда террористик актларни содир этувчи ташкилотлар вужудга келди.

Анъанавий терроризм. Анъанавий терроризм классик терроризм замирида шаклланган босқич бўлиб, унинг асосий хусусиятлари қуйидагилардир:

1) террористик актларни амалга оширишнинг муайян усуллари ва воситалари яратилди. Буларга портлатиш, қотиллик, ўт қўйиш, заҳарлаш, гаровга олиш каби усуллар ҳамда бомба, пичоқ, ханжар, пистолет, милтиқ, турли заҳарлар ва порох каби воситалар кирази;

2) терроризм ўз мафкурасини яратди, натижада, терроризмнинг турли кўринишлари пайдо бўлди (сўл ва ўнг, ижтимоий ва сиёсий, миллатчилик, дунёқараш, инқилобий ва бошқалар);

3) терроризмнинг ижтимоийлашуви рўй берди, яъни у аҳолининг турли қатламлари орасида, маргиналлардан тор-

тиб то аристократларгача ўз ижтимоий базасига эга бўлди;

4) терроризм институционаллашиб, ўзининг доимий ташкилотларини яратди ва халқаро характер касб эта бошлади.

Замонавий терроризм. Замонавий терроризм терроризм тарихидаги ҳозирги босқичдир. Унинг асосий хусусиятлари эса қуйидагилардир:

1) терроризм оммавий характер касб эта бошлади, яъни у тобора кўпроқ қурбонлик талаб қилиб, қўрқув ва таҳлика сола бошлади;

2) террористлар одамларни саросимага ва даҳшатга солишнинг замонавий усуллари — газ, бактериологик воситалар, масофавий ва космик алоқа, интернет ва ОАВдан фойдаланишга ўтдилар. Гаровга олинганлар ҳаётига, Ернинг сунъий йўлдошлари ва ҳатто ядровий арсеналларга нисбатан ҳам реал хавф пайдо бўлди.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда замонавий терроризм XX аср 60-йиллари охириларида вужудга келган деб ҳисоблаш мумкин. Замонавий терроризм томонидан зўрликнинг ноанъанавий воситаларининг қўлланилиши реал воқеликка айланди. Жумладан, Япониядаги синтоизм дини тоталитар секталаридан бири бўлмиш Аум Синрикё сектасининг 1995 йилда Токио метросидаги пассажирларга қарши зарин моддасини ишлатиши оқибатида 5500 инсон жабрланди. Япония махсус хизматлари томонидан тезкор чора-тадбирлар ўз вақтида амалга оширилмаганида жабрланганлар сони 40 минг кишигача етиши мумкин эди¹. Ушбу терактдан сўнг террористлар томонидан заҳарли газлар, бактериологик воситаларнинг, интернет ва ОАВнинг қўлланилиши янада кучайиб кетди.

Терроризм турлари. Мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодиса бўлган терроризмни турларга бўлиш сиёсатшунослик нуқтаи назаридан долзарб масала бўлиб, бунда теракт жараёнида ишлатиладиган воситаларга асосий мезон сифатида қаралади. Шунга кўра терроризм икки турга: анъанавий ва замонавий технологик (технологик) терроризмга ажратилади.

¹ Химическое оружие и проблемы его уничтожения. — М., 1997. №3. — С. 12. //Рахимов Д.Ф. Современный конструкции определения терроризма: международно-правовые аспекты. —Т., 2004. — С.20.

Одамларни ҳалок қилувчи азалдан маълум воситалар (совуқ қурол, ўқ отувчи қурол, портловчи моддалар ва ҳоказолар)-дан фойдаланиб сиёсий мақсадлар йўлида амалга оширила-диган террор анъанавий терроризмга хос хусусиятдир.

Замонавий (технологик) терроризм эса радиоактив мате-риаллар, ўта заҳарли газлар, кимёвий ва биологик моддалар каби вайрон қилишнинг янги восталарини қўллашни афзал кўради, нисбатан катта ҳудудни қамраб олиши ва кўплаб аҳолининг қурбон бўлишига олиб келиши жиҳатидан ўта хавф-ли жиноят турига киради.

Замонавий (технологик) терроризмнинг кўринишлари.

Ядровий терроризм — ядровий портловчи қурилмаларни портлатиш ёки портлатиш таҳдиди, радиоактив материаллар билан заҳарлаш, ядровий объектларни босиб олиш ёки ди-версия уюштиришни ифода этади. Ҳозир дунёнинг 30 мам-лакатада 450 га яқин ядровий саноат объектлари, юзлаб ядро реакторлари, ўн минглаб ядровий қурилмалар мавжудлиги эътиборга олинса, терроризмнинг бу кўриниши инсониятга нисбатан қанчалик катта таҳдидга айланганини тасаввур қилиш мумкин.

Хайджекинг — йирик транспорт воситалари: самолёт, по-езд, автомобиль ва кемаларни ўғирлашни кўзда тутати. 2001 йил 11 сентябрда АҚШ ҳудудида мамлакат авиакомпанияла-рига қарашли уч йирик самолётнинг пассажирлар билан бирга олиб қочилганлиги, амалга оширилган теракт натижасида кўплаб фуқароларнинг ҳалок бўлганлиги катта фожаия бўлган эди.

Кибертерроризм — махсус хакер дастурлари орқали ком-пьютер бошқаруви тармоқларини эгаллаб олиш, компьютер вируслари ёрдамида интернет тармоғида теракт содир этиш, интернет тармоғини ишдан чиқаришни кўзда тутати.

Биотерроризм — штам, вирус, кукун каби бактериологик воситалардан фойдаланган ҳолда теракт содир этиш.

Кимёвий терроризм — зарин, неприн каби заҳарловчи ва бўғувчи газлардан террористик мақсадларда фойдаланиш.

Экотерроризм — теракт объекти сифатида флора (ўсимлик дунёси) ва фауна (ҳайвонот дунёси)нинг танланиши.

Инфотерроризм (ахборот террори) — теракт содир этишга олиб келиши мумкин бўлган маълумотнинг ОАВ орқали тар-

қатилиши, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатнинг ўз техник имкониятларидан бошқаларнинг зарари учун фойдаланишини англатади. Мисол учун бирон бир ёлгон хабар баъзан бутун дунё давлатларини бир-бирига қарама-қарши қилиб қўяди, минг-миллионлаб одамларнинг руҳиятини захарлайди, уларни йўлдан адаштиради. Шу боис, жаҳон оммавий ахборот воситалари орқали, хусусан, «Интернет» тармоғидан тарқатилаётган хабарлар ноҳолис берилар экан, демак, турли зарарли оқибатлар ҳам келиб чиқади. Бундай зарарли ахборотларни «Ахборот террори» деб аташ мумкин. Террорнинг бу кўриниши бугунги кунда сиёсий терроризмнинг ажралмас қисмига айланиб бормоқда.

Жумладан, АҚШ Ироққа ҳужум бошлашдан олдин ОАВ, хусусан, телевидение ва радио тармоғини ишдан чиқарганлиги ҳам бежиз эмас эди. Ахборот террорида асосий диққат-эътибор одамларнинг онгини ишғол қилишга, уларни ўз измига бўйсундиришга қаратилади. Ўзгаларни тобе қилишнинг энг қулай йўли — бир давлатни бошқалардан кўра бадавлат ёки обрўли, инсонпарвар, демократ қилиб кўрсатиш, яъни манипуляция қилишдир. Масалан, АҚШнинг ҳар қандай кўшин турида ахборот урушини пайдо қиладиган марказ мавжуд. АҚШ ҳарбий ҳаво кучларининг «ахборот жанги» маркази Техас штатидаги ХХКнинг Келли деган базасида, қуруқликдагиси эса Виржиния штатининг Белвуар фортида жойлашган¹.

Шу маънода бугунги кунда «давлат терроризми» тушунчаси кенг тарқалган. Давлат терроризмининг ташқи сиёсий жиҳати хорижий давлатларнинг муайян мамлакат ички ишларига аралашувида амалда намоён бўлмоқда. Муайян давлат ўз ҳарбий-сиёсий экспанциясини (босқинчилик сиёсатини) амалга оширар экан, давлат терроризми миллий чегаралар доирасидан ташқарига чиқиб, бошқа мамлакатлар суверенитетига нисбатан таҳдидга айланади.

Шу ўринда қайд этиш лозимки, давлат терроризмининг халқаро ҳуқуқ нормаларига зид эканлиги БМТ Бош Ассамблеясининг 39-сессиясида қабул қилинган резолюцияда бел-

¹ *Қўчқор Норқобил*. Ниқоби йиртилаётган «демократия» // Ўзбекистон овози. 2006. 10 окт. №120.

гилаб қўйилган. Ушбу резолюцияга кўра давлат терроризми суверен давлатдаги ижтимоий-сиёсий тузумни зўрлик билан ўзгартириш ёки бузиш, қонуний ҳукуматни афдариш ҳамда терроризмни қўллаб-қувватловчи хатти-ҳаракат сифатида баҳолангандир¹.

Хуллас, ўз вайронкорлик хусусиятларига кўра давлат терроризмини терроризмнинг ўта хавфли турларидан бирига киритиш мумкин.

Террористик ташкилотларнинг ғоявий-сиёсий мақсадларига кўра **терроризмнинг мафкуравий, миллатчилик, диний ва бошқа кўринишлари** ҳам ажратилади. Масалан, ўнг ва сўл терроризм мафкуравий терроризмга киради. Ўнг терроризм миллат учун анъанавий бўлган сиёсий қадриятларга таянади. (Неофашистлар гуруҳлари, Лотин Америкасидаги «ўлим эскадронлари».) Бугун Фарбий Европанинг айрим мамлакатларида ҳам ўнг экстремизм ва терроризмнинг жонланиши кузатилмоқда.

Сўл (инқилобий, «қизил») терроризм эса мафкуравий терроризмнинг яна бир кўриниши бўлиб, сохта инқилобий, жумладан, троцкийча ва маоча тамойилларга таяниб, инқилобий вазиятни, аҳолининг оммавий кўзғолонини ташкил этишга, охир-оқибатда мавжуд тузумни зўрлик билан афдаришга интилади. (Германияда «Қизил Армия фракцияси», Италияда «Қизил бригадалар», Греция ва Лотин Америкасида «Халқ инқилобий кураши» каби террористик ташкилотлар.)

Миллатчилик терроризми кенг тарқалганлиги, ўта шафқатсизлиги ва кўплаб қурбонларга олиб келиши билан ажралиб туради. Мавжуд конституциявий тузумни, давлатчиликнинг кўпинча федератив тузилишини, мамлакатдаги мавжуд миллий-давлат ёки маъмурий-ҳудудий тузилмаларни зўрлик билан ўзгартиришни ўзининг сиёсий мақсади сифатида белгилайди. Испанияда, Францияда, Англияда, Бельгияда ва бошқа Европа мамлакатларида миллатчи экстремистик ташкилотларнинг бундай фаоллигини кузатиш мумкин.

Миллатчилик терроризмининг турли-туман кўринишла-

¹ БМТ Бош Ассамблеясининг 39/159 резолюцияси // *Рахимов Д.Ф.* Современные конструкции определения терроризма: международно-правовые аспекты. – Т., 2004. – С. 17.

рига сепаратизм терроризмини (миллатчи сиёсий озчилик томонидан мустақиллик ёки автономияга эришиш учун амалга ошириладиган терактлар. ЭТА, корсикалик террористлар.); миллий-озодлик терроризмини (мустамлака ва ярим мустамлака мамлакатларда давлат суверенитетига эришиш учун террордан фойдаланиш); репрессив-миллий терроризмни (муайян давлат ичидаги миллатлараро низолар жараёнида имтиёзли миллат гуруҳларининг бир миллатли давлат ташкил этиш мақсадида миллий озчилик талабларини террор йўли билан бостиришида, ўз навбатида, миллий озчиликнинг террорга террор билан жавоб беришида намоён бўлади); ҳудудий-сепартизм терроризмини (оз тарқалган ҳодиса бўлиб, бунда муайян давлат ичидаги ҳукмрон миллат вакиллари мамлакатнинг муайян ҳудудига суверенитет берилишини талаб қилдилар) киритиш мумкин.

Бундан ташқари, дунёқараш терроризми ҳам мавжуд бўлиб, ҳукмрон сиёсий меъёрлар ва муносабатлар билан мурса қилишни истамаслик ундаги асосий хусусиятдир. Диний терроризм шу маънода дунёқараш терроризмига киради. Терроризмнинг Марказий Осиё минтақасига нисбатан сўнгги ўн йилликда кучайган таҳдиди жамият ва давлатни бошқаришнинг демократик, дунёвий шакллари инкор этувчи диний терроризм ва экстремизм моҳиятига чуқурроқ эътибор беришни тақозо этмоқда.

Диний терроризм — ҳозирги замон терроризмининг кенг тарқалган кўринишларидан бири бўлиб, у ёки бу диний ақидалардан фойдаланган ҳолда муайян сиёсий мақсадларни кўзлайди. Сиёсат дунёсини ўз тамойиллари асосида қайта қуришни, одамлар онгига таъсир этишни диний ақида ва қадриятлар негизида амалга оширишни истовчи диний-террористик гуруҳлар ҳокимият учун курашиш, миллатлараро жанжаллар ва ҳар хил сиёсий можароларни келтириб чиқаришда диндан сиёсий қурол сифатида фойдаланишга ҳаракат қилдилар.

Шуни қайд этиш керакки, дунёда 500 га яқин террорчилик ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда. Уларни сиёсий мақсадлари; диний йўналиши; қандай қилиб ва нима учун пайдо бўлгани; ижтимоий ва этник таркиби; сони ва ташкилий тuzилиши; қаерда фаолият юритишни маъқул кўриши; террор

усуллари; тажовузорлик даражаси ва мурасага мойиллиги бўйича таснифлаш мумкин. Аксар террорчилик ташкилотлари яширин фаолият кўрсатишига қарамай, кўплаб мамлакатларнинг ҳукуматлари уларни ҳисобга олишга ҳаракат қилишади. Жумладан, Россия ҳукумати ўз «қора» рўйхатига қуйидаги террорчилик ташкилотларини киритган:

1) «Кавказ мужоҳидлари бирлашган кучлари олий ҳарбий мажлиси»;

2) «Ичкерия ва Доғистон халқлари конгресси»;

3) «База» — («Ал Қоида»);

4) «Абсат Ал-Ансор» (Ливан);

5) «Муқаддас уруш» («Ал-Жиход», Миср);

6) «Ислом гуруҳи» («Жамоа ул-Исломия», Миср);

7) «Мусулмон биродарлар» («Ал-Ихвон ал-Муслимун»);

8) «Ислом озодлиги партияси» («Хизбуг-таҳрир ал-Исломий»);

9) «Лашкари — Тойба» (Покистон);

10) «Ислом гуруҳи» («Жамоати Исломий»);

11) «Туркистон ислом партияси» (собиқ Ўзбекистон Ислом ҳаракати).

Террорчилик ташкилотларининг асосий сиёсий мақсадлари қуйидагича:

— глобаллашув ва трансмиллий компанияларга қарши;

— бирор диний конфессия ёки этник гуруҳга қарши;

— ўз ҳукуматига қарши;

— бир давлат манфаати йўлида бошқа ҳукуматга қарши;

— миллат ёки дин софлиги учун курашиш;

— айирмачилик мақсадида ва ўз давлатини тузиш учун курашиш;

— бирор дунёқарашга қарши (абортга, экологиянинг бузилишига қарши курашиш ва ҳоказо).

Диний йўналиш тушунчаси ниҳоятда шартлидир. Чунки аксар террорчилик ташкилотлари ўз мақсадларига етишиш йўлида диндан ниқоб сифатида фойдаланишади. Булар: сохта ислом, сохта насронийлик, сохта иудаизм, янги дин ўйлаб топиш, динларни инкор этиш кабилардир¹.

Терроризмнинг сабаблари. Терроризм сиёсий экстремизм-

¹ Террорчилик ташкилотлари. Улар ҳақида қисқача маълумотлар // Постда. — 2004 йил 15 апрель. — №16.

нинг бешафқат кўринишларидан бири бўлиб, у умумий этикани рад этувчи нигилизм оқибатида келиб чиқади. Шу ўринда савол туғилиши табиий. Хўш, терроризмнинг келиб чиқиш сабаблари нимада?

Терроризм ички сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар натижасида келиб чиқади. Бунга қуйидагилар сабаб бўлиши мумкин: муҳолифатни сиқиб қўйиш, давлатлараро зиддиятлар, этник ва диний зиддиятлар, айирмачилик ва мустақиллик учун курашиш, қашшоқлик ва ишсизлик, мафкуравий бўшлиқ. Бошқа давлатларнинг қўллаб-қувватлаши, анъанавий турмуш тарзини бузувчи глобаллашув, америкача сиёсат, иқтисодий ва маданий гегемонияга интилиш каби ташқи омиллар ҳам терроризмни келтириб чиқариши мумкин.

Бироқ айрим мутахассислар аҳолининг камбағаллиги, қашшоқлигини терроризмнинг асосий сабаби деб ҳисоблайдилар. Бундай сабабчи омилларни инкор этмаган ҳолда уларнинг бош сабаб эмаслигини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз.

Биринчидан, аҳолининг ўта қашшоқ қисми доим сиёсатдан йироқ бўлади, бинобарин сиёсий экстремизм жиноятларига уни шерик қилиш адолатдан бўлмаса керак. Қолаверса, қашшоқликдан, ночорликдан тамомила тушкунликка тушган шахс қўлига қурол олиб ёки қўйнига бомба солиб, ўзи билан бошқа ўнлаб мутлақо беайб инсонлар ҳаётига зомин бўлади, дейиш мантиққа тўғри келмайди.

Иккинчидан, агар шундай бўлса, нега қолоқ, қашшоқ, маданий тараққиёт даражаси анчагина паст минтақаларда (масалан, Жанубий Африка бушменлари, Мексика ҳиндулари ва бошқа ўтроқ камбағал қабиаларда) терроризм деган тушунчанинг ўзи йўқ?

Камбағалликни терроризм сабаблари сифатида қайд этувчи тадқиқотчилар фикрларини мутлақ рад этмаган ҳолда унга аниқлик киритиб, шуни айтиш жоизки, террористик актларни амалга оширишни кўзловчи гуруҳлар итоаткор ижрочиларни кўпроқ юқорида санаб ўтилган қатламлардан излайдилар ҳамда камбағаллик, қашшоқликнинг сабаб ва оқибатларини йўқ қилиш воситаси сифатида риёкорлик билан террорчиликни кўрсатадилар.

Хулоса қилиб айтганда, терроризм ўта мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлиб, у ўз таркибига кўра:

- террористик, экстремистик ғоя ёки мафкурани;
- террорчилик актларини у ёки бу шаклда амалга оширишни ташкиллаштирувчи ташкилий тузилмани;
- террорчилик актларини амалга оширишга қаратилган аниқ фаолият ёки хатти-ҳаракатни ўз ичига олади.

2. Халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар терроризм тўғрисида

Террорнинг аниқ инсон, одамлар гуруҳи, аҳоли ёки давлатга қарши қаратилган жиноий ҳаракат сифатида квалификация қилиниши дастлаб 1937 йилда Миллатлар Лигаси ташаббуси билан ўтказилган Женева конференцияси ҳужжатларида учрайди. Ўша йилда терроризмнинг бутун дунёга ёйилиши хавфини олиш мақсадида Миллатлар Лигаси 11 давлат вакилларида иборат махсус экспертлар қўмитасини тузиб, унга сиёсий терроризмга оид жиноятларга қарши халқаро конвенция лойиҳасини тузишни топширди. 24 давлат томонидан имзоланган «Терроризмнинг олдини олиш ва унинг учун жавобгарлик тўғрисида», «Халқаро жиноят судини тузиш тўғрисида» каби конвенцияларда «терроризм» тушунчасига дастлабки сиёсий-ҳуқуқий таъриф берилган эди. Гарчи бу конвенциялар ўша пайтда кучга кирмаган бўлса-да («Терроризмнинг олдини олиш ва унинг учун жавобгарлик тўғрисида»ги конвенцияни фақатгина Ҳиндистон ратификация қилган эди), кейинчалик бу ҳужжатлар БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг ушбу йўналишдаги фаолиятида назарий асос бўлиб хизмат қилди. Муайян камчиликларига қарамай терроризм тўғрисида қабул қилинган ушбу конвенциялар ҳулосалари 1956 йилда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан яратилган «Тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноятлар кодекси» лойиҳасини тайёрлашда асос бўлиб хизмат қилди.

Бизнинг давримизга келиб эса халқаро ҳамжамият томонидан терроризм тўғрисида бир қанча халқаро шартномалар, келишув ва конвенциялар ишлаб чиқилган ҳамда қабул қилинган. Уларда халқаро терроризмнинг ҳар қандай кўринишларига, уни молиявий таъминлаш ва қўллаб-қувватловчи хатти-ҳаракатларга қарши кураш масалалари ўз ифодасини топган.

БМТ ва унинг махсус муассасалари кўп йиллардан буён терроризмни бартараф этиш, теракт учун жавобгар бўлганларни жазога тортиш бўйича кенг қамровли халқаро ҳуқуқий

ҳужжатларни тайёрлаб бермоқда. 1963 йилдан бошлаб тайёрланаётган бу ҳужжатлар самолётларни олиб қочиш, одамларни гаровга олишдан тортиб, то терроризмни молиялаштиришгача бўлган терроризмнинг барча кўринишларига қарши курашда фойдаланиш учун мўлжалланган асосий юридик нормалардир.

БМТ терроризм муаммоси билан ҳуқуқий жиҳатдан ҳам, сиёсий жиҳатдан ҳам бевосита шуғулланади. БМТ ва унинг Халқаро фуқаро авиацияси ташкилоти (ИКАО), Халқаро денгизлар ташкилоти (ИМО) ва Халқаро атом энергияси агентлиги сингари ихтисослаштирилган муассасалари терроризмга қарши кураш борасида ҳуқуқий восита ҳисобланган қатор халқаро битимларни ишлаб чиқди.

Жумладан:

1) Ҳаво транспортида содир этилган ҳуқуқбузарликлар ва бошқа ҳаракатлар тўғрисида конвенция (1963 йилда Токиода қабул қилинган);

2) Ҳаво кемаларини ноқонуний қўлга олишни тўхтатиш тўғрисида конвенция (1970 йилда Гаагада қабул қилинган);

3) Халқаро фуқаро авиациясига хизмат кўрсатувчи аэропортларда ноқонуний зўравонлик ҳаракатларини тўхтатиш тўғрисидаги протокол (1988 йилда Монреалда қабул қилинган) ва ҳоказолар.

Жаҳон ҳамжамияти ва халқаро ташкилотларнинг терроризмга нисбатан муносабатини аниқлашда БМТ Бош Ассамблеяси раҳбарлигида тузилган қуйидаги уч конвенция алоҳида аҳамиятга эга.

1. Гаровга олишга қарши кураш тўғрисида конвенция (1979). Унда иштирок этувчи мамлакатлар гаровга олиш тегишли тартибда жазоланадиган ҳаракат эканига келишиб олишди. Улар, шунингдек, ўз ҳудудларида муайян турдаги фаолиятларни тақиқлаш, ахборотлар алмашиш ва тергов фаолиятларини ҳамда экстрадиция имкониятларини яратиш тўғрисида ҳам келишиб олдилар. Агар иштирок этувчи мамлакат у ёки бу жиноятчини беришдан бош тортар экан, ишни ўз адлия органларига текшириш учун бериши лозим. 1998 йилнинг ўрталарига келиб Конвенцияга 83 мамлакат аъзо бўлди.¹

¹ БМТ. Асосий омилар. – Т., 2001. – Б. 311.

2. Бомба терроризмга қарши кураш тўғрисида халқаро конвенция. Ушбу Конвенция БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1977 йилда қабул қилинган. У террорчилик акти содир этиб, бошпана қидириб юрган шахсларга бошпана беришни тақиқлашни кўзда тутди, ҳар бир мамлакат зиммасига бундай шахсларга нисбатан, уларни беришдан бош тортган ҳолда жиноий иш очиш мажбуриятини юклайди.

3. Жиноятчиларни ёллаш, улардан фойдаланиш, молиялаш ва ўқитишга қарши кураш тўғрисида халқаро конвенция (1989)¹.

Бундан ташқари, БМТ Бош Ассамблеяси ядро терроризмга қарши кураш бўйича халқаро конвенция лойиҳасини ишлаётган махсус комитет ҳам таъсис этди.

Бош Ассамблея сиёсий соҳада 1994 йилда «терроризмнинг барча ҳаракатлари ва кўринишлари, у қачон ва ким томонидан содир этилганидан қатъи назар кечириб бўлмайдиган жиноят сифатида» қораланадиган декларация қабул қилди. Ушбу халқаро ҳуқуқий ҳужжат «Халқаро терроризмни бартараф этиш борасидаги чоралар тўғрисидаги декларация», деб аталади. Ассамблея иштирок этувчи давлатлардан халқаро терроризмни бартараф этиш бўйича миллий ва халқаро миқёсда чора-тадбирлар қабул қилишни қаттиқ талаб қилди.

Терроризмга қарши кураш, уни бартараф этиш масалаларига оид сиёсий-ҳуқуқий ҳужжатлар нафақат БМТ доирасида, балки Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, ЕХҲТ, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти каби тузилмалар аъзолари бўлган давлатлар ўртасида ҳам имзоланмоқда. Жумладан:

1. МДҲ аъзолари томонидан 1999 йилнинг 4 июнида имзоланган «Терроризмга қарши кураш тўғрисидаги шартнома».

2. Терроризм, сепаратизм ва экстремизмга қарши кураш тўғрисида 2001 йил 15 июнда имзоланган Шанхай конвенцияси².

3. Минтақавий аксилтеррор тузилмаси тўғрисида 2002 йил 7 июнда Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти аъзолари ўртасида имзоланган келишув ва бошқа ҳужжатларда терроризм, се-

¹ Бу Конвенцияга Ўзбекистон Республикаси 1997 йил 26 декабрда қўшилди.

² Ушбу Конвенция ШҲТ аъзолари — Россия, Хитой, Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистон давлатлари томонидан имзоланган.

паратизм ва экстремизмнинг халқаро тинчлик ва хавфсизликка, давлатлараро дўстона муносабатларга ҳамда инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга хавф солаётганлиги, шунинг учун барча тинчликсевар кучларнинг унга қарши курашда ҳамкорлик қилиши зарур эканлиги қайд этилган. 2004 йилнинг 1 январидан бошлаб Тошкентда тўлақонли фаолият юритишни бошлаган Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг Минтақавий аксилтеррор тузилмаси зиммасига ўта муҳим вазифалар юклатилган.

2004 йил июнида Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг Тошкентда бўлиб ўтган саммитида хавфсизликка таҳдидлар масаласида ягона ёндашув ва қараш, юқори малакали мутахассислар тайёрлаш, махсус хизматлар ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ўртасида мустаҳкам ҳамкорликни йўлга қўйиш, халқаро миқёсдаги етакчи аксилтеррор марказлари (БМТ, Интерпол, АСЕАН) билан конструктив ҳамкорлик қилиш Минтақавий аксилтеррор тузилмасининг фаолиятидаги ўзига хос принципиал жиҳатлар эканлиги яна бир бор қайд этилди.

Шунингдек, Минтақавий аксилтеррор тузилмаси террорчилик, айирмачилик ва экстремизмнинг барча кўринишлари ҳамда халқаро жиноий фаолиятни молиявий таъминлаб турган наркотрафикка қарши изчил курашиш борасида минтақа мамлакатларига кўмаклашиши зарур.

Бугунги кунда терроризм ва унинг турли-туман кўринишларига қарши ўнлаб халқаро сиёсий-ҳуқуқий ҳужжатлар тайёрланган ва жаҳоннинг кўпгина давлатлари томонидан ратификация қилинган. Ҳозирда ҳам бу жараён давом этмоқда. Зеро, дунёда тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш терроризм, сепаратизм ва экстремизм каби инсониятга қарши жиноятларни олдини олиш ҳамда бартараф этишни тақозо этади.

3. Ўзбекистон Республикасида терроризм хавфининг олдини олиш масалалари

Ўзбекистонда шаклланаётган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти ўта мураккаб ва машаққатли сиёсий жараёнга асослангандир. Бир томондан эски совет тузумидан қолган салбий мерос демократик ўзгаришларга қаршилик

кўрсатса, иккинчи томондан айрим сиёсий кучлар халқимиз танлаган дунёвий тараққиёт йўлига раҳна солиб, уни издан чиқариш ва диний мақомга буриб юборишга ҳаракат қилмоқдалар. Бу «айрим сиёсий кучлар» диний экстремизм ва терроризмнинг бевосита илҳомчилари ва бажарувчилари бўлиб, улар нопок сиёсий мақсадлари йўлида инсон ва жамиятнинг энг нозик ва қалтис тарихий қадрияти — диндан фойдаланишга уринмоқдалар. Бу хавфни назарда тутиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов халқимизнинг хоҳиш-иродаси билан танланган ўз йўлимизда қатъийлигимизни, яъни Ўзбекистон ақидапарастликнинг — у хоҳ диний, хоҳ коммунистик шаклда бўлсин — ҳар қандай кўринишларига қарши эканлигини доимо таъкидлаб келади.

1999 йилнинг 16 февралда Тошкент шаҳрида террористлар томонидан уюштирилган портлашлардан бошлаб терроризм муаммоси Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий ҳаётга таҳдид солувчи асосий хавф-хатарлардан бирига айланди. Чунки теократик давлат қуриш илинжида бўлган террорчилар жамиятимиз сиёсий технологиясидаги заиф нуқталардан (ишсизлик, ҳокимият амалдорларининг айрим нуқсонлари ва ҳоказолар) ўз ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланмоқчи бўлдилар.

Жиноятнинг ўта хавфли бу турига қарши кураш Миллий хавфсизлик хизмати, ИИБ, Давлат чегараларини ҳимоя қилувчи қўмита, Мудофаа вазирлиги ва Фавқулодда вазиятлар вазирлиги каби идоралар зиммасига юклатилди. Терроризмга қарши курашда иштирок этаётган тегишли давлат органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда террорчилик фаолиятининг олдини олиш, унга чек қўйиш ва унинг оқибатларини минималлаштириш борасида ҳамкорликда ҳаракат қилишларини таъминлаш Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати томонидан амалга оширилади.

Мустақил давлатимиз қонунчилигида терроризмга қарши курашнинг асосий принциплари (қонунийлик, инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари устуворлиги, жазонинг муқаррарлиги) бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз ифодасини топган бўлиб, бу ҳужжатларнинг асосийлари қуйидагилардир:

1. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодекси (2001 йил 18 октябрдаги ўзгартиш ва қўшимчалар билан).

2. Ўзбекистон Республикасининг «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги қонуни (2000 йил 15 декабрь).

3. Ўзбекистон Республикасининг «Жиноят, Жиноят-процессуал кодекси ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонуни (2001 йил 29 август).

4. Ўзбекистон Республикасининг «Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши кураш тўғрисида»ги қонуни (2004 йил).

Ушбу ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар орасида Ўзбекистон Республикасининг «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги ва «Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши кураш тўғрисида»ги қонунлар алоҳида эътиборга молик. Чунки, бу қонунлар туфайли Ўзбекистонда терроризмга қарши курашнинг норматив, ташкилий ва моддий-техник асослари яратилди. Унга кўра терроризмни тарғибот қилиш, террористик гуруҳ ва ташкилотларни тузиш ҳамда уларнинг фаолияти, тайёрланаётган ёки амалга оширилган террористик жиноятларга оид маълумот ва далилларни яшириш тақиқланади.

«Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги қонунда «терроризм – сиёсий, диний, мафкуравий ва бошқа мақсадларга эришиш учун шахснинг ҳаёти, соғлиғига хавф туғдирувчи, мол-мулк ва бошқа моддий объектларнинг йўқ қилиниши (шикастлантирилиши) хавфини келтириб чиқарувчи ҳамда давлатни, халқаро ташкилотни, жисмоний ёки юридик шахсни бирон-бир ҳаракатлар содир этишга ёки содир этишдан тийилишга мажбур қилишга, халқаро муносабатларни мураккаблаштиришга, давлатнинг суверенитетини, ҳудудий яхлитлигини бузишга, хавфсизлигига путур етказишга, қуролли можаролар чиқаришни кўзлаб ифвогарликлар қилишга, аҳолини қўрқитишга, ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга қаратилган, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига жавобгарлик назарда тутилган зўрлик, зўрлик ишлатиш йўли билан қўрқитиш ёки бошқа жиноий қилмишлар» сифатида тавсифланган¹.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – Т., 2001. №1–2.

Терроризмга қарши кураш даставвал уни озиқлантирувчи ғоявий-маънавий ва молиявий-иқтисодий манбаларни зарарсизлантиришни тақозо этади. Шу муносабат билан 2006 йилнинг 1 январидан кучга кирган «Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши кураш тўғрисида»ги қонунга кўра пул маблағлари ёки бошқа мол-мулкка оид операциялар устидан назоратни амалга ошириш ваколати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига юклатилган. Республика Бош прокуратураси ҳузурида фаолият кўрсатаётган Солиқ, валютага ва жиноий даромадларни легаллаштиришга қарши курашиш Департаменти зиммасига молиявий разведканинг замонавий тизимини яратиш, жиноий даромадларни легаллаштириш ва терроризмни молиялаштиришнинг канал ва механизмларини аниқлашга йўналтирилган молиявий, мулкый операцияларнинг мониторингини амалга ошириш, хорижий давлатларнинг ваколатли органлари ҳамда халқаро ихтисослашган ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорлик қилиш ва ахборотлар айирбошлаш каби янги вазифалар юклатилди.¹ Чунки бугун диний шиорлар билан ниқобланган, гиёҳванд моддаларнинг ноқонуний савдосидан келаётган катта-катта маблағлар эвазига яшаётган халқаро террорчилик минтақа хавфсизлигига жиддий таҳдид туғдирмоқда. И. А. Каримов таъкидлаганидек «Марказий Осиё давлатлари юзлаб тонна опийум ва героинни, асосан, Европа ва Шимолий Америка мамлакатларига олиб чиқиш учун энг қисқа ва қулай йўлларга — коридорларга айланмоқда»².

Халқаро валюта фондининг 2006 йилдаги маълумотларига кўра дунёнинг турли минтақаларидаги наркокартеллар уюшган жиноятчилик ва халқаро терроризмни молиялаштиришга ҳар йили 500 миллиондан то 1,5 миллиард долларгача маблағ сарфламоқда. Жумладан, сўнгги 6—8 йилда рўй берган 111 та можароларда иштирок этган террорчи гуруҳларнинг наркокартеллар билан молиявий алоқадорлиги ХВФ

¹ *Йўлдошев Н.* Терроризмнинг молиявий манбаларига қарши кураш хавфсизлик ва барқарорлик шартидир // Ўзбекистон овози. 2006. 24 авг. №97—98.

² *Ислом Каримов* терроризм хавфи тўғрисида / Тузувчи муаллифлар: Ш. Р. Қобилов, Б. У. Таджиханов. — Т., 2001. — Б. 107.

экспертлари томонидан аниқланди. Минтақадаги барқарорликка хавф туғдиришда ҳамон асосий омил бўлиб қолаётган Афғонистонда ЯИМ (ялпи ички маҳсулот)нинг 50% ини гиёҳванд моддалардан олинаётган даромад ташкил этмоқда¹.

Ўзбекистонда терроризмнинг пайдо бўлиш илдизлари, тарқалиш динамикаси, ислом дини ниқоби остида фаолият юртишга киришган диний-экстремистик гуруҳлар фаолияти, уларнинг сиёсий мақсад-муддаолари хусусида алоҳида тўхталишдан аввал «диний фундаментализм», «диний экстремизм», «диний терроризм» каби тушунчалар моҳиятини англаб олиш ҳуқуқ-тартибот идораларининг ҳар бир бўлажак ходими учун катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

«Фундаментализм» сўзи латинчадан келиб чиққан бўлиб, «асос» ёки «пойдевор» маъносини англатади. («Бирор нарсанинг асоси, жумладан, диннинг асоси ёки пойдевори» маъносида.) Фундаментализм барча динларга хос бўлиб, диннинг асли қандай бўлса уни шундайлигича сақлаб қолишга ҳаракат қилади.

Аслида «фундаментализм» атамаси авваламбор христиан дини билан боғлиқдир. У илмий манбаларга кўра, илк бор 1908 йилда АҚШнинг Калифорния штати протестантлари тузган «Христиан динининг фундаментал тушунчалари конференцияси»га нисбатан қўлланилган эди. Фундаменталистик тенденция барча жаҳон динларига хос бўлса-да, бироқ у маълум сабабларга кўра фақат ислом динига нисбатан қўлланилмоқда. Шу маънода «ислом фундаментализми» атамаси кўпроқ геополитик маънога эга бўлиб, ундаги фундаментал ғояларга зид келади. Чунки ислом дини буддизм, яҳудийлик ва христианлик каби асл моҳияти билан эзгуликка асосланган бўлиб, кишиларни маънавий жиҳатдан яқдилликка, маънавий барқарорликка ундайди. Бироқ бугунги оммавий ахборот воситаларида «фундаментализм» атамаси кўпроқ тажовузкор маънода ишлатилмоқда. Ҳолбуки, «фундаментализм» тушунчасига сиёсий маъно бериб, уни «терроризм» ва «экстремизм» тушунчалари билан бир қаторга қўйиш ҳозирги пайтда дунё сиёсий саҳнасида ўз гегемонлигини ўрнатишга даъвогарлик қилаётган айрим давлатларнинг дунё жамоат-

¹ Незаконная торговля наркотиками — угроза стабильности и процветанию // Правда Востока. 2006. 23 сент. №184.

чилигини «ислом хавфи» билан қўрқитиш, «ислом дини тажовузкор дин» деган тасаввурни туғдириш орқали улар эътиборини ижтимоий муаммолардан чалғитиш борасидаги манфаатларига хизмат қилади.

Шу боис, айрим Фарб оммавий ахборот воситалари томонидан ташвиқ этилаётган «ислом терроризми», «ислом экстремизми» каби ибораларнинг орқасида баъзи хорижий давлатларнинг сиёсий манфаатлари ва мақсадлари яширинганлигини ижро ҳокимиятининг вакиллари бўлмиш ички ишлар органлари ходимлари чуқур англамоқлари лозим. Буни англаш халқимизнинг азалий қадрияти бўлмиш диний қадриятларга, диний эътиқодга, фуқароларимизнинг конституциявий ҳуқуқларига тажовуз этишга олиб келувчи хатти-ҳаракатлардан тийилишга олиб келади. Шунингдек, «фундаментализм» тушунчаси моҳиятида ижобий маъно ҳам борлигини тушуниш, яъни ислом динининг туб қадрияти ҳисобланмиш эзгулик ва адолат категорияларининг экстремизм ва терроризм каби ёвузлик категорияларига зид эканлигини англашга кўмаклашади. Энг муҳими — фундаментализмнинг сиёсий эмас, балки мафкуравий ҳодиса эканлигини англашга олиб келади. Афсуски оммавий онгда нафақат фундаментализм ва экстремизм ўртасидаги фарқни, балки фундаментализмнинг мафкуравий ҳодиса эканлигини, экстремизм эса дин ниқобидаги сиёсий ҳодиса эканлигини билмаслик ҳукмронлик қилмоқда.

Шубҳасиз, ҳар қандай динда, жумладан, ислом динида ҳам тажовузкор, гайридиний, гайриинсоний тоталитар мазҳаб ва оқимлар учрайди. Бир вақтлар араб дунёсида тажовузкорлиги билан танилган «Мусулмон биродарлари», «Ал-жамоа ал-исломия» (Миср), Фаластин, Иордания, Жазоир ва бошқа мамлакатларда катта таъсир кучига эга бўлган «Ҳизбуллоҳ», «Фатҳ», «Хамас» каби террорчи ташкилотлар бу фикрнинг исботидир. Уларнинг фаолияти муайян даражада Исроил давлатининг экспансиявийлик сиёсатига ҳам қарши қаратилгандир. Бироқ бундан ислом дини тажовузкор, радикал диндир, деган хулоса чиқариш нотўғридир.

Диндаги муқаддас ақидаларни ниқоб қилиб олган террорчилик ташкилотлари ва тоталитар секталар бошқа динларга эътиқод қилинадиган минтақаларда ҳам учрайди. Масалан,

чорак асрдан буён христиан динидаги католик ва протестант йўналишлари ўртасида давом этиб келаётган террористик, экстремистик ҳаракатлар «Ирландия Республика Армияси» номли террорчи ташкилот фаолиятида, Япониядаги синтоизм дини мазҳабларидан бири — «Аум Сенрикё» ҳаракатларида, 1990 йилларда Украинада қатор жиноятлар содир этган «Оқ биродарлик» номли диний мазҳаб фаолиятида, Шри Ланкадаги буддизм динига мансуб «Илай Ламани озод қилиш йўлбарслари» каби террорчи ташкилотларининг хатти-ҳаракатларида ҳам яққол кузатиш мумкин.

«Ислом фундаментализми» исломдаги ҳозирги уч оқимдан (традиционализм ва модернизм билан бирга) бири бўлиб, ўзини диний уйғониш тарафдори деб атайди ҳамда мустақил «ислом тараққиёт йўли»ни исломнинг фундаментал принципларидан излашга уринади. Ислом анъаначиларидан фарқ қилган ҳолда ислом фундаменталистлари исломдаги фундаментал принципларни қайта тиклаш ва уларга амал қилиш тарафдорларидир.

Демак, диний фундаментализм ақиданинг ўзгармаслигини ҳимоя қиладиган, ваҳий ва мўъжизаларнинг муқаддас китоблардаги баёнининг ҳарфий талқинига тарафдори, уларнинг ҳар қандай мажозий талқинига мурасасиз, сўзма-сўз талқинга асосланган эътиқодни ақлга таянган мантиқий далиллардан устун қўядиган, муайян диний эътиқод шаклланишининг бошланғич даврида белгиланган барча йўл-йўриқларнинг қатъий ва оғишмай бажарилишини талаб қиладиган диний оқимларни ифодалашда қўлланиладиган истилоҳдир¹.

«Ислом фундаментализми» деганда ислом динининг сиёсий ҳаётга аралашуви ва пировардида сиёсий ҳокимият учун курашуви назарда тутилади. Айрим адабиётларда диний фундаментализм диний экстремизм билан бир-бирига қўшилиб кетган тушунчалар сифатида талқин этилади².

Бундай талқин муайян маънода тўғридир, чунки диндаги фундаментал асосларни зўрлик билан ҳаётга татбиқ этиш

¹ «Диний экстремизм ва фундаментализм: тарихи, моҳияти ва бугунги ҳавфи» курсини ўрганиш бўйича методик тавсиялар / Тузувчилар: Ф. Ҳотамов, М. Лафасов, А.Умаров. — Т., 1999. — Б. 37.

² Ўша асар — Б. 51.

диний экстремизмни; экстремизм эса диний терроризмни вужудга келтиради. Чунки «экстремизм» сўзи аслида французча-лотинчадан келиб чиққан бўлиб, кескин фикрларнинг билдирилиши ва қаттиқ тадбирларнинг қўлланилиши ёки кескин фикр ва чораларни ёқловчи, кескин чораларга тарафдорлик маъноларида қўлланилади. Бундай кескин фикрлар соғлом ёки носоғлом бўлиши мумкин. Шу сабабли жамият учун носоғлом маънодаги кескин чора ва фикрларни ёқловчиларни экстремистлар ёки баъзи маъноларда жаҳолат-парастлар ҳам деб аташади.

Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий барқарорликка, мамлакатнинг демократик тараққиётига хавф-хатар тугдираётган, ислом динининг муқаддас қадриятлари ниқоби остида ҳаракат қилаётган диний-террористик оқимлар, гуруҳ ва ташкилотлар тўғрисида қуйида қисқача тўхталиб ўтамиз. Чунки, Ўзбекистонга диний экстремизм ва терроризмнинг суқилиб кириши, аҳолининг ғоявий жиҳатдан бўш ёки ижтимоий танг табақаларидан фойдаланишга уриниши, мамлакатни дунёвий тараққиёт йўлидан оздириб, диний давлатчилик (теократия) ўзанига олиб киришга ҳаракат қилиш каби ҳодисалар ўзининг сиёсий таҳлилини талаб қилади.

Ислом қадриятларини ҳимоя қилиш ва қайта тиклаш ниқоби остида диний террористик актлар содир этган ва ҳамон дунёнинг кўпгина нуқталарида яширин фаолият юритаётган жиноий гуруҳлардан бири **ваҳҳобийлик** ҳаракатидир. Бу ҳаракат ва таълимот XIV асрда яшаган Ибн Таймия (1263—1328)нинг ўтмишдаги халифалик давлатини идеаллаштирувчи, қуролли жиҳодни мақсадга эришишнинг асосий воситаси деб билувчи ғояларидан озиқланган эди.

Ваҳҳобийлар исломни Муҳаммад (с.а.в.) давридаги асл ҳолига келтиришга, арабларни чинакам ислом байроғи остида бирлаштиришга ҳаракат қилганлар. Ҳаракатнинг асосчиси Муҳаммад ибн Абдул Ваҳҳоб ибн Сулаймон бўлиб, 1703 йилда Арабистондаги Надж вилоятининг Айяна шаҳрида туғилган. Ваҳҳобийлик муқаддас жойларни зиёрат қилишни, авлиё ва мазорларга сиғинишни, зоҳидликни қоралайди.

XVIII асрнинг ўрталарида Марказий Арабистонда юзага келган ваҳҳобийлик оқими ислом динини «асл ҳолатига қай-

тариш» даъвати остида босқинчилик, талончилик ва бегуноҳ инсонларнинг қонини тўкиш каби террорчилик ишлари туфайли тарихнинг қора саҳифаларидан ўрин олди. Жумладан, бу оқим вакиллари марҳумларни хотирлаш, уларнинг руҳига Куръон тиловатини қилиб, қабрларини зиёрат этишни кечирилмас гуноҳ ҳисоблайдилар. Улар ҳар қандай янгиликни исломга зид деб билиб, замонавий фан-техника ютуқларидан фойдаланишни қатъий қоралаб, мусиқа, театр ва тасвирий санъат билан шуғулланишни рад этадилар. Бир сўз билан айтганда, ўзлари яшаб турган жамиятни Муҳаммад (с.а.в.) даврларидаги содда ҳаёт тарзига қайтаришга интиладилар. Бунга қарши чиққанларни эса ислом душманлари деб атаб, уларга нисбатан сиёсий ва қуролли кураш олиб борадилар.

Диний террористик ташкилотлардан яна бири **«Ҳизб-ут-таҳрир»** (Озодлик партияси)дир. Бу ташкилот моҳиятан ғоявий-сиёсий ташкилотдир. XX асрнинг ўрталари ва иккинчи ярмида ислом дунёсида пайдо бўлган «Ихвонул муслимийн», «Ал-Жиход ал-Исломий», «Ал-Қоида», «Ал-муҳожирун» ва «Таблиғ» каби «Ҳизб-ут-таҳрир» ҳам фаол диний-экстремистик фаолият олиб бормоқда.

Тўлиқ номи «Ҳизб-ут-таҳрир ал-Исломий» бўлган бу но-расмий диний-сиёсий партия 1952 йилда Қуддус шаҳрида фа-ластинлик ҳуқуқшунос Тақиюддин Набахоний (1909–1979) томонидан ташкил этилган. Аслида бу партия XX асрнинг 20–30 йилларида Миср Араб Республикасида пайдо бўлган «Мусулмон биродарлари» ёки «Ал-Ихвон ал мусамин» диний-сиёсий ташкилотининг алоҳида йўналиши ҳисобланади. «Ҳизб-ут-таҳрир» раҳбарлари асосан Ғарбий Европада яшашади ва ўша ердан туриб Миср, Тунис, Қувайт, Иордания, Покистон, Афғонистон каби давлатлардаги филиалларини бошқариб туришади. Асосий мақсадлари эса мусулмонлар яшовчи мавжуд йигирма иккита араб, жами 55 та мусулмон мамлакатларини бирлаштириб, ягона ислом давлати — халифаликни яратишдир. Партиянинг назарий асослари унинг томонидан яратилган «Низом ул-Ислом» («Ислом тизими»), «Давлат ул-Низом» («Ислом давлати»), «Халифалик» каби асарларда ифода этилган. 1989 йилдан бошлаб ҳизбчилар мунтазам нашр этилаётган «Онг» ёки «Ал-Ваъй» журналичан

фойдаланишмоқда¹. Халқаро террорчи Усома бин Лодин ташкилотнинг асосий молиявий ҳомийсидир.

«Ҳизб-ут-таҳрир»нинг сиёсий стратегияси мафкуравий таъсир воситасида аҳолининг кўпчилигини қамраб олиш, агар бунга имкон бўлмаса ноқонуний йўл билан давлат тўнтаришини амалга ошириш ва конституциявий ҳокимиятни ағдариб ташлашни кўзда тутди. Дастлаб хайр-эҳсон ва маърифатчилик кўринишида ўз фаолиятини шакллантиришга ҳаракат қилиб, тарафдорлар орттиргач, ўз мақсадларига эришиш учун террор усулини қўлловчи ҳизбчилар «Худо бизнинг идеал, Пайғамбар бизнинг доҳий, Куръон бизнинг конституция, жиҳод бизнинг восита, дин ва Худо йўлида қурбон бўлиш бизнинг эзгу ниятимиз» каби сохта ибораларни шиор қилиб олишган.

Бугун жаҳоннинг қайси қитъасида жойлашганлигидан қатъи назар, ҳар бир давлат ўз юртида демократик тамойилларни шакллантиришга интилоқда. Бироқ «Ҳизб-ут-таҳрир» бутун дунё тан олган бу тамойилларни «куфр низоми» дея қайта-қайта таъкидламоқда. У демократияни самовий динларга ҳеч қандай алоқаси йўқ, балки инсонлар ўйлаб топган низом, деб билади. Европа давлатларини демократияга асос солганликда айблаб, уларни ўйлаб чиққан қонун ва ҳукмлари учун «кофир Фарб давлатлари», дея ҳақорат қилади.

Ўзбекистон танлаган дунёвий, демократик тараққиёт йўли, мамлакатдаги ҳуқуқий тартиб ҳам табиийки, ҳизбчи ва бошқа диний ақидапараст кучларга ёқмайди. Улар бугунги ўтиш даврига хос бўлган турли қийинчиликлардан устамонлик билан фойдаланиб, ҳокимиятни террор орқали эгаллашга интиладилар. Бироқ Ўзбекистонда ўрнатилган ҳуқуқий тартиб, терроризмнинг ҳар қандай кўринишини олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар бунга йўл қўймайди.

Жумладан, диний-экстремистик кучларнинг² фаоллашуви, миллатлараро ва динлараро ҳамжиҳатликни бузишга ҳара-

¹ *Изоҳ:* «Онг» журнаlining 100 дан ортиқ сони Ўзбекистонда ҳам тарқатилгани айрим ҳизбчилар устидан олиб борилган тергов жараёнида аниқланди.

² *Изоҳ:* 1990 йилларнинг биринчи ярмида ноқонуний фаолият юритиб, фош этилган ва бутунлай тугатилган «Адолат», «Ислом лашкарлари», «Тавба» каби ваҳҳобийлик гуруҳлари назарда тутилмоқда.

кат қилишлари 1991 йил 14 июнда қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунни қайта кўриб чиқишни, уни конкретлаштиришни тақозо этди. Натижада, янги таҳрирдаги бу Қонун 1998 йилнинг 1 майида Олий Мажлис томонидан қабул қилинди. Ушбу Қонун нормалари хусусиятидан келиб чиқиб, Олий Мажлис томонидан Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг бир неча моддаларига ўзгартишлар киритилди ва қатор янги моддалар қўшилди. ЖКнинг 145-моддаси II ва III қисмлари (Виждон эркинлигини бузиш), 216-моддаси (фаолияти тақиқланган жамоат бирлашмалари ва диний ташкилотлар тузиш) янги таҳрирда берилиб, 246-моддасига ҳам тегишли (контрабанда) қўшимчалар киритилди. Шунингдек, қуйидаги янги нормалар: 216¹ (ғайриқонуний жамоат бирлашмалари ва диний ташкилотлар фаолиятида қатнашишга ундаш), 229¹ (диний таълимотдан сабоқ бериш тартибини бузиш), 244¹ (жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига таҳдид соладиган материалларни тайёрлаш ва тарқатиш), 244² (диний экстремистик, сепаратистик, фундаменталистик ва бошқа тақиқланган ташкилотлар тузиш, уларга раҳбарлик қилиш, уларда иштирок этиш) Жиноят кодексига киритилди.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 155-моддасида эса терроризм портлатишлар, ўт қўйишлар ёки одамларнинг ҳалок бўлиши, катта мулкый зарар келтириш ёхуд ижтимоий хавфли оқибатларга олиб келиш хавфини туғдирувчи бошқа ҳаракатлар содир этишдан иборат бўлган ва жамоатчилик хавфсизлигига қарши қаратилган жиноят сифатида қайд этилди.

Қонунчилигимизга киритилган юқоридаги ўзгартиш ва қўшимчалар сабабларини тушунмоқ учун, аввало, мустақилликнинг дастлабки йилларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий вазиятни билиш лозим. Дарҳақиқат, 1991 йилда собиқ Иттифоқ ҳудудида ташкил топган мустақил давлатларда миллий ўзликни англаш туйғуси, йўқотилган миллий ва маънавий қадриятларни тиклашда бевосита диндан фойдаланишга интилиш кучайган эди. Ўша пайтда бошқа давлатларда бўлгани сингари Ўзбекистонда ҳам ҳокимиятнинг тўла қудратга эга бўлмаганлиги, иқтисодий ва ижтимоий қийинчиликлар, кўп кишиларнинг демократияни тўла англаб етмаганлиги боис турли диний-экстремистик гуруҳларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Бироқ тезда 1989–1992 йилларда Наманган вилоятида диний-террористик ҳаракатлар содир этган «Адолат», «Ислом лашкарлари», «Тавба» каби ваҳҳобийлик гуруҳлари фош этилди ва уларнинг антиконституцион фаолиятига чек қўйилди. Шундан кейин Ўзбекистонда жиноятнинг бу тури кескин пасайган бўлса-да, эндиликда ўзларини «**Туркистон исломий ҳаракати**» деб номлаган жиноий гуруҳ ўз жиноий мақсадларини ўта махфийлаштирилган тарзда амалга оширишга киришди. Диний-экстремистик ва террористик гуруҳлар томонидан 1999 йил 16 февраль куни Тошкентда, 1999–2000 йилларда Сурхондарё вилоятининг Сариосиё ва Узун туманларида, 2004 йилнинг 29–30 мартада Бухоро вилоятининг Ромитан тумани ва Тошкент шаҳрида, 2005 йилнинг 13 майида Андижон шаҳрида амалга оширилган терактлар мамлакатимиз учун жиддий хавф-хатарга айланди.

Хусусан, Андижондаги террорчилик ҳаракатлари ташқи бузғунчи кучлар томонидан Ўзбекистоннинг мустақил сиёсатига, унинг миллий манфаатларига қарши пухта режалаштирилган ва ташкил этилган хуруж бўлиб, мавжуд конституциявий тузумни ўзгартириш ва бу кучларнинг геосиёсий манфаатларига тўлиқ жавоб берадиган ислом давлатини тузишга қаратилганлигини яна бир бор исботлади. 2004 йил август ойидан бошлаб бу бузғунчи кучлар «Туркистон исломий ҳаракати», «Ҳизб-ут-таҳрир» ва унинг оқимларидан бири бўлган — «Акромийлар» халқаро-террорчилик ва диний-экстремистик ташкилотларини жалб қилган ҳолда, 2005 йил май ойида ҳокимиятни эгаллаш ва конституциявий тузумни афдариш мақсадида, Ўзбекистонда террорчилик ҳаракатлари содир этишни режалаштирган.

Ушбу жиноий гуруҳлар Фарғона водийси (Ўзбекистон Республикасининг Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари, Тожикистон Республикасининг Хўжанд вилояти, Қирғизистоннинг Ўш ва Жалолобод вилоятлари)ни ўз ичига олган алоҳида чегараланган ҳудудда ислом давлати куриш режасини амалга оширмоқчи бўлишган. Шу муносабат билан «Туркистон ислом ҳаракати» халқаро террористик ташкилотининг раҳбари Тоҳир Йўлдошев ўз вакиллари орқали Россия Федерациясининг Иваново шаҳрида фаолият юритаётган жиноий уюшма аъзоси К. Қосимхўжаевга қурол-яроғ со-

тиб олиш учун 200 минг АҚШ доллари берган. Ўз навбатида К. Қосимхўжаев ушбу валюта маблағларини божхона назоратини четлаб айланма йўллар билан Ўзбекистонга олиб кириб, жиноий уюшма аъзоси Ж. Усмоновга топширган.

Улар томонидан амалга оширилган террорчилик ҳаракатлари оқибатида жами 187 киши ҳалок бўлган, улардан 60 нафари тинч аҳоли бўлиб, иккитаси вояга етмаган бола ва биттаси аёлдир. Террорчилар томонидан 31 нафар ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходими ва ҳарбий хизматчи ўлдирилган... Террорчиларга қарши кўрилган тадбирлар давомида 94 террорчи йўқ қилинган. Террорчилик ҳаракатлари давомида жиноятчилар 70 кишини гаровга олиб, улардан 15 нафарини ваҳшиёна ўлдирган¹.

Ўзбекистон ҳукумати ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари тегишли чораларни кўриб, мамлакатимизда ва минтақада барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш йўлида жиноятчилар, уларнинг хориждаги раҳнаомолари ва ҳомийларининг ёвуз режаларини барбод қилди².

«Ҳизб-ут-таҳрир»нинг юртимиздаги биринчи амири, 1960 йилда Андижон вилоятида туғилган Абдурашид Қосимовдан ҳизб таълимини олган Ақром Йўлдошев 1996 йилнинг ўрталарига келиб, элликка яқин фаол аъзоси билан аниқ мақсад ва вазифалари белгиланган «Ақромийлар» жамоасини шакллантирди. У 12 дарсдан иборат «Иймонга йўл» номли китобида «Ҳизб-ут-таҳрир» каби ҳозирги инсоният жамиятларининг барчасини «қийинчилик ва изтиробга тушган», дея баҳолайди ҳамда Т. Набҳоний каби кишилар дунёқарашига таъсир кўрсатиш, яъни «фикрларни ўзгартириш» орқалигина муаммонинг ечими топилади, деб билади. Бошқача айтганда, ҳужумлар фикрларга қаратилмоғи лозим, натижада, бу ҳужум фикрий курашга, фикрий кураш ўз навбатида фикрий инқилобга олиб боради. Фикрий инқилобнинг орқасидан эса ҳукм, низом ва бошқа алоқаларни ўзгартириб юборадиган сиёсий инқилоб келади, деб ҳисоблайди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси матбуот хизматининг Андижон воқеалари бўйича тергов ишларининг бориши тўғрисида Олий Мажлис комиссиясига ҳисоботи // Постда. — 2005. — 8 сент. — №36.

² Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 433.

Агар террорчилар илгарилари муайян мақсадларга эришиш йўлида одамларни гаровга олиш, аҳоли ўртасида ваҳима уйғотиш, у ёки бу давлат объектларини портлатиш, давлат арбобларига суиқасд қилиш каби усуллардан фойдаланган бўлсалар, бугунги кунда ўз ғаразли мақсадлари йўлида катта молиявий манбаларга таянган ҳолда тўғридан-тўғри инсон ресурсларидан фойдалана бошладилар.

Терроризмнинг бу кўриниши — «**шаҳидлик**» ёки «**қурбонлик**» **терроризми** бўлиб, жиноятнинг ушбу турини малакали квалификациялаш ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимидан нафақат ҳуқуқий, балки сиёсий билимдонликни ҳам талаб қилади. Шубҳасиз, террорнинг бу кўриниши ҳам давлатнинг у ёки бу сиёсатига қарши қаратилгандир. Лекин шунга қарамай «шаҳидлик» терроризмини сиёсий кураш шаклларида бири, деб баҳолаш мумкин эмас. Бу диний ва дунёвий нуқтаи назардан исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Биринчидан, сиёсий кураш — тинч, мунозара асосида олиб бориладиган курашдир. Сиёсий курашда жисмоний қурбонлар бўлмайди. Шунинг учун муайян сиёсий мақсадларда (миллий мустақиллик, озодлик ва ҳ.к.) террор воситаларидан фойдаланиш халқаро гуманитар ҳуқуқ нормаларига тамомила зиддир. БМТ Низомининг 51-моддасига биноан муайян мақсадларга зўравонлик, террор воситасида эришишга уриниш — жиноятчиликнинг алоҳида кўриниши, деб баҳоланади.

Иккинчидан, «жиҳод» тушунчаси ислом динини куч ишлатиш ва қон тўкиш орқали тарғиб этиш эмас, балки Ватанни душмандан озод этиш ёки илм истагида талабалик қийинчиликларини бўйнига олиш кабиларни ўз ичига олади. Бироқ экстремистлар бу ҳақда имкон қадар сукут сақлашни афзал биладилар. Аслида ҳеч қандай дунёвий қийинчиликлар барча динлар томонидан гуноҳи азим ҳисобланадиган ва диндан чиқиш деб эътироф этиладиган ўзини ўзи ўлдиришни оқлай олмайди. Экстремистлар эса бу каби шахсларни «Ислом ва халифа давлати барпо этиш йўлида қурбон бўлиш шаҳидлар даражасига кўтаради», деб алдаб, улардан ўз ёвуз мақсадларида фойдаланишга уринадилар.

Таъкидлаш зарурки, «шаҳид»лар беришдек жирканч усул Фаластин жангари террористик ташкилотининг Исроилга, Чеченистондаги жангариларнинг Россияга қарши айирмачи-

лик ҳаракатларида тобора кўпроқ кузатилмоқда. Турли халқ-аро террористик ташкилотлар ва фондлар томонидан узлуксиз равишда «шаҳид»лар оиласига моддий ва маънавий ёрдам кўрсатилмоқда.

Масалан, Фаластинда «шаҳидлик» харидоргир товар бўлиб, ўзини ўзи ўлдириш орқали террористик акт уюштиришга рози бўлган шахслар катта пул (тахминан 20 минг АҚШ доллари) олиш билан бирга ўз оилаларининг молиявий таъминлаб қўйилишига кафолат оладилар¹.

Баъзи тадқиқотчилар фикрича, «шаҳид» ёки «қурбон» бўлиш — фақат бир воситадир. Шаҳидликнинг ортида муайян кучли мафкура ва эътиқод ётади. Бундай мафкура ва эътиқод бир кунда шаклланмайди. «Шаҳид» қачонки, ижтимоий-сиёсий ва шахсий индивидуал ҳаётда адолатсизликларга учраса, унда ижтимоий мавқе учун ҳеч қандай умид қолмаса, келажагини тасаввур эта олмаса, ўзини жисмоний қурбон қилишга (ўз жонига қасд қилишга) руҳан тайёр бўлади².

Гаразли сиёсий мақсадларни кўзловчи кучлар қўлидаги «восита»га айланган бундай киши иродаси заиф, онгига сингдирилган вазифани сўзсиз бажарадиган зомбига айланади. Бу ҳодисанинг сиёсий жиҳати шундаки, жисмоний қурбонлик фақат восита бўлиб, «қурбонлик» ижтимоий ҳаётни ларзага солиш, ижтимоий барқарорликни издан чиқариш, мазкур ҳодисага ҳокимиятнинг эътиборини қаратиш учун содир этилади.

Диний терроризм бу йўлда жамиятнинг ижтимоий мавқеи, табиий биологик жиҳатлари нуқтаи назаридан заиф табақалари, хусусан аёллар ва болалардан кенг фойдаланмоқда. Шарқ аёлларининг миллий либоси, текширув вақтида кўпинча тўхтатилмаслиги портловчи мосламани яшириш имконини беради.

Терроризмнинг ҳар қандай кўринишларини олдини олиш вазифаси қатор ҳуқуқий тадбирларни амалга оширишни тақозо этади. Жумладан:

1. Давлатнинг ижтимоий сиёсати ижтимоий норозилик-

¹ *Муҳаммад Салома*. Мусулмонларга қарши кураш жиҳодми? Бу курашда қурбон бўлиш шаҳидликми? // *Халқ сўзи*. — 2004 йил 17 апрель. — №79—80.

² *Қодиров А., Исмоилов М.* «Қурбонлик» ёки «шаҳидлик» кўринишидаги терроризм // *Ҳуқуқ—Право—Law*. — 2004. — №2. — Б. 18.

ни келтириб чиқармаслиги, яъни адолатсизликларга олиб келмаслиги лозим. Акс ҳолда экстремист кучлар расмий сиёсий тартибни кўпориб ташлашда жамиятнинг эзилган қатламларидан ижтимоий база сифатида фойдаланишга уринадилар.

2. Инсон ресурсларидан оқилона фойдаланиш, бозор муносабатларини ривожлантириш, чет эл инвестициялари ҳажмини ошириш ҳисобига қўшимча иш жойларини яратиш (ишсизлик муаммосини ечиш), иқтисодий соҳани эркинлаштириш мамлакатда сиёсий барқарорликни таъминлаши мумкин.

3. Ижро ҳокимиятини ислоҳ қилиш, унинг ҳар бир бўғини ва даражасида ижтимоий масъулиятни кучайтириш.

4. Аксилтеррор давлат концепциясини ишлаб чиқиш ва унда минтақавий миллий ва диний таҳдид омилларини ҳисобга олиш.

5. Халқаро терроризмга қарши иккиёқлама ва кўптомонлама давлатлараро шартномалар яратиш ва ўзаро ҳамкорликни кучайтириш.

Шу ўринда ички ишлар идоралари ходимлари ҳам ҳушёрликни оширишлари, бундай нохуш ҳодисаларнинг олдини олиш чораларини қўришлари зарур. Албатта, бунда хизмат вазифаларини адо этишлари билан бир қаторда ўзларининг сиёсий онгини, дунёқарашини мунтазам ошириб боришлари талаб этилади.

Хулоса шуки, бугунги кунда биз нафақат терроризм, балки ахборот террори билан ҳам курашга тайёр туришимиз, фуқароларимиз дунёқарашида турли хил бузғунчи ғояларга нисбатан собитлик билан қарши тура оладиган мафкуравий имунитетни шакллантириш борасидаги чора-тадбирларни кучайтирмоғимиз, жаҳолатга маърифат орқали барҳам бермоғимиз лозим. Бунинг учун ўқиш, ўрганиш ва замон билан ҳамнафас бўлиш билан бирга теран тафаккур, зукко билим ва ақлга эга бўлиб, чуқур мулоҳаза ва мушоҳада юрита олишимиз зарур. Шундагина олдимизга қўйилган вазифани талаб даражасида уддалай оламиз. Терроризмнинг ҳар қандай кўринишига юзаки қараш, менсимаслик, маҳкамачилик руҳияти жамиятга ўз таъсирини кўрсатади. Юқоридаги сиёсий-ҳуқуқий таҳлил ҳар қандай ғайриинсоний, жиноий хатти-ҳара-

кат давлат ва жамият бирлашгандагина жиловланиши мумкинлигидан, жамиятда ижтимоий барқарорлик қарор топишидан далолат беради.

Таянч тушунчалар

Террор, қадимги терроризм, классик (мумтоз) терроризм, анъанавий терроризм, замонавий терроризм, ассасин, секта, ядровий терроризм, хайджекинг, скайджекинг, кибертерроризм, биотерроризм, кимёвий терроризм, экотерроризм, инфотерроризм, давлат терроризми, диний терроризм, экстремизм, фундаментализм, традиционализм, модернизм, ваҳҳобийлик, «Ҳизбут-таҳрир», «Туркистон ислом ҳаракати», «Акримийлик», «шаҳидлик» терроризми, «жиҳод», БМТ ва ШХТнинг терроризмга қарши конвенциялари, ШХТнинг Минтақавий аксилтеррор тузилмаси, сепаратизм, наркокартел, мафкуравий иммунитет.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Терроризм илдизлари тарихнинг қайси даврларига бориб тақалади?
2. Қадимги ва классик терроризмнинг асосий хусусиятлари нималардан иборат эди?
3. Маълумки, анъанавий терроризм даврида терроризм ўз мафкурасини яратди. Натижада, терроризмнинг сўл ва ўнг, ижтимоий ва сиёсий, дунёқараш, инқилобий кўринишлари пайдо бўлди. Уларнинг мафкуравий даъволари моҳиятан ғайриинсоний эканлигини изоҳланг.
4. Замонавий терроризмнинг асосий турларини, кўринишларини ва хусусиятларини тушунтиринг.
5. «Давлат терроризми» тушунчасининг моҳиятини изоҳланг.
6. Террорчилик актларининг сабабларини қандай омиллар билан боғлаш мумкин?
7. Терроризмни бартараф этиш борасида халқаро ташкилотлар томонидан қандай конвенциялар қабул қилинган?
8. Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг Минтақавий аксилтеррор тузилмаси зиммасига қандай вазифалар юклатилган?
9. Ўзбекистон Республикасининг «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги ва «Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши кураш тўғрисида»ги қонунлари

- терроризм хавфини бартараф этишда қандай амалий аҳамият касб этади?
10. Террорчи ташкилотлар ва гиёҳванд моддаларнинг ноқонуний савдоси билан шуғулланувчи наркокартеллар ўртасида қандай алоқадорлик мавжуд?
 11. «Диний фундаментализм», «диний экстремизм», «диний терроризм» тушунчаларининг мазмунини изоҳланг.
 12. Ислом динини ниқоб қилиб олган қайси террорчи ташкилотларни ва ҳаракатларни биласиз?

АДАБИЁТЛАР

Ўзбекистон Республикасининг «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. — Т., 2001. №1–2.

«Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори // Ўзбекистон овози. 2006. 26 авг.

Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. — Т., 1998. — Б. 31–261.

Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. — Т., 2002. — Б. 22–47.

Каримов И. А. Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. — Т., 2003. — Б. 44–89.

Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. — Т., 2004. — Б. 23–77.

Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 433.

Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари — олий қадрият. Т. 14. — Т., 2006. — Б. 248–254.

Каримов И. А. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т., 2008. — 176 б.

«Диний экстремизм ва фундаментализм: тарихи, моҳияти ва бугунги хавфи» махсус курсини ўрганиш бўйича методик тавсиялар/ Тузувчилар: Ф. Ҳотамов, М. Лафасов, А.Умаров. — Т., 1999. — Б. 3–34.

Алимасов В. Очиқ жамият муҳолифлари // Тафаккур. — Т., 2003. №4.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти. Асосий омиллар. — Т., 2001. — Б. 3–77.

Диний-экстремистик ташкилотларнинг Ўзбекистондаги фаолияти ва мақсадлари тўғрисида. — Т., 2004. — Б. 3–30.

Ислом ва дунёвий-маърифий давлат / З. И. Мунавваров ва В. Шнайдер-Детерснинг умумий таҳрири остида .— Т., 2003. — Б. 7—14.

Ислом Каримов терроризм хавфи тўғрисида / Тузувчи-муаллифлар Ш. Р. Қобилов, Б.У. Таджиханов. Т., 2001. — Б. 11—14.

Қодиров А. Ҳуқуқий давлатнинг шаклланишига хавф солаётган ҳодисалар // Ҳуқуқ—Право—Law. 2005. №1.

Қодиров А., Исмоилов М. «Қурбонлик» ёки шаҳидлик кўринишидаги терроризм // Ҳуқуқ—Право—Law. 2004. №2.

Раббимов К. Ислом глобализм ва ахборот технологиялари ша-роитида // Ҳуқуқ—Право—Law. 2005. №1.

Рахимов Ф. Д. Современны конструкции определения терро-ризма: международно-правовые аспекты. — Т., 2004. — С. 11—33.

Саидкасимов С. Ислам не приемлет насилие // Ҳуқуқ—Право—Law. 2004. №4.

Саидкасимов С. Ислам отвергает террор // Ҳуқуқ—Право—Law. 2005. № 2.

Терроризм ҳақида нималарни билишимиз шарт? Ўқув қўллан-ма /А. М. Шарапов, Т. Ж. Тўлагановнинг умумий таҳрири остида. — Т., 2004. — Б.3—23.

Террорчилик ташкилотлари. Улар ҳақида қисқача маълумот. По-стда. 2004. 15 апр. №16.

Файзиев С., Тошқулов Ж. Терроризмнинг молиявий манбалари хусусида // Фалсафа ва ҳуқуқ. 2007, №4, — Б. 37—41.

Хасанов У. Региональные конфликты и проблема безопасности (Центральноазиатский регион) // Ҳуқуқ—Право—Law. 2004. №4.

Ходжаев А. Шанхайская Организация Сотрудничества и Узбе-кистан: перспективы развития отношений // Ҳуқуқ—Право—Law. 2004. №4.

Экстремизм, терроризм, гуруҳий ва уюшган жиноятчиликка қарши кураш муаммолари: Илмий-амалий конференция матери-аллари. Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998. — Б. 3—56.

УМУМИНСОНИЙ МАДАНИЯТ ТИЗИМИДА СИЁСИЙ МАДАНИЯТ

1. «Сиёсий маданият» тушунчаси, унинг тузилиши ва турлари

XX асрнинг охири ХХІ аср бошларида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи мамлакатларда сиёсий маданият феноменини ўрганиш жадаллашди. Жумладан, демократик жамият барпо этиш жараёнида Ўзбекистон Республикасида ҳам сиёсий маданиятга бўлган қизиқиш кескин ортди. Бу бежиз эмас, чунки ҳокимият муносабатларида, сиёсий тизим ва жамият ўртасидаги алоқаларда юзага келган вазиятни кўпинча «сиёсий маданият» ибораси орқали тушунтириш мумкин.

Сиёсий маданиятни ўрганишнинг муҳимлиги умуминсоний қадриятларни эътиборга олмасдан бирон-бир жиддий масалани кўриб чиқиб бўлмаслиги билан изоҳланади.

Сиёсий маданият анъана, миллий мерос, географик-сиёсий омил, тарихан вужудга келган ижтимоий ва этник тузилиш, диний эътиқод кабиларни қамраб олувчи ижтимоий-тарихий негизнинг таркибий қисмидир. Уларнинг барчаси ҳал қилувчи асослар бўлиб хизмат қилади. Инсонлар ўз сиёсий тарихини яратувчиси эканлиги маълум, аммо улар бу тарихни ўзбошимчалик билан эмас, балки ўзлари бевосита яшовчи, ўзларига мерос қолган шароитларда яратадилар.

«Сиёсий демократияни вужудга келтириш иштиёқида бўлган давлат арбоблари кўпинча асосий эътиборни демократик ҳукумат институтларининг расмий мажмуини тузиш ва конституция ёзишга қаратадилар. Ваҳоланки, барқарор ва самарали демократик бошқарув ривожланиши учун ҳукумат тузилмалари ва сиёсий жараённинг ўзи кифоя қилмайди. У...сиёсий маданиятга боғлиқдир. Агар бу маданият демократик тузумни қўллаб-қувватлашга қодир бўлмаса, мазкур тузумнинг муваффақият қозониши жуда мушкул»¹.

¹ Иқтибос манбаи: Общая и прикладная политология. — М., 1997. — С. 689. Қаранг: *Одилқориев Х.Т., Ғойибназаров Ш.Ғ.* Сиёсий маданият. — Т., 2004. — Б. 7.

Бу ҳақиқат ҳозирги Ўзбекистон учун ҳам жуда долзарбдир. Мамлакатимизда мавжуд сиёсий маданият демократиянинг қад ростлаши ва ривожланишига қандай ҳисса қўшади? Умуман бу икки тушунча бир-бирига қай даражада боғлиқ? Сиёсий маданият билан боғлиқ муаммонинг долзарблиги ҳозирги кунда унинг савияси анча пастлиги билан изоҳланади. Бу фақат оддий фуқароларгагина эмас, балки ҳаммага — давлат идоралари, сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларига ҳам тааллуқлидир.

Кўпчилик жамиятшунос олимларнинг фикрича, давлатнинг ривожланиши айнан сиёсий маданиятнинг аҳволи билан боғлиқ бўлиб, сиёсий маданиятнинг ривожланганлик даражасига қараб, жамият сиёсий тизимининг қанчалик мукамал ташкил қилинганлиги тўғрисида хулоса чиқариш мумкин. Яъни, сиёсий маданият фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий лаёқатини ифода этувчи, сиёсий институтларнинг шаклланишига, фаолият кўрсатишига, давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг ташкил қилиниш жараёнига кучли таъсир кўрсатувчи омил сифатида намоён бўлади.

Сиёсий маданият — жаҳон умумий маданиятининг таркибий қисми, сиёсий тажриба, сиёсий билимлар ва ҳис-туйғулар даражаси, сиёсий субъектлар хулқ-атвори ва фаолияти намуналарининг бош кўрсаткичи, мамлакат, синф, миллат, ижтимоий гуруҳ сиёсий турмуш тарзининг умумий таърифидир.

Чунки инсоният ўз тарихий-сиёсий тараққиёти жараёнида сиёсий тажриба орттирди. Мазкур тажриба таъсирида сиёсий онг шаклланди. Одамларнинг сиёсий онги эса, ўз навбатида, ижтимоий табақалар, халқларнинг сиёсий хулқ-атворини белгилайди. Бинобарин, сиёсий маданият тарихий-сиёсий тажриба, сиёсий онг ва сиёсий хулқ-атворнинг муштараклигидир.

Сиёсий маданият — жамият сиёсий тизимининг энг муҳим элементларидан бири бўлиб, жамиятнинг бошқа кичик тизимлари — иқтисодий, диний, ҳуқуқий, ташкилий, бошқарув ва бошқа тизимлар билан ўзаро алоқадордир. У жамият, ундаги ижтимоий гуруҳлар ва индивидларнинг сиёсий тажрибасини, уларнинг сиёсий ҳокимият, сиёсий муносабатлар ҳақидаги тасаввурларини, ижтимоий ҳодисаларга баҳо бериш

қобилиятини ҳам ўз ичига олади. Қисқа қилиб таърифлаганда сиёсий маданият инсоннинг сиёсий институт ва қадриятларда қайд этилган ижодий фаолиятининг тавсифи ва инъикосидир.

«Маданият» атамасини илк бор Қадимги Рим жамоат арбоби Марк Порций Катон ўзининг «Агрикола» («Деҳқончилик ҳақида») асарида ерга ишлов бериш, ўсимликлар етиштириш, ҳайвонларни парваришлаш; «cultor» иборасини эса — ерга ишлов берувчи, зироатчи, чорвадор, яъни қишлоқ фуқароси ва деҳқон маъноларида қўллаган. Вақт ўтиши билан бу сўз қадриятларни яхшилаш, такомиллаштириш, яратиш маъносида қўллана бошланди. Шу боис, машҳур ҳуқуқшунос ва нотик Марк Тулий Цицерон (мил. ав. 106-43) «маданият» тушунчасини маърифатлилик, тарбиялилик, тарбиячи, устоз маъноларида ҳам ишлатган. Умуман олганда маданиятни инсоннинг табиатни ўзгартириш борасидаги ақлга мувофиқ фаолияти, шунингдек, мазкур фаолиятнинг моддий ва маънавий соҳаларда ифодаланган, ўз аксини топган натижаси деб тушунишимиз мумкин.

Маданият ва сиёсат. Маданият ва сиёсат бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки сиёсий маданият инсониятнинг ўз тарихий тараққиёти жараёнида тўплаган сиёсий тажрибасидир. Сиёсий маданият ўз келиб чиқишига кўра сиёсий муносабатларнинг вужудга келиши билан бевосита боғлиқ. Аммо бу боғлиқлик сиёсатдаги жамики нарсаларни «сиёсий маданият» деб аташга имкон бермайди. Чунки маданият доирасидан ташқаридаги сиёсат баъзан зўравонлик ва ўлимга сабабчи бўлади. Маданиятнинг сиёсат билан ўзаро алоқаси, кесишиши ва тўқнашиши сиёсий ҳокимиятнинг легитимлиги ҳодисасида кузатилади. Легитимлаштириш жараёни эса бевосита ёки билвосита сиёсий муносабатлар қадриятларга асосланишини назарда тутди. Легитимликка эга бўлиш жараёнида ҳокимият маданийлашади, бу эса унга зўравонликсиз ва самарали тарзда рамзий воситачи вазифасини бажариш имконини беради. Шунинг учун ҳам ҳокимиятнинг легитимлигига қараб жамият сиёсий маданиятининг хусусияти ва даражаси ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Юқоридаги жиҳатларга кўра, сиёсий маданият жамиятда сиёсий барқарорликни сақлаш, мустаҳкамлаш ҳамда уни

демократлаштиришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Сиёсий маданият тушунчаси у ёки бу тарзда Платон, Аристотель, Конфуций, Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Н. Макиавелли, Ш. Л. Монтескьё, А. Токвиль, М. Вебер, Н. Я. Данилевский, Н. А. Бердяев ва бошқалар томонидан маълум даражада талқин қилинган.

«Сиёсий маданият» атамаси эса анча кейинроқ — XVIII асрда немис файласуфи ва маърифатпарвари И. Гердер (1744 — 1803) томонидан илмий муомалага киритилган.

XX асрнинг 50–60 йилларида сиёсий маданият ҳодисасини ўрганишга эътибор тобора кучайди. Чунки бу даврда мустамлакачилик зулмидан қутулган мамлакатлар АҚШ сиёсий институтларидан андоза олишга интилдилар, аммо уларнинг бу уриниши муваффақиятсиз тугади. Бунинг сабабларини аниқлашга уринган америкалик сиёсатшуносларнинг сиёсий маданият таҳлилига бағишланган йирик тадқиқотлари самараси сифатида 1956 йилда америкалик назариётчи Х.Файернинг «Европанинг буюк давлатлари бошқарув тизими», Г. Альмонд ва С. Вербанинг АҚШ, Англия, Германия, Мексика ва Италия сиёсий жараёнларини таҳлил қилишга бағишланган «Фуқаролар маданияти», 1965 йилда эса Л. Пай ва С. Вербанинг 10 та мамлакат жамияти сиёсий маданияти таҳлиliga оид «Сиёсий маданият ва сиёсий тараққиёт» номли асарлари нашр қилинди. Мазкур илмий ишларда сиёсий маданиятнинг ҳозирги замон концепцияси яратилди. Бу концепцияга таяниб, «сиёсий маданият» атамасига қуйидагича умумий таъриф бериш мумкин:

Сиёсий маданият — сиёсий тафаккур ва сиёсий фаолият маданияти, шунингдек, сиёсий институтлар характерининг, фаолият тартибининг ва жамият сиёсий ҳаёти барча жабҳаларининг цивилизациялашганлиги даражаси.

Умумий нуқтаи назарга кўра, сиёсий маданият жамият умумий маданиятининг таркибий жиҳатларидан бири бўлиб, одамларнинг ўз манфаатларини рўёбга чиқариш учун курашда иштирок этиш, ҳокимиятга таъсир кўрсатиш ёки уни эгаллаш учун бошқа табақалар ва сиёсий кучлар билан тортишишга мойиллиги ва тайёрлигининг ифодаси ҳисобланади.

Инсонларнинг бевосита маънавий ҳаёти, қадриятлари, дунёқараши, урф-одатлари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлув-

чи сиёсий ҳодиса бўлган сиёсий маданият бир жойда қотиб турмайди, у доимо ўсишда, ўзгаришда бўлади. Айни пайтда сиёсий маданият бўш жойда, ўз-ўзидан пайдо бўлиб ҳам қолмайди. Унинг шаклланишида роль ўйновчи қўплаб омиллар мавжуд.

Сиёсий маданиятнинг тузилиши. Сиёсий маданият ўзига хос ички тузилишга эга бўлиб, сиёсий тажриба, сиёсий онг ва сиёсий хулқ-атвор унинг таркибий қисмини ташкил этади.

Сиёсий тажриба:

- а) халқнинг ўзига хос миллий-маънавий қадриятлари;
- б) менталитети;
- в) тарихий хотираси ва анъаналари;
- г) миллий давлатчиликни амалга ошириш тажрибаси ҳамда миллий қадриятлардан келиб чиқувчи сиёсий мақсадларидир.

Сиёсий онг:

- а) мафкуравий, ғоявий компонент;
- б) эмоционал — психологик компонентлардан иборатдир.

Сиёсий хулқ-атвор:

- а) сиёсий вазият, сиёсий жараёндаги хатти-ҳаракат, фаолият йўналиши;
- б) ижтимоий — сиёсий фаолият услубининг намуналари, турларининг хусусиятларидир.

Сиёсий маданиятнинг мазкур ўзига хос тузилишидан қандай мантиқий хулоса чиқариш мумкин?

Авваламбор, сиёсий маданиятнинг асослари ҳар бир халқда узоқ тарихий даврни ўзида қамраб олувчи жараёнлар асосида шаклланади. Бунда ҳар бир халқда шаклланган маданий ва маънавий қадриятлар, улардаги ўзига хос миллий фазилатлар ҳамда ўзига хос тафаккур қилиш услуби ҳал қилувчи фундаментал асос бўлиб хизмат қилади. Шу билан биргаликда, сиёсий маданиятнинг шаклланиши фақатгина субъектив ҳолатнинг ўзи билангина боғлиқ бўлмайди. Сиёсий маданиятнинг шаклланишида одамларнинг жамиятдаги сиёсий реаллик билан ҳамкорлик қилиши ва уларнинг сиёсий жараёнларга қўшилиши муҳим ўрин тутади. Масалан, жамиятнинг сиёсий тизими билан ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари ҳамкорлик қилади. Уларнинг ҳар бири ўз навбатида сиёсий ма-

даниятни шакллантиришда у ёки бу даражада иштирок этади ҳамда мазкур жараёнларнинг йўналишини белгилаб беради. Бу ўринда давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, ОАВ, фан ва таълим тизимининг маълум мақсадга йўналтирилган сиёсий, тарбиявий, маърифий, маънавий ва мафкураравий ишларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Буларнинг барчаси мамлакатда ўзига хос сиёсий маданият моделининг шаклланишида ҳал қилувчи ўрин тутати.

Сиёсий маданият турлари. Барча ижтимоий ҳодисалар сингари сиёсий маданиятни ҳам турли мезон ва асосларга кўра туркумлаш мумкин. Сўнгги йилларда илгари сурилаётган туркумлаш асосида сиёсий маданият қуйидаги турларга ажратилади:

Сиёсат субъектига кўра:

- умуминсоний сиёсий маданият;
- халқ, этнос, цивилизация сиёсий маданияти;
- миллий, минтақавий сиёсий маданият, субмаданият¹;
- ижтимоий табақа (ишчилар, деҳқонлар, элита, бюрократия, зиёлилар, раҳбарлар) сиёсий маданияти;
- жинс ва ёш билан боғлиқ сиёсий маданият, ижтимоий-демографик, касбий, диний ва бошқа гуруҳлар сиёсий маданияти.

Сиёсий жараён соҳаларига кўра:

- ҳокимият, бошқарув сиёсий маданияти;
- сиёсий иштирок этиш маданияти;
- сиёсий муҳолифат сиёсий маданияти.

Ҳокимиятни амалга ошириш шаклларига ва усулларига кўра:

- демократик сиёсий маданият;
- авторитар сиёсий маданият;
- тоталитар сиёсий маданият;
- ўтиш типига хос сиёсий маданиятлар.

Сиёсатда иштирок этиш хусусиятига кўра:

- фуқаровий, демократик сиёсий маданият;
- тобелик сиёсий маданияти;

¹ *Изоҳ:* Муайян (сиёсий, касбий, этник, диний ва бошқа) гуруҳнинг сиёсий қарашлари ва қадриятлари жамиятдаги кўпчиликнинг сиёсий маданиятини ташкил этувчи нормалар, қадриятлар ва тасаввурлардан жиддий фарқ қилган ҳолларда сиёсий субмаданият шаклланади.

— қавмлар сиёсий маданияти.

Сиёсий тизимдаги ўрнига кўра:

— етакчи ёки эргашувчи сиёсий маданият (субмаданият).

Қамраб олиш даражасига кўра:

— оммавий ёки элитар сиёсий маданият¹.

Сиёсий маданиятнинг бошқа типологиялари ҳам мавжуд. Масалан, айрим адабиётларда² сиёсий маданиятнинг «ёпиқ» ва «очиқ» турлари тўғрисида маълумот берилади:

Сиёсий маданиятнинг «ёпиқ» тури — сиёсий маданиятнинг бошқа турларига нисбатан муросасизлиги, уларни мутлақо қабул қила олмаслиги ҳамда ўз тор миллий қобиғида қолиб кетишлиги билан характерланади.

Сиёсий маданиятнинг «очиқ» тури — сиёсий маданиятнинг бошқа турларини ижобий қабул қилади. Ўзида бой анъаналари бўлган ҳолда сиёсий воқеликдаги ўзгарган янги реалликларни қабул қила олади. Доимий равишда ўз-ўзини бойитиб бориш хусусиятига эга, шундан келиб чиққан ҳолда ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан ҳаракатчанлиги билан ажралиб туради.

Айтиш жоизки, Фарб сиёсатшунослигида сиёсий маданиятни фуқароларнинг ўзлари яшайдиган давлатни ривожлантиришнинг бўлғуси концепциясини маъқуллашлари ёки маъқулламасликлари нуқтаи назаридан туркумлашга кўпроқ эътибор берилади. Шу жиҳатдан сиёсий маданиятни туркумлашда Г. Альмонд ва С. Вербанинг «Фуқаролар маданияти» асаарида таклиф этилган усул фанда алоҳида эътибор қозонди. Улар сиёсий маданиятни қуйидаги уч «соф» турга ажратадилар:

Сиёсий маданиятнинг патриархал тури — унчалик ривожланмаган маънавий маданияти ва қадриятларга эга бўлмаган халқларга хос бўлиб, ушбу тур вакилларининг сиёсий фаоллик ҳолати деярли бўлмади, улар сиёсий қадриятлар, сиёсий нормалар ва институтларга қизиқмайдилар. Сиёсий маданиятнинг бу тури аҳолининг сиёсий тизимдан буткул узи-

¹ *Одилқориев Х. Т., Ғойибназаров Ш. Ф.* Сиёсий маданият. — Т., 2004. — Б. 77.

² *Политология: Маърузалар матни/Такризчилар: В. С. Ким, Ж. Бахронов.* — Т., 2000. — Б. 144.

либ қолганлиги ҳамда ҳеч қандай сиёсий билимга эга эмаслиги билан ажралиб туради. Бундай жамиятларда ихтисослашган сиёсий роллар мавжуд бўлмаганлиги учун дохийлар, шомонлар ва бошқалар асосий «актёрлар» сифатида ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий, ҳам диний вазифани бажарадилар. Масалан, Африканинг марказлашган қабила ва князликларида сиёсий маданият, асосан, патриархал хусусиятга эгадир.

Тобелик сиёсий маданияти — сиёсий институтларнинг аҳамияти катта, фуқароларнинг фаоллиги эса паст бўлган сиёсий маданият. Пассив сиёсий хулқ-атвор, ҳукмрон расмий қадриятлар ва нормаларга таяниш, бу қадриятларни мустақил тушунишга интилишнинг йўқлиги бундай маданиятнинг асосий белгиларидандир. Умуман олганда, одамларда сиёсий тизимга нисбатан ўзига хос боқимандалик — патерналистик муносабат устунлик қилади. Яъни, жамият аъзолари сиёсий тизимдан неъматлар кутади, ё жазодан қўрқади. Сиёсий маданиятнинг бундай турига сиёсий тизимга кириш йўллари аниқ ажратилмаган, индивидлар эса ўзига «сиёсий актёрлар» деб қарамайдиган жамиятларда дуч келиш мумкин.

Фаол сиёсий маданият тури — унинг хусусияти шундаки, фуқаролар жамият сиёсий ҳаётида фаол равишда шахсан иштирок этадилар. Бу иштирокчилик фуқароларнинг сиёсий жиҳатдан саводхонлиги ва сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнига ўз иштироки билан таъсир кўрсата олишига бўлган ишончига асосланади. Бу иштирокчилик ва ишонч орқали жамият сиёсий тизимида шахсан маълум бир статусга эга бўлишликни мўлжаллайдилар. Сиёсий маданиятнинг бу тури фуқароларга сиёсий ҳаётда иштирок этишдан, фаоллик кўрсатишдан манфаат кўриш имконини беради. Бундай жамиятлар юксак даражада функционал табақалашганлиги билан ажралиб туради: жамият ҳаётининг турли соҳалари нисбатан эркин, кичик тизимлар (ташкилий, маданий-мафкуравий, меъёрий, ахборот-коммуникация тизимлари) эса анча ривожланган ва кенг тармоқ отган бўлади.

Таъкидлаш жоизки, реал ҳаётда сиёсий маданиятнинг фақат биргина турининг соф ҳолда намоён бўлиши жуда кам учрайди. Жумладан, ривожланган демократик мамлакатларда ҳам сиёсий маданиятнинг фаол турини соф кўринишда

учратиш мушкул ва улардаги фуқаролар камдан-кам ҳолларда бу моделга амал қилиб яшайдилар. Уларни сиёсатдан яхши хабардор ёки сиёсатда фаол деб ҳам айтиш қийин.

Кўпинча сиёсий маданият аралашган ҳолда намоён бўлади. Масалан, «фуқаролик маданияти» тушунчаси ана шунга мос келади. Фуқаролик маданияти сиёсий маданиятнинг бошқа турларидаги ижобий элементларни самарали тарзда ўзлаштириб, сиёсий тартиботнинг конструктив равишда фаолият кўрсатишига ёрдам беради. Шу жиҳатдан қараганда, миллий сиёсий маданиятлар турли маданиятларнинг ижобий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган, яъни аралашдир.

Сиёсий маданиятнинг даражалари. Ҳозирги замон сиёсатшунос олимлари сиёсий маданиятнинг қуйидаги уч даражасини қайд этадилар:

а) таффакур қилиш, англаш даражаси. Баъзи адабиётларда бу даража «дунёқараш даражаси» деб ҳам аталади¹. Унга жамият, гуруҳ ва алоҳида шахснинг сиёсат ҳамда дунёнинг сиёсий манзараси ҳақидаги тасаввурлари, шунингдек, сиёсий ҳаёт иштирокчилари амал қилувчи нормалар, қадриятлар, рамзлар,² кўрсатмалар киради. Бу даражада шахс сиёсат дунёсида ўз ўрнини аниқлаб олади.

б) фуқаролик даражаси — бу даражада сиёсий маданиятнинг асосий ўзаги шаклланади, шахс сиёсий ҳокимиятга нисбатан ўз муносабатини белгилайди. Инсон сиёсат дунёси билан дуч келиб, унга жамият сиёсий тузилишига нисбатан, сиёсий ҳокимият имкониятларига ва ваколатларига нисбатан ўз муносабатларини шакллантиради.

в) сиёсий даража — бу даражада инсоннинг сиёсат ҳодисасига муносабатлари шаклланган қадрият даражасига етади. Инсон ўзини сиёсатнинг субъекти сифатида қабул қила бошлайди.

Сиёсий маданият моделлари. Сиёсатшуносликда сиёсий маданиятнинг қуйидаги уч модели қайд этилади:

¹ *Одилқориев Х.Т., Ғойибназаров Ш.Ғ.* Сиёсий маданият. — Т., 2004. — Б. 52.

² *Изоҳ:* Сиёсий маданиятнинг рамзий қисмини давлат рамзлари (герб, мадҳия, байроқ); миллий байрамлар ва давлат маросимлари (Президент қасамёди); меъморчилик мажмуалари (Вашингтонда — Оқ уй, Тошкентда — Оқсарой) ташкил этади. Тарихий шахслар ҳам рамз бўлиб хизмат қилиши мумкин (Ж.Вашингтон, Амир Темур).

1. Сиёсий маданиятнинг тоталитар-авторитар модели — унда шахснинг индивидуал жиҳатлари сунъий равишда бузилади, сиёсий қадриятлар ва сиёсий онг жамиятда марказлашган тарзда давлат томонидан шакллантирилади ва шунинг асосида давлат манфаатлари инсон, ижтимоий гуруҳлар манфаатларидан устун қўйилади. Бундан ташқари, жамиятни ахборот билан таъминлаш ҳокимият томонидан белгиланади ва фақат бир йўналишда олиб борилади, фаол сиёсий ҳаёт бир хил қолипда кечади, жамиятнинг сиёсий маданияти ҳеч қандай муқобилсиз юқоридан туриб шакллантирилади, аҳоли аксарият қисмининг сиёсий маданияти ниҳоятда паст бўлади, сиёсий маданият ташқи дунёдан сунъий ажратилган бўлиб, у «сиёсий-маданий макон» сифатида биқиқлиги билан ажралиб туради.

2. Сиёсий маданиятнинг либерал-демократик модели — фуқаролар сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқ асосида юқори даражада рўёбга чиқаришга йўналтирилганлиги билан ажралиб туради.

Бунининг моделнинг ўзига хос хусусиятлари:

- жамиятнинг сиёсий онги ва қадриятлари аксилмарказлаш қилинган ҳолда шакллантирилади;

- жамият кенг қамровли сиёсий ахборот тизимидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади;

- сиёсий тизим етарли даражада юқори бўлади.

Умуман, сиёсий маданиятнинг либерал-демократик модели ташқи сиёсий маконга нисбатан ўз «очиқлиги» билан ажралиб туради.

3. Шарқона сиёсий маданият модели ва унинг асосий хусусиятлари:

- сиёсий маданиятда ахлоқ масаласига етакчи эътибор берилади;

- Шарқ халқлари сиёсий тафаккурида давлат раҳбари сиёсатидаги адолат ва инсоф масаласи ҳал қилувчи, марказий ўринни эгаллайди;

- сиёсий тўс-тўполонларга нисбатан тоқатсизлик, сиёсий мувозанатни сақлаш, сиёсий тинчлик ва барқарорликка кучли мойиллик;

- кундалик ҳаётда сиёсий раҳбарга суяниш, ундан доимо адолат кутиб яшаш ва унга нисбатан чуқур ҳурмат-эҳтиром

кўрсатиш, сиёсий хулқ-атворда кучли андишалиликни намоён қилиш;

— сиёсий эркинликни ахлоқ меъёрлари доирасида қабул қилиш;

— бағрикенглик (толерантлик), халқаро тотувлик ва ишончга кучли мойиллик¹.

Шу ўринда Президент И. А. Каримов таъкидларини келтириш жоиз: «Адолат ва ҳақиқатга интилиш эса халқимиз табиатининг энг муҳим фазилатларидан биридир. Ўтмишда олий адолат ғояси мансабдор шахсларга қўйиладиган талаб ва баҳонинг асоси бўлган. У давлатчилик негизларини белгилаш, исломий қоидалар ва шариат мезонларининг пойдеворини ташкил этган»².

Хулоса қилиб айтганда, сиёсий маданиятни икки мураккаб ижтимоий тизим — сиёсат ва маданият ўртасида боғловчи бўғин бўлиб хизмат қиладиган ижтимоий ҳодиса деб таърифлашимиз мумкин. У кўпроқ жамиятга хос бўлган сиёсий тасаввурлар, қарашлар, қадриятлар, анъаналар ва сиёсий хулқ-атвор рамзларининг мажмуи бўлиб, сиёсий тизимни барқарорлаштирувчи, маърифийлаштирувчи омил вазифасини бажаради ҳамда сиёсий анъаналар, урф-одатлар, ижтимоий-тарихий тажрибанинг ворисийлигини таъминлайди.

Сиёсий маданиятнинг ўзига хос жиҳатлари эса қуйидагилардан иборат:

— омманинг сиёсий онгини ва сиёсий хулқ-атворини белгилайди;

— жамият тарихий ривожланишининг, жамоавий сиёсий ижоднинг маҳсули ҳисобланади;

— маҳаллий хусусиятга эга бўлиб, такрорланувчи барқарор алоқаларни, сиёсий жараённинг элементлари ўртасидаги муносабатларни қайд этади, сиёсий тажрибани мустаҳкамлайди.

¹ Политология: Маърузалар матни / Тақризчилар: В. С. Ким, Ж. Баҳронов. — Т., 2000. — Б. 141–144.

² Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. — Т., 1995. — Б. 13.

2. Сиёсий маданиятнинг асосий вазифалари

Жамият ҳаётининг барча соҳаларини демократлаштириш орқали ҳар бир инсонда ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар куни рўёбга чиқаришга интилувчи фуқаролик ҳис-туйғусини тарбиялаш сиёсий маданиятнинг энг асосий вазифасидир.

Шахснинг фуқаролик ҳис-туйғуси унинг фаол ҳаётий позицияси билан узвий боғлиқ. Сиёсий маданиятни ўзлаштириш жараёнида унинг ижтимоий фаоллиги ҳам ортиб боради. Бироқ инсоннинг ижтимоий фаоллиги ижтимоий муҳитнинг бу фаолликни «ҳазм қилиш» даражасига ҳам боғлиқ. Ижтимоий фаоллиги бир хил бўлган икки одамни тасаввур қилайлик. Улардан бири танқид қабул қилинмайдиган, бошқарувда фуқаролар иштирок этиши учун зарур шарт-шароитлар яратилмаган жамоада, иккинчиси эса ўта қулай шароитлар яратилган жамоада меҳнат қилади. Уларнинг ижтимоий фаоллик мезони ўзларига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра ҳар хил бўлади. Бундан кўринадики, ижтимоий фаоллик ижтимоий фаолиятни амалга ошириш имконияти бўлиб, у амалий фаолият жараёнида воқеликка айланади. Шу маънода ижтимоий фаолликни «фаолият мезони»га тенглаштириш тўғри эмаслиги мутахассислар томонидан қайд этилади¹.

Фаол позицияда шахснинг муайян ижтимоий вазиятлардаги ижтимоий фаоллиги намоён бўлади. Бундай позицияга муайян ижтимоий ҳаракатларни амалга оширишга қаратилган ички эътиқодни, жамият ривожига салбий таъсир этувчи ҳодисаларга нисбатан муросасизликни, бундай ҳодисаларга қарши курашга тайёрликни, ўзи бажараётган иш учун юксак ижтимоий масъулиятни, жамоа манфаатларини ўз шахсий манфаатлари деб билишни, эгалик ҳиссининг ривожланганлигини киритиш мумкин.

Шахсда бундай фаол ижтимоий позицияни шакллантириш сиёсий маданиятнинг вазифасидир. Бошқача айтганда, сиёсий маданият инсонни ватанпарварлик руҳида тарбиялайди. Ватанпарварлик туйғуси эса нафақат жанг майдонида душманга қарши курашда, айни пайтда — кундалик тинч ҳаётда илм-фан сирларини сабот билан эгаллашда ёки ўз корхонасида меҳнат унумдорлигини оширишда намоён бўлади.

¹ *Одилқориев Х.Т., Ғойибназаров Ш.Ф.* Сиёсий маданият. — Т., 2004. — Б. 56.

Сиёсий маданиятнинг вазифалари. Амалий сиёсатшунослик сиёсий маданият бажарадиган қуйидаги вазифаларни эътироф этади:

Норматив вазифа — индивидлар, гуруҳлар ва жамоага муайян нормалар, сиёсий тафаккур ва хулқ-атвор стандартларини белгилаб беради, сиёсий қадриятлар устуворлигининг нисбатини ўрнатади.

Интегратив (бирлаштирувчилик) вазифаси — маънавий соғлом ва бой жамиятни, шахсни шакллантиришга хизмат қилади. Бу вазифа сиёсий институтлар фаолияти учун интеллектуал замин тайёрлаб, ижтимоий онгнинг сиёсийлашуви, ўсишига ёрдам беради, фуқароларнинг сиёсий хулқ-атворлари шаклланишида катта роль ўйнайди.

Бошқарувчилик вазифаси — ўз-ўзини бошқариш шароитларида шахсий манфаатларнинг янги бир турини шакллантирадики, унда ижтимоий мақсад ва вазифалар, социал режадаги эҳтиёжлар акс этади.

Регулятив (йўналтирувчилик) вазифаси — одамларнинг хулқ-атворлари, хатти-ҳаракатларига ва уларнинг ташкилотларига бевосита ва билвосита таъсир ўтказишда ўзини намоён қилади. Бу вазифа одамларнинг сиёсий воқеа-ҳодисаларни қандай қабул қилишларига, сиёсий тизимларни, унинг таркибий қисмларини баҳолашларига, ундаги сиёсий арбоблар фаолиятларига ўз муносабатларини билдиришларига ўз таъсирини кўрсатади.

Тарбияловчилик вазифаси — эгалланган ва янгидан ўзлаштирилган сиёсий билимларнинг шахс интеллектуал ривожига кўрсатадиган таъсири жараёнида майдонга чиқади.

Коммуникатив (алоқа) вазифаси туфайли эса ҳукмрон ижтимоий онг ва ижтимоий ҳаётнинг сиёсий анъаналари янги, ёш авлодга узатилади.

Юқоридагилардан ташқари сиёсий маданиятнинг қуйидаги вазифалари ҳам мавжуд:

1. Айнан мослаштириш (идентификация) вазифаси — сиёсий маданият шахсда жамиятга, мамлакатга ёки маълум ижтимоий гуруҳга мансублик ҳиссини мустаҳкамлайди, сиёсат институтлари ва механизмлари орқали шахс, гуруҳ ва жамият манфаатларини рўёбга чиқариш восита ва усуллари аниқлашга ёрдам беради.

2. Йўналтириш вазифаси — шахснинг сиёсий ҳодисаларни онгли идрок этишини таъминлайди, унга сиёсат соҳасидаги ўз ўрни ва имкониятларини яхшироқ тушуниш, ўз ҳуқуқ ва манфаатларини муайян сиёсий тизим доирасида муваффақиятли рўёбга чиқаришда ёрдам беради.

3. Мослаштириш вазифаси — шахснинг ўзгарувчи сиёсий вазиятга, янги имкониятларга, сиёсий фаолиятдаги у ёки бу чеклашларга мослашувига кўмаклашади.

4. Ижтимоийлаштириш вазифаси — шахс жамиятнинг сиёсий маданиятини ўзлаштириш жараёнида сиёсатдаги ўз манфаатларини ҳимоя қилиш имконини берувчи кўникмалар ва воситаларга эга бўлади.

5. Сиёсий ҳаётни барқарорлаштириш вазифаси — айнан сиёсий маданият жамият аъзоларида мавжуд сиёсий тизим ва унинг институтларига нисбатан хайрихоҳ муносабат шаклланишига ёрдам беради.

6. Бирлаштириш функцияси — жамиятнинг турли табақалари ва гуруҳларини умумий ғоялар, тасаввурлар ва қадриятлар асосида бирлаштириш орқали давлат ва жамиятнинг муштараклигини мустаҳкамлашга кўмаклашади.

7. Алоқаларни таъминлаш вазифаси — ҳокимият институтлари ва бошқа сиёсат субъектлари (сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ва диний ҳаракатлар, ижтимоий табақа ва гуруҳлар) умумий қадриятлар ва сиёсатдаги ўйин қоидалари асосида, шунингдек, умумий тушунчалар ва рамзлардан фойдаланиш ҳисобига ўзаро ҳамкорликни таъминлайди.

8. Жамиятнинг сиёсий тизими ва сиёсий ҳаётини янгилаш вазифаси — сиёсий маданият доирасида шаклланган ва қарор топган жамиятнинг сиёсий тузилишини ўзгартириш ҳақидаги янги ғоялар янги сиёсий институтлар, жараёнлар ва механизмларнинг яратилишига олиб келади.

9. Сиёсий тузилишда ва сиёсий ҳаётда ворисийликни таъминлаш вазифаси — сиёсий маданият бунга янги ғояларни аввалги сиёсий тажриба билан боғлаш орқали эришади¹.

Сиёсий маданиятнинг асосий вазифалари ана шулардан иборат бўлиб, жамиятда бу вазифаларнинг ҳаммасини бир-варакайига ўз зиммасига олишга қодир бўлган бошқа бирон-

¹ *Одилқориев Х.Т., Ғойибназаров Ш.Ғ.* Сиёсий маданият. — Т., 2004. — Б. 58.

бир ҳодиса мавжуд эмас. Бу вазифаларнинг таҳлили сиёсий маданият ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида амал қилишини кўрсатади, зотан ҳар бир ижтимоий ҳодиса сиёсий ёндашувга муҳтождир. Шунинг учун ҳам сиёсий маданиятни ижтимоий-сиёсий фаолият соҳаси билан чеклаш мумкин эмас. У, касби ва мансабидан қатъи назар, ҳар бир одамга зарур. Сиёсий маданият мамлакатимиз фуқароси ижтимоий ва маънавий қиёфасининг муҳим ифодаси бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон мустақиллиги шароитида сиёсий маданиятнинг ўзига хос хусусиятлари ва уни юксалтириш муаммолари. Адиб ва жамоат арбоби Чингиз Айтматов таъкидлаганидек, «Қадимги Греция Европада цивилизация ўчоғи сифатида қандай ўрин тутган бўлса, Ўзбекистон ва ўзбек халқи Осиёда, бутун туркий ўлкалар ва барча туркий халқлар тарихида худди шундай ўрин эгаллаган»¹.

Бироқ XVI–XVII асрлардан бошланган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий инқироз туфайли Марказий Осиё минтақасида фуқароларнинг ҳокимиятдан ажратиб қўйилгани, ўзини-ўзи идора қилиш механизмларининг паст даражадалиги билан боғлиқ ҳолда сиёсий маданиятнинг ўзига хослиги шаклланган.

Шу билан бирга XX асрда тоталитар режим томонидан бутун ички қатламлар (савдогар, бой, ўзига тўқ деҳқонлар, зиёлилар) ва халқнинг қатағон қилиниши, иқтисодиётда бозор муносабатларидан воз кечиш, коммунистик мафкурани мажбуран киритиш сиёсий маданиятга ўзининг кучли салбий таъсирини кўрсатди. Тоталитар режимнинг бундай сиёсати собиқ Иттифоқ республикаларининг дунё ҳамжамияти билан маданий алоқаларига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Умуман бундай сиёсат собиқ Иттифоқнинг бошқа ҳудудларида бўлгани сингари Ўзбекистонда ҳам маданиятнинг бир томонлама ривожланишига олиб келди. Бунинг устига тарихан жамоавий қадриятлар устувор бўлган минтақамизда гуруҳ адолатининг индивид эркидан устуворлиги тамойили биринчи ўринга чиқдики, бу ҳол ҳокимиятни персонификациялашган ҳолатда идрок қилишни, шунингдек, харизматик етакчиға мойилликнинг кучайишини келтириб чиқарди. Тўғри, Мар-

¹ Жаҳонгашта ёзувчи, таниқли арбоб // Постда. — 2004. — 8 дек. — №50.

казий Осиё халқларининг инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларига оид ўзига хос тасаввурларида кундалик ҳаётда сиёсий раҳбарга суяниш, ундан доимо адолат кутиб яшаш ва унга нисбатан чуқур ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиш, сиёсий хулқ-атворга кучли андишаликни намоён қилиш анъанавий хусусиятга эгадир. Бироқ ХХІ аср сиёсий саҳнасидаги зиддиятли ўзгаришлар ва мавжуд реалликлар сиёсий маданият феноменига чуқур эътибор билан қарашни тақозо этмоқда. Чунки, аҳолиси онгига демократик анъаналар сингиб кетган, ҳокимият устидан назорат юритувчи самарали институтлар мавжуд бўлган давлатларда айрим фуқароларнинг сиёсатга бефарқлиги айтарли муаммолар туғдирмаса-да, яқиндагина мустабидлик тартибларини кечирган мамлакатда фуқароларнинг сиёсатдан оммавий узоқлашиши оғир ижтимоий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бунинг олдини олиш учун демократик сиёсий таълимни кучайтириш лозим, зеро демократик тузум аҳолининг тегишли сиёсий маданиятисиз ўрнатилиши ва самарали бўлиши мумкин эмас. Демократик сиёсий таълим қанчалик самарали бўлса, фуқаро ўзи яшаётган ижтимоий тузумни шунчалик тўғри баҳолаб, давлатдаги ўз ўрни ва ролини, ҳуқуқ ва мажбуриятларини чуқурроқ англайди. Юксак сиёсий маданиятгина инсонни ҳозирги мураккаб дунёда оқилона йўл топа билишга, бошқаларнинг манфаатларини юзага чиқариш ва ҳимоя қилишга, умумий муаммоларни жамоа билан ҳал қилишга имкон беради.

Ўзбекистоннинг кўп асрлик тарихи давомида ўзига хос сиёсий маданият шаклланган. Бу қуйидаги омиллар таъсирида содир бўлган:

1) республиканинг ўзига хос жуғрофий-сиёсий ўрни, ўтмишда ўлкамизга қилинган босқинчилик урушлари, узлуксиз уруш таҳдиди ёки мустамлака зулми натижасида ўзбекистонликларда сиёсий онг Фарбдагига нисбатан ўзгача шаклланди;

2) ислом дини анъаналари ва маданияти таъсирида жамоавий турмуш тарзи ва шакллари кўпроқ ривожланди;

3) мустабид шўро тузumi давридаги маъмурий-буйруқбозлик тазйиқи ва чеклашларнинг натижаси ўлароқ жамиятда кундалик турмуш муаммоларини ҳал қилишда ўзини ўзи бошқариш ва ўзини ўзи тартибга солиш кенг ривож топмади.

Бироқ мустақиллик йилларида мамлакат хавфсизлигини

мустаҳкамлаш, турли террорчи гуруҳлар бузғунчиликларини олдини олиш ва бартараф этиш жараёнида фуқароларда жипс-лашиш ва ўз кучларини сафарбар этиш қобилияти анча тўлиқ шаклланди.

Мутахассисларнинг башоратларига кўра XXI асрда иқтисоднинг ривожланиши ва жадал ўсиши ҳисобига Ўзбекистоннинг сиёсий маданияти ўзгарса ҳам у «иштирокчилик» (фаол сиёсий маданият) элементлари етакчилик қилувчи «фуқаролар» маданиятини эслатса керак. Аммо ҳозирги кунда Ўзбекистон фуқароларининг сиёсий маданияти классик типологияга кўра аралаш типга мансубдир. Бир томондан, халқ сайлов жараёнларида фаол иштирок этади (республикада ўтказиладиган сайловларда ўрта ҳисобда овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган мамлакат аҳолисининг 90–92% қатнашади), аммо бошқа томондан, одамларда «айнан менинг овозим умумий натижада ҳеч нарсани ҳал қилмайди», деган қараш ҳам анча кенг тарқалган¹.

Юқоридаги омиллар Ўзбекистондаги сиёсий маданиятнинг қўйидаги умумий хусусиятларини белгилаб берди:

— *биринчидан*, алоҳида шахс манфаатларининг жамият ва давлат манфаатларига ҳамоҳанглиги;

— *иккинчидан*, ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда давлатнинг ва жамиятнинг ҳал қилувчи роли эътироф этилиши;

— *учинчидан*, ҳокимиятга аъъанавий ҳурмат муносабатининг мавжудлиги, раҳбарнинг маънавий қиёфасига юксак талаблар қўйиш;

— *тўртинчидан*, парламент ва бошқа вакиллик органларининг ижтимоий ҳаётдаги ролига эътиборли муносабатнинг мавжудлиги.

Ҳозирги замон Ўзбекистон сиёсий маданиятининг хусусияти шундаки, унда илғор фуқаролик маданиятининг элементлари теран илдиз отмоқда, жадал ривожланмоқда; сиёсий партиялар парламент доирасида ўз мақсадларига эришиш ҳамда баҳслашиш маданиятини ўзлаштирмоқдалар. Шу маънода сиёсий маданият юртимизда тинчлик ва барқарорликни таъминлашнинг муҳим омилidir.

¹ *Одилқориев Х.Т., Фойибназаров Ш.Ф.* Сиёсий маданият. — Т., 2004. — Б. 252.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни барпо этишнинг энг муҳим вазифаларидан бири мавжуд сиёсий маданиятни демократик қадриятлар негизида ривожлантириш, маънавий эркинлик, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий маконда фуқаролар фаоллигини оширишга имкон яратиш масаласига бориб тақалади. Бу вазифанинг бажарилиши эса Фарб давлатларидаги каби ҳокимият фаолиятини назорат қилишнинг самарали механизмини шакллантиришга олиб келади.

Таянч тушунчалар

Маданият, сиёсий маданият, миллий мерос, сиёсий тажриба, сиёсий онг, сиёсий хулқ-атвор, демократик сиёсий маданият, авторитар сиёсий маданият, тоталитар сиёсий маданият, ўтиш даврига хос сиёсий маданият, патриархал маданият, тобелик маданияти, фаол маданият, сиёсий маданиятнинг «ёпиқ» тури, сиёсий маданиятнинг «очиқ» тури, «фуқаролик маданияти», сиёсий маданият даражалари — тафаккур қилиш, фуқаролик, сиёсий даражалар, сиёсий маданиятнинг тоталитар-авторитар модели, сиёсий маданиятнинг либерал-демократик модели, шарқона сиёсий маданият модели, норматив вазифа, интегратив (бирлаштирувчилик) вазифаси, бошқарувчилик вазифаси, регулятив (йўналтирувчилик) вазифаси, тарбияловчилик вазифаси, коммуникатив (алоқа) вазифаси, демократик сиёсий таълим, волюнтаризм.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. «Маданият», «сиёсий маданият» тушунчалари моҳияти ва улар ўртасидаги узвий алоқадорликни тушунтиринг.
2. Ўзбекистонда фуқаролар сиёсий маданиятини оширишнинг долзарблигини сиз қандай изоҳлайсиз?
3. Сиёсий маданият демократиянинг қад ростлаши ва ривожланишига қандай ҳисса қўшади?
4. Ҳокимиятнинг маданийлашувида легитимлик қандай ўрин тутади?
5. Сиёсий маданият ҳодисаси таҳлиliga бағишланган қандай илмий адабиётларни биласиз?
6. Сиёсий маданият қандай таркибий тузилишга эга?
7. Сиёсий маданиятни туркумлашда қандай мезонларга асосланиш мумкин?

8. Сиёсий маданиятнинг «ёпиқ» ва «очиқ» турларини ўзаро таққосланг.
9. Сиёсий маданиятнинг патриархал, тобелик ва фаол турларига хос хусусиятлар нималардан иборат?
10. Ҳозирги замон сиёсатшунос олимлари сиёсий маданиятнинг қандай даражаларини қайд этадилар?
11. Сиёсий маданиятнинг тоталитар-авторитар, либерал-демократик ва шарқона моделларини ўзаро таққосланг.
12. Ўзбекистон Республикасида шарқона сиёсий маданиятга хос қандай хусусиятлар кўзга ташланади?
13. Ўзбекистон фуқароларининг сиёсий маданияти классик типологияга кўра аралаш типга мансубдир. Сиз бу жумлаларни қандай тушунасиз?
14. Ўзбекистондаги сиёсий маданият қандай умумий хусусиятларга эга?
15. Сиёсий маданиятнинг асосий вазифалари нималардан иборат?

АДАБИЁТЛАР

- Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т., 2008.
- Каримов И. А.* Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. — Т., 1998. — Б. 31–261.
- Каримов И. А.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. — Т., 1996. — Б. 370–404.
- Каримов И. А.* Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т. 5. — Т., 1997. — Б. 104–131.
- Каримов И. А.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т. 8. — Т., 2000. — Б. 22–46.
- Каримов И. А.* Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. — Т., 2001. — Б. 21–60.
- Каримов И. А.* Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. — Т., 2002. — Б. 45–78.
- Каримов И. А.* Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. — Т., 2003. — Б. 67–89.
- Каримов И. А.* Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. — Т., 2004. — Б. 3–67.
- Каримов И. А.* Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т., 2005. — Б. 174–222.
- Каримов И. А.* Юксак маънавият — енгилмас куч. Т., 2008. — 176 б.

И. А. Каримов миллий давлатчилик, истиқлол мафкураси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида (Ўзбекистон Президенти асарларини ўрганувчиларга ёрдам). Тузувчилар: У. Таджиханов, А. Саидов. — Т., 1999. — Б. 455—573.

Ирхин Ю. В., Зотов В. Д., Зотова Л. В. Политология: Учебник. — М., 2000. — С. 280—305.

Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: Сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. — Т., 1998. — Б. 13-46.

Одилқориев Х. Т., Ғойибназаров Ш. Ф. Сиёсий маданият. — Т., 2004. — Б. 23—59.

Отамуротов С. Глобаллашув ва миллат (фалсафий-сиёсий таҳлил). Т., 2008. — 202 б.

Политология: Ўқув қўлланма / *С. Отамуродов, И. Эргашев, Ш. Акромов, А. Қодиров* — Т., 1999.

Политология: Маърузалар матни / Тақризчилар: *В. С. Ким, Ж. Бахронов*. — Т., 2000. — Б. 137—149.

Пугачев В. П., Соловьев А. И. Сиёсатшуносликка кириш: Ўқув қўлланма. — Т., 2004. — Б. 317—333.

Рамазонов И., Мўминов Э. Политология: Дарслик. — Т., 1997. — Б. 218—235.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
----------------	---

СИЁСАТШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТАРКИБИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1. Сиёсатшуносликнинг фан сифатида шаклланиши	5
2. Сиёсатшуносликнинг предмети, қонуниятлари ва категориялари	14
3. Сиёсатшуносликнинг вазифалари ва усуллари	22

ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ТАЪЛИМОТЛАР: ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

1. Инсоният цивилизацияси тарихида сиёсий-ҳуқуқий ғояларнинг келиб чиқиши	33
2. Ўрта асрлар ва янги даврдаги ижтимоий-сиёсий ғоялар	42
3. XIX–XX аср сиёсий ғояларидаги асосий йўналишлар (либерализм, консерватизм, социализм)	52

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ТАФАККУР РИВОЖИНИНГ АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ (Қадимги даврдан XX асрнинг 30-йилларига қадар)

1. Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий ғояларнинг келиб чиқиши	64
2. Шарқ Уйғониш давридаги ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар	68
3. Амир Темур ва темурийларнинг сиёсий қарашлари	74
4. Марказий Осиёда XVII–XIX асрларда рўй берган сиёсий инқироз сабаблари	82
5. Жадидларнинг ижтимоий-сиёсий ғоялари	88

ЖАМИЯТ ҲАЁТИДА СИЁСАТ ВА СИЁСИЙ ТИЗИМ

1. «Сиёсат» тушунчаси. Унинг объектлари ва субъект муносабатлари. Сиёсатнинг турлари, йўналишлари ва шакллари.	104
2. Сиёсий тизим ва унинг асосий элементлари. Сиёсий тизимлар типологияси	119
3. Ўзбекистонда ўтиш даври сиёсий тизимининг ўзига хос хусусиятлари.	128

СИЁСИЙ ҲОКИМИЯТ ВА КЎППАРТИЯВИЙЛИК

1. Сиёсий ҳокимият, уни амалга ошириш механизми.
Легитимлик тушунчаси 139
2. Ўзбекистонда шахс ва ҳокимият муносабатларини
демократлаштириш. 147
3. Сиёсий партияларнинг келиб чиқиши,
вазифалари ва турлари. Партиявий тизимлар 150
4. Ўзбекистондаги сиёсий партиялар фаолиятининг
ўзига хос хусусиятлари 160

СИЁСИЙ ЕТАКЧИЛИК

1. Ҳокимият таркибида сиёсий етакчилик 175
2. Сиёсий етакчилик табиати ва турлари 180
3. Сиёсий етакчиликнинг шаклланиш тартиби.
Демократик жамиятда сиёсий етакчи ва сиёсий
элитанинг ўрни 191

ЖАМИЯТ СИЁСИЙ ҲАЁТИНИНГ ДЕМОКРАТИК АСОСЛАРИ

1. «Демократия» тушунчаси, унинг моҳияти ва амал
қилиш механизмлари 198
2. Демократик сиёсий тизимнинг асосий шакллари ва
принциплари 210
3. Оммавий ахборот воситаларининг жамиятни
демократлаштиришдаги роли 224

СИЁСАТ, ДИН ВА МАФКУРАНИНГ ЎЗАРО АЛОҚАСИ

1. Ҳозирги жамиятда сиёсат ва дин 233
2. «Сиёсий мафкура» тушунчаси. Ҳозирги замоннинг
асосий мафкуравий оқимлари 243
3. Ўзбекистон миллий мафкурасида дин ва
сиёсатнинг ўрни 256

ХАЛҚАРО СИЁСАТ ВА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР

1. Халқаро сиёсат: асосий принциплари ва
йўналишлари 266
2. Халқаро сиёсий-иқтисодий ташкилотлар ва уларнинг
дунё ҳамжамиятидаги ўрни. Бирлашган Миллатлар
Ташкилотини модернизациялаш ва ислоҳ қилишнинг
зарурлиги 275
3. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий концепцияси 285

**ХАЛҚАРО ТЕРРОРИЗМ ВА УНГА БАРҲАМ
БЕРИШНИНГ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ЧОРАЛАРИ**

1. Терроризмнинг пайдо бўлиши, турлари ва
кўринишлари 294
2. Халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар терроризм тўғрисида. 306
3. Ўзбекистон Республикасида терроризм хавфининг
олдини олиш масалалари 309

**УМУМИНСОНИЙ МАДАНИЯТ ТИЗИМИДА
СИЁСИЙ МАДАНИЯТ**

1. «Сиёсий маданият» тушунчаси, унинг тузилиши ва
турлари 328
2. Сиёсий маданиятнинг асосий вазифалари 339

Хожимурод ОДИЛҚОРИЕВ
Даврон РАЗЗОҚОВ

СИЁСАТШУНОСЛИК

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта-махсус таълим
вазирлиги томонидан олий таълим муассасалари талабалари учун
дарслик сифатида тавсия этилган**

(Тўлдирилган ва қайта ишланган нашр)

Муҳаррирлар: *Қ. Қайюмов,*
Б. Эргашев
Дизайнер: *И. Жуманов*
Мусахҳих: *Ҳ. Зокирова*

Ўзбекистон файласуфлари
миллий жамияти нашриёти

100029, Тошкент шаҳри, Матбуотчилар кўчаси, 32 уй.
Тел.: 236-55-79; факс: 239-88-61.

Босишга рухсат этилди 18.04.09 й. «Таймс» гарнитураси.
Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз бичими 60х90 ¹/₁₆.
Шартли босма табағи 21,45. Нашриёт босма табағи 22,0.
Адади 1000 нусха. Буюртма № 2.
Баҳоси шартнома асосида.

«START-TRACK PRINT» масъулияти чекланган жамият
босмахонасида чоп этилди.
Босмахона манзили: Тошкент ш., 8-март кўчаси, 57-уй.